

ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ
Academy of Athens

23

|

1976

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΑΡΙΘ. ΕΙΣΑΓ. 8971
ΕΙΔ. ΑΡΙΘ. 208. 47

ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΔΙΕΥΘΥΝΤΟΥ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

28

(1976)

ΑΘΗΝΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ 1978

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελ.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Σ. ΜΑΡΙΔΑΚΗ : Γάμος Ἑλλήνων Καθολικῶν καὶ τὸ Πρωτόκολλον τοῦ Λονδίνου τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830.....	1
ΜΕΝΕΛΑΟΥ Α. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ : Ἡ δικαιοσύνη εἰς τὴν Μάνην ἐπὶ Καποδίστρια...	19
J. KOHLER, F. REGELSBERGER, M. KEMPNER καὶ A. PINNER, A. ΚΡΑΣ- ΣΑ : Γνωμοδοτήσεις περὶ τοῦ ζητήματος τῶν περισσευμάτων τῆς κληρονομίας Συγγροῦ	39 - 64
ΝΟΜΙΚΗ ΓΝΩΜΟΔΟΤΗΣΙΣ ΤΗΣ ΕΝ ΒΕΡΟΛΙΝῳ ΝΟΜΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ : Περὶ παραγραφῆς τῶν ἀγωγῶν τοῦ Δημοσίου κατὰ τὸν Ρωμαϊκὸν καὶ Βυζαν- τινὸν νόμον	65 - 94
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ : Γύρω ἀπὸ τὴς πηγῆς τῆς «Ἐπιτομῆς Κανόνων» τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου	85
ΠΑΝ. Ι. ΖΕΠΟΥ : Τὸ δίκαιον τῆς Κύπρου ἐπὶ Φραγκοκρατίας.....	123 - 141
ΜΕΝΕΛΑΟΥ Α. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ : Ἐπιδράσεις τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ καὶ ἰδίᾳ τοῦ ἀττικοῦ δικαίου εἰς τὰς περὶ μοιχείας διατάξεις τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ τοῦ βυζαν- τινοῦ δικαίου	143 - 156
ΠΑΝ. Ι. ΖΕΠΟΥ : Κετούκειτος - Τιπούκειτος	157
ZAKON SUDNYJ LJUDEM (Νόμος διὰ τὰ δικάζονται οἱ ἄνθρωποι).....	175-179 180-187

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΓΑΜΟΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΘΟΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΝ ΤΟΥ ΛΟΝΔΙΝΟΥ ΤΗΣ 3 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1830^{1,2}

ὑπὸ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Σ. ΜΑΡΙΔΑΚΗ

Ι. Τὸ Πρωτόκολλον τοῦ Λονδίνου τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830 περὶ ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος, κατὰ πρότασιν τοῦ πληρεξουσίου τῆς Γαλλίας, περιέλαβε ρήτραν ἔχουσαν οὕτω:

Il a été stipulé que la religion catholique jouira dans le nouvel Etat du libre et public exercice de son culte, que ses propriétés lui seront garanties, que ses Evêques seront maintenus dans l'intégrité des fonctions, droits et privilèges dont ils ont joui sous le patronage des Rois de France; et qu'enfin d'après le même principe, les propriétés appartenant aux anciennes missions Françaises ou Etablissements Français, seront reconnues et respectées.

Les Plénipotentiaires des Trois Cours Alliées qui ont réglé ces intérêts, ayant voulu donner en outre à la Grèce une nouvelle preuve de la sollicitude

1. Ἀναδημοσιεύομεν ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Ἐφημερὶς Ἑλληνικῆς καὶ Ἀλλοδαπῆς Νομολογίας», τόμ. 72-73 σελ. 1-20 (1953-1954), τὴν ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέρουσαν γνωμοδότησιν τοῦ Καθηγητοῦ καὶ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Γεωργίου Σ. Μαριδάκη, τὸν ὁποῖον καὶ εὐχαριστοῦμεν θερμῶς διὰ τὴν φιλοφρόνως παρασχεθεῖσαν ἄδειαν τῆς ἀναδημοσιεύσεως.

Π.Ι.Ζ.

2. Κατὰ τὴν ἐνώπιον τῆς Ὁλομελείας τοῦ Ἀρείου Πάγου συζήτησιν, ἐφ' ἧς ἐξεδόθη ἡ ὑπ' ἀριθμ. 423/1951 (ΕΕΑΝ 1952 σ. 150) ἀπόφασις ἠγόρευσεν ὁ καθηγητὴς Γ. Μαριδάκης. Ἡ ἀγόρευσις του ἐστηρίχθη εἰς τὰς ἀνωτέρω ἐν τῷ κειμένῳ δημοσιευομένας σκέψεις. Πρβλ. ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος τὰς συμφώνους ἀπόψεις τὰς ἀναπτυχθείσας ἐπίσης ἐνώπιον τῆς Ὁλομελείας ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Π. Βάλληνδα, Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου καὶ τὸ Γ' Πρωτόκολλον τοῦ Λονδίνου τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830 (ΕΕΑΝ 1952 σ. 225 ἐπ.). Ἡ ἀνωτέρω ἀπόφασις τῆς Ὁλομελείας τοῦ Ἀρείου Πάγου ἔλυσεν ὀρθῶς, ταχθεῖσα ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως τοῦ Β' Τμήματος, τὴν μεταξὺ τῶν δύο Τμημάτων αὐτοῦ διαφωνίαν ἣτις προέκυψε μεταξὺ τῆς ὑπ' ἀριθμ. 580/1950 ἀναιρετικῆς ἀποφάσεως καὶ τῆς ὑπ' ἀριθμ. 171/1951 ἀποφάσεως τοῦ Β' Τμήματος (ΕΕΑΝ 1952 σ. 34 καὶ 35).

bienveillante de leurs Souverains à son égard, et préserver ce Pays des malheurs que la rivalité des cultes qui y sont professés pourraient y susciter, sont convenus que tous les sujets du nouvel Etat, quel que soit leur culte, devront être admissibles à tous les emplois, fonctions et honneurs publics, et traités sur le pied d'une entière égalité, sans égard à la différence de croyance, dans tous leurs rapports religieux, civils, ou politiques.

Ἡ Γαλλία, ἡ Μεγ. Βρετανία καὶ ἡ Ρωσσία προέβησαν εἰς τὴν ἀνωτέρω ἀπόφασιν, τῇ προτάσει τοῦ πληρεξουσίου τῆς Γαλλίας ἐκθέσαντες:

Il a représenté que depuis plusieurs siècles, la France est en possession d'exercer en faveur des Catholiques soumis au Sultan, un patronage spécial, que S. M. Très Chrétienne croit devoir déposer aujourd'hui entre les mains du futur Souverain de la Grèce; mais en se dessaisissant de cette prérogative, S. M. Très Chrétienne se doit à elle-même, et Elle doit à une population qui a vécu si longtemps sous la protection de ses Ancêtres, de demander que les Catholiques de Terre Ferme et des îles trouvent dans l'organisation qui va être donnée à la Grèce, des garanties capables de suppléer à l'action que la France a exercée jusqu'à ce jour en leur faveur.

Ὁ Βασιλεὺς τῆς Γαλλίας ἐζητήσῃ καὶ ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Ρωσσία ἀπεδέχθησαν ὅπως «εἰς τὸν ὀργανισμόν» ἂς τίθῃ ἡ δόθῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα» τεθοῦν ἐγγυήσεις ἱκαναί, ἃ ἀναπληρώσουν τὴν εἰδικὴν προστασίαν τὴν ὁποίαν ἤσκει ἔναντι τοῦ Σουλτάνου ἡ Γαλλία ἐπὶ τῶν ἐξῆς πέντε σημείων: 1) Ἡ καθολικὴ θρησκεία νὰ ἐκτελῇ ἀκωλύτως εἰς τὸ Νέον Κράτος τὰς τελετὰς τῆς λατρείας τῆς [οὕτω μεταφράζει ὁ Ἀλέξ. Ι. Σοῦτσος, Συλλογὴ τῶν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν Δημόσιον Δίκαιον τῆς Ἑλλάδος ἀναγομένων ἐπισήμων ἐγγράφων (1858) 150]. 2) Αἱ εἰς αὐτὴν ἀνήκουσαι ἰδιοκτησίαι νὰ εἶναι ἀνεπηρέαστοι. 3) Οἱ ἐπίσκοποι αὐτῆς νὰ διατηρηθῶσιν ἀπαραιμέωτοι εἰς τὰ λειτουργήματα, δικαιώματα καὶ προνόμια τῶν ὁποίων ἔχαιρον ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν βασιλέων τῆς Γαλλίας. 4) Αἱ ἰδιοκτησίαι αἱ ἀνήκουσαι εἰς τὰς παλαιὰς γαλλικὰς ἀποστολὰς ἢ γαλλικὰ ἰδρύματα νὰ ἀναγνωρισθοῦν καὶ νὰ παραμείνουν σεβασταί. 5) Λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς μεταξὺ τῶν θρησκειῶν ἀντιζηλίας (rivalité des cultes), νὰ κρατήσῃ ἰσοπολιτεία μεταξὺ ὅλων τῶν ὑπηκόων ἀδιαφόρως θρησκείας ἢ δόγματος, γινομένων ἀπάντων δεκτῶν εἰς τὰς δημοσίας ὑπηρεσίας.

Πῶς ἀντελήφθη πάντα ταῦτα ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις εἰς τὴν ὁποίαν ἐκοινοποιήθη τὸ Πρωτόκολλον διὰ τοῦ ἀπὸ 27 Μαρτίου / 8 Ἀπριλίου 1830 ἐγγράφου τῶν παρ' αὐτῇ διαπεπιστευμένων Ἀντιπρέσβων;

Εἰς τὸ ὑπόμνημα τῆς Γερουσίας ἀπὸ 10 Ἀπριλίου 1830 (Σοῦτσου, ἐνθ' ἄν. σελ. 170) γράφονται:

«Οἱ Κύριοι Ἀντιπρέσβεις τῶν τριῶν Συμμάχων Αὐλῶν παρὰ τῇ Ἑλληνικῇ Κυβερνήσει εἰς τὴν ἐπίσημον διακοίνωσίν των εἰδοποίησαν περὶ ἰδιαιτέρας πράξεως γενομένης μεταξὺ τῆς Χριστιανικῆς Α. Μεγαλειότητος καὶ Β. Α. Υ. (ἐννοεῖ τὸν Πρίγκιπα Λεοπόλδον τοῦ Σαξ-Κοβούργ) καθιερούσης δικαιώματα εἰς τοὺς Δυτικούς τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους. Ἡ καθιέρωσις αὕτη, σύμφωνας κατὰ μέγα μέρος μετὰ τοὺς ἐνυπάρχοντάς μας νόμους προσδιορίζοντας τὰ πολιτικὰ δικαιώματα, ἀρκεῖ μόνη νὰ μᾶς πιστοποιήσῃ ὅτι τοῦ Ἀνατολικοῦ δόγματος ἡ θρησκεία θέλει εἶσθαι ἡ ἐπικρατοῦσα τῆς ἀνεξαρτήτου Ἑλλάδος».

Ἡ ἀπάντησις αὕτη ἀποδεικνύει ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἀντελήφθη τὰ δικαιώματα ταῦτα τῶν Καθολικῶν ὡς ἀναφερόμενα μόνον εἰς τὸ δημόσιον δίκαιον, ὡς ἀναφερόμενα ἀποκλειστικῶς εἰς τὰ δικαιώματα τῶν καθολικῶν ὡς πολιτῶν τοῦ δημιουργουμένου Κράτους, οὐχὶ δὲ καὶ εἰς τὰ δικαιώματα αὐτῶν ὡς προσώπων τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου. Ἄλλως δὲν θὰ ἐλέγετο εἰς τὴν ἀπάντησιν, ὅτι πάντα ταῦτα τὰ δικαιώματα τὰ ἐξασφαλιζόμενα εἰς τοὺς καθολικοὺς εἶναι «κατὰ μέγα μέρος σύμφωνα μετὰ τοὺς ἐνυπάρχοντάς μας νόμους (τοὺς) προσδιορίζοντας τὰ πολιτικὰ δικαιώματα». Τοιοῦτοι νόμοι ὑπενόουντο ἡ § α' τοῦ Συντάγματος τῆς Ἐπιδάφρου, ἡ § α' τοῦ Συντάγματος τοῦ Ἀστράου καὶ τὸ ἄρθρον 1 τοῦ Συντάγματος τῆς Τροιζῆνος, εἰς τὰ ὅποια πάντα ἐπαναλαμβάνονται στερεοτύπως: «Ἡ ἐπικρατοῦσα θρησκεία εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπικράτειαν εἶναι ἡ τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, ἀνέχεται ὅμως ἡ διοικήσις τῆς Ἑλλάδος πᾶσαν ἄλλην θρησκείαν καὶ αἱ τελεταὶ καὶ αἱ ἱεροπραγίαι αὐτῶν ἐκτελοῦνται ἀκωλύτως».

Ἐτέρωθεν, ὅτι καὶ αἱ τρεῖς Δυνάμεις μόνον ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ δημοσίου δικαίου ἡγνόουν νὰ ἐξασφαλίσουν τὰ δικαιώματα ταῦτα εἰς τοὺς καθολικοὺς πολίτας τοῦ νέου Κράτους, προκύπτει πλέον ἢ σαφῶς ἀπὸ τὴν ἀπάντησιν τὴν ὁποίαν αὗται ἔδωκαν εἰς τὸ ἀνωτέρω ὑπόμνημα τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως. Ἡ ἀπάντησις διετυπώθη εἰς τὸ ἀπὸ 1 Ἰουλίου (19 Ἰουνίου) 1830 Πρωτόκολλον τῆς ἐν Λονδίνῳ Συνδιασκέψεως τῶν πληρεξουσίων τῆς Γαλλίας, Μεγ. Βρετανίας καὶ Ρωσσίας. Λέγεται εἰς τὸ Πρωτόκολλον τοῦτο (Σοῦτσου ἐνθ' ἄν. 216):

Les privilèges accordés aux Catholiques par le protocole No 3 du 3 Février 1830 ne sauraient imposer au Gouvernement Grec aucune obligation qui tournerait au préjudice de l'Eglise dominante. Si les maximes de

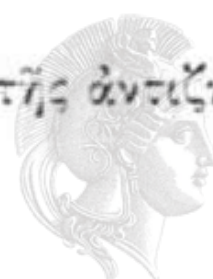
tolérance qui ont dicté ce Protocole sont applicables à tous les cultes en général; si elles leur offrent, à tous sans distinction, une sécurité complète au sein de la Grèce, les Plénipotentiaires croient cependant devoir déclarer, que d'autre part les intentions et la sollicitude des Trois Cours, exprimées dans ce même Protocole au sujet de l'égalité des droits civils et politiques, se rapportaient spécialement aux cultes Chrétiens.

Αἱ Τρεῖς Δυνάμεις ἀπαντῶσαι εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν λέγουν ἀπεριφράστως ὅτι τὸ Πρωτόκολλον τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830 ἀπονέμον «privilèges» π ρ ο ν ό μ ι α εἰς τοὺς καθολικοὺς, ὑπηγορεύθη μόνον ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τῆς ἀνεξιθρησκείας (tolérance), καίτοι δὲ αἱ ἀρχαὶ αὗται τῆς ἀνεξιθρησκείας εἶναι ἐφαρμοστέαι ἐπὶ ὅλων ἀδιακρίτως τῶν θρησκειῶν, αἱ τρεῖς Δυνάμεις ἐν τούτοις δηλοῦν ἀπεριφράστως, ὅτι «αἱ διὰ τοῦ πρωτοκόλλου ἐκφρασθεῖσαι διαθέσεις ὡς καὶ ἡ Πρόνοια τῶν τριῶν Αὐλῶν περὶ τῆς ἰσότητος τῶν ἀστικῶν καὶ πολιτικῶν δικαιωμάτων (au sujet de l'égalité des droits civils et politiques) ἀνεφέροντο εἰδικῶς εἰς τὰς χριστιανικὰς θρησκείας (aux Cultes Chrétiens)».

Αἱ Δυνάμεις μὲ μίαν λέξιν, λέγουν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν ὅτι ναὶ μὲν ἡ ἀρχὴ τῆς ἀνεξιθρησκείας ἐπιβάλλει ἴσην ἐξασφάλισιν ὅλων τῶν cultes (λατρειῶν) au sein de la Grèce, ἀλλὰ τὸ Πρωτόκολλον τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830 ἀποβλέπει εἰς τὴν ἰσότητα ἀστικῶν καὶ πολιτικῶν δικαιωμάτων (égalité des droits civils et politiques) μόνον τῶν χριστιανῶν. Ἡ δὴλωσις αὕτη συμπληροῦσα τὸ Πρωτόκολλον τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830 προσδίδει εἰς αὐτὸ τὸ ἐξῆς περιεχόμενον:

Εἰς τὴν δημιουργουμένην Ἑλληνικὴν Πολιτείαν, λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν κακῶν ἃτινα συνεπάγεται ἡ ἀντιζηλία μεταξὺ τῶν θρησκειῶν (les malheurs de la rivalité des cultes), οἱ χριστιανοὶ ὅλων τῶν δογμάτων θὰ ἔχουν ἴσα ἀστικὰ καὶ πολιτικὰ δικαιώματα (égalité des droits civils et politiques). Ὅσον ἀφορᾷ δὲ εἰδικῶς εἰς τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν, αὕτη 1) θὰ ἐκτελῇ ἀκωλύτως εἰς τὸ νέον κράτος τὰς τελετὰς τῆς λατρείας της, 2) αἱ εἰς αὐτὴν ἀνήκουσαι ἰδιοκτησίαι θὰ εἶναι ἀπρόσβλητοι, 3) οἱ ἐπίσκοποι αὐτῆς θὰ διατηρήσουν πλήρη τὰ λειτουργήματα, δικαιώματα καὶ προνόμια τὰ ὅποια εἶχον ὅτε ἐτέλουν ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν βασιλέων τῆς Γαλλίας, 4) αἱ ἰδιοκτησίαι τῶν παλαιῶν γαλλικῶν ἀποστολῶν καὶ ἰδρυμάτων θὰ διατηρηθοῦν.

Ἡ ρητὴ δὴλωσις ὅτι τὸ Πρωτόκολλον αἰτίαν μὲν ἔχει τὰ ἐκ τῆς ἀντιζηλίας τῶν

θρησκειῶν κακὰ (les malheurs de la rivalité des cultes), ὑπηγορεύθη δὲ (dicté) ἐκ τῶν ἀρχῶν τῆς ἀνεξιθρησκείας (tolérance), ἡ πρόσθετος ρητὴ ἐπίσης δήλωσις, ὅτι καίτοι ἡ ἐκ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀνεξιθρησκείας πηγάζουσα ὑποχρέωσις ὅπως ἐξασφαλισθῇ ἡ ἰσότης ἀστικῶν καὶ πολιτικῶν δικαιωμάτων ἀποβλέπει εἰς ἅπαντας ἀνεξαρτήτως θρησκείας, ἐν τούτοις τὸ Πρωτόκολλον τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830 ἀφορᾷ εἰς μόνους τοὺς Χριστιανούς, καθιστᾷ ἔτι μᾶλλον πρόδηλον, ὅτι τὸ Πρωτόκολλον σκοπεῖ νὰ προστατεύσῃ τοὺς Ἕλληνας καθολικοὺς μόνον ἀπὸ τῆς πλευράς τοῦ δημοσίου δικαίου, οὕτως ὥστε καθιστάμενοι πολῖται τοῦ δημιουργουμένου Κράτους νὰ ἐξακολουθήσουν ἔχοντες ὅ,τι διὰ τῆς προστασίας τῆς Γαλλίας εἶχον ἐπιτύχει παρὰ τῶν Σουλτάνων.

II. Τίθεται οὕτω ἀφ' ἑαυτοῦ τὸ ἐρώτημα:

Ποῖον περιεχόμενον εἶχεν ἡ εἰδικὴ προστασία (patronage spécial) τῶν καθολικῶν, τὴν ὁποίαν ἤσκουν οἱ γάλλοι Βασιλεῖς ἔναντι τοῦ Σουλτάνου καὶ τὴν ὁποίαν ἐναπέθηκαν εἰς τὰς χεῖρας τοῦ μέλλοντος ἡγεμόνος τῆς Ἑλλάδος (croit devoir déposer aujourd'hui entre les mains du futur Souverain de la Grèce); Αὐτόδηλον εἶναι ὅτι ἡ «εἰδικὴ αὐτὴ προστασία» ἣτις ἐναπετέθη εἰς χεῖρας τοῦ μέλλοντος ἡγεμόνος τῆς Ἑλλάδος δὲν δύναται νὰ ἔχῃ περιεχόμενον διάφορον ἐκείνου τὸ ὁποῖον εἶχεν ἡ προστασία αὐτὴ ἣταν ἐξουσιάζουσα ἔναντι τοῦ Σουλτάνου.

Κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Κορανίου μεταξὺ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Μωάμεθ καὶ τῶν «ἀπίστων» κρατεῖ «αἰώνιος πόλεμος». Ὁ θεοκρατικὸς χαρακτήρ τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους συνέπειαν εἶχεν, ὅτι αἱ εἰς τὴν περιοχὴν αὐτοῦ βιοῦσαι χριστιανικαὶ ἐθνότητες ἦσαν ἀπλῶς ἀνεκταί. Βιοῦσαι ἐκ τῶς νόμου καὶ ἐκ τῶς δικαίου ἔπρεπε ἢ νὰ ἐξιλαμισθοῦν ἢ νὰ ἐκδιωγθοῦν ἢ νὰ θανατωθοῦν. Ἡ ἀνάγκη τῶν πραγμάτων δὲν ἤγαγε τοὺς Σουλτάνους μέχρι τῆς ἀκρότητος ταύτης. Ἀπ' ἐναντίας ὅχι μόνον ἠνέχθησαν τοὺς χριστιανοὺς ὀρθοδόξους, ἀλλ' ἠναγκάσθησαν νὰ ἀνεχθοῦν καὶ τοὺς χριστιανοὺς τῶν ἄλλων δογμάτων ὑπηκόους ἢ μὴ τούρκους. Ἡ ἰσχυροτέρα τότε χριστιανικὴ δύναμις, ἡ Γαλλία, κατώρθωσε ν' ἀποσπάσῃ ἀπὸ τοὺς Σουλτάνους «προνόμια» τινα. Ταῦτα συνίσταντο εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τὴν ὁποίαν προσέλαβον ἐξουσίαν ὅπως ἀσκοῦν οἱ ἐν Τουρκίᾳ γάλλοι πρόξενοι, ὡς καὶ εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς συνειδήσεως τῶν χριστιανῶν καθολικῶν, τὴν ὁποίαν ὑπεχρεώθη ἡ Τουρκία ὅπως σέβεται. Τὰ προνόμια ταῦτα παρεχωρήθησαν διὰ τῶν λεγομένων capitulations. Εἰς τὴν ἐν ἔτει 1535 συναφθεῖσαν πρώτην capitulation μεταξὺ Γαλλίας καὶ τοῦ Σουλτάνου ἀναγράφεται ὅτι οὐδεὶς θὰ καταπιέζεται ἐνεκα τῆς θρησκευτικῆς του πίστεως, ὡς καὶ οὐδεὶς ὑπήκοος τοῦ βασιλέως (sujet du

roi) θὰ ἐξαναγκάζεται ὅπως ἀποδεχθῇ τὸν ἰσλαμισμόν, ἀλλὰ θὰ τοῦ εἶναι ἐπιτετραμμένον ὅπως διατηρῇ τὴν θρησκείαν του (mais qu'il leur soit licite d'observer leur religion). Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ἤρκει μόνη ἡ ἐλευθερία τῆς συνειδήσεως, ἔπρεπε δὲ αὕτη νὰ συμπληρωθῇ διὰ τῆς ἐλευθέρας ἀσκήσεως τῶν ἐξωτερικῶν τύπων τῆς λατρείας, εἰς τὰς ἐν ἔτει 1740 ἀνανεωθείσας capitulations, προσετέθη τὸ ἄρθρον 82, ἔχον ἐπὶ λέξει:

Les Evêques et religieux dépendant de l'Empereur de France qui se trouvent dans mon Empire seront protégés tant qu'ils se tiendront dans les bornes de leur Etat, et personne ne pourra les empêcher d'exercer leur rite suivant leurs usages dans les Eglises qui sont entre leurs mains de même dans les autres lieux où ils habitent.

Διὰ τῶν capitulations τοῦ ἔτους 1740 ἐξηναγκάσθη τὸ πρῶτον ὁ Σουλτάνος ὅπως ἐπιτρέψῃ εἰς τοὺς ὑπηκόους καὶ protégés τοῦ Γάλλου Βασιλέως ὅπως ἐξασκοῦν τὰ τῆς λατρείας των εἰς Ἑκκλησίας ἑαυτῶν. [Fauchoy, Répertoire de droit international, Lapradelle-Niboyet, Τόμος 3ος (1929) λέξεις Capitulations No 23, No 113].

Τὸ Ὁθωμανικὸν Κράτος, ἀπὸ καὶ τῶν χριστιανῶν ὑπηκόων ἐθεώρει, συμφωνῶς πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Κοράνιου, ὡς μὴ ἀποτελοῦντας μέριον αὐτοῦ ἀλλ' ἀπλῶς ἀνεκτοὺς, κατὰ μείζονα λόγον ἐθεώρει ἐκ τῶν νόμου καὶ ἐκ τῶν δικαίου, τοὺς χριστιανοὺς οἵτινες ὑπηκοοὶ ὄντες ἐτέρου Κράτους, διεβίου ἀπλῶς εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους [Fauchoy, Traité de droit international, Tome 1, troisième partie (1926) No. 736. Ἐπίσης Répertoire de droit international, Lapradelle-Niboyet, Τόμος 3ος λέξεις Capitulations No 64, No 65: L'Etat Ottoman n'avait en réalité jamais considéré même ses sujets non musulmans comme faisant partie de la Nation ou comme titulaires de droits égaux à ceux des musulmans. Si ce système législatif et judiciaire a été appliqué aux sujets Ottomans eux mêmes on comprend qu'en fortiori il ait été aux Etrangers. "Ὁρα ἐπίσης Strupp, Wörterbuch des Völkerrechtes 1 (1924) σελ. 673. Nach mohammedanischem im Koran enthaltenem Recht ist nämlich ein Frieden zwischen den Anhängern des Propheten und Andersgläubigen nicht möglich... Dazu kommt noch, dass die Mohammedaner den Christen gegenüber eine ausserordentliche Verachtung empfanden; nicht so sehr aus Schwäche als aus Geringschätzung gestatteten sie ihnen Ihre eigene Jurisdiction, es war dem Mohammedaner gleichgültig, wo der Ungläubige sein Recht suchte].

Ἄλλ' ἀφοῦ κατὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην τοῦ Κορανίου καὶ τὸν ἐπὶ τῇ βάσει ταύτης θεοκρατικὸν χαρακτῆρα τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους οἱ χριστιανοὶ ἦσαν ἐκτὸς νόμου καὶ ἐκτὸς δικαίου, τὸ δὲ Κράτος ἐτέλει «ἐν διαρκεῖ πολέμῳ» κατ' αὐτῶν ὡς «ἀπίστων», δὲν ὑπῆρχεν ἀνάγκη προστασίας αὐτῶν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ οὐσιαστικὸν δίκαιον κατὰ τὸ ὅποιον ἔδει οὗτοι νὰ ἐρρυθμίζον τὰς οἰκογενειακὰς τῶν σχέσεις. Εἰς τὸ Τουρκικὸν Κράτος, λόγῳ τοῦ θεοκρατικοῦ τοῦ χαρακτῆρος, ἀπηγορεύετο ἐκ τοῦ Ἱεροῦ Νόμου ὅπως νομοθετήσῃ ἐπὶ σχέσεων αἵτινες ἀφοροῦν ἀποκλειστικῶς τοὺς ἀπίστους, οἵτι εἶναι κατ' ἐξοχὴν αἱ οἰκογενειακαὶ σχέσεις. Ἀνάγκη ὑπῆρχε νὰ προστατευθοῦν οἱ καθολικοὶ μόνον καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν θρησκευτικὴν τῶν ἐλευθερίαν, διὰ νὰ μὴ ἐξισλαμισθοῦν, ἐν συναρτήσει δὲ καὶ εἰς τὴν ἐλευθερίαν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ πρακτικὸν μέρος τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, διὰ νὰ δύνανται νὰ τελοῦν ἐλευθέρως καὶ ἀκωλύτως τοὺς ἐξωτερικοὺς τύπους τῆς λατρείας. Τὴν προστασίαν ταύτην ἀνέλαβον οἱ βασιλεῖς τῆς Γαλλίας, ἐπιτυχόντες εἰς τὰς ἀνανεωθείσας διομολογήσεις τοῦ 1740 νὰ προστεθῇ τὸ ἀνωτέρω παρατιθέμενον ἄρθρον 82. Ἄλλ' ἀφοῦ τοιοῦτον εἶχε περιεχόμενον ἡ ἐναντι τοῦ Σουλτάνου «εἰδική προστασία» (protection spéciale) τῶν ἐν Τουρκίᾳ Καθολικῶν ἡ ἐνασκημένη ὑπὸ τοῦ Roi Très Chrétien, πῶς θὰ προσλάβῃ διάφορον περιεχόμενον ἐνασκημένη ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὰς χεῖρας τοῦ μέλλοντος ἡγεμόνου τῆς Ἑλλάδος; Ἡ προστασία αὕτη ὡς ἔχουσα κατ' ἐξοχὴν τὸ αὐτὸ περιεχόμενον, ὅπως ἐπὶ Τουρκοκρατίας, οὕτω καὶ μετὰ τὴν ἰδρυσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, σκοπεῖ νὰ ἐξασφαλίσῃ εἰς τοὺς καθισταμένους Ἕλληνας πολίτας καθολικοὺς τὴν ἀκώλυτον ἄσκησιν τῶν τύπων τῆς λατρείας, τὴν ὁποίαν ἐφοβεῖτο ἡ Γαλλία μήπως δὲν σεβασθῇ ἡ Ἑλλάς, λόγῳ τῆς rivalité des cultes, καθ' ἃ ρητῶς ἐξέθηκεν ὁ γάλλος πληρεξούσιος εἰς τὴν διάσκεψιν τοῦ Λονδίνου. Σημεῖον δὲ τῶν καιρῶν καὶ χαρακτηριστικὸν τοῦ τότε κρατοῦντος πνεύματος εἶναι ἡ ἀπὸ 13 Ἀπριλίου 1823 ἀναφορὰ τοῦ «πατριώτου πληρεξουσίου τῆς Β' νήσου Κέας (Ζιάς)» Οἰκονόμου Ἱερέως, ἀπευθυνομένη πρὸς τὸν Πρόεδρον τῆς Β' ἐν Ἀστρεὶ Ἐθνικῆς Συνελεύσεως, εἰς τὴν ὁποίαν οὗτος ἐκθέτει τὰ ἐξῆς: «Τὸ ἄρθρον τοῦ ὀργανικοῦ Νόμου διὰ τοῦ ὁποίου ὄχι μόνον ἀνοχὴ γίνεται πάσης ἄλλης θρησκείας εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπικράτειαν, ἀλλὰ καὶ αἱ τελεταὶ καὶ ἱεροπραξίαι αὐτῶν συγχωρεῖται νὰ ἐπιτελοῦνται «ἀκωλύτως», μὴ προσδιορίζον περὶ τῶν Ναῶν αὐτῶν καὶ θυσιαστηρίων, ἐπαπειλεῖ κίνδυνον ἀπωλείας, μάλιστα εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, τῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, διότι οἱ μὴ ὀρθόδοξοι, εἴτε μὴ ἔχοντες ἰδιαιτέρους Ναοὺς, εἴτε φειδόμενοι τῆς πρὸς οἰκοδομὴν αὐτῶν δαπάνης, εἴτε καὶ σοφίζόμενοι τὸ ἀνωτέρω ἄρθρον, δύνανται διὰ τοῦ «ἀκωλύτως» νὰ ἐπιτελῶσι τὰς ἱεροπραξίας τῶν εἰς τὰς ὀρθοδόξους ἐκκλησίας, πρᾶγμα ἐναντίον τῆς θρησκείας καὶ

τοῦ ὀρθοῦ λόγου, καὶ ἐκ τοῦ ὁποίου ἀναγκαίως ἔπεται ἡ ἐλάττωσις τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος εἰς τὴν Ἑλλάδα» [Μάμουκα, Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος, τόμ. 3ος (1839) 13-14].

Ἡ κατὰ τὰ ἀνωτέρω «εἰδικὴ προστασία» τῆς Γαλλίας κατηυθύνετο εἰς τὴν ματαίωσιν τῶν θετικῶν ἐνεργειῶν εἰς τὰς ὁποίας ἐνδεχομένως ὑπῆρχε κίνδυνος ὅτι θὰ προέβαινον οἱ Τοῦρκοι. Τοιαῦται δὲ ἦσαν ἡ ἀπαγόρευσις τῆς ἀνεγέρσεως ἐκκλησιῶν καὶ ἡ ἀπαγόρευσις θρησκευτικῶν τελετῶν ἀλλοτρίων πρὸς τὴν θρησκείαν τοῦ Ἰσλάμ. Κίνδυνος ὅπως οἱ Τοῦρκοι θεσπίσουν κανόνες δικαίου διὰ τῶν ὁποίων νὰ ἐρρυθμίζον τὰς οἰκογενειακὰς σχέσεις τῶν χριστιανῶν, οὐδεὶς ὑπῆρχεν, διότι, καθ' ἃ ἐλέγχθη, οἱ χριστιανοὶ καὶ ὑπήκοοι ἀκόμη ὄντες τοῦ Σουλτάνου, «ὡς ἄπιστοι» ἀπετέλουν στοιχεῖον ἐναντι τοῦ ὁποίου τὸ Κράτος, κατὰ τὸ Κοράνιον, ἐτέλει εἰς «διαρκῆ πόλεμον», συνέπεια τοῦ ὁποίου ἦτο ἡ πλήρης ἀδιαφορία τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους περὶ τοῦ οὐσιαστικοῦ δικαίου κατὰ τὸ ὅποιον οἱ Χριστιανοὶ ἐν γένει, ἐπομένως καὶ οἱ τοῦ καθολικοῦ δόγματος, θὰ ἐρρυθμίζον τὰς οἰκογενειακὰς τῶν σχέσεις.

Οὔτε δὲ καὶ νοεῖται ἀξίωσις τῆς Γαλλίας ὅπως, συνεχιζομένης τῆς αὐτῆς καταστάσεως, τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος ὑποχρεωθῇ νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν στάσιν τῆς Τουρκίας καί, ὅπως αὕτη, οὕτω καὶ τοῦτο ὑποχρεωθῇ νὰ μὴ νομοθετῇ κανόνες καθ' οὓς θὰ συνῆπτον τοὺς γάμους τῶν οἱ καθολικῶν. Ὑποχρεώσις τῆς Ἑλλάδος ὅπως ἐγκαταλείπῃ τὴν ρύθμισιν τῶν σχέσεων τούτων εἰς τὸν αὐτογνώμονα διαθέσιν τῶν καθολικῶν ὑπηκόων του, ὅπως συνέβαινεν εἰς τὴν Τουρκίαν κατ' ἀνάγκην λόγῳ τῆς θεοκρατικῆς φύσεως τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους, οὐδὲν ἄλλο θὰ ἐσήμαινε καὶ οὐδὲν ἄλλο περιεχόμενον θὰ εἶχε παρὰ μόνον ἀνάληψιν ὑποχρεώσεως ἐναντι τῶν τριῶν Δυνάμεων, ὅπως ἡ Ἑλλὰς παραιτηθῇ τῆς ἐξουσίας ἣν ἔχει ὡς ἐνιαῖον κυρίαρχον Κράτος, τοῦ νὰ θέτῃ κανόνες δικαίου, ρυθμίζοντας τὰς οἰκογενειακὰς σχέσεις τῶν καθολικῶν ἐλλήνων ὑπηκόων, καὶ συνεπῶς νὰ ἐξακολουθήσουν οὗτοι ἔχοντες τὴν ἣν εἶχον ἐπὶ Τουρκίας εὐχέρειαν νὰ ρυθμίζουν τὰς σχέσεις αὐτοὶ δι' ἑαυτῶν, ὅπερ σημαίνει δημιουργίαν Κράτους ἐν Κράτει.

Τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος οὐδέποτε ἦτο θεοκρατικὸν καὶ ἐπομένως οὐδέποτε ἐξελάμβανεν ὅτι τὸν «λαὸν» αὐτοῦ ἀποτελοῦν μόνοι οἱ εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν ἀνήκοντες, πάντες δὲ οἱ λοιποὶ ἀποτελοῦν στοιχεῖον ξένον, ἀπλῶς διαβιοῦν κατ' ἀνοχήν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας. Ἡ μόνη ὑποχρέωσις τὴν ὁποίαν ἦτο νοητὸν ὅπως ἀναλάβῃ ἡ Ἑλλὰς ἦτο, καθ' ὃν λόγον ἀφήνει ἐλευθερίαν εἰς τὴν θρησκευτικὴν συνείδησιν, κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον νὰ μὴ παρακωλύῃ τὴν τέλεσιν τῶν τύπων τῆς λατρείας ὅλων ἐκείνων ὁλτινες δὲν ἀνήκουν εἰς τὴν ἐπικρατοῦσαν θρησκείαν.

Συμφώνως πρὸς ταῦτα, *les fonctions, droits et privilèges* τῶν Ἐπισκόπων, *Evêques*, τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, τὰ ὅποια ὑποχρεοῦται νὰ σεβασθῇ ἡ Ἑλλάς ἀναφέρονται μόνον εἰς τὰ «*λειτουργήματα, δικαιώματα καὶ προνόμια*» τὰ συνυφασμένα μὲ τὴν ιδιότητα αὐτῶν ὡς θρησκευτικῶν λειτουργῶν. [Γ. Στρέϊτ, Ἐφημερὶς Μπαλάνου 27 (1908) σελ. 319 Ν. Ν. Σαριπόλου, Ἑλληνικὸν Συνταγματικὸν Δίκαιον, Τόμ. 2ος Τεῦχος 2ον (1912) § 54, Σ. Λάσκαρη, Ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία ἐν Ἑλλάδι, Ἐφημ. Μπαλάνου, (1924, ἐν ἀνατύπῳ) σελ. 16].

Ἡ Ἑλλάς ἀνέλαβεν ἀπλῶς τὴν ὑποχρέωσιν ὅπως μὴ ἀγνοήσῃ καὶ μὴ θεωρήσῃ ἀνυπάρκτους καθολικοὺς τινὰς Ἐπισκόπους, ἐγκατασταθέντας, κατὰ τινὰ τρόπον, εἰς τὰς νήσους Σύρον, Τήνον, Νάξον, Θήραν, ἐκλεγομένους μὲν ὑπὸ τοῦ Βατικανοῦ, ἀλλὰ μόνον δυνάμει εἰδικοῦ Βερρατίου δικαιομένων νὰ ἐγκατασταθῶσιν εἰς τὰς νήσους ταύτας [Maurer, *Das griechische Volk* I (1835) § 163 σελ. 419]. Ἐὰν οἱ Καθολικοὶ οὗτοι Ἐπίσκοποι ἠδύναντο ἐπὶ Τουρκοκρατίας νὰ ἐνασκήσουν *fonctions, droits et privilèges* τὰ ὅποια δὲν εἶχον καθαρῶς πνευματικὸν χαρακτῆρα, ὡρεῖσθε εἴτε εἰς τὰς *capitulations* εἴτε εἰς τὴν ἀνάγκην τὴν προκύπτουσαν ἐκ τοῦ θεοκρατικοῦ χαρακτῆρος τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους, ἀγνοοῦντες τοὺς Χριστιανούς. Ἐὰν οὖτοι ὄντως μὲν ἰδρυμένοι Κράτες δὲν ἦτο θεοκρατικὸν ἀλλὰ «*λαϊκόν*», αἱ δὲ *capitulations* ὅχι μόνον δὲν ἠδύναντο νὰ διατηρηθοῦν ἔναντι τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους ἀλλ' ἀπεικονίαν, δυνάμει τοῦ ἀρθρου 4 τοῦ αὐτοῦ Πρωτοκόλλου τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830, ἀμέσως καὶ αὐτομάτως κατέλαβον καὶ τὰς σχέσεις τοῦ νέου «*Χριστιανικοῦ καὶ Εὐρωπαϊκοῦ Κράτους*», τοῦ Ἑλληνικοῦ, πρὸς τὸ μὴ χριστιανικὸν κράτος, τὸ Ὀθωμανικόν, ἔναντι τοῦ ὁποίου ἀπῆλθον ἐκτοτε καὶ ἡ Ἑλλάς ὅλων τῶν ἐκ τῶν *capitulations* προνομίων [N. Politis, *La convention consulaire Greco-Turque et l'Arbitrage des ambassadeurs des grandes Puissances à Constantinople du 2 Avril 1901* (Paris 1903) σελ. 6 ἐπ. 181], τὰ προνόμια τὰ ὅποια ἠδύναντο νὰ διατηρήσουν οἱ Καθολικοὶ Ἐπίσκοποι ἦσαν μόνον τὰ καθαρῶς θρησκευτικοῦ καὶ πνευματικοῦ χαρακτῆρος, πάντων τῶν λοιπῶν αὐτομάτως ἀπορροφηθέντων ὑπὸ τῆς νέας Πολιτείας, ἥτις, κηρυττομένη πλήρως ἀνεξάρτητος κατὰ τὸ αὐτὸ Πρωτόκολλον τοῦ 1830, ἐκ τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων, οὐδέναι ὑπομένει ὑπὲρ αὐτὴν ἢ παρ' αὐτήν.

III. Συμφώνως πρὸς ταῦτα, τὸ ζήτημα δὲν εἶναι, ἐὰν διὰ τοῦ Πρωτοκόλλου τοῦ 1830, εἰσῆχθησαν οἱ περὶ γάμου κανόνες τοῦ κανονικοῦ δικαίου τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας.

Τὸ ζήτημα τίθεται οὕτω:

Ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωσιν ἡ Ἑλλάς ὅπως μὴ νομοθετήσῃ κανόνας ρυθμίζοντας τὰ τοῦ γάμου ἐλλήνων ὑπηκόων καθολικῶν, οὕτως ὥστε οὗτοι, ὅπως ἐπὶ Τουρκίας, ἔνεκα τοῦ θεοκρατικοῦ χαρακτῆρος τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους, κατέφευγον αὐτοὶ ἂν εἴησαν καὶ οὐχὶ ἀκολουθοῦντες ἐπιταγὴν τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους, εἰς τοὺς κανόνας τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, οὕτω νὰ ἐξακολουθήσουν πράττοντες καὶ μετὰ τὴν ἰδρυσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους;

Ἡ ἀπάντησις εἶναι ἀρνητικὴ ἐκ τῶν ἐξῆς λόγων:

1) Διότι τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους ἀδιαφοροῦντος περὶ τοῦ οὐσιαστικοῦ δικαίου κατὰ τὸ ὅποιον οἱ χριστιανοὶ ἐν γένει, ἐπομένως καὶ οἱ καθολικοὶ ἐρρύθμιζον τὰ τοῦ γάμου τῶν καὶ οὐδενὸς ὑπάρχοντος κινδύνου ὅπως ἡ Τουρκία ἐπέμβῃ νομοθετικῶς ἐπὶ τῶν ζητημάτων τούτων, οὐδεμία ὑπῆρχεν ἀνάγκη προστασίας κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο ἐκ μέρους τῆς Γαλλίας, ὡς ἐκ τοῦ ὁποίου ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο, οὐδὲν ἐναπετέθη, καθ' ἃ γράφεται εἰς τὸ Πρωτόκολλον, εἰς χεῖρας τοῦ μέλλοντος Ἡγεμόνος τῆς Ἑλλάδος.

2) Διότι ἡ ἀνωτέρω ἀδιαφορία τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους αἰτίαν ἔχει τὸν χαρακτῆρα αὐτοῦ ὡς θεοκρατικοῦ, μὴ νομοθετοῦντος παρὰ μόνον πρὸς ρύθμισιν σχέσεων μεταξὺ προσώπων πιστευόντων εἰς τὸ Ἰσλάμ, ἐνῶ τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος ἔχει «λαϊκὸν» χαρακτῆρα καὶ ἐπομένως νομοθετεῖ διὰ πάντας τοὺς ὑπηκόους, ἐπεμβαῖνον εἰς πάσας αὐτῶν τὰς σχέσεις.

3) Διότι ἀντίκειται εἰς τὴν ἐννοίαν τοῦ ἐνιαίου κυριάρχου Κράτους, ὅπως ἰσχύουν εἰς τὴν περιοχὴν αὐτοῦ κανόνες δικαίου μὴ ἔχοντες τὴν πηγὴν αὐτῶν εἰς τοὺς κατὰ τὸ Σύνταγμα ἀσκοῦντας ἐκάστοτε τὴν νομοθετικὴν ἐξουσίαν, ὅπως θὰ συνέβαινεν, ἐὰν ἡ διεθνὴς δέσμευσις τῆς Ἑλλάδος, ἡ διὰ τοῦ Πρωτοκόλλου τοῦ 1830, ἐρμηνευθῇ ὡς ἐνέχουσα παραίτησιν τῆς Ἑλλάδος ὅπως νομοθετῇ περὶ γάμου καθολικῶν, ἀναθέσασα τὴν περὶ τούτου ἐξουσίαν εἰς τὸν Ἀρχηγὸν τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, οὕτως ὥστε πᾶς κανὼν δικαίου ἀφορῶν τὰ τοῦ γάμου τιθέμενος ὑπὸ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, νὰ ἰσχύῃ ἀμέσως καὶ αὐτομάτως καὶ ὡς ἐσωτερικὸν δίκαιον τῆς Ἑλλάδος, δημιουργουμένου οὕτω Κράτους ἐν Κράτει, καὶ δὴ σήμερον ὅτε τὸ Βατικανὸν συνιστᾷ Πολιτείαν μὲ τὴν ὁποίαν μάλιστα ἡ Ἑλλάς δὲν συνδέεται καὶ διπλωματικῶς.

4) Διότι ἀφοῦ, κατ' ἀναμφισβήτητον παρ' ἡμῖν ἱστορικὴν παράδοσιν, τὰ τοῦ γάμου ἐρρύθμιζε καὶ ρυθμίζει ἡ Πολιτεία [Ἀρείου Πάγου 220 (1934) Θεμ. 45, 577, Z h i s h m a n, Das Eherecht der orientalischen Kirche (1864) 15, Κ α σ ι μ ᾶ τ η ς, Ἀρχεῖον ἰδιωτικοῦ δικαίου (1940) 425, Π ο υ λ ῖ τ σ α ς, Σχέσις Πολι-

τείας καὶ Ἐκκλησίας (1946) 178 σημ. 3, Μαριδάκης, Νεαραὶ Αὐτοκρατόρων (1922) 41 σημ. 18, 62 σημ. 18, Βαμβέτσος, Θεμ. 34 (1923-24) 76], ἡ δὲ Ὁρθόδοξος ἐκκλησία εἰς τὰς σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὴν Πολιτείαν οὐδέποτε διεξεδίκησε νομοθετικὴν δικαιοδοσίαν καὶ δὴ ἐπὶ τοῦ γάμου, οὐδεμίαν λογικὴν ἔχει ὑπὲρ ἑαυτῆς ἢ ἀντίληψις καθ' ἣν ἡ Ἑλληνικὴ Πολιτεία διὰ διεθνοῦς συμβάσεως παρέσχε τοιαύτην νομοθετικὴν ἐξουσίαν εἰς τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν, γεγονὸς ὅπερ ὅχι μόνον οὐδαμῶς προκύπτει ἐκ τοῦ Πρωτοκόλλου τοῦ 1830, ἀλλὰ οὔτε καὶ πόρρωθεν δύναται νὰ προκύπτῃ, διότι θὰ ἀντέκειτο πρὸς τὸ ἀπὸ 4 Ἰουλίου (19 Ἰουνίου) 1830 Πρωτόκολλον τῆς Συνδιασκέψεως τοῦ Λονδίνου κατὰ τὸ ὁποῖον:

Les privilèges accordés aux catholiques par le Protocole No 3 du 3 Février 1830 ne sauraient imposer au Gouvernement Grec aucune obligation qui tournerait au préjudice de l'Eglise dominante.

Εἶναι δὲ αὐτόδηλον ὅτι θὰ ἦτο πρὸς βλάβην τῆς ἐπικρατοῦσης Ἐκκλησίας ἐὰν παρείχετο νομοθετικὴ ἐξουσία ἐπὶ τῶν θεμάτων τοῦ γάμου εἰς τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν.

5) Διότι, ἐὰν οἱ κανόνες τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας μόνον δυνάμει ρητῆς διατάξεως ἀναγνωρισθῶσιν «τὰ ἑνὶ νόμῳ ἐπέχειν» [Copt. 1.3.44 (45), Νεαρά 131, 1], ἀμφισβητούμενου μάλιστα σφύρα καὶ εἰς αὐτὸ τὸ Βυζάντιον, τοῦ ὁρίου μέχρι τοῦ ὁποίου ἐκτείνεται ἡ ἐξουσία αὐτῆς τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων πρὸς «τοὺς πολιτικοὺς νόμους», [Μαριδάκης, Τὸ Ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς Νεαραῖς (1922) σελ. 11 σημ. 18-19, Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσόστομου, Τὸ Σύνταγμα καὶ οἱ ἱεροὶ κανόνες (1936) 13, Κασιμάτης, Ἀρχεῖον ἰδιωτικοῦ Δικαίου (1940) 427], κατὰ τίναν λογικὴν ἀποδέχεται ἡ Ἑλληνικὴ Πολιτεία ὅπως τεθῇ ἐκποδὼν εἰς τὴν νομοθετικὴν τῆς ἐξουσίαν, τὰ δὲ θέματα περὶ γάμου ἐλλήνων ὑπηκόων καθολικῶν ἀναθέσῃ εἰς τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν, οὕτως ὥστε οἱ ὑπ' αὐτῆς τιθέμενοι ἐκάστοτε κανόνες περὶ γάμου αὐτομάτως νὰ καθίστανται νόμοι τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους;

6) Διότι καὶ εἰς αὐτὰς ἀκόμη τὰς Πολιτείας ἐνθα ἐπικρατοῦσα θρησκεία εἶναι ἡ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, οὐδαμῶς ἰσχύει ἐπὶ θεμάτων τοῦ γάμου τὸ Κανονικὸν δίκαιον τῆς Καθολικῆς ταύτης Ἐκκλησίας. Αἱ Πολιτεῖαι αὗται διατηροῦν πλήρη καὶ ἀποκλειστικὴν τὴν ἐξουσίαν τοῦ νομοθετεῖν, οὐδὲν ἐγκαταλείπουσαι εἰς τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν. Δυνατόν, κατὰ τὴν διατύπωσιν τοῦ περιεχομένου τῶν σχετικῶν νόμων, αἱ Πολιτεῖαι αὗται νὰ ἐπηρεάζωνται ἐκ τῶν περὶ γάμου ἀντιλήψεων ἢ καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ κανονικοῦ δικαίου τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ τὴν θέσιν τῶν σχετικῶν κανόνων δικαίου, κρατοῦν ἀποκλειστικῶς ὑπὲρ ἑαυτῶν αἱ Πολιτεῖαι αὗται. [Ὁρα

Arminjon - Noldé - Wolff, Traité de droit comparé 1 (1950) No 30 No 33 ιδία 75-76: Les règles du droit canonique sont tantôt fidèlement reproduites dans les codes, tantôt applicables comme telles en vertu d'une référence spéciale]. Κατὰ τίνα λοιπὸν λογικὴν ἢ Ἑλλάς, μὴ ἐπιτρέπουσα νομοθετικὴν ἐξουσίαν εἰς τὴν ἐπικρατοῦσαν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν, θὰ ἐδέχετο τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν νομοθετοῦσαν ἀμέσως ἐπὶ τῆς ὕλης τῆς ἀναφερομένης εἰς τὰ τοῦ γάμου τῶν ἐλλήνων καθολικῶν, ἐν πλήρει ἀγνοίᾳ τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας, δημιουργουμένου τοιουτοτρόπως Κράτους ἐν Κράτει; Καὶ κατὰ τίνα λογικὴν θὰ ἤξιον νὰ ἐπιβάλλῃ τοιαύτην ὑποχρέωσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἢ Γαλλικὴ Πολιτεία ἦτις, ἤδη κατὰ τὸ 1830 καὶ πολὺ ἀρχαιότερον, ἀπὸ τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως, κηρύξασα ἑαυτὴν «λαϊκὸν κράτος», εἶχεν ἀπεμπολήσει τὸ κανονικὸν δίκαιον τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, αὐτὴ ἀποκλειστικῶς διὰ τῶν νομοθετικῶν τῆς ὁργάνων νομοθετοῦσα περὶ ὅλων ἐν γένει τῶν ζητημάτων τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν σχέσιν τοῦ γάμου; [Ὁρα Lefebvre, Histoire du droit matrimonial français (1923) 144 ἐπ.].

Ἐκ τούτων πάντων προκύπτει ὅτι οἱ διατηρούμενοι Καθολικοὶ Ἐπίσκοποι ἔχουν fonctions, droits et prérogatives, ἐκεῖνα μόνον ἅτινα εἶναι συνυφασμένα μὲ τὴν ιδιότητα αὐτῶν ὡς ὁργανικῶν λειτουργῶν, οὐδὲ καὶ πόρρωθεν ὄντες ἐκτελεστοὶ καὶ ἐφαρμόσταί εἰς τὴν περιχρῆν τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας τῆς νομοθετικῆς βουλήσεως τοῦ ἐν Ρώμῃ Ποντίφηκος, ὅπερ ἐὰν συνέβαινε θὰ προεκάλει ἀπότομον ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀρχὴν καθ' ἣν μοναδικὴ πηγὴ τῶν κανόνων τοῦ δικαίου εἶναι ἡ θέλησις τῆς πολιτείας [πρβλ. Sohm, Kirchenrecht 2 (1923) 124 ἐπ.].

Τὰ ἀνωτέρω ὅχι ἀπλῶς ἐνισχύονται ἐκ τοῦ γεγονότος, ἀλλὰ ἀποτελοῦν τὴν ἐξήγησιν τοῦ γεγονότος, ὅτι εἰς τὸ ἄρθρον V τῆς ἀπὸ 14 Νοεμβρίου 1863 Συνθήκης μεταξὺ Αὐστρίας, Γαλλίας, Μεγ. Βρετανίας, Πρωσίας καὶ Ρωσίας «sur l'union des îles Ioniennes au Royaume de Grèce», καθὼς καὶ εἰς τὸ ἄρθρον 4 τῆς ἀπὸ 29 Μαρτίου 1864 ἐτέρας Συνθήκης μεταξὺ Γαλλίας, Μεγ. Βρετανίας καὶ Ρωσίας ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς Ἑλλάδος ἀφ' ἑτέρου «sur l'union des îles Ioniennes à la Grèce», ὁ λόγος φέρεται μόνον περὶ liberté de culte et de tolérance religieuse, προστιθεμένου ἐν συνεχείᾳ ὅτι: La protection spéciale garantie à l'Eglise Catholique Romaine, ainsi que les avantages dont elle est présentement en possession, seront également maintenus, et les sujets appartenant à cette communion jouiront dans des îles Ioniennes de la même liberté de culte qui leur a été reconnue en Grèce par le Protocole du 3 Février 1830.

Ἡ συνθήκη αὕτη ἐπέχει θέσιν αὐθεντικῆς ἐρμηνείας τοῦ Πρωτοκόλλου τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830. Ἐὰν τὸ Πρωτόκολλον τοῦτο εἶχε τὴν ἔννοιαν, ὅτι τὰ τοῦ γάμου Ἑλλήνων Καθολικῶν «θέλουν κριθῆ κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Καθολικῆς ἐκκλησίας», ὅπως λέγει ἡ ἀναιρετικὴ ἀπόφασις, ἐνσωματουμένου τοῦ Πρωτοκόλλου τούτου εἰς τὴν Συνθήκην δι' ἧς προσηρτήθη ἡ Ἑπτάνησος, ἔπρεπε τὰ τοῦ γάμου τῶν ἐν Ἑπτανήσῳ καθολικῶν νὰ ρυθμίζωνται ὅπως καὶ τῶν εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα καθολικῶν, κατὰ ἐνιαῖον δίκαιον «τὸ δίκαιον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας». Ἐν τούτοις τοιοῦτόν τι οὐδέποτε ὑπεστηρίχθη [Μ. Χατζάκος, Θεμ. 28 (1918) 132], οὔτε καὶ ἦτο δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ.

Τὴν κατακλειῖδα ἀποτελεῖ τὸ ἄρθρον 62 τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου (1878). Ἐπειδὴ ἀκριβῶς μοναδικὸς κίνδυνος θετικῆς ἐπεμβάσεως τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους, ἦτο μόνη ἡ διὰ βίας ἀπαγόρευσις τῶν ἐξωτερικῶν τύπων τῆς λατρείας, ἔνεκα τούτου, μόνον κατὰ τοῦ κινδύνου τούτου ἠθέλησαν αἱ Εὐρωπαϊκαὶ δυνάμεις νὰ κατοχυρώσουν τοὺς ἐν Τουρίᾳ χριστιανούς, συμφωνοῦσαι εἰς τὸ ἄρθρον τοῦτο 62 τῆς Συνθήκης τοῦ Βερολίνου (1878) τὰ ἑξῆς: La Sublime Porte ayant exprimé la volonté de maintenir le principe de la liberté religieuse en y donnant l'extension la plus large, les parties contractantes prennent acte de cette déclaration spontanée.

Dans aucune partie de l'Empire Ottoman la différence de religion ne pourra être opposée à personne comme un motif d'exclusion ou d'incapacité en ce qui concerne l'usage des droits civils et politiques d'admission aux emplois publics, fonctions et honneur et l'exercice des différentes professions et industries. Tous seront admis sans distinction de religion à témoigner devant les tribunaux.

La liberté et la pratique extérieure de tous les cultes sont assurées à tous et aucune entrave ne pourra être apportée soit à l'organisation hiérarchique des différentes communions, soit à leurs rapports avec leurs chefs spirituels. Les droits acquis à la France sont expressément réservés.

Τὰ διὰ τοῦ ἀνωτέρω ἁρθρου κατοχυρούμενα δικαιώματα ἐλευθέρως ἀσκήσεως τῶν τύπων τῆς λατρείας, ταῦτα μόνον ἐσκόπουν νὰ προφυλάξουν αἱ capitulations καὶ ὅταν ἰδρύετο τὸ Ἑλληνικὸν κράτος, ταῦτα καὶ μόνον ἤθελε νὰ κατοχυρώσῃ ἡ Γαλλία διὰ τοῦ Πρωτοκόλλου τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830.

IV. Ἡ ἀναιρετικὴ ἀπόφασις ἀποφαίνεται: Ὅτι τῆς διατάξεως ταύτης τοῦ ὡς

ἄνω Πρωτοκόλλου σαφῶς συνάγεται, ὅτι κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας ὅπερ εἶναι καὶ τὸ διατηρούμενον ἀπαμειώτως δίκαιον τῶν Ἀρχιερέων, ὡς (δια)προσωπικὸν τοιοῦτον τῶν Καθολικῶν Ἑλλήνων, θέλουσι κριθῆ τὰ τοῦ γάμου αὐτῶν πνευματικὰ ζητήματα ὡς καὶ αἱ πρὸς σύναψιν τούτου οὐσιαστικαὶ προϋποθέσεις». Κατὰ τὴν ἀντίληψιν συνεπῶς τῆς ἀναιρετικῆς ἀποφάσεως αἱ περὶ γάμου διατάξεις τοῦ κανονικοῦ δικαίου τῆς Καθολικῆς ἐκκλησίας, εἰσῆχθησαν διὰ τοῦ Πρωτοκόλλου αὐτομάτως καὶ κατέστησαν αὐτοδικαίως ἐσωτερικὸν δίκαιον τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, ἀποτελοῦσαι «(δια)προσωπικόν» (γράφει: προσωπικόν) δίκαιον ρυθμίζον τὰς περὶ γάμου σχέσεις ὠρισμένης κατηγορίας ὑπηκόων (τῶν καθολικῶν).

Ἐφ' ὅσον δὲ σήμερον ἰσχύει ὁ Codex Juris Canonici τοῦ 1917 (ἔργον τοῦ Καρδινάλιου Gasparri) κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῆς ἀναιρετικῆς ἀποφάσεως, «τὰ τοῦ γάμου πνευματικὰ ζητήματα ὡς καὶ αἱ πρὸς σύναψιν τούτου οὐσιαστικαὶ προϋποθέσεις» τῶν ἐλλήνων ὑπηκόων καθολικῶν «θέλουσι κριθῆ» κατὰ τὰ ἄρθρα 1035 καὶ ἐπ. τοῦ Codex Juris Canonici, αὐτομάτως δυνάμει τοῦ Πρωτοκόλλου τοῦ 1830, ἀποτελοῦντος ἐσωτερικὸν δίκαιον καὶ νόμον τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους φέροντος χαρακτῆρα «προσωπικοῦ δικαίου». Ἐπομένως εἰς τὸ πρὸς τὰς ἐνστάσεις, ὅτι, πράγματι διὰ τοῦ Πρωτοκόλλου τοῦ 1830 ἐδέχθη ἡ Ἑλλάς, καὶ ὅδεχεται ἡ ἀναιρετικὴ ἀπόφασις, ὅπως τὰ τοῦ γάμου πνευματικὰ ζητήματα ὡς καὶ αἱ οὐσιαστικαὶ προϋποθέσεις τοῦ γάμου ἐλλήνων καθολικῶν «θέλουσι κριθῆ κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας», ἄρά γε εἶναι ὀρθὸν τὸ ὑπὸ τῆς ἀναιρετικῆς ἀποφάσεως λεγόμενον, ὅτι τὸ δίκαιον τοῦτο τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, εἰσῆχθη αὐτομάτως διὰ τοῦ Πρωτοκόλλου τοῦ 1830 ὡς ἐσωτερικὸν δίκαιον ἰσχύον ἄνευ ἐτέρου, «διατηρούμενον ἀμειώτως ὡς (δια)προσωπικὸν δίκαιον» ἢ τοῦναντίον, ἡ Ἑλλάς ἀποδεχθεῖσα τὸ Πρωτόκολλον, ἔστω καὶ ὑφ' ἣν ἐκδοχὴν δέχεται ἡ ἀναιρετικὴ ἀπόφασις, ἀνέλαβεν ἀπλῶς ἐναντι τῶν τριῶν Δυνάμεων τὴν ὑποχρέωσιν ὅπως τροποποιήσῃ τὸ ἐσωτερικὸν τῆς δίκαιον κατὰ τρόπον, ὥστε τὸ περιεχόμενον τῶν σχετικῶν περὶ γάμου κανόνων νὰ συμφωνῇ πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν κανόνων τοῦς ὁποίους ἐκάστοτε θέτει ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία;

Ἐὰν εἶναι ἀληθές τὸ δεύτερον, τότε ἡ Ἑλλάς μὴ ἐκδώσασα εἰδικὸν νόμον ρυθμίζοντα τὰς οὐσιαστικὰς προϋποθέσεις τοῦ γάμου ἐλλήνων καθολικῶν κατὰ τρόπον ὥστε τὸ περιεχόμενον αὐτῶν νὰ συμπίπτῃ πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν σχετικῶν κανόνων τοῦ κανονικοῦ δικαίου τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, καὶ μὴ ἐξαιροῦσα τοῦ κοινοῦ περὶ γάμου δικαίου τοῦς Ἕλληνας καθολικοὺς (πρβλ. Α. Κ. 1366) παραβιάζει ἀπλῶς

διεθνῇ ὑποχρέωσιν, ἐκ τῆς παραβιάσεως δὲ ταύτης ὑπέχει μὲν διπλωματικὴν εὐθύνην ἔναντι τῶν τριῶν Δυνάμεων, ἀλλ' ἐφ' ὅσον δὲν ἐξεδόθη εἰδικὴ ἐπιταγὴ τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας ἵνα οἱ εἰς τὴν διεθνῇ Συνθήκην περιεχόμενοι κανόνες προσλάβουν δύναμιν ἐσωτερικοῦ δικαίου, ἐφ' ὅσον δηλ. τὸ ἐν τῇ συνθήκῃ διεθνὲς δίκαιον δὲν προσέλαβεν ἰσχὺν ἐσωτερικοῦ δικαίου, ὡς μὴ ἐκδοθέντος τοῦ εἰδικοῦ πρὸς ἐκτέλεσιν τῆς συνθήκης νόμου, τὰ ὅργανα καὶ οἱ ὑπῆκοοι τῆς Πολιτείας δὲν ὑποχρεοῦνται ἐκ τῆς διεθνοῦς συνθήκης ἢν συνωμολόγησεν ἡ Ἑλλάς [Μαριδάκης, ΙΔΔ (1950) § 7 σελ. 48-49].

Πράγματι, καὶ ἐὰν ἔτι εἶναι ἀληθὲς ἡ ὑπὸ τῆς ἀναιρετικῆς ἀποφάσεως διδομένη ἐρμηνεία τοῦ Πρωτοκόλλου, οὐδ' αὖτως εἶναι ἀκριβὲς τὸ λεγόμενον εἰς τὴν ἀναιρετικὴν ἀπόφασιν, ὅτι διὰ τοῦ Πρωτοκόλλου τοῦ 1830 εἰσῆχθησαν αὐτομάτως καὶ ἄνευ ἐτέρου ὡς ἐσωτερικὸν δίκαιον αἱ περὶ οὐσιαστικῶν προϋποθέσεων τοῦ γάμου διατάξεις τοῦ κανονικοῦ δικαίου τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας.

Τὸ Πρωτόκολλον τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830 εἶναι μονομερὲς πρᾶξις τῶν τριῶν Δυνάμεων διὰ τῆς ὁποίας αὗται κηρύσσουν τὴν πλήρη ἀνεξαρτησίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους.

Καθ' ἃ δὲ ἐκτίθεται διηγηματικῶς εἰς αὐτὸ ὁ πληρεξούσιος τῆς Γαλλίας ἐξήγησεν ὅπως οἱ Καθολικοὶ τῆς Στερεῆς καὶ τῶν νήσων εὖρον ἐπὶ τῶν ὁργανισμῶν ὁ ὅποιος θα δοθῇ εἰς τὴν Ἑλλάδα (de demander que les catholiques de terre ferme et des îles trouvent dans l'organisation qui va être donnée à la Grèce) ἐγγυήσεις ἐπαρκεῖς ὅπως ἀναπληρώσουν τὴν μέχρι τοῦδε ἐνέργειαν τῆς Γαλλίας ὑπὲρ τῶν καθολικῶν.

Τὸ Πρωτόκολλον σαφῶς ἀναφέρεται εἰς τὸν μέλλοντα ὁργανισμὸν τοῦ νέου Κράτους. Ἐκ τοῦ λόγου τούτου αἱ τρεῖς Δυνάμεις ἀποδεχόμεναι τὴν πρότασιν τῆς Γαλλίας διατυπώνουν τὰς σχετικὰς ρήτρας εἰς χρόνον μέλλοντα (la religion catholique jouira dans le nouvel Etat... lui seront garanties... seront maintenues... seront reconnues et respectées).

Αἱ τρεῖς Δυνάμεις δρῶσαι μονομερῶς καὶ κηρύσσουν τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἑλλάδος ἠθέλησαν νὰ ἐπιβάλλουν εἰς τὸ ὑπὸ δημιουργίαν Κράτος ὠρισμέναις ὑποχρεώσεις ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐν αὐτῷ θέσιν τῶν καθολικῶν ὑπηκόων. Τὸ νέον Κράτος, ἀποδεχόμενον ἅμα τῇ δημιουργίᾳ του τὸ Πρωτόκολλον, ἀνέλαβε μὲν τὰς ὑποχρεώσεις ταύτας, ἀλλ' ἡ ἐκτέλεσις αὐτῶν δὲν ἠδύνατο νὰ συντελεσθῇ ἄλλως παρὰ μόνον καθ' ὃν τρόπον ἐκτελοῦνται αἱ διὰ διεθνοῦς συνθήκης ἀναλαμβανόμεναι ὑποχρεώσεις, ἥτοι διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ πρὸς ἐκτέλεσιν τῆς συνθήκης ἀναγκαστικοῦ νόμου, ἐπιφέροντος τροποποίησιν τοῦ ἐσωτερι-

κοῦ δικαίου κατὰ τρόπον ὥστε τοῦτο νὰ προσλάβῃ περιεχόμενον σύμφωνον πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν διὰ τῆς διεθνοῦς συνθήκης ἀναληφθεῖσων ὑποχρεώσεων. Ἡ Ἑλλάς συνεπῶς, ἐὰν ὑποτεθῇ πρὸς στιγμὴν ὅτι διὰ τοῦ Πρωτοκόλλου τοῦ 1830 ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωσιν ὅπως τὰ τοῦ γάμου τῶν ἐλλήνων καθολικῶν ρυθμίζῃ καθ' ὃν τρόπον ἀναγράφει ἐκάστοτε τὸ κανονικὸν δίκαιον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἔδει πρὸς ἐκτέλεσιν τῆς διεθνοῦς ἐν τῷ πρωτοκόλλῳ τοῦ 1830 Συνθήκης, νὰ ἐξέδιδε σχετικὸν νόμον ἐξαίρουντα τοῦ κοινοῦ περὶ γάμου δικαίου τοὺς ἑλληνας καθολικοὺς. Τοιοῦτος νόμος δὲν ἐξεδόθη. Μὴ ἐκδοῦσα τὸν νόμον τοῦτον ἡ Ἑλλάς, ὑπέχει μὲν διπλωματικὴν εὐθύνην ἔναντι τῶν τριῶν Δυνάμεων, διότι δὲν ἐξετέλεσε τὰς ἀπέναντι αὐτῶν ἀναληφθεῖσας ὑποχρεώσεις, ἀλλὰ τὰ ὅργανά της θὰ ὑπακούουν εἰς μόνους τοὺς ἰσχύοντας κανόνας τοῦ ἐσωτερικοῦ δικαίου, μὴ δικαιούμενα νὰ κρίνουν περὶ τῶν διεθνῶν ὑποχρεώσεων τῆς Πολιτείας [Ἀρείου Πάγου 438/1932 (Θέμις 44, 97-99)]. Συμφώνως πρὸς ταῦτα, ἐὰν ὑποτεθῇ πρὸς στιγμὴν, ὅτι ἡ ἀφετηρία τῶν σκέψεων τῆς ἀναιρετικῆς ἀποφάσεως εἶναι ὀρθή καὶ ὅτι πράγματι ἡ Ἑλλάς ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωσιν ὅπως αἱ οὐσιαστικαὶ προϋποθέσεις τοῦ γάμου τῶν ἐλλήνων καθολικῶν θέλουσι κριθῇ κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, οὐδαμῶς εἶναι ὀρθόν, τὸ περαιτέρω ἐν τῇ αὐτῇ ἀποφάσει λέγεσθαι ὅτι τὸ δίκαιον ταῦτο εἰσήλθη αὐτομάτως ὡς ἐσωτερικὸν δίκαιον διατηρούμενον ἀμειώτως ὡς (δια)προσωπικὸν δίκαιον», ἐνῶ, καὶ ὑπὸ τὴν ἐκδοχὴν ταύτην τὸ ὀρθόν εἶναι, ὅτι διὰ τῆς ἀποδοχῆς τοῦ Πρωτοκόλλου ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος, μόνη ὑπ' αὐτῆς ἀναληφθεῖσα ὑποχρέωσις ἦτο ὅπως θέσῃ νόμον τροποποιῶντα τὰς περὶ γάμου διατάξεις ὥστε ἐπὶ γάμου ἐλλήνων καθολικῶν, νὰ ἰσχύσῃ ἐξαιρετικὸν δίκαιον, σύμφωνον κατὰ περιεχόμενον πρὸς τὸ κανονικὸν δίκαιον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ὅπερ ὅμως δὲν ἐξεδόθη.

V. Ἄλλ' ἐτι περαιτέρω. Ἡ ἀναιρετικὴ ἀπόφασις δέχεται ὅτι τὸ κανονικὸν δίκαιον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, «διατηρούμενον ἀμειώτως» ἀποτελεῖ «(δια)προσωπικὸν δίκαιον» τῶν ἐλλήνων καθολικῶν καὶ κατ' αὐτὸ «θέλουσι κριθῇ αἱ οὐσιαστικαὶ προϋποθέσεις τοῦ γάμου αὐτῶν».

Ὑποθερίσθω ἤδη ὅτι τὸ κανονικὸν δίκαιον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας δὲν κατέστη αὐτομάτως, δυνάμει τοῦ Πρωτοκόλλου, ἐσωτερικὸν δίκαιον, ὡς δέχεται ἡ ἀναιρετικὴ ἀπόφασις, ἀλλ' ὅτι εἰς τὸ Πρωτόκολλον τοῦ 1830, ἀποτελοῦν διεθνῇ συνθήκην, ἐμπεριέχεται κανὼν ἰδιωτικοῦ διεθνοῦς δικαίου (Μαριδάκη Ι.Δ.Δ. σελ. 48 σημ. 9) λέγων ὅτι «αἱ οὐσιαστικαὶ προϋποθέσεις τοῦ γάμου Ἑλλήνων Καθολικῶν διέπονται ὑπὸ τοῦ κανονικοῦ δικαίου τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας» (πρβλ. ΑΚ 13 καὶ Εἰσ. νόμου ΑΚ ἄρθρον 2). Ὑπὸ τὴν ἐκδοχὴν ταύτην, ἐκλαμβανόμενῃ πρὸς στι-

γ μ ἢ ν ὡς ἀ λ η θ ῆς, ὁ "Ἕλληνας δικαστὴς ὑποχρεοῦται τὸ κύρος γάμου "Ἕλληνας ὑπηκόου καθολικοῦ νὰ κρίνῃ κατὰ τὸ κανονικὸν δίκαιον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἐφαρμόζον αὐτὸ ὡς δίκαιον ἀλλοδαπὸν. Ἀρά γε θὰ ἐφαρμόσῃ τὴν σχετικὴν διάταξιν τοῦ ἀλλοδαποῦ τούτου δικαίου καὶ ὅταν αὕτη ἀντίκειται εἰς τὴν ἡμεδαπὴν δημοσίαν τάξιν;

Ἡ σχετικὴ διάταξις ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ τῶν κανόνων 1071 καὶ 1060 - 1064 τοῦ Corpus Juris Canonici καθ' ἣν ὁ Πάπας δικαιούται νὰ δώσῃ ἄφεσιν τοῦ ἐκ τῆς *disparitatis cultus* κωλύματος ἐπιτρέπων εἰς χριστιανὸν καθολικὸν ὅπως συνάψῃ γάμον μετὰ μὴ χριστιανοῦ.

Ἡ διάταξις αὕτη προφανῶς ἀντίκειται εἰς τὴν ἐλληνικὴν δημοσίαν τάξιν. Ὁ κανὼν τοῦ ἡμεδαποῦ δικαίου ἀπαγορεύων τὸν γάμον χριστιανοῦ μετὰ Ἰσραηλίου ἢ γάμον χριστιανοῦ μετὰ «βαρβάρου» (ὄρα τὰς πηγὰς παρὰ Μ α ρ ι δ ά κ η I.Δ.Δ. σελ. 177) ἀπηχεῖ γενικωτέραν θεμελιακὴν ἀρχὴν χαρακτηρίζουσαν τὸν ἐν Ἑλλάδι βιοτικὸν ρυθμόν, ἐνεκα τοῦ ὁποίου καὶ ἐπαναλαμβάνεται αὕτη εἰς τὸν Α.Κ. 1353. Ἀνεξαρτήτως ἄλλων λόγων ἀναγομένων εἰς τὴν ἐνέργειαν τῆς οἰκογενείας, «ἡ ἐφαρμογή» (Α.Κ. 33) τῆς ἀνωτέρω διατάξεως τοῦ Corpus Juris Canonici κανὼν 1071 ἐπιφέρει διαταραχὴν εἰς τὴν κρατοῦσαν ἐννοίαν καὶ ἠθικὴν τάξιν, διότι προσβάλλει τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα. Τὸ μυστήριον τοῦ γάμου προϋποθέτει τὸ μυστήριον τοῦ βαπτίσματος. Ἐάν, κατ' ἐφαρμογὴν τῆς ἀνω διατάξεως, ὁ ἱερεὺς, «ὡς *causa instrumentalis* τοῦ Χριστοῦ, ἰδρυτοῦ καὶ τελετάρχου τοῦ μυστηρίου» ἐπικαλεῖται τὴν ἐπιφοίτησιν τῆς θείας Χάριτος καὶ ἐπὶ πρόσωπα, ἅτινα, μὴ βαπτισθέντα, δὲν πιστεύουν εἰς τὸν Χριστόν, ἡ ἱερολογία περιπίπτει εἰς παίγνιον.

Καθ' ἃ ὁμοφώνως διδάσκεται ἡ δημοσία τάξις ἀναχαιτίζει τὴν ἐφαρμογὴν ἀντικειμένου πρὸς αὐτὴν ἀλλοδαποῦ κανόνος, ὅχι μόνον εἰς ἣν περίπτωσιν ὁ κανὼν οὗτος εἶναι ἐφαρμοστέος δυνάμει τοῦ I.Δ.Δ. τοῦ διατυπωμένου εἰς νόμον, ἀλλὰ καὶ ὅταν εἶναι ἐφαρμοστέος δυνάμει κανόνος I.Δ.Δ. ἐμπεριεχομένου εἰς διεθνῇ συνθήκην (Μ α ρ ι δ ά κ ης I.Δ.Δ. 310 σημ. 91).

Ἐφαρμοζομένης τῆς διδασκαλίας ταύτης ἐν προκειμένῳ, ὁ Ἕλληνας δικαστὴς καλούμενος νὰ κρίνῃ περὶ τοῦ κύρους γάμου ἐλλήνων καθολικῶν, ἐφαρμόζων τὸ κανονικὸν δίκαιον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, οὐδέποτε θὰ ἐφαρμόσῃ τὸν ἀνωτέρω ὑπ' ἀριθμ. 1071 κανόνα τοῦ Corpus Juris Canonici καθ' ὃν ἐπιτρέπεται ἄφεσις τοῦ ἐκ τῆς *disparitatis cultus* κωλύματος, καθ' ὃ περιέχοντα διάταξιν ἀντικειμένην εἰς τὴν δημοσίαν τάξιν. Τιθεμένης τῆς διατάξεως ταύτης ἐκποδῶν, μόνος ἐφαρμοστέος παραμένει ὁ κανὼν 1070 κατὰ τὸν ὁποῖον: *Nullum est matrimonium contractum a persona non baptizata cum persona baptizata in ecclesia catholica vel ad eandem ex haeresi aut schismate conversa.*

VI. Τὸ Α' τμήμα, κατὰ ταῦτα, ἔσφαλεν ἀποφανθὲν ὅτι τὸ Πρωτόκολλον τοῦ 1830 δὲν περιορίζεται εἰς μόνην τὴν ἐλευθερίαν τῆς λατρείας, ἀλλ' ὁμιλοῦν περὶ τῶν droits, fonctions et privilèges τῶν Καθολικῶν Ἐπισκόπων ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὰς οὐσιαστικὰς προϋποθέσεις τοῦ γάμου. "Οχι μόνον τοῦτο. "Εσφαλε περαιτέρω, παριδὼν ὅτι τὸ Πρωτόκολλον τοῦ 1830 καταργήθη διὰ τῆς ἀπὸ 10 Αὐγούστου 1920 Συνθήκης τῶν Σεβρῶν περὶ προστασίας τῶν ἐν Ἑλλάδι μειονοτήτων, τεθείσης ἐν ἰσχύϊ διὰ τοῦ XVI Πρωτοκόλλου τοῦ προσηρτημένου εἰς τὴν Συνθήκην τῆς Λωζάννης τοῦ 1923.

Κατὰ τὸ ἄρθρον 2 τῆς Συνθήκης περὶ μειονοτήτων «Tous les habitants de la Grèce auront droit au libre exercice tant public que privé, de toute foi, religion ou croyance, dont la pratique ne sera pas incompatible avec l'ordre public et les bonnes moeurs.

Συνεπεία τοῦ ἄρθρου τούτου, ἐν τέλει τοῦ Προοιμίου τῆς Συνθήκης ταύτης γράφονται: La France et la Grande Bretagne reconnaissant qu'en vertu du présent Traité la Grèce assume pour le maintien des libertés religieuses les obligations qui sont placées sous la garantie de la Société des Nations, renoncent en ce qui leur concerne au droit qui leur avait été reconnu par le Protocole No 3 de la Conférence de Londres du 3 Février 1830 d'assurer la protection des libertés religieuses.

Ἡ παραίτησις τῆς Γαλλίας καὶ Μεγ. Βρετανίας ἐκ τῶν δικαιωμάτων ταῦτα ἀνεγνωρίσθησαν εἰς αὐτὰς δυνάμει τοῦ ἐν Ἀρσίνῃ Πρωτοκόλλου τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830 ὀφείλεται εἰς τὴν ὁμολογίαν τῶν ὅτι ἡ Ἑλλάς διὰ τῆς παρούσης συνθήκης ἐξασφαλίζει τὰς θρησκευτικὰς ἐλευθερίας, ἐξασφαλίσιν δὲ ἐννοεῖ τὴν διὰ τοῦ ἀνωτέρω ἄρθρου 2 ἀνάληψιν ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τῆς ὑποχρεώσεως ὅπως ἐξασφαλίσῃ εἰς ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς Ἑλλάδος sans distinction de naissance, de nationalité, de langage, de race ou de religion, τὴν ἐλευθέραν ἄσκησιν (libre exercice) de toute foi, religion, ou croyance, dont la pratique δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν δημοσίαν τάξιν καὶ τὰ χρηστὰ ἥθη.

Τὰ καθαρώτατα ταῦτα ἀποτελοῦν αὐθεντικὴν ἐρμηνείαν τοῦ Πρωτοκόλλου τοῦ 1830 ὡς ἀφορῶντος μόνον τὴν ἐλευθέραν ἄσκησιν τῶν τύπων τῆς λατρείας, ἥτις ἐλευθερία, ἐφ' ὅσον ἐξασφαλίζεται ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος, δυνάμει νέας διεθνοῦς δεσμεύσεως (τοῦ ἄρθρου 2), ἄγει τὴν Μεγ. Βρετανίαν καὶ τὴν Γαλλίαν εἰς τὴν δῆλωσιν ὅτι παραιτοῦνται τῶν ἐκ τοῦ Πρωτοκόλλου τοῦ 1830 χάριν τῆς αὐτῆς ἐλευθερίας ἀπονεμηθέντων εἰς αὐτὰς δικαιωμάτων.

Τὸ Α' τμήμα, κατὰ ταῦτα, ὅχι μόνον ἀπέδωκεν εἰς τὸ Πρωτόκολλον περιεχόμενον ὅπερ δὲν εἶχε, ἀλλὰ ἐθεώρησε αὐτὸ καὶ ἐν ἰσχύϊ ἐνῶ εἶχε καταργηθῇ ἀπὸ τοῦ 1923, ὅτε ἐτέθη ἐν ἰσχύϊ ἡ Συνθήκη τῆς Λωζάννης.

Η ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΑΝΗΝ ΕΠΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ *

ΥΠΟ
ΜΕΝΕΛΛΟΥ Α. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ

Ἡ περίοδος τῆς διακυβερνήσεως τῆς ἀρτισυστάτου Ἑλληνικῆς πολιτείας ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Καποδίστρια ὑπῆρξεν ἀναμφισβητήτως σημαντικὴ εἰς ἐπιτεύγματα εἰς πλείστους τομεῖς τῆς κρατικῆς δραστηριότητος. Ἰδιαιτέρως ὅμως δημιουργικὴ πρέπει νὰ χαρακτηρισθῇ ἡ καταβληθεῖσα κατὰ τὴν περίοδον ταύτην φροντίς διὰ τὴν δικαιοσύνην. Κατ' αὐτὴν ὅχι μόνον συντάσσονται πλεῖστα νομοσχέδια, ἀλλὰ καὶ δημοσιεύονται νομοθετήματα, τὰ ὅποια ἀποτελοῦν τὴν προϋπόθεσιν διὰ τὴν καλὴν ἀπονομὴν τῆς δικαιοσύνης. Ὁ Διοργανισμὸς τῶν Δικαστηρίων, ἡ Πολιτικὴ Διαδικασία, ἡ Ἐγκληματικὴ Διαδικασία, οἱ νόμοι «περὶ δικηγόνων καὶ περὶ καταστάσεως τῆς Μνημονεῖας» (ὁργανισμὸς Συμβολαιογραφείων), ὡς καὶ ἄλλα νομοθετήματα τῆς Καποδιστριακῆς ἐποχῆς, ἂν καὶ δὲν δύνανται νὰ συγκριθοῦν ὑπὸ νομοτεχνικὴν ἑποψίν μετὰ τὰ νομοθετικὰ ἔργα τῆς ἐπομένης περιόδου, ἀποτελοῦν ἀναντιρρήτως τὴν πρώτην σοβαρὰν προσπάθειαν τοῦ ἀναγεννηθέντος Ἑλληνικοῦ ἔθνους νὰ πληρώσῃ, ἔστω καὶ προσωρινῶς, τὰ ἀπὸ καιροῦ ὑφιστάμενα κενὰ εἰς τὴν νομοθεσίαν¹.

Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὁργανοῦται ἡ δικαιοσύνη ἐπὶ σταθερῶν βάσεων καὶ πραγματοποιεῖται τὸ πρῶτον ἡ λειτουργία τῶν τακτικῶν δικαστηρίων. Καὶ τοῦτο, διότι κατὰ τὸ πρὸ τῆς ἀφίξεως τοῦ Κυβερνήτου (Ἰανουάριος 1828) ἑπταετὲς διάστημα δὲν ἔγινε κατορθωτὴ ἡ ἱδρυσις δικαστηρίων ἐξαιρέσει ὠρισμένων βραχυβίων καὶ τοῦ ἐμποροδικείου Σύρου². Ἡ συμβολὴ δὲ εἰς τὴν ἀπονομὴν τῆς

* Ἀνεκοινώθη εἰς τὸ πρῶτον Συνέδριον Ἀκαδημικῶν Σπουδῶν (Σπάρτη - Γύθειον 7 - - 11 Ὀκτωβρίου 1977).

1. Μεν. Ἀ. Τουρτόγλου, Ὁ Διοργανισμὸς τῶν Δικαστηρίων καὶ ἡ Πολιτικὴ καὶ Ἐγκληματικὴ Διαδικασία τοῦ 1830, Ἐπετηρὶς Ἀρχείου Ἱστορίας Ἑλλήν. Δικαίου, τ. 8, ἐν Ἀθήναις 1958, σ. 17.

2. Κωνστ. Τριανταφυλλοπούλου, Ἡ πολιτικὴ δικαιοσύνη ἐπὶ Καποδίστρια, Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 23, ἐν Ἀθήναις 1949, σ. 473.

δικαιοσύνης ιδίως τῶν πρωτοκλήτων (πρωτοδικείων) καὶ ἐκκλήτων (ἐφετείων) δικαστηρίων, ἀκόμη καὶ τοῦ Ἀνωτάτου ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν ἀποφάσεων αὐτῶν ὅτι δὲν ἦτο διόλου εὐκαταφρόνητος.

Οἱ ἔχοντες ὁμῶς τὴν διεύθυνσιν τῆς δικαιοσύνης κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην εἶχον νὰ ἀντιμετωπίσουν εἰς τὴν Λακωνίαν καὶ εἰδικώτερον εἰς τὴν Μάνην μίαν ιδιόρρυθμον κατάστασιν, ἡ ὁποία ἦτο καρπὸς τῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας ἰσχυσάντων. Συγκεκριμένως ἀφ' ἐνὸς μὲν ἴσχυεν ἐκεῖ σωρεία ἀπαραδέκτων διὰ μίαν εὐνομούμενην πολιτείαν ἐθίμων, ἀφ' ἑτέρου δὲ παρουσίαζε μεγάλας δυσχερείας ἡ ὑπαγωγὴ τῶν κατοίκων εἰς τοὺς θεσπισθέντας δικονομικοὺς τύπους.

Εἰδικώτερον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ νομικὰ ἔθιμα πρέπει νὰ σημειωθοῦν τὰ ἐξῆς:

Τὰ ἐπὶ τουρκοκρατίας ἰσχύσαντα εἰς τὸν Ἑλληνικὸν χῶρον ἔθιμα δὲν χαρακτηρίζονται διὰ τὴν ὁμοιομορφίαν των. Παραλλάσσουν κατὰ διαφόρους τόπους. Ἐξ οὗ καὶ ἡ μορφωθείσα κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας παροιμία :

«Κάθε τόπος καὶ ζακόνι

κάθε μαχαλᾶς καὶ νόμος»³

Ἡ παρατηρουμένη ἀνομοιομορφία αὐτῆ τῶν ἐθίμων ἐξηγεῖται πλήρως. Πρῶτον ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τμήματα τῆς Ἑλληνικῆς ἐπικρατείας ὑπήχθησαν κατὰ καιροῦς ὑπὸ διαφόρους ξένους κυριάρχους, τῶν ὁποίων τὸ δίκαιον ἦτο ἐπόμενον νὰ ἐπηρεάσῃ ἀναλόγως καὶ τὰ τοπικὰ ἔθιμα⁴. Δεύτερον, διότι ἐπὶ τουρκοκρατίας δὲν ἐφηρμόσθη τὸ αὐτὸ νομοθετικὸν καθεστῶς εἰς ὅλας τὰς δουλωθείσας περιοχάς. Ὑπῆρξαν περιοχαί, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλας, εὐνοηθεῖσαι ὑπὸ προνομίων, αἱ ὁποῖαι ἀνέπτυξαν σημαντικὴν αὐτοδιοίκησιν μὲ ἐπακόλουθον τὴν διαμόρφωσιν ἰδίου ἐθιμικοῦ δικαίου. Διὰ τὴν ἀνάπτυξιν δὲ τοῦ δικαίου τούτου συνετέλεσε τὰ μέγιστα τόσον ἡ ἀνυπαρξία ἀξιωματούχων τοῦ κυριάρχου, ἐγκατεστημένων εἰς ὠρισμένην περιοχὴν, ὅσον καὶ ἡ τυχὸν ἀνάθεσις ὑπὸ τοῦ κατακτητοῦ εἰς τὰς κοινότητας τοῦ δικαιώματος τῆς εἰσπράξεως τῶν φόρων καὶ τῶν γενικωτέρων προσόδων⁵.

3. Νικ. Δημητρακοπούλου, Τὸ δίκαιον ἐν ταῖς παροιμίαις, «Νομικαὶ Ἐνασχολήσεις», τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1925, σ. 106.

4. Βλ. Ἰακ. Βισβίτζη, Τινὰ περὶ τῶν νομικῶν ἐθίμων, «Ἀθηνᾶ», τ. ΝΓ' (1949), σ. 236. Ἀνδρ. Δρακάκη, Ἡ Σῦρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἡ δικαιοσύνη καὶ τὸ δίκαιον, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, τ. ΣΤ', ἐν Ἀθήναις 1967, σ. 124.

5. Βλ. Διον. Ζακυθηνοῦ, Ἡ Τουρκοκρατία, Ἀθῆναι 1957, σ. 30. Περὶ τῶν χορηγηθέντων εἰς τοὺς Ἕλληνας κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν προνομίων βλ. Ἀνδρ. Μάμουκα, Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος, τ. 11, Ἀθήνησιν 1852, σ. 323 - 324. Πρβλ. καὶ Μεν. Ἀ. Τουρτόγλου, Περὶ τῆς Ποινικῆς Δικαιοσύνης ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ μετ' αὐτὴν μέχρι καὶ τοῦ Καποδιστρίου, Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἑρεῦνης Ἱστορίας Ἑλλήν. Δικαίου, τ. 15, ἐν Ἀθήναις 1972, σ. 4 ἐπ.

Μεταξύ τῶν ἰδιαιτέρως εὐνοηθεισῶν περιοχῶν συγκαταλέγεται καὶ ἡ Μάνη, ἡ ὁποία καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς τουρκοκρατίας διετήρησε καθεστῶς εὐρείας αὐτονομίας. Τοῦτο ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς κρατούσας ἐκεῖ εἰδικὰς συνθήκας εἶχεν ὥς ἐπακόλουθον τὴν διαμόρφωσιν ἰδιορρύθμου ἐθιμικοῦ δικαίου.

Πλεῖστα τῶν ἀναπτυχθέντων κατὰ τὴν περίοδον τῆς δουλείας τοπικῶν ἐθίμων πολὺ ἀπείχον ἀπὸ τοῦ νὰ δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὅτι δι' αὐτῶν ἱκανοποιεῖτο, ἔστω καὶ στοιχειωδῶς, ἡ περὶ δικαίου ἀντίληψις. Ὡς ἐνδεικτικὰ παραδείγματα ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦν:

α) Τὸ ἔθιμον τῆς προικίσεως τῆς πρωτοτόκου θυγατρὸς, ἡ ὁποία ἐλάμβανε ὅλην ἢ τὸ μέγιστον τμῆμα τῆς περιουσίας τῶν γονέων τῆς κατ' ἀποκλεισμόν τῶν νεωτέρων ἀδελφῶν καὶ παραγνώρισιν πάσης ἀρχῆς ἰσότητος (π.χ. Σκυῖρος, Σκόπελος, Μύκονος κ.λπ.)⁶.

β) Ὁ ἀποκλεισμός τῶν προικισθεισῶν θυγατέρων τῆς πατρικῆς ἢ μητρικῆς κληρονομίας⁷.

γ) Οἱ ἐξαιρετικῶς εὐνοϊκοὶ ἐθιμικοὶ κανόνες, ὡς πρὸς τὸ μέγεθος τοῦ κληρονομικοῦ μεριδίου τῶν πρωτοτόκων, ἀρρένων ἢ θηλέων (π.χ. Ἀμοργός, Κέα, Λαμία, Ἄνδρος ὡς καὶ ὠρισμέναι νῆσοι τῆς Δωδεκανήσου)⁸.

δ) Ὁ καθορισμὸς τοῦ ποσοστοῦ κληρονομίας ἐκάστου τέκνου ἀναλόγως τοῦ φύλου εἰς τὸ ὅποῖον τοῦτο ἀνῆκε⁹.

ε) Ἡ μνηστεία τῶν τέκνων ἅμα τῇ γεννήσει τῶν (Σπέτσαι)¹⁰.

ς) Τὸ ἔθιμον τῆς ἐπιμειξίας τῶν μνηστῶν πρὸ τοῦ γάμου, τὸ ὅποῖον καὶ προσφάτως ἀκόμη ἔγινεν αἰτία ἀνθρωποκτονίας.

Ἐπίσης ἄξια μνείας εἶναι καὶ τὰ εἰδικώτερον εἰς τὴν Μάνην ἰσχύσαντα παρόμοια ἔθιμα:

6. Βλ. Γ. Α. Μάουρερ, Ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς (μετάφρασις Χρήστου Πράτσια καὶ Εὐστ. Καραστάθη), τ. Α', Ἀθῆναι 1943, σ. 109. Ζέπων, J.G-R., τ. 8, σ. 467. Ἰακ. Βισβίτζη, ἐνθ' ἀν., σ. 233.

7. Ζέπων, J.G-R., τ. 8, σ. 482. Ἰακ. Βισβίτζη, ἐνθ' ἀν., σ. 233.

8. Μ. Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, Νομικὰ ἔθιμα τῆς νήσου Καρπάθου, τῆς Δωδεκανήσου κ.λπ., εἰς ᾧ προστίθενται καὶ τὰ ἐν τῇ λοιπῇ Δωδεκανήσῳ ἐπικρατοῦντα παρόμοια ἄγραφα ἔθιμα, Ἀθῆναι 1926, σ. 7 ἐπ. καὶ σ. 61. Ἰακ. Βισβίτζη, ἐνθ' ἀν., σ. 233. Ζέπων, J.G-R., τ. 8, σ. 480.

9. Ζέπων, J.G-R., τ. 8, σ. 480. Α. Χρυσανθοπούλου, Συλλογὴ τοπικῶν τῆς Ἑλλάδος συνηθειῶν ἐξ ἐπισήμων πρὸς τὴν Ἑλλ. Κυβέρνησιν τῶν τοπικῶν ἀρχῶν ἀπαντήσεων, Ἀθήνησι 1853, σ. 33.

10. Ζέπων, J.G-R., τ. 8, σ. 463.

1) Ὁ ἀποκλεισμός τῶν θηλέων ἀπὸ τὴν ἀκίνητον περιουσίαν τῶν γονέων των, τὴν ὁποίαν ἐκληρονόμουν μόνον τὰ ἄρρενα τέκνα¹¹.

2) Ὁ ἀποκλεισμός τῆς συζύγου ἀπὸ τὴν περιουσίαν τοῦ ἀποθανόντος ἄνευ τέκνων καὶ ἄνευ διαθήκης ἀνδρός της, τὸν ὁποῖον ἐκληρονόμουν οἱ πλησιέστεροι αὐτοῦ συγγενεῖς¹².

3) Ἡ περιέλευσις τῆς πατρικῆς οἰκίας, ἡ ὁποία εἰς πλείστας περιπτώσεις ἀπετέλει καὶ τὸ μοναδικὸν περιουσιακὸν στοιχεῖον, μόνον εἰς τὸν υἱόν. Ἐλλείψει υἱοῦ ἐλάμβανε ταύτην ὁ πλησιέστερος ἄρρην συγγενής, ποτὲ ὅμως ἡ θυγάτηρ¹³.

4) Ἡ δυνατότης τοῦ συζύγου νὰ λάβῃ διαζύγιον, ἐπειδὴ ἡ σύζυγός του ἦτο στεῖρα¹⁴.

5) Τὸ ἔθιμον, κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ σύζυγος παρελάμβανε καὶ ἑτέραν γυναῖκα, ὀνομαζομένην «σύγγριαν», πρὸς κοινὴν συμβίωσιν ὑπὸ τὴν αὐτὴν συζυγικὴν στέγην, ὅταν ἡ νόμιμος σύζυγός του ἔμενε στεῖρα ἢ ἔτικτε μόνον θήλεα τέκνα¹⁵.

Τὸ ἄδικον καὶ τὸ παράλογον πλείστην, ὡς τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα, ἐθίμων εἶχον νὰ ἀντιμετωπίσουν τὰ συσταθέντα καὶ λειτουργήσαντα ἐπὶ Καποδίστρια δικαστήρια. Ταῦτα κατὰ τὴν ἀπονομὴν τῆς δικαιοσύνης εἶχον νὰ ὑπερπηδήσουν, ὅπως ἦτο φυσικόν, σοβαρωτάτας δυσχερείας, συχνὰ δὲ προβληματιζόμενα ἐξή-
 τουν ἀδηγίας περὶ τοῦ πρακτέου ἀπὸ τὴν Γραμματεῖαν τοῦ Δικαίου, ὅπως ἐκα-
 λεῖτο τότε τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Δικαιοσύνης.

Χαρακτηριστικὴ ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ ἀπὸ 9 Δεκεμβρίου 1830 ἀνέκδοτος ἀναφορά, τὴν ὁποίαν ἀπευθύνει πρὸς τὴν «ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης Γραμματεῖαν» τὸ Πρωτόκλητον δικαστήριον "Ανδρου καὶ Κέας¹⁶.

Ὁ Πρόεδρος τοῦ δικαστηρίου μνημονεύει εἰς τὸ ἐγγράφον του δύο τοπικὰς συνηθείας ἐπικρατούσας εἰς τὴν "Ανδρον. Αὗται ὡς διατυποῦνται εἰς τὸ ἐγγράφον εἶναι αἱ ἐξῆς :

11. Ἰακ. Βισβίτζη, ἐνθ' ἀν., σ. 253. Ζέπων, J.G-R., τ. 8, σ. 480.

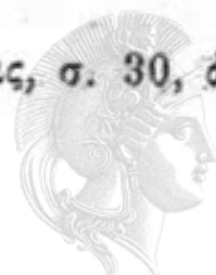
12. Ἰακ. Βισβίτζη, ἐνθ' ἀν., σ. 254.

13. Ἰακ. Βισβίτζη, ἐνθ' ἀν., σ. 253.

14. Γ. Α. Μάουρερ, ἐνθ' ἀν., τ. Α', σ. 140.

15. Σταύρου Σκοπετέα, Ἐγγραφα ἰδιωτικὰ ἐκ Δ. Μάνης τῶν ἐτῶν 1547 - 1830, Ἐπετηρὶς Ἀρχείου Ἱστορίας Ἑλλήν. Δικαίου, τ. 3, ἐν Ἀθήναις 1950, σ. 107. Πρβλ. καὶ Ἀπ. Δασκαλάκη, Ὁ θεσμός τῆς σύγκριας εἰς τὴν Μάνην, «Πελοποννησιακά», τ. Ι, σ. 80 ἐπ.. Μεν. Ἀ. Τουρτόγλου, Ἡ τεχνητὴ σπερματέγχυσις καὶ τὸ δίκαιον, «Ποινικὰ Χρονικά», Ἰούnius - Σεπτέμβριος 1958, ἀριθ. τευχ. 6 - 9, σ. 383.

16. Ὁλόκληρον τὸ κείμενον τῆς ἀναφορᾶς δημοσιεύεται ἐν τοῖς ἐπομένοις, σ. 30, ἀριθ. 1.

«Ἐν ἀνδρόγυνον, ἔχον υἱοὺς καὶ θυγατέρας, δίδει ἅπασαν τὴν περιουσίαν του ἔτι ζῶν ἢ μετὰ τὸν θάνατόν του εἰς ἓν τῶν τέκνων του, χωρὶς ν' ἀφήσῃ εἰς τὰ λοιπὰ τὸ παραμικρόν, ἢ, ἂν ἀφήσῃ, πολλὰ ὀλίγον μέρος, κατὰ τὴν ἀρέσκειάν του. τοῦτο δὲ πράττει τὸ ἀνδρόγυνον, πλὴν συμβαίνει νὰ γενῇ καὶ ἄλλως· ὁ ἀνὴρ νὰ δώσῃ ἅπασαν τὴν περιουσίαν του εἰς ἓν τῶν τέκνων του, καὶ ἡ γυνὴ εἰς ἕτερον. ὅλα δὲ ταῦτα γίνονται μ' ἐγγράφα, ὀνομαζόμενα προικοσύμφωνα καὶ διαθήκας.

«Ὅσοι γενοῦν καλόγηροι, στεροῦνται τὸ δικαίωμα τῆς κληρονομίας ἀπὸ τὴν περιουσίαν τῶν γονέων των».

Τὸ δικαστήριον δὲν διστάζει νὰ καταδικάσῃ εὐθέως τὰς συνηθείας ταύτας θεωροῦν αὐτὰς ἀδίκους καὶ ἀπανθρώπους, διότι ἀποκαθιστοῦν «ἐν τῶν τέκνων εὐτυχές, τὰ δὲ λοιπὰ δυστυχῆ». Ἐπειδὴ ὅμως πληροφορεῖται ὅτι οἱ ἀδικηθέντες πρόκειται νὰ προσφύγουν εἰς αὐτό, ζητοῦντες δι' ἀγωγῶν τὴν ἀπόδοσιν τοῦ δικαίου των, μὲ ἐπακόλουθον μεγάλην ἀναταραχὴν, ὁ Πρόεδρος τοῦ Πρωτοκλήτου Παναγ. Παπαδάκης εὐρίσκεται εὐλόγως πρὸ διλήμματος καὶ ζητεῖ ἀπὸ τὴν Γραμματεῖαν ὁδηγίας. Νὰ καταργήσῃ τὰς τοπικὰς ταύτας συνηθείας ἢ νὰ τὰς διατηρήσῃ¹⁷;

Εἰς τὴν Μάνην ὅμως ἡ κατάστασις ἦτο πολὺ σοβαρωτέρα. Τοῦτο καταφαίνεται καὶ ἐκ τῆς ἀπὸ 23 Ὀκτωβρίου 1829 ἀνεκδότου ἀπαντήσεως τοῦ Ὑπουργείου τῆς Δικαιοσύνης εἰς τὰ ἐρωτήματα τοῦ Πρωτοκλήτου Λακωνίας¹⁸. Ἐκεῖ ἐδέσποζεν ἀπολύτως τὸ δίκαιον τοῦ ἰσχυροτέρου¹⁹. Τὰ δὲ δικαστήρια δὲν εἶχον νὰ ἀντιμετωπίσουν ἀπλῶς συνηθείας ἀλογίστους καὶ ὅποια ἐρούμιζον θέματα ἀστικοῦ κυρίως δικαίου, ἀλλ' εὐρίσκοντο καὶ ἐνώπιον ἐθίμων ἀναφερομένων εἰς τὸ ποινικὸν δίκαιον, τῶν ὁποίων ἡ τυχὸν ἀνοχὴ ἐκ μέρους τῆς πολιτείας θὰ ἐσήμεινε διαφθοράν ἢ θὰ κατέλυε πᾶσαν ἔννοιαν κρατικῆς κυριαρχίας. Καὶ ἡ ἀπλὴ ἀκρόασις τοιούτων ἐθί-

17. Ἀξιζει νὰ σημειωθῇ ὅτι μετὰ πάροδον ἀρκετῶν μηνῶν, τὴν 20ὴν Φεβρουαρίου 1831, ὁ αὐτὸς Πρόεδρος τοῦ Πρωτοκλήτου Ἀνδρου καὶ Κέας ἐπανέρχεται καὶ πάλιν δι' ἄλλου ἐγγράφου τοῦ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον Δικαιοσύνης, ὑπενθυμίζων εἰς αὐτὸ μὲ διακριτικότητά ὅτι μέχρι τότε οὐδεμίαν εἶχε λάβει ἀπάντησιν ἐπὶ τῶν ἐρωτημάτων του, καὶ ζητεῖ ὁδηγίας περὶ τοῦ πρακτέου καὶ δι' ἄλλην τοπικὴν συνήθειαν ἀντιβαίνουσιν πρὸς τὸν νόμον. Συγκεκριμένως ἐρωτᾷ ἂν πρέπει νὰ διατηρήσῃ τὴν τοπικὴν συνήθειαν «τὴν παραδεχομένην εἰς τὰ ἐγγράφα τοὺς συγγενεῖς ὡς μάρτυρας ἢ νὰ τὴν καταργήσῃ». Τὸ ἀνέκδοτον τοῦτο ἐγγράφον μετὰ τοῦ ἐπισυναπτομένου ὑπ' ἀριθ. 79/19.2.1831 ὁμοίου τῆς Δημογεροντίας Ἀνδρου δημοσιεύονται ἐν τοῖς ἐπομένοις, σ. 31, ἀριθ. 2.

18. Τὸ ἀξιόλογον τοῦτο ἐγγράφον, τοῦ ὁποίου συντάκτης εἶναι ὁ Ἰωάννης Γενατᾶς, δημοσιεύεται ἐν τοῖς ἐπομένοις, σ. 32, ἀριθ. 3.

19. Γ. Α. Μάουρερ, ἐνθ' ἀν., τ. Α', σ. 141. Ἰω. Κισκήρα, Τὰ μοιρολόγια ὡς πηγὴ δικαίου τῆς Μάνης, «Λακωνικαὶ Σπουδαί», τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1975, σ. 182. Με ν. Ἀ. Τουρτόγλου, Τὸ ποινικὸν καὶ ἡ ἀποζημίωσις τοῦ παθόντος, Ἀθήναι 1960, σ. 128.

μων προεξέχει φρίκην κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην Ὑπουργοῦ τῆς Δικαιοσύνης Ἰωάννου Γενατᾶ.

Ἀλλὰ ποῖα ἦσαν τὰ ἔθιμα ταῦτα; Ἀναφέρομεν ἐνδεικτικῶς ὠρισμένα, τὰ ὁποῖα ἐσταχυολογήσαμεν ἀπὸ ἀνεκδότους καὶ ἐκδεδομένας πηγάς.

α) Τὸ εἰς τὴν Σπάρτην, ὅπως ἀποκαλοῦν τὴν Μάνην τὰ ἔγγραφα²⁰, ἰσχυρὰν ἔθιμον, κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ συνεργὸς ἀνθρωποκτονίας ἦτο ποινικῶς ἀνεύθυνος²¹.

β) Τὸ ἀκαταδίωκτον τοῦ ληστοῦ, ἐφ' ὅσον οὗτος ἐπετύγγανεν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἐγχειρήματος, ὅποτε μάλιστα δὲν ὑπεχρεοῦτο εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ προῖοντος τῆς ληστείας²¹.

γ) Τὸ ἔθιμον τῆς αὐτοδυνάμου ἱκανοποιήσεως τοῦ παθόντος²². Τοῦτο ἐκφράζει παραστατικώτατα ἡ ἐκ Μάνης παροιμία :

«Οἱ ἀδύνατοι καταγγέλουνε κι' οἱ δυνατοὶ ἐκδικειοῦνται»

ἡ ὁποία θεωρεῖ τὴν προσφυγὴν εἰς τὴν δικαιοσύνην ὡς ἀδυναμίαν²³.

δ) Ἡ ἐπικρατοῦσα φονικὴ συνήθεια, περὶ τῆς ὁποίας μᾶς πληροφορεῖ ὁ Μάουρερ. Κατ' αὐτήν, ὅταν κανεὶς «εἶχε συμπεριφερθῇ ὑβριστικῶς πρὸς ἄλλον καὶ δὲν εἶχε δώσει διὰ τοῦτο καμμίαν ἱκανοποίησιν, ἢ εἶχε δανείσει εἰς ἄλλον χρήματα, ἢ εἶχε προσφέρει ἄλλην τινὰ ὑπηρεσίαν καὶ δὲν εἶχεν ἀκόμη λάβει διὰ τοῦτο καμμίαν ἀντιπαροχήν, συνετάσσετο περὶ τούτου ἔγγραφον, διὰ τοῦ ὁποίου ἐξουσιοδοτεῖτο ὁ δανειστὴς εἰς ἓνα, δύο ἢ καὶ πλείονας φόνους εἰς τὴν περίπτωσιν ὃ ὀφειλέτης δὲν ἤθελε πληρώσει τὸ ὀφειλόμενον ποσὸν ἢ ἐκπληρώσει τὴν συμφωνηθεῖσαν ἀντιπαροχήν». Τοῦτο ἐσήμαινε, ὅπως πολὺ δρθῶς συμπεραίνει ὁ Μάουρερ, ὅτι ὁ δανειστὴς εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἀσκήσῃ ἐκδίκησιν αἵματος εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ ὀφειλέτου καὶ νὰ φονεύσῃ ἀτιμωρητὴ ἓνα, δύο ἢ καὶ περισσοτέρους συγγενεῖς αὐτοῦ²⁴.

Εὐρεθέντες πρὸ μιᾶς τοιαύτης καταστάσεως εἰς τὴν Μάνην οἱ νομικοὶ τοῦ

20. Βλ. Δ. Β. Βαγιακάκου, Ὁ Ἰμβραήμ ἐναντίον τῆς Μάνης, Ἀθῆναι 1961, σ. 64. Κωνστ. Τριανταφυλλοπούλου, ἐνθ' ἀν., σ. 479.

21. Βλ. τὴν κατωτέρω δημοσιευομένην ἀπάντησιν τοῦ Ὑπουργείου Δικαίου εἰς τὰ ἐρωτήματα τοῦ Πρωτοκλήτου Λακωνίας, σ. 32, ἀριθ. 3.

22. Γ. Α. Μάουρερ, ἐνθ' ἀν., τ. Α', σ. 432. Κωνστ. Τριανταφυλλοπούλου, ἐνθ' ἀν., σ. 480. Ἰω. Κισκῆρα, ἐνθ' ἀν., σ. 182. Μεν. Ἀ. Τουρτόγλου, ἐνθ' ἀν., σ. 95 ἐπ.

23. Βλ. Μεν. Ἀ. Τουρτόγλου, Στοιχεῖα Ποινικοῦ Δικαίου καὶ Ἐγκληματολογίας εἰς τὰς παροιμίας καὶ τὰ ἄσματα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, τ. 5, ἐν Ἀθῆναις 1950, σ. 147.

24. Γ. Α. Μάουρερ, ἐνθ' ἀν., τ. Α', σ. 142 καὶ 427.

Καποδίστρια, αντιμετώπισαν τὰ δικαστικά πράγματα κατὰ τρόπον διάφορον τῆς ὑπολοίπου Ἑλλάδος.

Συνέστησαν διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 184 Ψήφισματος τῆς 28ης Σεπτεμβρίου 1830, δύο εἰδικὰ δικαστήρια διὰ τὴν Σπάρτην²⁵. Τὸ Πρωτόκλητον καὶ τὸ Ἑκκλητον. Ὁ τρόπος ὅμως τῆς λειτουργίας καὶ ἡ σύνθεσις τῶν δικαστηρίων τούτων ἔπρεπε, κατὰ τὴν πρόθεσιν τῶν διευθυνόντων τότε τὴν δικαιοσύνην, νὰ μὴν ἀντίκεινται ἐκ διαμέτρου πρὸς τὴν παλαιὰν κατάστασιν²⁶. Διὰ τοῦτο ἡ σύνθεσις τοῦ Πρωτοκλήτου ἀπετελέσθη ἀπὸ ἑνα δικαστὴν καὶ τρεῖς συμβούλους Σπαρτιάτας. Τὸ δικαστήριον τοῦτο δὲν εἶχε σταθερὰν ἑδραν. Ἐδίκαζε περιφερόμενον ἀπὸ χωρίου εἰς χωρίον καὶ ἐδέχετο καὶ προφορικῶς τὰς αἰτήσεις τῶν ἐνδιαφερομένων. Ἡ δύνατο συγχρόνως, κατὰ τὸ ψήφισμα, νὰ συντέμνη τὰς προθεσμίας κατὰ τὰς περιστάσεις. Ἡ σύνθεσις ἐπίσης τοῦ Ἑκκλητου ἦτο ὁμοία μετ' ἐκείνην τοῦ Πρωτοκλήτου μετὰ τὴν διαφορὰν ὅτι τὸ Ἑκκλητον εἶχε μόνιμον ἑδραν. Ἐλειτούργει δὲ καὶ τὸ δικαστήριον τοῦτο κατὰ τρόπον εἰδικόν²⁷.

Τὸ σημαντικὸν εἶναι ὅτι τὸ συστήσαν τὰ δύο αὐτὰ εἰδικὰ δικαστήρια 184 ψήφισμα δὲν ἐστέρησε καθόλου τοὺς τυχόν βλαπτομένους ἐκ τῶν ἀποφάσεων, τοῦ δικαιώματος νὰ προσφεύγουν εἰς τὸ Ἀνώτατον Δικαστήριον. Τὸ ἄρθρον 9 τοῦ ψήφισματος ὁρίζεν: «Ὅστις νομίζει ἑαυτὸν ἡδικημένον, κ' ἐπικαλεῖται τὸ Ἀνώτατον Δικαστήριον, χαίρει ὅλα τὰ δικαιώματα, τὰ ὅποια ὁ νόμος χορηγεῖ διὰ τὴν πρὸς τὸ ἀνώτατον προσφυγὴν· ἀλλ' ὀφείλει νὰ ἐκτελῇ τὰ παρὰ τῶν γενικῶν νόμων διαταττόμενα».

Ἡ ἀντίληψις ὅτι ἡ ἰδιαιτέρα κατάστασις τῆς Μάνης ἐπέβαλε τὴν ἀνάγκην διαφόρου «διαχειρίσεως τῆς δικαιοσύνης» διὰ τῆς ἰδρύσεως ἐκεῖ εἰδικῶν δικαστηρίων²⁸ δὲν ἀνῆκε μόνον εἰς τοὺς νομικοὺς τοῦ Καποδίστρια. Τὴν ἰδίαν ἀποψιν, διὰ τὴν σύστασιν ἀναλόγων δικαστηρίων, εἶχεν ἐκφράσει καὶ ὁ Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης²⁹. Τοῦτο προσδίδει ἰδιάζουσαν βαρύτητα, διότι ἡ γνώμη προήρχετο ἀπὸ

25. Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος, ἀριθ. 82, ἔτ. Ε', 18 Ὀκτωβρίου 1830, σ. 391.

26. Με ν. Ἀ. Τουρτόγλου, Τὸ φονικὸν καὶ ἡ ἀποζημίωσις τοῦ παθόντος, Ἀθῆναι 1960, σ. 125.

27. Σχετικὴν πρᾶξιν διορισμοῦ συμβούλων εἰς τὰ συσταθέντα εἰδικὰ δικαστήρια βλ. δημοσιευομένην ὑπὸ τοῦ Ἀπ. Δασκαλάκη (Ἀρχεῖον Τζωρτζάκη - Γρηγοράκη, Ἀνέκδοτα ἱστορικὰ ἔγγραφα Μάνης (1810 - 1835), Ἀθῆναι 1976, σ. 314, ἀριθ. 256).

28. Πρβλ. τὸ 184 ψήφισμα.

29. Βλ. Ἑλ. Μπελιᾶ, Δύο σχέδια ἀφορῶντα εἰς τὴν σύστασιν εἰδικῶν δικαστηρίων εἰς τὴν Μάνην (1835 - 1836), Πρακτικὰ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (1975), σ. 226.

βαθύν γνώστην τῶν ἠθῶν, τῶν ἐθίμων καὶ τῆς ψυχολογίας τῶν Μανιατῶν.

Ἐκτὸς τούτου εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅτι ὁ νομοθέτης τοῦ ὑπ' ἀριθ. 184 ψηφίσματος, συνέταξε τοῦτο σαφῶς ἐπηρεασμένος ἀπὸ δύο σχέδια ὑποβληθέντα εἰς τὸν Καποδίστριαν καὶ ἀφορῶντα εἰς τὴν διοίκησιν τῆς Λακωνίας καὶ τῆς Μάνης εἰδικώτερον. Εἰς τὸ πρῶτον τῶν σχεδίων, τῆς 15ης Ἰανουαρίου 1830, ὁ συντάκτης αὐτοῦ Λυκοῦργος Λογοθέτης, ἑκτακτος Ἐπίτροπος Λακωνίας καὶ Κάτω Μεσσηνίας, εἰσηγεῖται εἰς τὸν Κυβερνήτην Ἰωάννην Καποδίστριαν: «Νὰ συστηθῇ ἐν Πρωτόκλητον Δικαστήριον εἰς τὴν Σπάρτην, τὸ ὁποῖον νὰ εἶναι πάντοτε εἰς κίνησιν ἐντὸς τῆς ἐπαρχίας ταύτης, διὰ νὰ συνηθίσῃ τοὺς Σπαρτιάτας νὰ κρίνονται νομίμως καὶ νὰ λαμβάνωσι νόμιμον πέρας αἱ διαφοραὶ των, χωρὶς νὰ τολμῶσι πλέον νὰ κρίνονται διὰ τῶν ἀρμάτων». Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ δεύτερον, συντάκτης αὐτοῦ εἶναι ὁ κατὰ τὴν Πελοπόννησον ἑκτακτος Ἐπίτροπος Ἀ. Μεταξᾶς καὶ φέρει ἡμερομηνίαν 28 Ἰουλίου 1830. Μεταξὺ ἄλλων εἰσηγήσεών του περιέχεται καὶ ἡ ἐξῆς σημαντικὴ: «Νὰ συστηθῇ Δικαστήριον συγκείμενον ἀπὸ ἓνα πρόεδρον ξένου, ἀπὸ δὲ συνδικαστὰς ἐντοπίους καὶ ἀπὸ γραμματέα καὶ ὑπογραμματέα ξένου»³⁰.

Τὴν ἐκδοσιν τοῦ ὑπ' ἀριθ. 184 ψηφίσματος ἠκολούθησαν δύο Ἐγκύκλιοι τοῦ, ἀντικαθιστῶντος προσωρινῶς τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εἰς τὴν Γραμματεῖαν τοῦ Δικαίου τὸν Ἰωάννην Γενατᾶν, Βιάρχου Καποδίστρια πρὸς τοὺς Προέδρους τῶν κατὰ τὴν Σπάρτην Δικαστηρίων Πρωτοκλήτου καὶ Ἐκκλήτου.

Ἡ πρώτη, ὑπὸ ἡμερομηνίαν 23 Νοεμβρίου 1830³¹, εἶναι εἰδικωτέρα, περιοριστικῶς ἀσχολουμένη μὲ τὴν νοοτροπίαν τῶν Σπαρτιατῶν καὶ τῶν ἐκεῖ ἐφαρμοζομένων ἐθίμων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν δευτέραν, τῆς 15ης Δεκεμβρίου 1830³²,

30. Δ. Β. Βαγιακάκου, Σύμμεικτα. Δύο σχέδια ἀφορῶντα εἰς τὴν διοίκησιν τῆς Μάνης κατὰ τὴν Καποδιστριακὴν περίοδον, «Λακωνικαὶ Σπουδαί», τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1972, σ. 481. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι καὶ ἐπὶ Ὀθωνος συνετάγησαν ὁμοίως δύο σχέδια διὰ τὴν σύστασιν εἰς τὴν Μάνην εἰδικῶν δικαστηρίων ἐχόντων ἐξαιρετικὴν δικαιοδοσίαν. Τοῦ πρώτου (1835) συντάκτης ἦτο ὁ Γ. Πραϊδης· τοῦ δευτέρου (1836) ὁ Ἰ. Ρίζος. Ἡ ἀντίληψις περὶ τῆς ἀνάγκης νὰ ὑπαχθῇ ἡ Μάνη εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῶν εἰδικῶν δικαστηρίων ἐπεκρίθη ὑπὸ τῶν νομικῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Τῆς ἰδίας δὲ γνώμης ἦτο καὶ ὁ τότε (1837) Ὑπουργὸς τῆς Δικαιοσύνης Ἀ. Πάϊκος πιστεύων ὅτι ἡ τυχὸν ἐφαρμογὴ εἰδικοῦ δικονομικοῦ καθεστώτος εἰς τὴν Μάνην, θὰ ἐπέφερε διάσπασιν εἰς τὴν ἐνότητα τοῦ δικαίου. Τὰ δύο σχέδια παραπεμφθέντα ἀκολούθως εἰς τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας ἀπερρίφθησαν (βλ. Ἐλ. Μπελιᾶ, ἐνθ' ἄν., σ. 229).

31. βλ. ταύτην δημοσιευομένην ὑπὸ Μεν. Ἀ. Τουρτόγλου, ἐνθ' ἄν., σ. 125 ἐπ.

32. Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν γερμανικῇ μεταφράσει ὑπὸ τοῦ Μάουερ (Das griechische Volk, I, 546 - 554), ἀναμεταφρασθεῖσα εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ὑπὸ Ε. Καραστάθη (Ὁ Ἑλληνικὸς

τῆς ὁποίας τὸ περιεχόμενον εἶναι γενικωτέρας φύσεως³³.

Μεταξὺ τῶν λεπτομερῶν ὁδηγιῶν αἱ ὁποῖαι παρέχονται, κυρίως διὰ τῆς πρώτης Ἐγκυκλίου, ὁ Βιάρος Καποδίστριας σημειοῖ ἐν σχέσει πρὸς τὰς τοπικὰς συνηθείας τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά: «...ὑπάρχουν ἐκεῖ (εἰς τὴν Μάνην) τοπικαὶ συνήθειαι, καὶ παράλογοι συνήθειαι· καὶ ἔργον σας εἶναι, αἱ συνδιαλλαγαὶ νὰ μὴ περιέχουν τὰ παράδοξα τῶν συνηθειῶν των, ὡς αἷμα ἀντὶ αἵματος καὶ ἄλλα ὅμοια».

Παραλλήλως ὅμως πρὸς ὅσα ἐθέσπισεν ἡ Κυβέρνησις διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 184 ψηφίσματος καὶ τῶν ἐνημερωτικῶν ἐγκυκλίων ὁδηγιῶν τῆς, διὰ τῶν ὁποίων συνίστα τὴν ἀμείλικτον δίωξιν τῶν ἐγκληματικῶν συνηθειῶν, τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Δικαιοσύνης εἰς πᾶσαν παρουσιαζομένην περίπτωσιν ὅταν ἐπρόκειτο περὶ Μανιατῶν, ἄλλοτε μὲν παρέβλεπε τοὺς δικονομικοὺς ὁρισμοὺς ἄλλοτε δὲ ἐπιδεικνύον μεγάλην ἐλαστικότητα, ἡρμήνευε τὰς κειμένας διατάξεις μὲ ἐξαιρετικὴν εὐρύτητα.

Χαρακτηριστικὴ ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ ὁδηγία, τὴν ὁποίαν δίδει ὁ Γενατᾶς πρὸς τὸ Πρωτόκλητον Δικαστήριον Καλαμάτας ἐξ ἀφορμῆς μὴ ἐμπροθέσμου ἐμφανίσεως μαρτύρων: «Ἡ ἄγνοια τῶν νόμων, γράφει ὁ Γενατᾶς, ὅσας δίδεται δι' αἰτιολογίαν ἀπὸ Σπαρτιάτην, ἔχει ἴσως περισσότερο, παρ' ἄλλον τινα»³⁴. Εἰς ἄλλην δὲ περίπτωσιν ὁ αὐτὸς Ὑπουργὸς τῆς Δικαιοσύνης, ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς Προέδρους τῶν Πρωτοκλήτων Ἀσφροῦσης καὶ Καλαμάτας³⁵, υποστηρίζει ὅτι ἐφ' ὅσον τὸ ἐθνικὸν συμφέρον υπηγόρευεν ἐξαιρέσειν τόσον ἐκτεταμένην διὰ τὴν Σπάρτην, πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὸν ὅτι καὶ ἡ διατάξις τοῦ ἀρθροῦ 65 τοῦ ὑπ' ἀριθ. 152 «περὶ Διοργανισμοῦ τῶν Δικαστηρίων» ψηφίσματος³⁶, δὲν ἔχει ἐφαρμογὴν ὡς πρὸς τοὺς Σπαρτιάτας.

Συγκεκριμένως τὸ ἀρθρον 65 ὥριζεν ὅτι ἀρμόδιος ἐγκληματικὸς δικαστὴς πρὸς ἐξέτασιν καὶ κρίσιν τῶν γενομένων κατηγοριῶν ἦτο ἐκεῖνος, ἐντὸς τῆς δικαιοδοσίας τοῦ ὁποίου ἐτελέσθη τὸ ἐγκλημα. Τῆς διατάξεως ὅμως ταύτης ὑφίστατο, κατὰ τὸν Γενατᾶν, ἐξαιρέσεις «ὅταν ὁ ἐγκαλούμενος εἶναι Σπαρτιάτης», ὅποτε

λαός, τ. Α', σ. 429 ἐπ.). Τὸ πρωτότυπον τῆς Ἐγκυκλίου ταύτης ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν Ἐπετηρίδα τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου (τευχ. Γ', 1954, σ. 118 - 122).

33. Κωνστ. Τριανταφυλλοπούλου, ἐνθ' ἀν., σ. 480.

34. Γ. Α. Κ., Ἐκθέσεις τῆς ἐπὶ τοῦ Δικαίου Γραμματείας, τ. 8 (5499 - 4463), Ἰανουάριος 1831.

35. Τὸ κείμενον τῶν ἀνεκδότων δύο τούτων ἐγγράφων δημοσιεύεται ἐν τοῖς ἐπομένοις, σ.

36 καὶ 37, ἀριθ. 4 καὶ 5.

36. Πολιτικὴ καὶ Ἐγκληματικὴ Διαδικασία, εἰς τὴν ὁποίαν προηγεῖται τὸ περὶ Διοργανισμοῦ Δικαστηρίων ὑπ' ἀριθ. 152 ψήφισμα μετὰ τῶν Διαταγμάτων ὑπ' ἀριθ. 153 - 160, ἐκ τῆς Ἑθνικῆς Τυπογραφίας, ἐν Αἰγίνῃ 1830, σ. 7.

καὶ ἔπρεπε νὰ σταλῇ εἰς τὴν ἐπαρχίαν τῆς Σπάρτης διὰ νὰ ὑπαχθῇ εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῶν δικαστηρίων τῆς. Εἰς τὰς ὁδηγίας δὲ ταύτας προβαίνει ὁ Γενατᾶς παραβλέπων τὸ ἄρθρον 64 τοῦ αὐτοῦ ψήφισματος, τὸ ὁποῖον ὠριζε ρητῶς ὅτι αἱ περὶ δικαιοδοσίας ἐξαιρέσεις μόνον διὰ νόμου ἡδύναντο νὰ προσδιορισθοῦν. Καὶ τοιοῦτος νόμος ἦτο ἀνύπαρκτος.

Αἱ προσπάθειαι αὗται τὰς ὁποίας κατέβαλλον οἱ νομικοὶ τοῦ Καποδίστρια πρὸς δημιουργίαν εὐνομίας εἰς τὴν Μάνην καὶ ἐξαφάνισιν ἀπαραδέκτων συνηθειῶν ἀνεκόπησαν μετὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ Κυβερνήτου. Τὸ ὑπ' ἀριθ. 88 ψήφισμα τῆς 20ῆς Ἰανουαρίου 1832 κατήργησε τὰ συσταθέντα εἰς τὴν Μάνην εἰδικὰ δικαστήρια, μετὰ τὴν αἰτιολογίαν ὅτι ἐξ αἰτίας τῶν ἐκεῖ διατρεζάντων τὰ δικαστήρια ταῦτα ἔμειναν εἰς ἀδράνειαν³⁷. Συγχρόνως τὸ αὐτὸ ψήφισμα ὥρισεν ὅτι αἱ μεταξὺ τῶν κατοίκων διαφοραὶ θὰ ἐπελύοντο συμβιβαστικῶς παρὰ τῶν ἐπιτοπίων δημογερόντων, μέχρις ὅτου ἡ Ἐθνικὴ Συνέλευσις λάβῃ τὰ προσήκοντα μέτρα.

Τὴν κατάργησιν τῶν εἰδικῶν δικαστηρίων ἐπηκολούθησε βραδύτερον, τὸν Ὀκτώβριον 1832, τὸ πρωτοφανὲς μέτρον τῆς καταργήσεως καὶ ὅλων τῶν ἄλλων δικαστηρίων, διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 38 διατάγματος, πλὴν τῶν Εἰρηνοδικείων³⁸. Ἡ ἐπανασύστασις καὶ λειτουργία αὐτῶν, ἐξαιρέσει τῶν ἐπειγόντως ἅμα τῇ ἀφίξει τῆς ἀντιβασιλείας συσταθέντων τριῶν ἐγκληματικῶν δικαστηρίων, ἐπετεύχθη μάλιστα τὴν 25-ην Ἰανουαρίου 1835³⁹.

Ἡ κατάστασις εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκειτο ἡ δικαιοσύνη, κατὰ τὰ πρῶτα μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν ἔτη εἰς τὴν Μάνην, ἐπακόλουθον τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν αἱ ὁποῖαι ἐκράτησαν ἐκεῖ ἐπὶ τουρκοκρατίας, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μεταβληθῇ ἀπὸ τῆς μιᾶς ἡμέρας εἰς τὴν ἄλλην μετὰ τὴν λῆψιν ἔστω καὶ δραστηκῶν νομοθετικῶν μέτρων. Διὰ τὴν ἐκρίζωσιν ἀλογίστων ἐθίμων καὶ ἀπαραδέκτων συνηθειῶν ἔπρεπε, ὥς ἦτο φυσικόν, νὰ παρέλθῃ χρόνος καὶ μάλιστα ἱκανός, ἀφοῦ ἤδη τὸ ἔτος 1834, ὥς μαρτυρεῖ ὁ Μάουρερ καὶ δὴ ἐπὶ τῆς ὑπουργίας του, ἀπηγγέλθη, συμφώνως πρὸς τὴν ἐπὶ τουρκοκρατίας ἐφαρμοζομένην εἰς τὴν Μάνην ἀπονομὴν τῆς δικαιοσύνης, θανατικὴ ἀπόφασις ὑπὸ οἰκογενειακοῦ συμβουλίου, καὶ ἐξετελέσθη μάλιστα ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπαγγελίαν τῆς⁴⁰. Ἐξ ἄλλου ἀναφορὰ τοῦ ἐπισκόπου Γυθείου Ἰωσήφ

37. Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος, ἀριθ. 6 τῆς 23ης Ἰανουαρίου 1832, σ. 25 - 26.

38. Γ. Α. Μάουρερ, ἐνθ' ἀν., σ. 445.

39. Κωνστ. Τριανταφυλλοπούλου, Τὸ νομοθέτημα περὶ Ἀρμενοπούλου καὶ ἐθίμων καὶ ἡ ἐκθεσις τῆς νομοθετικῆς ἐπιτροπῆς. Ἀνατύπωσις ἐκ τῶν ἐπισήμων πρακτικῶν τοῦ Πρώτου Συνεδρίου τῶν Δικηγορικῶν Συλλόγων τοῦ Κράτους, Ἀθῆναι 1928, σ. 8.

40. Γ. Α. Μάουρερ, ἐνθ' ἀν., σ. 69.

πρὸς τὴν Ἱερὰν Σύνοδον τὸ 1864, εἶναι ἐξαιρετικῶς διαφωτιστικὴ περὶ τοῦ εἰς τὴν ἐπισκοπὴν του, ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, εὐρύτατα ἐφαρμοζομένου ἐθίμου τῶν «συγγριῶν». Εἰς τριάκοντα ἀνέρχονται τὰ μετὰ συγγριῶν συζῶντα ζεύγη εἰς τοὺς δήμους Λαγίας, Κολοκυνθίου, Μαλαυρίου, Καρυουπόλεως καὶ Γυθείου, ὡς ἐμφαίνει ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἐπισυναπτομένη εἰς τὴν ἀναφορὰν του κατά-στασις⁴¹.

Ἡ πάροδος τοῦ χρόνου, ὡς ἦτο φυσικόν, ἐπέφερε βαθμιαίως τὴν ἐξάλειψιν τῶν ἀπαράδεκτων ἐθίμων, ἡ δὲ κατάστασις τῆς δικαιοσύνης εἰς τὴν Μάνην προσ-ηρμόσθη πλήρως εἰς τὸν ρυθμὸν τοῦ ὑπολοίπου Ἑλληνικοῦ χώρου. Εἰς τοὺς νομι-κοὺς ὅμως τῆς περιόδου τοῦ Καποδίστρια πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῇ ἡ τιμὴ ὅτι, εὐ-ρεθέντες ἐνώπιον χαώδους καταστάσεως, πρῶτοι αὐτοὶ ἐν μέσῳ παντοειδῶν δυσ-χερειῶν κατέβαλον τὰς πρώτας σοβαρὰς προσπάθειας διὰ τὴν βελτίωσιν τῆς στά-θμης τῆς δικαιοσύνης εἰς τὴν Μάνην.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

41. Σταύρου Σκοπετέα, ἐνθ' ἀν., σ. 107.

ΕΓΓΡΑΦΑ*

1

Γ.Α.Κ., Υπουργεῖον Δικαίου, φ. 88 (Δεκέμβριος 1830)

Ἑλληνικὴ Πολιτεία

Ἀριθ. 67 :

Τὸ πρωτόκλητον Δικαστήριον Ἀνδρου καὶ Κέας.

Πρὸς τὴν ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης Γραμματείαν.

Εἰς τὴν νῆσον Ἀνδρον ἐπικρατοῦν τοπικαὶ συνηθελαι, νομιζόμεναι καὶ φυλαττόμεναι, ὥς νόμος· μεταξὺ αὐτῶν ὑπάρχουσι καὶ αἱ ἐξῆς, γειόμεναι διὰ τὰ μὴν εἰπωμεν ἀπὸ ὅλους, ἀπὸ τοὺς περισσοτέρους κατοίκους της.

Ἐν ἀνδρόγυνον, ἔχον νιούς καὶ θυγατέρας, δίδει ἅπασαν τὴν περιουσίαν του ἐτι ζῶν ἢ μετὰ τὸν θάνατόν του εἰς ἓν τῶν τέκνων του, χωρὶς ν' ἀφήσῃ εἰς τὰ λοιπὰ τὸ παραμικρόν, ἢ, ἂν ἀφήσῃ, πολλὰ ὀλίγον μέρος, κατὰ τὴν ἀρέσκειάν του. τοῦτο δὲ πράττει τὸ ἀνδρόγυνον, πλὴν συμβαίνει τὰ γειῇ καὶ ἄλλως· ὁ ἀνὴρ τὰ δώσῃ ἅπασαν τὴν περιουσίαν του εἰς ἓν τῶν τέκνων του, καὶ ἡ γυνὴ εἰς ἕτερον. ὅλα δὲ ταῦτα γίνονται μ' ἐγγράφα, ὀνομαζόμενα προικοσύμφωνα καὶ διαθήκας.

Ὅσοι γενοῦν καλόγηροι, στεροῦνται τὸ δικαίωμα τῆς κληρονομίας ἀπὸ τὴν περιουσίαν τῶν γονέων των.

Αὗται ὡς τοπικαὶ συνηθελαι, ἂν καὶ προφανεῖς ἄδικοι καὶ ἀπάνθρωποι, ὥς ἀποκαθιστῶσαι ἐν τῶν τέκνων εὐτυχῆς τὰ δὲ λοιπὰ δυστυχῇ, διετηροῦντο ἀπὸ ὅλους τοὺς κατοίκους, χωρὶς τὰ τολμήσῃ τίς τὰ πᾶσι ἀγωγὴν κατ' αὐτῶν.

Ἐπειδὴ ὅμως, ὥς πληροφορεῖται τὸ Δικαστήριον, ἤδη μετὰ τὴν σύστασιν τοῦ πρωτοκλήτου τούτου ἐνταῦθα, ἐτοιμάζονται τινὲς τῶν στερηθέντων τὸ ἐπιβάλλον εἰς αὐτοὺς μέρος ἀπὸ τὴν περιουσίαν τῶν γονέων των, ν' ἀναφερθῶσιν εἰς τὸ Δικαστήριον καὶ τὰ ζητήσωσι τὸ ἐπιβάλλον εἰς αὐτοὺς μέρος. καὶ ἐπειδὴ ἡ κατάργησις αὐτῶν τῶν συνηθειῶν, θέλει ἐπιφέρει ταραχὴν, διότι τότε, ὅσοι τοιοῦτοι ἀδικημένοι, θέλουν κάμει ἀγωγὴν διὰ τὰ ζητήσωσι τὸ ἐπιβάλλον εἰς αὐτοὺς μέρος.

Διὰ τοῦτο τὸ Δικαστήριον προλαμβάνει καὶ ἐρωτᾷ τὴν Σεβ. Γραμματείαν, ζητοῦν τὴν γνώμην της, τί τὰ πράξῃ εἰς τοιαύτην περίστασιν, τὰ καταργήσῃ τὰς τοπικὰς ταύτας συνηθείας ἢ τὰ τὰς διατηρήσῃ;

Ἐν Ἀνδρῶ τὴν 9 Δεκεμβρίου 1830

Ὁ Πρόεδρος

Παναγιώτης Παππαδάκης

(τ.σ.)

Ὁ Γραμματεὺς

Χρῆστος Ζῶτος

* Ἐπὶ τῶν δημοσιευομένων ἐγγράφων τηρεῖται ἡ ὀρθογραφία τοῦ κειμένου.

2

Γ.Α.Κ., Ὑπουργεῖον Δικαίου, φ. 95 (Φεβρουάριος 1831)

Ἑλληνικὴ Πολιτεία

Ἀριθ. 303 :

Τὸ πρωτόκλητον

Ἄνδρου καὶ Κέας.

Πρὸς τὴν ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης Σεβ. Γραμματείας.

Πρὸ πολλοῦ ἀνέφερε τὸ Δικαστήριον διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 67 ἐγγράφου του τὴν 9 Δεκεμβρίου 1830 πρὸς τὴν Σεβ. ταύτην Γραμματείαν περὶ τινων ἐπικρατουσῶν ἐνταῦθα τοπικῶν συνηθειῶν, καὶ ἐζήτησεν ἀπὸ τὴν Γραμματείαν γνώμην ἂν πρέπη νὰ τὰς διατηρήσῃ, ἢ νὰ τὰς καταργήσῃ.

Ἐπειδὴ δὲ μέχρι τοῦδε τὸ Δικαστήριον δὲν ἔλαβε καμμίαν ἀπάντησιν εἰς αὐτό, ἐν ᾧ ἔλαβεν εἰς ἄλλα σταλέντα μετέπειτα ἐγγραφά του, ὑποπτεύει μήπως παρέπεσεν αὐτὸ τὸ ἐγγράφον, καὶ διὰ τοῦτο πέμπει ἤδη ἀντίγραφον αὐτοῦ, παρακαλοῦν νὰ εὐαρεστηθῇ ἡ Γραμματεία νὰ κάμῃ τὴν ἀπάντησιν, πρὸς ὁδηγίαν του, καθὼς καὶ περὶ τῆς ἀκολουθοῦσας συνηθείας.

Αὕτη δὲ εἶναι ἡ ἐξῆς, ὅτι ὑπογράφονται εἰς τὰ διάφορα ἐγγράφα, ὡς μάρτυρες, συγγενεῖς εἴτε μὴ, ἀδιαφόρως τῶν συμφωνούντων μερῶν, καθὼς πληροφορεῖται περιστατικότερον ἡ Γραμματεία ἀπὸ τοῦ ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης ἀπὸ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 79 ἐγγράφου τῆς ἐπαρχιακῆς Δημογεροντίας Ἄνδρου, παρουσιασθὲν εἰς τὸ Δικαστήριον ἀπὸ τινος Ἄνδριον κ. Ἀττάσιον Μητροῦζαν ὀνομαζόμενον ὅστις κρισολογεῖται περὶ τινος ἀλλαγῆς κτημάτων γενομένης τὸ 1826 ἔτος μ' ἐγγράφον, εἰς τὸ ὁποῖον εἶναι προσυπογεγραμμένοι, ὡς μάρτυρες, τρεῖς συγγενεῖς του, οἵτινες, κατὰ τὸν νόμον, ἐξαιροῦνται ἀπὸ τὴν μαρτυρίαν.

Ἐπειδὴ δὲ ἡ ὑπόθεσις αὕτη ἐπεστηρίζετο ὅλως διόλου ἐπάνω εἰς τὸ ἀνωτέρω ἐγγράφον τῆς ἀλλαγῆς, ἀνέβαλε τὸ Δικαστήριον τὴν ἐκδοσιν τῆς ἀποφάσεώς του, ἕως ὅτου λάβῃ ἀπάντησιν ἀπὸ τὴν Σεβ. Γραμματείαν, ἂν πρέπη νὰ διατηρήσῃ τὴν τοπικὴν συνηθείαν παραδεχομένην εἰς τὰ ἐγγράφα τοὺς συγγενεῖς, ὡς μάρτυρας, ἢ νὰ τὴν καταργήσῃ. Ἐν τοσοῦτῳ δὲν λείπεται ἀπὸ τοῦ νὰ κάμῃ καὶ τὴν ἐξῆς παρατήρησιν, ὅτι, ἂν ἀκολουθήσῃ τὸ δεύτερον, ἀναμφιβόλως θέλουν πέσει πολλὰ ἐγγραφα ἔχοντα μάρτυρας συγγενεῖς τῶν συμφωνούντων μερῶν.

Ἐν Ἄνδρῳ τὴν 20 Φεβρουαρίου 1831

Ὁ Πρόεδρος

Παναγιώτης Παππαδάκης

(τ. σ.)

Ὁ Γραμματεὺς

Χρήστος Ζῶτος

Ἀριθ. 79

Ἑλληνικὴ Πολιτεία

Ἡ Ἐπαρχιακὴ Δημογεροντία τῆς Νήσου Ἀνδρου

Δηλοποιεῖ, ὅτι

Τὰ μεταξὺ πολιτῶν Ἀνδρίων συμφωνούμενα ἔγγραφα, ὡς πωλητήρια, χαριστήρια, ἀλλαγá, ὑποχρεώσεις, ὁμολογίαι κτλ. ἀδιαφόρως ἐξ ἀμνημονεύτων ἐτῶν ἐπεκράτησε καὶ ἐπικρατεῖ εἰς ταύτην τὴν Νῆσον νὰ ὑπογράφονται καὶ μαρτυρῶνται εἴτ' ἀπὸ συγγενεῖς τοῦ ἐνός, ἢ τοῦ ἐτέρου τῶν συμφωνούντων μερῶν, εἴτ' ἀπ' ἄλλους ὠφελουμένους ἀπὸ τὰ ἴδια ἔγγραφα εἰς τρόπον, ὥστε πανταχοῦ τῆς Νήσου εὐρίσκονται τινὰ ὁμοίων φύσεων ἔγγραφα παρὰ πρωτεξαδέλφων, ἢ καὶ ἀδελφῶν ἰδίων ὑπογεγραμμένα καὶ μαρτυρημένα, τὰ ὅποια ὡς οὕτως ἀδιαφόρως θεωρούμενα ἔχαιρον ἀδιάλειπτον καὶ χαίρουν ἐν ἑαυτοῖς ὅλην τὴν πίστιν καὶ τὸ κῦρος καθ' ὅλην τὴν ἑκτασιν.

Τοιαύτας βασίμους καὶ ἐπιτοπίους πληροφορίας ἡ Δημογεροντία αὕτη ἔχουσα ἐξέδοιο τὴν παροῦσαν ἐπίσημον Δηλοποίησίν της εἰς τὴν αἴτησιν τοῦ συμπολίτου της κ. Α. Μπιρίκου χρησιμεύσασαν αὐτῷ ὅπου ἀνέκει δι' ἐνδειξιν τῶν λεγομένων κτλ.

Ἐν Ἀνδρῷ τὴν 19 Φεβρουαρίου 1831

Οἱ Δημογέροντες

Ἰω. Π. Καμπάνης

(τ. σ.) Δ. Μ. Λουρέντζου Καίρης

Λεονάρδος Γουλανδρῆς

Ἴσον ἀπαράλλακτον τῷ πρωτοτύπῳ

Ἐν Ἀνδρῷ τὴν 20 Φεβρουαρίου 1831

Ὁ Γραμματεὺς

(τ. σ.) Χρῆστος Ζῶτος

Ὁ Γραμματεὺς

Κ. Καρκάκης

3

Γ.Α.Κ., Ἐκθέσεις τῆς ἐπὶ τοῦ Δικαίου Γραμματείας, τ. 2ος, σ. 44 ἐπ.
(23 Ὀκτωβρίου 1829)

223

Ἀναφορὰ τοῦ Πρωτοκλήτου τῆς Λακωνίας τῆς 7 Ὀβρίου 1829 ὑπ' ἀριθ. 330,

Περίληψις

ἀπαντᾷ εἰς τὰ ὑπ' ἀριθ. 4 καὶ 11 τῶν ἐξερχομένων καὶ ἐγκλείει τὰ ζητηθέντα ἔγγραφα περὶ Ἀντωνίου Σαλιβαρά ὑπὸ Α.Β. καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Κωνσταντίνου ὑπὸ Γ καὶ ζητεῖ λύσιν τινῶν ἀποριῶν, καὶ ὑπὸ τὸ στοιχεῖον Δ ἐγκλείει ἀναφορὰν του σταλεῖσαν πρότερον πρὸς τὴν Γραμματείαν τῆς Ἐπικρατείας ὑπ' ἀριθ. 209.

185 Πρὸς τὸ κατὰ τὴν Λακωνίαν Πρωτόκλητον.

Ἐλήφθη ἡ ὑπ' ἀριθ. 330 ἀναφορὰ σας τῆς 7 8βρίου 1829 εἰς τὴν ὁποίαν ἐμπεριλαμβάνονται τὰ ἐξῆς ζητήματα.

Ζήτημα 1ον «Εἰς τὴν Σπάρτην ὑπάρχουν ἐγχώριοι συνήθειαι τόσον περὶ τῶν Πολιτικῶν ὑποθέσεων, ὅσον καὶ περὶ τῶν ἐγκληματικῶν πράξεων, ἀντιβαίνουσαι πολλάκις μὲν εἰς τοὺς γραπτοὺς νόμους, ἐνίοτε δὲ εἰς τοὺς φυσικοὺς π.χ. ἡ συνήθεια, ἣτις ἀπαραιτήτως ὑπεχρέωνεν ἓνα Σπαρτιάτην νὰ πράττῃ καὶ χωρὶς ἰδιαιτέρας ἔχθρας, ἢ πλεονεκτικῆς αἰτίας, εἰς τὸν παρ' ἄλλου τῆς αὐτῆς φατρίας Σπαρτιάτου ἐπιχειρούμενον καὶ ἐκτελούμενον φόνον κατὰ τινος πολίτου τοῦ ἐναντίου κόμματος, ὁ συμπράκτωρ θεωρεῖται παρ' αὐτοῖς ὡς ἀνεύθυνος, διότι δὲν ἐχρήμάτισεν ὁ πρωταίτιος τοῦ ἐγκλήματος».

Ἀπάντησις — Ἡ ἀκρόασις τοιούτων ἐθίμων προξενεῖ φρίκην. Ταῦτα εἶναι διαφθοραὶ καὶ βδελύγματα· ἡ φύσις αὐτὴ τ' ἀποστρέφεται· οὐδὲ ὑπάρχει κανεὶς νόμος ὃχι μόνον ἄγραφος, ἀλλ' οὐδὲ γραπτός, δυνάμενος νὰ ἐπιτάξῃ σιωπὴν εἰς τὸν νόμον τῆς φύσεως.

Ἡ συγκοινωνία ἔχει βάσιν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει· ἡ φύσις αὐτὴ συνοικίζουσα τοὺς ἀνθρώπους ὑπαγόρευσε τ' ἀσφάλεια μέσα τῆς συγκοινωνίας ἐν γένει καὶ ἐκάστου ἀνθρώπου ἀτομικῶς. Ὥστεις εἰς τὴν συγκοινωνίαν δὲν χάνει τίποτε, ἀλλ' ἐξ ἐναντίας κερδίζει, ἐνισχύει, κ' ἐξυγιάνει τὰ φυσικὰ δίκαιά του· ἡ ἀπόλυτος ἀνεξαρτησία δὲν εἶναι τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἴδιον, διότι ποῖον ὑπερασπιστὴν ἤθελεν ἔχει ὁ ἄνθρωπος, εἰάν τις βλέπων αὐτὸν ἤθελε παραβῇ τὸν κανόνα τὸν ὑπαγορεύοντα τ' ἀμοιβαῖα δίκαια καὶ χρέη. «Ὁ σὺ μισεῖς ἐτέρῳ μὴ ποιήσεις καὶ καθὼς θέλετε ἵνα ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι, ποιῆτε καὶ ὑμεῖς αὐτοῖς ὁμοίως» ὁ ἄνθρωπος ὑπόχρεος διὰ τὴν ἀσφάλειάν του νὰ συζῇ μὲ τοὺς ὁμοίους του δὲν δύναται νὰ μὴ θέλῃ πᾶν ὅ,τι ἀφορᾷ πρὸς τὴν γενικὴν ἀσφάλειαν, ἐκ τῆς ὁποίας κρέμεται ἡ ἀτομική. Τὸ δίκαιον τοῦ τιμωρεῖν εἶναι συνέπεια τῆς συγκοινωνίας. Ἐπειδὴ δὲ ἡ συγκοινωνία δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ, χωρὶς νὰ ἔχῃ τὸ δίκαιον τοῦ τιμωρεῖν, ἕκαστος ὀφείλει νὰ πείθεται εἰς πᾶν ὅ,τι ἡ γενικὴ ἀσφάλεια ἀπαιτεῖ, ὡς ἀφορῶν καὶ τὴν ἰδικήν του.

Ἐὰν ὁ ἄνθρωπος ζῇ μονήρης ἢ εἰς τὴν συγκοινωνίαν δὲν ἰσχύῃ νὰ τὸν ὑπερασπίζεται κατὰ τῆς ἀδικίας καὶ δὲν ὑπάρχῃ καμμία ἀσφάλεια, τότε κατ' αὐτὴν καὶ μόνην τὴν περίπτωσιν, ἔχων ὁ ἄνθρωπος τὸ δίκαιον τῆς ὑπερασπίσεως τῆς ζωῆς του (ὅταν πρόκειται νὰ τὴν χάσῃ) δύναται ν' ἀντισταθῇ διὰ τῆς δυνάμεως εἰς τὸν ἀδικοῦντα.

Τὸ ἀτομικὸν τοῦτο δίκαιον δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν συγκοινωνίαν, εἴτε διὰ τὰ μὴ φθάνη εἰς ὑπερβολὰς τὸ φιλέκδικον, εἴτε διότι ὁ σκοπὸς τῶν ποινῶν δὲν εἶναι ἡ ἐκδίκησις, ἀλλὰ τὸ παράδειγμα ἡ βαθμηδὸν ἐπὶ τὰ κρείττω πρόοδος τῆς συγκοινωνίας ἐξήλειψε τὴν χρῆσιν τῆς ιδιωτικῆς ἐκδικήσεως καὶ τὰ διὰ τὰ ἐγκλήματα παραδεχθέντα ἄσυλα.

Οἱ ἐξασφαλίζοντες τὸν ἄνθρωπον νόμοι ἀπαρέσκουσιν εἰς τὸν κακοῦργον, διότι χαλινώνουν τὰ πάθη του, ἐνῶ οὐδ' αὐτὸς ὁ κακοῦργος ἤθελε τοὺς καταφρονεῖ καὶ τοὺς παραβαίνη ἂν ἐσυλλογίζετο ὅτι ἀφορῶσι καὶ τὴν γενικὴν καὶ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἀσφάλειαν. Ὁ κακοῦργος καταπατῶν τοὺς νόμους τῆς ἀτομικῆς ἀσφαλείας θέλει νὰ εἶναι ἀνεξάρτητος, καὶ διὰ τοῦτο παύει ὑπὲρ αὐτοῦ τῶν νόμων ἡ ὑπεράσπισις, καὶ ὑποβάλλεται εἰς ποινὴν ἀνάλογον μὲ τὸν ἐκ προαιρέσεως βαθμόν, καὶ μὲ τὴν ποιότητα τοῦ ἐγκλήματος.

Ἐναντίον τῶν ἀρχῶν τούτων, αἵτινες εἶναι ἄμεσος συνέπεια τῆς ἀνθρωπίνου συγκοινωνίας, δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀντίθετος ἔθιμος, χωρὶς νὰ ὀνομασθῇ διαφθορά, καὶ πηγὴ ταραχῶν μεγίστων.

Γίνεται τις συναίτιος, εὐκολύνει, καὶ ἀντιπράττει ἐγκλημα, καὶ μένει ἀνεξέταστος, διότι δὲν ἐπέφερε τελευταῖος τὴν χεῖρα.

Δὲν εἶναι ταυτὸν, ὥς νὰ μεταρριζωθῇ πάλιν, ἂν ὑπάρχῃ, τὸ σκληρὸν καὶ ἀπάνθρωπον αἶσθημα, τῆς ἀτιμωρητοῦ συμπεράξεως, διότι ἄλλος εἶναι τοῦ ἐγκλήματος ὁ ἐκτελεστής;

Δὲν εἶναι ἀπηγορευμένον ἀπὸ τὴν φύσιν αὐτὴν ἡ πρὸς τὸν πλησίον ἄμεσος ἢ ἔμμεσος βλάβη; Εἶναι περὶ τούτου γραπτοῦ νόμου χρεία; Δὲν τὸν εὐρίσκει ὁ ἄνθρωπος ἐγχαραγμένον ἤδη εἰς τὴν καρδίαν του; Ἡ πρᾶξις τιμωρεῖται, διότι ὁ μὲν φυσικὸς νόμος τὴν ἀπαγορεύει, ἡ δὲ συγκοινωνία ἔχει πᾶν δίκαιον νὰ τὴν τιμωρῇ πλὴν ἀντιλέγον ὅτι μέχρι τοῦ αἰ τοιαῦται πράξεις ἐθεωροῦντο ἀτιμώρητοι, ἀλλ' ἀπὸ ποῖον; Ἀπὸ τὸ Κοράνιον ἴσως, ἢ ἀπὸ τὴν διαφθορὰν τῶν ἀρχηγῶν τῆς Κυβερνήσεως, ἢ διαφθορὰ δὲν γεννᾷ ποτὲ φυσικῶς συνεπείας κατὰ τῆς δικαιοσύνης δυνατὰς νὰ ὑπάξωσι.

Τὸ τοιοῦτον αἶσθημα πρέπει νὰ ἐξαλειφθῇ καὶ ἔτι μᾶλλον τὸ παράδειγμα τῆς ποινῆς θέλει ἀνακαλέσει τὴν ιδέαν τῆς δικαιοσύνης, ἥτις φαίνεται ἐξορισμένη τοιούτῳ τρόπῳ οἱ κακοῦργοι δὲν θέλουν εὐρεῖ ὁπαδοὺς εὐκόλως· θέλουν ἀπαντήσῃ ἐμπόδια μεγαλύτερα εἰς τὴν πρᾶξιν τῶν ἐγκλημάτων, θέλουν ματαιωθῇ αἱ μυστικαὶ ἐνώσεις, καὶ αἱ συνομωσίαι, καὶ θέλει ἐξασφαλισθῇ ἡ ζωὴ, ἡ τιμὴ, καὶ ἡ ιδιοκτησία τοῦ πολίτου. Τούτων οὕτως ἐχόντων, νομίζω ὅτι τὸ λεγόμενον αὐτὸ ἔθιμον πρέπει νὰ θεωρηθῇ παρὰ τοῦ Δικαστηρίου ὡς τὸ ἀναφερθὲν παρὰ τοῦ κατὰ τὴν κάτω Μεσσηνίαν Πρωτοκλήτου περὶ τῆς ἀποκρίσεως τὴν ὁποίαν ἔδωκαν δύο ἐγκαλούμενοι

ὅτι δὲν ἀποδίδουν ποτὲ τὰ ληστευθέντα, διότι ὁ ληστής μένει ἀκαταζήτητος ἐὰν ἐπιτύχη εἰς τὸ ἐπιχείρημα.

Ἐὰν ἔπειτα προσέξωμεν εἰς τὴν συντήρησιν τοιαύτης ἀνεξικακίας, θέλομεν ἰδῆ προκύπτουσιν ἄλλην αἴτησιν ἐθίμον· ἡ οἰκογένεια τοῦ φονευμένου θέλει ἀντεκδικηθῇ ἐπὶ τοῦ φονέως καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ, λέγουσα ὅτι εἶναι ἐθίμον νὰ ἐκδικῇται ἀφ' ἐαυτῆς, καὶ ὅτι ποτὲ ἡ Κυβέρνησις δὲν ἔλαβε μετοχὴν εἰς τὰ τοιαῦτα.

Τὰ παραδείγματα τῶν ἀγρίων δὲν δύνανται βέβαια νὰ χρησιμεύσουν ὥς καύχημα τῶν Σπαρτιατῶν, οὐδ' ὑπάρχουν εἰς τοιαύτην θηριωδίας κατάστασιν, ὥστε νὰ καυχῶνται, ὅτι ἔχουν τοιαῦτα ἐθίμα. Ἐὰν οἰκογένεια καμμία προσφεύγῃ εἰς τοιαύτας προφάσεις, ὑβρίζει μέγανως τὴν Σπάρτην ὁλόκληρον.

Ζήτημα 2ον «Ἐπειδὴ ἡ Σπάρτη ἔνεκα τῆς πολιτικῆς καταστάσεως δὲν εἶναι ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ εἰς θέσιν νὰ διαγινώσκῃ τὰς ἀπαιτούμενας νομικὰς τάξεις, κ' ἐπομένως νὰ συμμορφοῦται ἐναρμόστως εἰς ταύτας, κ' ἐπειδὴ τὸ Δικαστήριον τοῦτο ἐπαρατήρησεν ἤδη πρὸς δὲ καὶ διὰ τὸ μέλλον προβλέπει ἐξ ἀγνοίας ἢ ἄλλων ἰδιαιτέρων ἀφορμῶν ἀντιστάσεις, παρακοὰς ἢ ἐλλείψεις... Ἐρωτᾷ ἂν συγχωρεῖται εἰς αὐτὸ νὰ παραβλέπῃ ἐνίοτε τοὺς δικαστικούς τύπους, συγκατάβασιν τινα μετερχόμενον».

Ἀπάντησις — Δικαιοσύνη εἶναι ἡ παρατήρησις τοῦ Δικαστηρίου· ἡ Κυβέρνησις θέλει ἐνασχοληθῇ νὰ λάβῃ γενικὸν περὶ τούτου μέτρον. Ὅφειλετε ἐν τοσούτῳ νὰ μετέρχεσθε τὴν ἐπιείκειαν ἣτις σᾶς ἐμπονῶνται.

Ζήτημα 3ον «Ἄν χρεωστῇ νὰ θεωρῇ καὶ νὰ κρίνῃ τὰς διαφορὰς τῶν ἐνοικιαστῶν τῶν ἐθνικῶν προσόδων ὥς πρὸς τὰς ἐκδοθείσας περὶ εἰσπράξεως διαταγὰς».

Ἀπάντησις — Τὸ μέρος τοῦτο ὑπάγεται εἰς τὸ Διοικητικόν· ὅθεν ἡ περὶ αὐτῶν ἀπόφασις ἀνήκει εἰς τὴν Διοίκησιν καὶ ὄχι εἰς τὸ Δικαστήριον.

Ζήτημα 4ον «Ὅσάκις οἱ προσκαλούμενοι νὰ δίδωσιν ἐνόρκους μαρτυρίας περὶ πολιτικῶν ὑποθέσεων, ἀπειθῶσιν εἰς τὴν πρόσκλησιν καὶ ἀρνοῦνται τὴν μαρτυρίαν προφασιζόμενοι εἰς τὰ θρησκευτικὰ δόγματα. Τὸ Δικαστήριον ἐρωτᾷ ἂν ἐμπορῇ νὰ καταδικάσῃ αὐτούς».

Ἀπάντησις — Τὸ ἄρθρον 51 τῆς Ἑγκληματικῆς διαδικασίας εἶναι γενικόν. Δύο εἶναι αἱ δυσκολίαι.

1) ἡ πρὸς μάρτυραν

2) ἡ πρὸς τὸν ὅρκον

Ἀλλὰ ποῖα εἶναι τὰ αἴτια τῆς πρώτης; ἢ μὲ τοὺς διαφορομένους σχέσεις; ὁ φόβος μὴν ἐρεθισθῇ ὁ ἰσχυρός; Ποῖα τὰ τῆς δευτέρας; πρόληψις θρησκευτικῇ; ἢ ἄρνησις εἰς τὸ νὰ μαρτυρήσῃ τὴν ἀλήθειαν;

Εἰς τὴν φρόνησίν σας ἀνήκει νὰ ἀνακαλύψετε τὰ αἷτια μὲ πραοίτητα καὶ νὰ δώσετε μὲ τὴν πειθὼ ἰσχὺν εἰς τὸν νόμον, ὅστις ὡς γνωρίζετε τείνει εἰς τὸ νὰ ἐλευθερώσῃ τὸν πένητα ἀπὸ τὰς ραδιουργίας τοῦ ἰσχυροῦ καὶ νὰ ἐξισώσῃ τοὺς πάντας ἐνώπιον τοῦ νόμου.

Ζήτημα 5ον «Ἄν κατὰ συνέπειαν τοῦ ἄρθρου 38 τοῦ ὑπ' ἀριθ. 8268 ψηφίσματος συγχωρῆται εἰς τὸ Δικαστήριον κατὰ τὰς περιστάσεις νὰ μεταβάλλῃ τὴν σωματικὴν ποινὴν εἰς χρηματικὴν ἢ ἀτιμωρητικὴν».

Ἀπάντησις — Δὲν εἶμαι τῆς γνώμης τοῦ Δικαστηρίου ὅτι τὸ κατ' ἐπιείκειαν ἐκτείνεται εἰς τὸ νὰ μεταβάλλεται ἀντὶ βαθμοῦ τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς ποινῆς.

Τὸ ὑπαγορευόμενον παρὰ τοῦ νόμου εἶδος τῆς ποινῆς, πρέπει ἂν εἶναι χρεῖα νὰ μεταβάλλεται ἀπὸ ἄλλον νόμον. Ὅπου τὸ ἀπάνθισμα σιωπᾷ ἐκεῖ ὁ Δικαστὴς μετέρχεται τὴν ἐπιείκειαν.

Γ.Α.Κ., Ἐκθέσεις τῆς ἐπὶ τοῦ Δικαίου Γραμματείας, τ. 8ος (Ἰανουάριος 1831)

5621 Πρὸς τὸν Πρόεδρον τοῦ Πρωτοκλήτου Ἀνδρασύης κ.λπ. **4567**
Δ' αἷτια, τὰ ὅποια πηγάζουσι ἀπὸ τὴν ἠθικὴν κατάστασιν τῆς Σπάρτης, ἐνόμισε πρέπον ἡ Κυβέρνησις, μὲ τὴν συγκατάθεσιν τῆς Γερουσίας νὰ ὁργανισθῶσιν εἰς τὴν Ἐπαρχίαν ἐκείνην τόσον τὸ Πρωτοκλήτον, καθὼς καὶ τὸ τῶν Ἐκκλήτων Δικαστήριον, μὲ τύπους εἰδικούς. Ἐπειδὴ ὁ Ἡλίας Σπετσουλάκος εἶναι Σπαρτιάτης, ἐξαιρεῖται αὐτὸς ὡς πρὸς τὸν τρόπον, τὸν ὁποῖον ἔχει νὰ δικάζεται ἀπὸ τοὺς τύπους τοὺς γενικοὺς, κατὰ τοὺς ὁποίους δικάζονται οἱ ἄλλοι Ἕλληνες· αὕτη ἡ ἐξαίρεσις, τὴν ὁποίαν ἡ Κυβέρνησις ἐψήφισε διὰ τὴν σύστασιν Εἰδικῶν Δικαστηρίων, ἵνα μὴ ματαιωθῇ, πρέπει εἰς αὐτὴν νὰ συμπεριλαμβάνωνται ἅπαντες οἱ Σπαρτιάται, καὶ διὰ τοῦτο ἡ γενικὴ ἀρχὴ τῆς διαδικασίας κατὰ τὴν ὁποίαν καταστένεται ἀρμόδιον τὸ Δικαστήριον τοῦ τόπου, ὅπου τὸ ἔγκλημα ἔγινε, πάσχει ἐξαίρεσιν, ὅταν ὁ ἐγκαλούμενος εἶναι Σπαρτιάτης, καὶ δικαιωματικῶς ὑπάγεται εἰς τὰ Δικαστήρια τῆς Ἐπαρχίας ἐκείνης, ἔξω ἂν διὰ αἷτια ἰδιαίτερα δὲν παρεπέμφθη ἡ δίκη κατὰ τὸ ἄρθρον 199 τῆς Διαδικασίας.

Διὰ ταῦτα ἡ Γραμματεία εἶναι γνώμης νὰ διευθύνετε μὲ ἀσφάλειαν τὸν αὐτὸν Πετσουλάκον πρὸς τὸν Κύριον Διοικητὴν τῆς Σπάρτης εἰς Μαραθωνήσιον, ὅπου διαμένουν ἐπὶ τοῦ παρόντος τὰ Δικαστήρια, ἵνα τὸν ὑποβάλλῃ εἰς τὴν δικαιοδοσίαν αὐτῶν.

5

Γ.Α.Κ., Ἐκθέσεις τῆς ἐπὶ τοῦ Δικαίου Γραμματείας, τ. 8ος (Ἰανουάριος 1831)

5628 Πρὸς τὸν Πρόεδρον τοῦ κατὰ τὴν Καλαμάταν κ.λπ. Πρωτοκλήτου 4571

Ἐπειδὴ τὸ ἀρτισύστατον δικαστικὸν κατάστημα εἰς τὴν Σπάρτην, ἐπιστηρίζεται εἰς εἰδικὰ αἷτια, τὰ ὅποια ἄξια προσοχῆς εὐρέθησαν, καὶ ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν, καὶ ἀπὸ τὴν Γερουσίαν, ὥστε νὰ δεχθοῦν ὡς βάσις εἰδικοῦ ὀργανισμοῦ τῶν Δικαστηρίων εἰς ἐκείνην τὴν Ἐπαρχίαν, οὕτως, ἐὰν τὸ ἐθνικὸν συμφέρον ὑπηγόρευσει ἐξαίρεσιν τινα διὰ τὴν Σπάρτην, τότεν ἐκτεταμένην, ἐπόμενον εἶναι νὰ δεχθῶμεν καὶ ἄλλην, τὴν ὁποίαν ἐὰν δὲν δεχθῶμεν, ἀντιβαίνομεν εἰς τὸ ἐξαιρετικὸν αὐτὸ κατάστημα.

Ἐὰν τὸ ἄρθρον 65 τοῦ ὑπ' ἀριθ. 152 ψηφίσματος φέρῃ ὡς αἷτιον ἀρμοδιότητος τὸν τόπον, ὅπου ἐπράχθη τὸ ἔγκλημα, τὸ αἷτιον αὐτὸ πάσχει ἐξαίρεσιν, ἀλλὰ μόνον πρὸς τοὺς Σπαρτιάτας, ἔξω ἐὰν διὰ αἷτια δὲν γενῇ ἡ κατὰ τάξιν παραπομπὴ κατὰ τὸ 199 ἄρθρον τῆς Διαδικασίας.

Μολονότι πρὸ τῆς ὥρας ταύτης ἐδυσκολεύετο, καὶ μὲ λόγον, ἡ Γραμματεία νὰ διερμηνεύσῃ οὕτω τὸ ρηθὲν περ' ἀρμοδιότητος ἄρθρον τοῦ ὀργανισμοῦ, μόλον τοῦτο καταλαμβάνει ὅτι αὕτη ἡ διερμηνεία εἶναι πλέον κατάλληλος, ἵνα ὑποστηρικθῇ ἡ ἀναγκαία ἐπιρροὴ τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ ἔχουν τὰ Δικαστήρια εἰς τὴν Σπάρτην.

Διὰ ταῦτα ἡ Γραμματεία εἶναι γνώμης νὰ διευθύνεται μὲ ἀσφάλειαν τὸν αὐτὸν Κουραμπᾶ πρὸς τὸν Κέριον Διοικητὴν τῆς Σπάρτης εἰς Μαραθωνήσιον, ὅπου διαμένουν ἐπὶ τοῦ παρόντος τὰ Δικαστήρια, ἵνα τὸν ὑποβάλῃ εἰς τὴν δικαιοδοσίαν αὐτῶν.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΓΝΩΜΟΔΟΤΗΣΕΙΣ
ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΣΣΕΥΜΑΤΩΝ
ΤΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ ΣΥΓΓΡΟΥ*

ὑπὸ
J. KOHLER
Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου ἐν Βερολίνῳ

Α
ΓΝΩΜΟΔΟΤΗΣΙΣ
Περὶ τῆς διαθήκης Συγγροῦ

Τὴν 12 Φεβρουαρίου 1896 ὁ "Ἑλληνὶς ὑπὸ τοῦ Συγγροῦ συντάχεν ἐν Ἀθήναις διαθήκην περιέχουσαν ἑνστάσιν κληρονόμου καὶ πληθὺν κληροδοτημάτων. Ὡς κληρονόμον ἐγκατέστησε τὴν σύζυγον αὐτοῦ, τὴν δὲ ἀκαθάρτην καὶ νόμιμον» χαρακτηρίζει, καταλιπὼν αὐτῇ συνάμα 60.000 λ. στερλίνων ὡς καὶ δύο οἰκίας μεθ' ὅλων αὐτῶν τῶν προσουξημάτων καὶ παραρτημάτων.

Ἡ τοιαύτη ἑνστάσις οὐ μόνον οὐδεμίαν ἀντίφασιν ἐγκλείει, ἀλλ' οὐδὲ νὰ ἐκληφθῇ δύναται ὡς ἑνστάσις κληρονόμου ἀπὸ ρητοῦ πράγματος (institutio heredis ex re certa), ἥτις ἐν τῷ ρωμαϊκῷ δικαίῳ, περιαιρουμένης τῆς τοῦ ρητοῦ πράγματος μνείας (detracta rei certae mentione), ὡς ἀπεριόριστος κληρονόμος ἑνστάσις ἴσχυε, εἶναι

* Ἀναδημοσιεύομεν ἐξ αὐτοτελοῦς δυσσευρέτου φυλλαδίου τέσσαρας γνωμοδοτήσεις ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῶν περισσευμάτων τῆς κληρονομίας Ἀνδρέου Συγγροῦ συνταχθείσας κατὰ τὸ ἔτος 1899 ὑπὸ ἐπιφανῶν νομομαθῶν τῆς ἐποχῆς, ἥτοι τοῦ Καθηγητοῦ J. Kohler, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου, τοῦ Καθηγητοῦ F. Regelsberger, τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Γοτίγγης, τῶν νομομαθῶν M. Kempner καὶ A. Pinner, δικηγόρων ἐν Βερολίνῳ καὶ τοῦ Καθηγητοῦ Ἀ. Κρασσᾶ, τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Τὸ κείμενον τῶν τριῶν πρώτων γνωμοδοτήσεων δημοσιεύεται εἰς τὴν ἑλληνικὴν μετάφρασίν των.

Αἱ γνωμοδοτήσεις αὗται συνταχθεῖσαι ὑπὸ τὴν ἰσχὺν τοῦ ρωμαιοβυζαντινοῦ δικαίου ἐν Ἑλλάδι ἐμφανίζουν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον. Προέρχονται δὲ ἐκ τοῦ προσωπικοῦ ἀρχείου τοῦ Καθηγητοῦ καὶ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Γεωργίου Σ. Μαριδάκη, τὸν ὁποῖον εὐχαριστοῦμεν καὶ ἐντεῦθεν διὰ τὴν εὐγενῆ του προσφορὰν.

Π.Ι.Ζ.

μᾶλλον ἐγκατάστασις κληρονόμου τετιμημένου συνάμα διὰ προκληροδοτήματος (ἐξαίρετου). Καὶ βεβαίως μὲν τοιοῦτον πρωτίστως μόνον ἐπὶ συνυπάρξεως πλειόνων συγκληρονόμων ἔχει σημασίαν. Ἀλλὰ καὶ ἐπὶ ἐγκαταστάσεως ὅμως μοναδικοῦ κληρονόμου δύναται κατὰ τοσοῦτον νὰ ἔχῃ σπουδαιότητα, καθόσον κατὰ τὴν τῆς κληρονομίας ἐκκαθάρισιν ἀπονέμονται συγχρόνως τῷ κληρονόμῳ καὶ τὰ δικαιώματα κληροδόχου, οὕτως ὥστε ἐν περιπτώσει συγκρούσεως μετὰ τῶν λοιπῶν κληροδόχων καὶ τοῦ τυχόν ἀδυνάτου τῆς ἱκανοποιήσεως ὅλων τῶν κληροδόχων εὐρίσκεται καὶ αὐτὸς ἐν οἷα καὶ οἱ λοιποὶ μοίρα· ἡ σημασία ἐπομένως εἶνε οἷα καὶ ἐπὶ τοῦ ἐμπραγμάτου δικαιώματος μετὰ τὴν μετὰ τῆς κυριότητος σύγχυσιν αὐτοῦ (*consolidatio*)¹. Τοιαύτη τις ἐκδοχὴ δύναται ἀσφαλῶς νὰ γίνῃ δεκτὴ κατὰ τὸ νεώτερον ρωμ. δίκαιον, καθόσον ὁ κανὼν ὅτι τὸ ἐξαίρετον (προκληροδόγημα) κατὰ τοσοῦτον εἶναι ἄκυρον ἐφ' ὅσον βαρύνει τὸν τετιμημένον *a semet ipso inutiliter legatur* δὲν δύναται πλέον νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀρχὴ τοῦ νεωτέρου δικαίου.

Ἐν τῷ ἡμετέρῳ θέματι τοῦτο κατὰ τοσοῦτο καὶ μόνον ἐξετάζεται, ἐφ' ὅσον δι' αὐτοῦ ἀποδεικνύεται, ὅτι ἡ χήρα εἶνε κληρονόμος καὶ δὴ μοναδικὸς τοιοῦτος, αὐτῇ ἐπομένως ὁλόκληρος ἡ μὴ διαθεθεῖσα περιουσία αὐτοδικαίως ἀνήκει. Σύγκρουσις τις μετὰ τῶν λοιπῶν κληροδόχων οὐδὲν ἀπὸ αὐτῆς ἀνέπεται, διότι ἡ κληρονομία ὑπερ-αρκεῖ καὶ ἐπομένως τὸ ἀποτέλεσμα θὰ ἦτο τὸ αὐτὸ καὶ ἐν ἡ περιπτώσει αἰ. περὶ τοῦ ἐξαίρετου (*praeterlegatum*) ἀρχαί τοῦ ρωμ. δικαίου ἐφημερόζοντα.

Οὐδεμία ὡσαύτως ἀνάγκη παρίσταται νὰ ἐξετάσωμεν κατὰ πόσον τὸ ἐξαίρετον τοῦτο ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῶν καθηκόντων τῶν ἐκτελεστέων τῆς διαθήκης. Διὰ τούτου παρήχθη ἀναμφισβητήτως ὑποχρέωσις αὐτῶν ὅπως καὶ πρὸ πάσης ἐκκαθαρίσεως μεταβιβάσωσιν ἢ μᾶλλον ἀφήσωσιν εἰς τὴν κληρονόμον τὰ περιγραφέντα μέρη τῆς περιουσίας.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ Φαλκίδιον τέταρτον, παρερχόμεθα αὐτὸ ἀνεξέταστον, διότι κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην ἡ σύζυγος ἀρκετὸν λαμβάνει ὅπως ἐξασφαλισθῇ διὰ τὸ τέταρτον. Τὸ ζήτημα τοῦτο μόνον ἐν περιπτώσει ἐναντίας γνώμης ἡδύνατο ν' ἀνακινηθῇ.

§ 2

Ἐκ τῶν διαφόρων τῆς διαθήκης κληροδοτημάτων σπουδαιότερον κυρίως εἶνε τὸ τελευταῖον. Ὁ διαθέτης ὀρίζει: «μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν λέγω καὶ ἐκπλήρωσιν τῶν ἄνω διατεθέντων, τὸ ἀπομένον ἐκ τῆς περιουσίας μου» μέρος, ἀφοῦ προηγουμένως καὶ οἱ ἐκτελεσταὶ τῆς διαθήκης λάβωσι τὸ μέρος των, νὰ δοθῇ εἰς τὸ Νοσοκομεῖον

1. Ἡ πρακτικὴ σπουδαιότης ἔγκειται μάλιστα καὶ ἐνταῦθα ἐν τούτῳ, ὅτι ὁ κύριος δὲν ὑποχρεοῦται ἀπολύτως νὰ ὑποχωρήσῃ ἀπέναντι τῶν ἐχόντων ἐμπράγματον δικαίωμα.

ὁ Εὐαγγελισμός, ὑπολογίζει δὲ αὐτὸ ὡς ἀνερχόμενον εἰς λίρας στερλίνας 100.000.

Τὸ κληροδότημα τοῦτο, ὡς καὶ τινες ἄλλαι διατάξεις ἐτροποποιήθησαν διὰ τοῦ ἀπὸ 9 Μαΐου 1897 κωδικέλλου. Διὰ τούτου τὸ πρὸς τὸν Εὐαγγελισμόν κληροδότημα περιωρίσθη εἰς τρόπον ὥστε οὗτος νὰ μὴ λάβῃ πλέον τῶν 50.000 λιρῶν στερλινῶν, ἐκ τῆς ὑπολειπομένης δὲ περιουσίας, ἣν ὁ διαθέτης συμφώνως μὲ τὴν τότε κατάστασιν τῶν πραγμάτων καὶ τῶν κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο ζημιῶν του, εἰς 50.000 λίρ. στερλίνας τοῦλάχιστον ὑπολογίζει, ὀρίζει ὅπως συστηθῇ ἀπομαχικόν τι καθίδρυμα, ἴδρυμα δηλ. σκοποῦν τὴν κατασκευὴν κατοικιῶν καὶ τὴν συντήρησιν ἀποστράτων καὶ ἀπομάχων, ὑπαλλήλων τοῦ δημοσίου καὶ ἐργατῶν, περιπιπτόντων εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις ἐνδείας.

§ 3

Τὴν 13 Φεβρουαρίου 1899 ἀπεβίωσεν ὁ διαθέτης μὲ περιουσίαν πολὺ σημαντικωτέραν ἢ ὡς αὐτὸς κατὰ τὰ ἔτη 1896 καὶ 1897 εἶχε ταύτην ὑπολογίσει, διότι μετὰ τὴν πληρωμὴν τῶν λοιπῶν κληροδοτημάτων συνπερικυβανομένου καὶ τοῦ πρὸς τὸν Εὐαγγελισμόν ὑπελείφθη περίσσευμα οὐχὶ 50.000 λιρῶν στερλινῶν, ἀλλὰ τὸ ἐξαπλάσιον τούτου, ἤτοι 300.000 λίραι στερλίναι. Ἐκ τούτου ἀναφύεται νῦν τὸ ζήτημα: Τὸ ὑπὸ τοῦ διαθέτου διὰ τῆς ἐν τῷ τέλει τοῦ κωδικέλλου διατάξεως συσταθὲν ἀπομαχικὸν καθίδρυμα, μέλλει νὰ λάβῃ ὅλονκληρον τὸ ἐκ 300.000 λιρῶν στερλινῶν ὑπόλοιπον τοῦτο ἢ θὰ περιορισθῇ εἰς μόνον τὸ ὑπὸ τοῦ διαθέτου εἰς 50.000 λ. στερλίνας περίπου ὑπολογισθὲν ποσόν; Ἀναμφίβολον νομίζω ὅτι ἡ δευτέρα αὕτη γνώμη εἶνε ἡ μόνη ὀρθή.

Καὶ ἡδυνάτ' οἱ μὲν ν' ἀντιτάξῃ ὅτι τὸ κληροδότημα εἶνε πρωτίστως κληροδότημα ὅλου τοῦ ὑπολοίπου, ὁ δ' ὑπολογισμὸς τοῦ διαθέτου δευτερεύουσά τις καὶ ἐπουσιώδης παρατήρησις ἐστερημένη πάσης νομικῆς φύσεως. Ὡσαύτως ὅτι ὑπὸ σπουδαίαν ἐποψὴν δεόν νὰ λάβωμεν, ὅτι, ἐὰν ἡ τοῦ διαθέτου περιουσία ὑφίσταται διακυμάνσεις καὶ κατὰ τὸν τοῦ θανάτου του χρόνον εἶνε πολὺ μείζων τῆς κατὰ τὸν χρόνον τῆς συντάξεως τῆς διαθήκης ὑπαρχούσης, τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διατάξεως ἐνδεχόμενον ν' ἀποβῇ ὅλως διάφορον ἐκείνου, ὅπερ ὁ διαθέτης κατὰ νοῦν εἶχεν, ὡς ἐν τῷ θέματι τοῦ Τρυφωνίνου L. 19 § 2 de castr. pec. (49. 17) ἐνθα ὀρίζεται: Filius familias paganus de peculio castrensi fecit testamentum et, dum ignorat patri se suum heredem extitisse, decessit. Non potest videri pro castrensibus bonistatus, pro paternis intestatus decessisse, quamvis id in milite etiamnunc rescriptum sit, quia miles ab initio pro parte testatus, pro parte intestatus potuerat mori, quod jus iste non habuerit... Necessario ergo castrensis peculii heres scriptus universa bona habebit, perinde ac si pauperrimus facto testamento decessisset, ignorans, se locupletatum per servos alio loco agentes,

Ἐνταῦθα ὁμῶς παρατηρητέον τὰ ἐξῆς: Ἐπὶ διαθήκης ὡς καὶ ἐπὶ πάσης ἄλλης δικαιοπραξίας λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὅτι ὅλα τὰ ἔννομα ἀποτελέσματα οὐδέποτε δύνανται νὰ ἐπέλθωσιν ἀκριβῶς ὅπως τὰ συμβαλλόμενα μέρη διενοήθησαν. Λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐκτὸς τῶν ἐν τῇ τῶν μερῶν δηλώσει ἐνυπαρχόντων στοιχείων, ἐπίδρασιν ἔχει καὶ ἀριθμὸς τις ἐτέρων ὠρισμένων τοιούτων, ἅτινα βασιζονται ἐπὶ τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ δίκαιον εἶνε ὀργανικὴ ἐνότης καὶ ἐπομένως ὅτι πρὸς τῇ βουλήσει τῶν ἀτόμων δέον νὰ λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν τὸ ὅλον μετὰ τῶν προαπαιτούμενων αὐτοῦ ὡς καὶ τῶν συναφῶν αὐτῷ. Οὕτως καὶ τὸ χωρίον τοῦ Τρυφωνίνου· διότι ὅσον ἀφορᾷ τὴν πρώτην ἀπόφανσιν αὐτοῦ, αὕτη στηρίζεται ἐπὶ τοῦ πᾶσαν διάταξιν τελευταίας βουλήσεως διέποντος κανόνος: *nemo pro parte testatus pro parte intestatus decedere potest*. Τούτου ἕνεκεν ἡ ἀπόφανσις αὕτη ρητῶς ἀποκρούεται καὶ διὰ τὴν περίπτωσιν αὐτὴν τοῦ στρατιώτου, δι' ὃν ὁ κανὼν οὗτος δὲν ἔχει ἐφαρμογὴν. Ἡ δευτέρα ἀπόφανσις τοῦτο καὶ μόνον νὰ ἐξαγγείλῃ προτίθεται ὅτι ἡ περὶ ομάδος τινος διάταξις εἶνε κατὰ τοσοῦτον ἐλαστικὴ, καθόσον περιλαμβάνει τὴν ομάδα μεθ' ὅλων τῶν μελλουσῶν ἀλλοιώσεων αὐτῆς. Οὕτως λοιπὸν καὶ ἡ περὶ τῆς ἀπολειπομένης περιουσίας διάταξις, ἐφ' ὅσον πράγματι τὸ ὑπόλοιπον ἀφαιρᾷ, δύναται νὰ ἐπεκταθῇ ἢ περιορισθῇ ἀναλόγως τῶν μεταβολῶν, ἃς ἡ περιουσία μετὰ τὴν πύλωσιν τῆς διαθήκης ὑφίσταται.

Ἄλλ' ὁμῶς ἄπαρτε οἱ συνδυασμοὶ αὗτοι ὑπ' ὄψιν λαμβάνονται μόνον ὅταν τὸ περιεχόμενον τῆς τελευταίας διατάξεως καθωρίσθῃ. Οὕτως εἶνε μὲν ἀληθὲς ὅτι: ὅστις ἐγκαθιστᾷ τὸν Α κληρονόμον ὅλης αὐτοῦ τῆς περιουσίας παραχωρεῖ αὐτῷ τὴν ἐξ ἑνὸς ἑκατομμυρίου περιουσίαν του, ἣν κατὰ τὸν χρόνον τοῦ θανάτου του εἶχε, καὶ ἐν ᾗ ἔτι περιπτώσει ἐν τῷ τῆς συντάξεως τῆς διαθήκης χρόνῳ αὕτη οὔτε εἰς 100.000 μάρκας ἀνήρχετο. Ἄλλ' ὁμῶς τὸ πρᾶγμα ἄλλως θὰ εἶχεν, ἐὰν λ. χ. ὁ διαθέτης ἐγκαθίστα κληρονόμους κατ' ἴσας μερίδας τὸν Α καὶ τὸν Β καὶ συνάμα ὠρίζεν ὅτι ὁ Α δὲν δύναται νὰ λάβῃ πλέον τῶν 50.000 μαρκῶν. Περὶ τούτου ἀποφαίνεται καὶ ὁ Παπινιανὸς ἐν L. 69 pr. de leg. 31.

Οὕτως καὶ ἐν τῷ ἡμετέρῳ θέματι λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ διαθέτης δύο τινα ἀπεφώνησεν χαρακτηρίσας 1) τὸ κληροδότημα ὡς κληροδότημα τοῦ ὑπολοίπου καὶ 2) δηλώσας ὅτι ὑπολογίζει τὸ ὑπόλοιπον τοῦτο εἰς 50.000 ἀναφ. 100.000 λ. στεργλ. Ἡ ἀνεύρεσις τῆς σημασίας τῶν δηλώσεων τούτων εἶνε ἔργον τῆς ἐρμηνείας, ἥς ὡς γνωστὸν ἐπὶ διαθηκῶν ἐλευθεριωτέρα χρῆσις γίνεται ἢ ἐπὶ τῶν μεταξὺ ζώντων δικαιοπραξιῶν, ἐν αἷς ὡς ἐκ τῶν συγκρουομένων συμφερόντων τῶν πλειόνων ἢ ἀποβλεψίς εἰς τὴν ἐνδόμυχον τοῦ ἐνὸς βούλησιν θ' ἀντέκειτο εἰς τὰς ἐννόμους τοῦ ἐτέρου προσδοκίας. Τούτου ἕνεκεν ἐπὶ τῶν δικαιοπραξιῶν ἡ ἐρμηνεία δὲν δύναται νὰ παρίδῃ ἐκδηλώσεις τινὰς τῆς βουλήσεως τῶν μερῶν. Ἄλλως ὁμῶς ἐπὶ διαθήκης· ἐπὶ ταύτης οὐδεὶς λόγος συγκρούσεως ὑπάρχει· ὁ διαθέτης μονολογεῖ, οὗ ἕνεκεν ἐπὶ ταύτης, ὡς

καὶ ἐν παντὶ μονολόγῳ, λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν καὶ αἱ μᾶλλον ἐνδομύχοι σκέψεις καὶ διαθέσεις χάριν καλλιτέρας κατανοήσεως καὶ ἐκτιμήσεως αὐτῆς. Ἐὰν νῦν ἐν τῇ δηλώσει ὑπάρχει τι τὸ σκοτεινὸν καὶ ἀόριστον καὶ ἐὰν καὶ ὁ διαθέτης αὐτός, περὶ τούτου ἐρωτώμενος δὲν δύναται ἄνευ ἐνδοιασμοῦ ν' ἀποφανθῇ τίνι τρόπῳ κατὰ τὴν μίαν ἢ τὴν ἑτέραν περίπτωσιν θὰ ἔλυε τὸ ζήτημα τότε δεόν ν' ἀναδράμωμεν εἰς τὰς ἐνδομύχους αὐτοῦ προθέσεις, τὰ ἐλατήρια τῶν πράξεών του, τὰς ιδέας του, τὴν ἀγάπην καὶ τὸ μῖσός του. Πρὸς ἀνεύρεσιν αὐτῶν δεόν ὡσαύτως νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν καὶ αἱ ἐν τῇ διαθήκῃ παρεμπιπτόντως ἀπαντώμεναι παρατηρήσεις, διότι εὐλόγως δύναται τις νὰ ὑπολάβῃ ὅτι ἕκαστος ἐπὶ τῆς καταρτίσεως μιᾶς τόσο σπουδαίας πράξεως, ὡς ἡ τῆς τελευταίας βουλήσεως, οὐδὲν περιττὸν καὶ πρὸς τὸ θέμα ἄσχετον ἐκφράζει, ἀλλ' ὅτι πᾶν τὸ ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενον εἶνε ἀπόρροια τῶν ἐνδομύχων αὐτοῦ διαλογισμῶν καὶ χρησιμεύει πρὸς σαφῇ ἐκδήλωσιν τῆς ψυχικῆς αὐτοῦ διαθέσεως.

§ 4

Ἐξεταζομένης τῆς διατάξεως ἐκ τῆς ἀνωτέρω αὐτῆς, δεόν κατὰ πρῶτον νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἑξῆς: Ἐὰν ὁ διαθέτης ἐπὶ τῇ διαθήκῃ του λέγῃ ὅτι τὸ ὑπόλοιπον εἰς 100.000 λίρας στερλῖνας ὑπολογίζῃ καὶ ἐὰν καθ' ἑαυτὸν τρόπον καὶ ἐν τῷ κωδικελλῷ μετὰ τὴν ἀφαιρέσιν τῶν διὰ τὸν Εὐαγγελισμόν 50.000 λίρ. στερλῖν τὸ ὑπόλοιπον τοῦτο εἰς 50.000 λ. στερλ. τοῦλάχιστον ὑπολογίζῃ, δὲν δύναται τις νὰ διίδῃ ἐν τούτῳ τυχαίαν καὶ πάσης σημασίας ἀμοιβὴν δῆλωσιν. Ὁ διαθέτης οὐδὲν ἕτερον διὰ τούτου προτίθεται ἢ τὴν τελευταίαν αὐτοῦ βούλησιν λεπτομερέστερον νὰ διευκρινήσῃ. Τοῦτο γίνεται κατὰδῆλον καὶ ἐκ τῆς τροποποιήσεως τῆς διατάξεως καὶ ἐκ τοῦ ὑπὲρ συστάσεως ἀπομαχικοῦ ἰδρύματος ἐγκαταλειφθέντος κληροδοτήματος. Κατ' ἀρχὰς ἤθελε νὰ κληροδοτήσῃ εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν 100.000 λ. στερλ., βραδύτερον ὅμως ἐνόμισεν ὅτι 50.000 λ. στερλῖναι ἐξήρκουν δι' αὐτὸν καὶ ὅτι αἱ ὑπολειπόμεναι 50.000 λ. στερλ. νὰ χρησιμοποιηθῶσι δι' ἀπομαχικὸν τι καθίδρυμα. Διὰ τούτου προδήλως ἤθελεν Εὐαγγελισμόν καὶ ἀπομαχικὸν ἴδρυμα ἐν ἴσῃ μοίρᾳ νὰ θέσῃ. Ἴσως ἀκριβέστερον ἐκφραζόμενος θὰ ὥριζεν οὕτως: Ἐκ τοῦ ὑπολοίπου τὸ ἥμισυ νὰ περιέλθῃ εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν καὶ τὸ ἕτερον ἥμισυ εἰς τὸ ἀπομαχικὸν ἴδρυμα, εἰς ἑκάτερον τούτων περίπου 50.000 λίραι στερλῖναι. Βεβαίως ὅμως θὰ ἐσκέφθη, ὅτι τὸ ὑπόλοιπον μόλις θὰ ὑπερέβαινε τὰς 50.000 λίρ. στερλῖνας καὶ ἐθεώρησεν ἐπομένως τὸν τρόπον τοῦτον τῆς διατάξεως ὡς ἀκριβῆ. Πόσον πρὸς τούτοις ὁ διαθέτης ὑπὲρ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἐνδιεφέρετο, καταφαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι αὐτῷ ἐν τῶν μεγαλητέρων κληροδοτημάτων κατέλιπε, καὶ ἐκ τῆς μεγάλης τοῦ Νοσοκομείου τούτου σπουδαιότητος, ὑπὲρ οὗ ὁ διαθέτης ζῶν ἔτι πλεῖστα ὅσα εἶχε πράξει, δὲν δύναται τις νὰ συμπεράνῃ ὅτι ὁ

διαθέτης διὰ τοῦ περιορισμοῦ τοῦ κληροδοτήματος εἰς 50.000 λ. στερλίνας ἕτερόν τι νὰ δηλώσῃ προϋτίθετο παρὰ μόνον ὅτι τὸ ποσὸν τῶν 100.000 λ. στερλ. διανεμητέον ἐστὶ κατ' ἴσα ὡς ἔγγιστα μέρη εἰς τὰ δύο κληροδοτήματα. Ἐκ τούτου ἤδη καταφαίνεται ὅτι ἡ τοῦ διαθέτου δήλωσις ὅτι τὸ ὑπόλοιπον εἰς 100.000 ἀναφ. 50.000 λ. στερλίνας ὑπολογίζει, δὲν εἶναι τυχαία τις παρατήρησις ἀλλὰ μᾶλλον ὅτι ἠθέλησε νὰ εἴπῃ: Κληροδοτῶ 100.000 ἀναφ. 50.000 λίρας στερλίνας καὶ φρονῶ ἀδιστάκτως ὅτι τὸ ὑπόλοιπον τῆς περιουσίας ἐξαρκεῖ πρὸς ἐκπλήρωσιν αὐτοῦ.

§ 5

Ἡ ἐξήγησις αὕτη θὰ ἐξήρκει ἐὰν ἡ διάταξις ἐγένετο ὑπὲρ φυσικοῦ προσώπου. Ἔτι πειστικώτεροι ὅμως εἰσὶν οἱ λόγοι ἐὰν οὐχὶ περὶ φυσικοῦ προσώπου ἀλλὰ περὶ ιδρύματος πρόκηται. Ὁ ἄνθρωπος πλείστους ὅσους ἔχει σκοπούς, ἀφθονον δ' ἔχων περιουσίαν πολλὰς ἐπιχειρήσεις ν' ἀναλάβῃ ὡς καὶ νέους καταναλώσεως τρόπους νὰ ἐξεύρῃ δύναται. Ἄλλως ὅμως ἔχει προκειμένον περὶ ιδρύματος νῦν τὸ πρῶτον συνιστωμένου ἢ διὰ παροχῆς πλουσιωτέρου καθισταμένου. Τὸ ἱδρυμα προορισμὸν ἔχει οὐχὶ τὴν κατανάλωσιν ἀλλὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ, τοῦ ἰδίου αὐτοῦ καὶ οὐχὶ ἀλλοτρίων τοιούτων. Ὅθεν ἡ πρὸς ἱδρυμα παροχὴ δέον νὰ προσμετρήται κατὰ σχέσιν καὶ ἀνάγκαις αὐτοῦ, ὅς ἐνεκεν πιθανώτερον τυγχάνει ὅτι ὁ διαθέτης προϋτίθετο ὠρισμένον τι ποσὸν νὰ θέσῃ ἢ ν' ἀρεθῇ ἐν τῇ ἀοριστίᾳ. Πῶς θὰ εἶχε τὸ πρᾶγμα, ἐὰν, ἡ μέλλουσα περιουσία ἦτο τόσο μεγάλη, ὥστε ἡ παροχὴ νὰ ὑπερβαίνει πᾶσαν ἀνάγκην καὶ πᾶσαν δρᾶσιν τοῦ ιδρύματος, οὕτως ὥστε νὰ προξενήσῃ ἀμηχανίαν πρὸς χρῆσιν τόσο πλούτου;

Ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἱδρυμα δι' ἐξαπλασίας περιουσίας τιμηθὲν ἄλλοῖον ὅλως χαρακτῆρα δύναται νὰ λάβῃ καὶ πάντως θὰ λάβῃ, ζήτημα ὡσαύτως εἶναι μήπως ὅ,τι εἰς μικρότερον κύκλον εὐεργετικὰ ἀποτελέσματα συνεπιφέρει, ἐν τοιαύτῃ ἀφθονίᾳ βλαβερὸν καὶ καταστρεπτικὸν ἀποβῇ. Εἶνε ἐπομένως ζήτημα ἐὰν καὶ ὁ διαθέτης, περὶ τούτου ἐρωτώμενος, ἠθέλῃ ἀποφανθῇ ὅτι τοιαύτην τινα ἀφθονίαν προϋτίθετο, καὶ ἐὰν τὸ τοιοῦτο ἀντεπεκρίνετο εἰς τὰς ἐπιθυμίας του καὶ τὰς βλέψεις του.

Ἡ γνώμη αὕτη ἐτι μᾶλλον δέον νὰ ὑπερισχύσῃ, ἐὰν, ὡς ἐπὶ τοῦ προκειμένου, νῦν τὸ πρῶτον πρόκειται νὰ συσταθῇ ἱδρυμα καὶ ὁ διαθέτης δὲν δύναται ν' ἀποβλέψῃ εἰς ἐπιχειρήσιν ἐν ἐνεργείᾳ ἤδη διατελοῦσαν. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ μέγεθος τοῦ ποσοῦ ἀποτελεῖ συστατικὸν ὅρον τοῦ ιδρύματος, ὅπερ τὸν χαρακτῆρα του ἐκ τοῦ σκοποῦ καὶ τῆς περιουσίας λαμβάνει. Δὲν ἔπεται ὅμως ἐκ τούτου ὅτι δὲν δύναται βραδύτερον νὰ περιέλθῃ αὐτῷ νέα περιουσία· τότε ὅμως πρόκειται περὶ προσώπου ὑπάρχοντος ἤδη καὶ λειτουργοῦντος καὶ οὐχὶ νῦν τὸ πρῶτον ὑπαρξιν λαμβάνοντος.

§ 6

Κατὰ ταῦτα οὐδεμίαν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτησιν ὅτι ἐὰν ἡ διάταξις ἐκ δύο σύγκληται δηλώσεων: ἐκ μιᾶς τὸ κληροδότημα ὡς ὑπόλοιπον χαρακτηρίζουσης, καὶ ἐξ ἑτέρας ὠρισμένον ποσὸν παραδεχομένης, ὅτι ἐν τῷ ἡμετέρῳ θέματι ἡ δευτέρα αὕτη δηλώσις ἐπικρατεστέρα δέον νὰ θεωρηθῇ. Τὴν falsa demonstratio δὲν ἀποτελεῖ τὸ ποσόν, ἀλλὰ τὸναντίον ἡ falsa demonstratio ἐγκείται εἰς τὸ ὅτι ὁ διαθέτης ὑπολαμβάνει καὶ ὀρίζει τὸ ποσὸν τοῦτο ὡς ὑπόλοιπον, ὅτι δὲν σκέπτεται ὅτι ἡ περιουσία αὐτοῦ δύναται νὰ μεταβληθῇ καὶ ἐπομένως τὸ ὑπόλοιπον ἐνδεχόμενον ἐν τῷ μέλλοντι ὅλως διάφορον ν' ἀποβῇ.

§ 7

Ἡδυνάτο τις ἀκόμη ν' ἀντιτάξῃ ἡμῖν ὅτι ὁ διαθέτης τὰς 50.000 λ. στερλ. οὐχὶ ὠρισμένως ἐνδεικνύει ἀλλ' ὅτι περὶ 50.000 λ. στερλῶν τὸ ὑλάχιστον καὶ περὶ 100.000 λ. στερλ. περίπου ὀμιλεῖ. Ἡ ἀρριστία ὅμως αὕτη οὐδεμίαν ἐπίδρασιν δύναται νὰ ἔχῃ οὔτε πρὸς ὄφελος οὔτε πρὸς βλάβην τῆς διατάξεως. Διότι διὰ τούτου οὐδὲν ἕτερον ὑπονοεῖται εἰμὴ ὅτι μικρότερος τις διαταχνοῖς ἀποφευκτέος ἐστίν. Ἐν ᾗ περιπτώσει τὸ ὑπόλοιπον ἀνήσχετο εἰς 50.500 ἢ 100.500 τότε δὲν θὰ ἦδυνάτο τις νὰ ὀμιλῇ περὶ μικρᾶς διαφορᾶς. Ἡ διάταξις ἐπομένως ἀποτελεῖται ἐξ ὠρισμένου ποσοῦ ὡς πυρῆνος καὶ ἐξ ἐνὸς ἀπομένοντος πλεονάσματος, ὅπερ τότε καὶ μόνον ἀπαιτητὸν καθίσταται ὅταν ἡ ὑπολειπομένη περιουσία δὲν παρουσιάζῃ ἀρκούντως σημαντικὸν πλεόνασμα ὑπὲρ τὸν πυρῆνα.

§ 8

Κατὰ ταῦτα τὸ ζήτημα, τί δικαιοῦται τὸ ἀπομαχικὸν ἴδρυμα ν' ἀπαιτήσῃ, δέον ἀναμφισβητήτως οὕτω νὰ λυθῇ, ὅτι αὐτῷ 50.000 λίρ. στερλῖναι καὶ οὐδὲν πλέον ἀνήκουσι. Τὸ ὑπόλοιπον περιέρχεται εἰς τὴν κληρονόμον δηλονότι τὴν σύζυγον, καὶ ἀνήκει αὐτῇ καὶ ἐν ᾗ περιπτώσει ὁ διαθέτης, ὅπερ καὶ πιθανόν, οὐδόλως τοιοῦτον ἀποτέλεσμα προσεδόκα. Διότι ἡ εἰς τὸν κληρονόμον ἐπαγωγή τοῦ μὴ ἐξαντληθέντος διὰ κληροδοτημάτων ὑπολοίπου, δὲν βασιίζεται ἐπὶ τῆς τοῦ διαθέτου βουλήσεως, ἀλλ' εἶνε νομικὴ ἐνέργεια, ὡς ἡ ἀνωτέρω περιγραφεῖσα, ἥτις ἐπὶ τῆς ὀργανικῆς φύσεως καὶ τῆς ἀναγκαίας τοῦ δικαίου ἀλληλουχίας στηρίζεται καὶ ἀπὸ τῆς βουλήσεως τοῦ διαθέτου ἀνεξάρτητος τυγχάνει.

Βερολῖνον 14 Νοεμβρίου 1899

Καθηγητῆς J. KOHLER

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΑΝ

ὑπὸ
Dr. REGELSBERGER
Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου ἐν Γοτίγγη

B

Γ Ν Ω Μ Ο Δ Ο Τ Η Σ Ι Σ

Περὶ διατάξεως τινος τελευταίας βουλήσεως τοῦ ἐξ Ἀθηνῶν ἀποβιώσαντος κυρίου
Ἀνδρέου Συγγρού

I

Ὁ ἐξ Ἀθηνῶν καταγόμενος καὶ τῇ 13 Φεβρουαρίου 1899 ἀποβιώσας Κύριος Ἀνδρέας Συγγρός κατέλιπε δύο διατάξεις τελευταίας βουλήσεως: τὴν ἀπὸ 12 Φεβρουαρίου 1896 διαθήκην, καὶ τὸν ἀπὸ 3 Μαρτίου 1897 Κωδικέλλον. Δὲν γεννᾶται ζήτημα περὶ τοῦ ἐγκύρου ἀμφοτέρων τῶν διατάξεων. Ἀπεναντίας ἐγεννήθησαν ἀμφιβολίαι περὶ τοῦ περιεχομένου αὐτῶν, καὶ δὴ περιοριζόμεναι εἰς τινὰ διάταξιν, ἐν τῷ κωδικέλλῳ περιεχομένην, πρὸς ἑτέρας στρατιωτικῶν ἀπομάρων, καὶ πρὸς ἑτέρας ἀδικανόν καταστάσεων ἀρχαίων.

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου λαμβάνονται τὰ ἐξῆς ὅσα, ἐν σχέσει πρὸς τὸ πραγματικὸν μέρος τῆς ὑποθέσεως.

Ἐν τῇ διαθήκῃ του ἐπεχείρησεν ὁ διαθέτης διανομήν, ἐξαντλοῦσαν κατὰ τὴν γνώμην του ἅπασαν τὴν περιουσίαν του. Ὑπὲρ τῆς συζύγου του, ἣν διώρισε κληρονόμον, διέθεσεν 60.000 λ. ἀγγ. Κατέλιπε μέγαν ἀριθμὸν κληροδοτημάτων ὠρισμένων ποσῶν, κατ' ἐξοχὴν πρὸς κοινωφελεῖς σκοποὺς, καὶ ἐν τέλει κληροδότημα, ὃ συντόμως ἐν γερμανικῇ μεταφράσει ἔχει περίπου ὡς ἐξῆς:

«Τὸ μετὰ πληρωμὴν πασῶν τῶν προμνημονευθεισῶν διατάξεων ἀπομένον ἐκ τῆς περιουσίας μου ὑπολογίζω περίπου καὶ ἐν παρόδῳ εἰς 100.000 λ. ἀγγ. Τὸ ὑπόλοιπον τοῦτο δέον νὰ περιέλθῃ, λόγῳ κληροδοτήματος, τῷ νοσοκομείῳ «Ὁ Εὐαγγελισμός».

Ἐν τῷ κωδικέλλῳ μετέβαλεν ὁ διαθέτης τὴν διάταξιν ταύτην ὡς ἐξῆς:

Ἐκ τῆς, μετὰ τὴν καταβολὴν τῶν ἀνωτέρω παροχῶν, ὑπολειπομένης περιουσίας μου δέον νὰ λάβῃ τὸ νοσοκομεῖον «Εὐαγγελισμός» 50.000 λ. ἀγγ. Ἐκ τοῦ ὑπολοίπου, ὃ ἐγὼ περίπου ὑπολογίζω εἰς τοὐλάχιστον 50.000 λ. ἀγγ. — τὸ ποσὸν εἶναι γεγραμμένον διὰ στοιχείων καὶ δι' ἀριθμῶν — δέον πρὸ παντὸς ἄλλου νὰ κατασκευασθῶσι κατοικίαι διὰ τοὺς ἄνευ οἰκογενείας στρατιωτικοὺς ἀπομά-

χοις καὶ τοὺς ἀνικάνους πρὸς ἐργασίαν καταστάντας μὴ οἰκογενειάρχας ἐργάτας. Ἐκ τούτου ὅ,τι ἀπομείνη πρέπει νὰ κατατίθεται ἐντόκως, ἐκ δὲ τῶν εἰσοδημάτων νὰ δίδεται βοήθεια εἰς τοὺς τροφίμους τῶν γηροκομείων, καί, ἐφ' ὅσον ἀρκοῦσι τὰ μέσα, εἰς οἰκογενεῖας στρατιωτῶν καὶ ἐργατῶν.

Κατὰ τὸν θάνατον τοῦ διαθέτου ἀπεδείχθη ὅτι τὸ ὑπόλοιπον τῆς περιουσίας, μετὰ κάλυψιν τῶν καταληφθεισῶν παροχῶν ὠρισμένων ποσῶν, ἀνέρχεται, οὐχὶ ὡς ἐξέλαβεν ὁ διαθέτης, εἰς 50.000 λ. ἀγ., ἀλλ' εἰς τὸ ποσὸν τῶν 300.000 λ. ἀγ.

Γεννᾶται νῦν τὸ ζήτημα, ἂν τὸ κληροδότημα ὑπὲρ τῶν Ἀπομαχικῶν ταμείων περιλαμβάνη τὸ τελευταῖον τοῦτο ποσόν.

II

Ἡ ἀπάντησις θὰ ᾔτο κατ' ἀνάγκην καταφατική, ἂν ἡ ἐρμηνεία διατάξεων τελευταίας βουλήσεως διείπετο μόνον ὑπὸ τοῦ ἐν αὐταῖς περιεχομένου γράμματος. Ἀλλ' ὅμως πᾶσαι αἱ γνωσταὶ νομοθεσίαι, πρὸ παντὸς δὲ αἱ ρωμαϊκαὶ πηγαὶ ὁρμῶνται ἀπ' ἄλλης ἀρχῆς. Διατάσσουσιν ἐν διαφόροις γράμμασι, καὶ κατὰ διαφόρους τρόπους, συμφώνως πρὸς τὴν φύσιν τοῦ πράγματος, ὅτι καὶ τοῦ περιεχομένου διατάξεων τελευταίας βουλήσεως, ἰδίᾳ δὲ τῶν κληροδοτημάτων, ἀποφατίζει οὐχὶ τὸ λεκτικόν τῆς διατάξεως, ἀλλ' ἡ ἐννοια, ἣν δυνάμεθα νὰ διδῶμεν ἀπὸ τοῦ διαθέτης συνέδεσε μετὰ τῶν λέξεων. Μόνον ἐν ᾗ περιπτώσει ἡ ἐννοια οὐχὶ οὐδέποτε συμβιβάζεται πρὸς τὴν γραμματικὴν τῶν λέξεων σημασίαν, δὲν ἔχει αὐτὴ οὐδέτιαν νομικὴν σημασίαν. Τότε ὅμως ἀφ' ἐτέρου δὲν δύναται νὰ ἰσχύῃ καὶ τὸ λεκτικόν, ἐξ οὗ δὲν ἐξάγεται ἡ βούλησις τοῦ διαθέτου. Ἀντὶ πολλῶν μνημονευθήτωσαν:

Paul L. 12. R. J. 50, 17. In testamentis plenius voluntates testantium interpretamur.

Marcellus L. 69 pr. de legatis (32). Non aliter a significatione verborum recedi oportet, quam cum manifestum est, aliud sensisse testatorem.

Celsus L. 7 § 2 de suppell. leg. 32, 10. Servius fatetur sententiam ejus, qui legaverit aspici oportere, in quam rationem ea solitus vit referret.

Τῇ ἐρμηνείᾳ διατάξεων τελευταίας βουλήσεως παρέχεται εὐρύτερον στάδιον ἐνεργείας ἢ τῇ τῶν συμβολαίων. Ἐν τοῖς συμβολαίοις λαμβάνεται ὑπ' ὄψει οὐ μόνον ποίαν ἐννοίαν συνέδεσεν ὁ δηλῶν μετὰ τῶν λέξεων, ἀλλὰ προσέτι καὶ ἐὰν ὁ πρὸς ὃν ἡ δήλωσις τῆς βουλήσεως ἀπέδωσεν εἰς τὰς λέξεις τὴν αὐτὴν ἐννοίαν, ἣν καὶ ὁ δηλῶν, ἢ ἣν ὥφειλε, συμφώνως πρὸς τὰ γνωστὰ αὐτῷ περιστατικὰ νὰ ἀποδώσῃ. Ὁ περιορισμὸς οὗτος καταπίπτει ἐπὶ διατάξεων τελευταίας βουλήσεως.

C. 7 de fideicom. 6, 42. Voluntatis defuncti questio in aestimatione judicis est.

Καὶ ἐν περιπτώσει μάλιστα ἀστοχίας περὶ τὴν ἔκφρασιν δέον νὰ ἰσχύῃ ἡ διάταξις, διδομένης αὐτῇ τῆς ἐννοίας, ἣν ἠθέλησεν ὁ διαθέτης. Τοιουτοτρόπως τοῦλάχιστον ἔχει τὸ πρᾶγμα, ἐὰν ἡ πλημμελής ἔκφρασις ἀφορᾷ τὸ ποσὸν τῆς διατάξεως, ἀδιαφόρως ἐὰν αὕτη ἐκφράζῃ ἥττον τοῦ σκοπηθέντος.

Ulp. L. 9 § 2 de her. inst. 28, 5.

ἢ ὑπερβαίνει αὐτό,

L. 9 § 3 § 4 eod.

Paul, L. 15 pr. de legatis I (30).

III

Ὁ διαθέτης οὐδόλως ἐφαντάσθη ἀναμφιβόλως, κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ κωδικέλλου, ὅτι, τὸ μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν πασῶν τῶν προηγουμένων διατάξεων ὑπὲρ τῶν Ἀπομαχικῶν Ταμείων ἀπομένον ποσὸν θὰ ὑπερβαίνει σημαντικῶς τὰς 50.000 λ. ἀγ. Τὸ γεγονὸς τοῦτο θὰ ἐστερεῖτο κοινῆς συναφείας, ἐὰν ἦτο βέβαιον, ὅτι ὁ διαθέτης ἠθέλει νὰ καταλείπῃ τὸ ὑπόλοιπον τῆς περιουσίας του καθολοκληρῶν ὑπὲρ τῶν Ἀπ. Ταμείων, ἀδιαφόρως εἰς ποῖον ποσὸν ἀνέρχεται τοῦτο, καὶ ἐν ἣ ἔτι περιπτώσει τοῦτο ἀνήρχετο εἰς ἄλλο τόσον ἀκόμη ποσόν. Ὅτι ὅμως τοῦτο δὲν ἦτο ἡ θέλησις τοῦ διαθέτου, ἐξάγεται μετ' ἀρκούσης σαφηνείας ἐκ τῆς συναφείας τῶν διατάξεων.

Τὰ ὑπὸ τοῦ διαθέτου καταλειφθέντα κληροδοτήματα περιέχουσιν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον παροχὰς πρὸς κοινωφελεῖς σκοπούς. Τὰ περισσότερα τῶν πρὸς κοινωφελεῖς σκοπούς κληροδοτημάτων τούτων δὲν ὑπερβαίνουν τὸ ποσὸν τῶν 20.000 ἀγ. λ. Μόνον τὸ Κράτος σὺν τῷ Εὐαγγελισμῷ καὶ τοῖς Ἀπομαχικοῖς Ταμείοις ἐτιμήθη δι' ἀνωτέρου ποσοῦ. Εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν κατέλιπεν ὁ διαθέτης ἐν τῇ διαθήκῃ του τὸ ὑπ' αὐτοῦ εἰς 100.000 λ. ἀγ. ἐκτιμηθὲν ὑπόλοιπον τῆς περιουσίας του, τὸ ὅποιον ἠθέλεν ἀπομείνῃ μετ' ἀφαίρεσιν τῶν προηγουμένων παροχῶν. Τὸ κληροδοτήμα τοῦτο μετέβαλεν ἐν τῷ Κωδικέλλῳ. Ἐν τῷ μεταξὺ ἔλαβεν οὗτος ἐνδιαφέρον ὑπὲρ ἄλλου τινὸς κοινωφελοῦς σκοποῦ, διὰ τὴν προστασίαν δηλονότι τῶν στρατιωτικῶν ἀπομάχων καὶ τῶν πρὸς ἐργασίαν ἀνικάνων ἐργατῶν. Ὅπως λοιπὸν ὑποβοηθήσῃ καὶ τὸν σκοπὸν τοῦτον, περιώρισεν εἰς 50.000 λ. ἀγ. τὸ πρὸς τὸν Εὐαγγελισμόν κληροδοτήμα καὶ ὥρισεν ὅτι ἡ ὑπόλοιπος οὐσία, τοὔτέστιν «ἕτεραι 50.000 λίραι ἀγγλικαὶ» νὰ περιέλθωσιν εἰς τὰ Ἀπομαχικὰ Ταμεῖα.

Ἐκ δὲ τοῦ ὑπολοίπου, τὸ ὅποιον σήμερον . . . . . ὑπολογίζω εἰς ποσὸν τοῦλάχιστον ἑτέρων λιρῶν στερλινῶν πεντήκοντα χιλιάδων (50.000) ὀρίζω.

Προφανῶς ὁ διαθέτης προϋτίθετο διανομὴν τοῦ ὑπολοίπου τῆς περιουσίας μεταξὺ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ τῶν Ἀπομ. Ταμείων. Ἐν τούτοις ἡ ἐξομοίωσις αὕτη δὲν εἶνε ἐντελής. Διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν πρέπει κατὰ προτίμησιν νὰ ἰκανοποιηθῇ ὁ Εὐαγγελισμός. Ἐπομένως ἐὰν ὡς ἐκ τούτου τὸ ὑπόλοιπον τῆς οὐσίας ἤθελεν εὑρεθῇ κατώτερον τῆς ἐκτιμήσεως τοῦ διαθέτου τότε ἤθελεν ὑποστῇ ἡ πρὸς τὰ Ταμεῖα παροχὴ μείωσιν τινα. Ἀφ' ἑτέρου δὲ πρέπει ἐνδεχόμενόν τι πλεόνασμα νὰ περιέλθῃ εἰς ὄφελος τῶν Ἀπομ. Ταμείων.

Εἶνε ὁμῶς πλέον ἢ ἀπίθανον ὅτι ὁ διαθέτης ἐσκόπει τὸ τελευταῖον τοῦτο καὶ διὰ τὴν περίπτωσιν, καθ' ἣν τὸ πλεόνασμα ἀνήρχετο εἰς ποσὸν πολὺ ἀνώτερον τῶν 50.000 λ. ἀγ. Πρὸς τὴν ἐκδοχὴν ταύτην ἀντιτίθεται ἡ φανερά προσπάθεια τοῦ διαθέτου, Εὐαγγελισμὸν καὶ Ταμεῖα ἐν ἴσῃ μοίρᾳ νὰ θέσῃ, μὴ λαμβανομένης ὑπ' ὄψει μικρᾶς τιнос ἐπὶ τὸ πλέον ἢ ἑλαττον διαφορᾶς. Ὁ διαθέτης ἐπέδειξεν ἐν ζωῇ, κατὰ τὴν γνωμοδότησιν τοῦ ἐκ τοῦ πλησίον γνωρίζοντος τὰ πράγματα "Ἕλληνας νομομαθοῦς, μέγα ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Εἶνε λοιπὸν δυνατόν νὰ ἠθέλησεν οὗτος, ὅπως περιέλθῃ εἰς τὰ Ταμεῖα ποσὸν, ἐξαπλαστὸν ἐκείνου, ὃ λαμβάνει ὁ Εὐαγγελισμός, καὶ δὴ ἐν συνόλῳ ποσὸν ἀνώτερον τοῦ διαθέτου, πρὸς πάντας τοὺς λοιποὺς κοινωφελεῖς σκοποῦς; "Ὅστις δύναται πῶς νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν διάνοιαν τοῦ διαθέτου, βεβαίως θέλει ἀπαντήσῃ ἀπορητικῶς εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην.

Ἐπειδὴ λοιπὸν *voluntatem ejus, quis legaverit, aspici oportet*, πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν τὸ πρὸς τὰ Ἀπ. Ταμεῖα κληροδότημα ὡς ἑξῆς:

«Ὑπὲρ τῶν Ἀπομαχικῶν Ταμείων δέον νὰ χρησιμοποιηθῇ τὸ ὑπόλοιπον τῆς περιουσίας μου, ἀνερχόμενον περίπου εἰς τὸ ποσὸν τῶν 50.000 ἀγγλ. λ.).»

Τοιοιουτρόπως λοιπὸν τὸ κληροδότημα δὲν ὑπερβαίνει τὰς 50.000 λ. ἀγ. Μόνον ἐνδεχόμενόν τι μικρὸν πλεόνασμα θὰ ὤφειλε νὰ προστεθῇ εἰς τὸ ποσὸν τοῦτο συμφῶνως τῇ βουλήσει τοῦ διαθέτου.

IV

Τὸ ἤδη ἀπομένον πλεόνασμα περιέρχεται εἰς τὴν σύζυγον τοῦ διαθέτου, ὡς κληρονόμον αὐτοῦ. Καὶ κατελείφθησαν μὲν αὐτῇ 60.000 λ. ἀγ. ὑπὸ τοῦ διαθέτου, οὐχὶ ὁμῶς ὅπως λάβῃ μόνον τὸ ποσὸν τοῦτο, ἀλλ' ὅπως ἐν πάσῃ περιπτώσει λάβῃ αὕτη τοῦτο. Τοῦτο ἐξάγεται ἐκ τοῦ ὅτι ὁ διαθέτης διέταξε τοὺς ἐκτελεστάς τῆς διαθήκης του, ὅπως οὗτοι ἐκ τῆς κληρονομίας καταβάλωσι πρὸ παντὸς ἄλλου εἰς τὴν σύζυγόν του 60.000 λ. ἀγ. Κατὰ ταῦτα ἡ σύζυγος λαμβάνει τὸ πλεόνασμα ὅχι *contra* ἀλλὰ *secundum voluntatem defuncti*.

V

Δύναμαι νὰ παραδεχθῶ πάντας τοὺς ἐν τῇ γνωμοδοτήσῃ Dernburg ἀναφερομένους νομικοὺς κανόνας, διὰ τῆς ἐφαρμογῆς ὅμως αὐτῶν ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει καταλήγω εἰς ὅλως ἀντίθετον συμπέρασμα.

Βεβαίως δὲν ἐπιτρέπεται διὰ παρεκφυγῶν καὶ βεβιασμένης ἐρμηνείας νὰ ἐξασθενήσῃ τις τὴν ἐκπεφρασμένην βούλησιν τοῦ διαθέτου. Ἐκπεφρασμένη ὅμως βούλησις εἶνε ἡ διαγνώσιμος βούλησις. Εἰς ταύτην ἀκριβῶς δίδεται δύναμις διὰ τῆς ἐκδοχῆς, ἣν ἐγὼ συμμερίζομαι.

Παραδέχομαι τὸν κανόνα, ὅτι δὲν πρέπει νὰ κλονίζεται ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ λαοῦ ἐπὶ τὴν εὐσυνείδητον ἐκτέλεσιν διατάξεων τελευταίας βουλήσεως ὑπὲρ κοινωφελῶν σκοπῶν. Ἐκ τούτου ὅμως οὔτε ἐπιβάλλεται οὐδὲ δικαιολογεῖται ἡ ἐν ὠρισμένη περιπτώσει ὑπέρβασις τῆς ἀποδειξίμου βουλήσεως τοῦ διαθέτου.

Οὐδ' ἐνίσταμαι κατὰ τοῦ ἐφαρμοσίμου τοῦ κανόνος *falsa demonstratio non nocet*. Ἐρωτᾶται μόνον ποία εἶνε ἡ *demonstratio* εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν; Ἐσκόπει ὁ διαθέτης ἐν πάσῃ περιπτώσει νὰ καταλίπη εἰς τὰ Ταμεῖα ἅπαν τὸ ὑπόλοιπον τῆς περιουσίας του, καὶ ἐξέτιμήσεν αὐτὸν περίπου καὶ ἐν παρόδῳ εἰς 50.000 λ. ἂν ἡ προϋπόθεσις νὰ καταλίπη αὐτοῖς 50.000 λ. ἂν καὶ ἐδέλαβεν ἐν παρόδῳ, ὅτι δι' αὐτῶν ἐξηντλήθη ἅπασα ἡ περιουσία του.

Ἀποδέχομαι ἐπὶ πλέον τὸν ισχυρισμὸν ὅτι ἡ πλάνη περὶ τὰς συνεπείας δικαιοπραξίας τινος δὲν παρέχει βάσιν πρὸς προσβολὴν ταύτης. Ἐν τῷ προκειμένῳ ὅμως ζητήματι ὁ διαθέτης ἐπλανήθη μόνον ἐν τῇ ἐκδοχῇ, ὅτι αἱ πρὸς τὰ Ταμεῖα καταλειπόμεναι 50.000 λ. ἂν θὰ ἐξαντλήσωσι πᾶσαν τὴν περιουσίαν του.

Ἐν Γοττίγγῃ τῇ 9 Σεπτεμβρίου 1899

Dr. REGELSBERGER

Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου

ὑπὸ
M. KEMPNER νομοσυμβούλου
καὶ
A. PINNER δικηγόρου ἐν Βερολίνῳ

I'

Γ Ν Ω Μ Ο Δ Ο Τ Η Σ Ι Σ

Ἐκλήθημεν ὅπως γνωμοδοτήσωμεν περὶ διατάξεώς τινος τῆς διαθήκης καὶ τοῦ κωδικέλλου τοῦ ἀποβιώσαντος Ἀνδρέου Συγγροῦ.

Ἡ διαθήκη χρονολογεῖται ἀπὸ 12 Φεβρουαρίου 1896. Ἐν αὐτῇ ἐγκατέστησεν ὁ διαθέτης τὴν σύζυγόν του καθολικὴν καὶ νόμιμον κληρονόμον, ἀκολουθῶς δὲ κατέλιπεν αὐτῇ ὠρισμένον ποσὸν καὶ δύο οἰκίας. Τέλος διατάσσονται ἐν αὐτῇ πολλὰ κληροδοτήματα. Ἐν τούτων κατελείφθη τῷ νοσοκομείῳ ὁ «Εὐαγγελισμὸς» περιλαμβάνον τὸ ὑπόλοιπον τῆς περιουσίας του 100.000 ἀγγ. λίρ. (τὸ ἀπομένον ἐκ τῆς περιουσίας μου, ὃ σήμερον ὑπολογίζω ἀνερχόμενον εἰς λίρας σπερμίας ἑκατὸν χιλιάδας περίπου). Ἐν τῷ κωδικέλλῳ, ἐκτὸς ἄλλων κληροδοτημάτων, περιλαμβάνεται καὶ τὸ πρὸς τὸν Εὐαγγελισμὸν κληροδοτήμα κατὰ τοῦτο, καθ' ὅτι κατελείπονται αὐτῷ μόνον 50.000 ἀγγ. λ.

Τέλος ὁρίζει ὁ διαθέτης, ὅτι μετὰ πληρωμὴν πάντων τῶν κληροδοτημάτων δέον νὰ τελεῖται ὠρισμένοι ἀγαθοεργοὶ σκοποὶ ἐκ τοῦ ὑπολοίπου τοῦ περισσεύματος τῆς περιουσίας, τὸ ὁποῖον ὁρίζει τὸ ὀλιγώτερον εἰς ἑτέρας 50.000 λίρ. ἀγγλ. (ἐκ τοῦ ὑπολοίπου τὸ ὁποῖον σήμερον . . . . . ὁρίζω).

Κατὰ τὸν θάνατον τοῦ Συγγροῦ κατεδείχθη ὅτι τὸ ὑπόλοιπον τοῦτο τῆς περιουσίας, τὸ ὁποῖον ἀπέμεινε μετὰ τὴν πληρωμὴν τῶν κληροδοτημάτων ἀνῆρχετο οὐχὶ εἰς 50.000 ἀλλ' εἰς 300.000 λίρ. ἀγγλ.

Ἐγεννήθη λοιπὸν τὸ ζήτημα, ἐὰν τὸ μέρος τοῦ ὑπολοίπου, τὸ ὑπερβαῖνον τὰς 50.000 λίρ. ἀγγλικὰς περιέρχεται τῇ γενικῇ κληρονόμῳ, ἢ ἐὰν τοῦτο δέον νὰ διατίθεται ὑπὲρ τῶν ἄνω ἀγαθοεργῶν σκοπῶν.

Ἐχομεν ἐνώπιον ἡμῶν ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου δύο γνωμοδοτήσεις, τὴν μὲν τοῦ κυρίου καθηγητοῦ καὶ Δρος Dernburg, δι' ἧς γνωμοδοτεῖται, ὅτι ἅπαν τὸ ποσὸν περιέρχεται πρὸς τοὺς ἀγαθοεργοὺς σκοποὺς, τὴν δὲ τοῦ κυρ. καθηγητοῦ Κρασσᾶ, ἥτις παριστᾷ ὅτι ἡ χήρα τοῦ διαθέτου δικαιοῦται νὰ λάβῃ τὸ ὑπερβαῖνον τὰς 50.000 λ. ἀγγ. πλεόνασμα τοῦ ὑπολοίπου. Καταλήγομεν ἐπίσης εἰς τὴν αὐτὴν γνώμην.

Ἐκ τῶν προτέρων παρατηροῦμεν ὅτι πρὸς ἐρμηνείαν τῆς διαθήκης ἐστηρίχθημεν ἐπὶ μόνου τοῦ ἐλληνικοῦ κειμένου, ἐπειδὴ αἱ μεταφράσεις, μάλιστα εἰς τὰς ἐνδιαφερούσας ἡμᾶς περιπτώσεις δὲν τυγχάνωσι καθ' ὁλοκληρίαν ἀλάνθαστοι. Πρὸς σχηματισμὸν γνώμης ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου ὁρμώμεθα ἐκ τῶν ἐξῆς σκέψεων.

I

“Όσον ἀφορᾷ τὸ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Κρασσᾶ λεπτομερῶς ἐξεταζόμενον ζήτημα, εἰς ποῖον δηλονότι ἤθελε περιέλθῃ ἐνδεχόμενον ὑπόλοιπον τῆς περιουσίας, μὴ ἐξαντληθὲν διὰ κληροδοτημάτων, προϋποτιθεμένου ὅτι περὶ αὐτῶν οὐδὲν διέθετο ὁ διαθέτης, ὀφείλει τις ἀναντιρρήτως κατὰ τὴν γνώμην μας νὰ ἀπαντήσῃ μετὰ τοῦ κυρ. Κρασσᾶ ὅτι τὸ ποσὸν τοῦτο λαμβάνει ἡ κληρονόμος τοῦ διαθέτου.

Γενικῶς ἐπικρατεῖ ἐν τῷ ρωμαϊκῷ καὶ τῷ κοινῷ δικαίῳ ἡ γνώμη ὅτι ὁ ἐγκατεστημένος κληρονόμος ex re certa, λαμβάνει ἐν ἀμφιβολίᾳ καὶ τὸ ὑπόλοιπον τῆς περιουσίας, ἐφ’ ὅσον ὁ διαθέτης δὲν ἐξεδήλωσε τὴν βούλησίν του, ὅπως τὸ ὑπόλοιπον τοῦτο περιέρχεται εἰς ἄλλους. Οὕτως λέγει lex I, § 4 D. 28. 5:

«Si ex fundo fuisset aliquis solus institutus, valet institutio detracta fundi mentione» (πρβλ. ἐπίσης lex. IX § 13 D. 28. 5).

Τὴν γνώμην ταύτην ἀσπάζονται ἐπίσης πάντες οἱ σημαίνοντες νομομαθεῖς (Windscheid Pand. VII Ἔκδοσις Σελ. 69 Σημ. 6. Dernburg Pand. V. Ἔκδοσις Σελ. 169).

Ὁ πρῶτος τούτων ἐφαρμόζει ἀκριβῶς τὸν κανόνα τοῦτον ἐπὶ τῆς προκειμένης περιπτώσεως, ὅταν δηλονότι ὁ διαθέτης διαρρᾷ τῆς γνώμης ὅτι ἡ περιουσία του συνίστατο μόνον ἐξ ὀρισμένων ἀερίων ἢ πύσων, ἢ ὅταν πραγματικῶς ἦτο τοῦτο ἀληθές κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ἐγκαταστάσεως, ἀλλ’ ὁ διαθέτης ἀπέκτησε κατόπιν ἐτέραν περιουσίαν.

Οὕτω τέλος ἀπεφάσισε τὸ ἀνώτατον γερμανικὸν δικαστήριον, τὸ Reichsgericht (Τόμ. 17 Σελ. 143) ἐπὶ περιπτώσεως ἀναγομένης εἰς τὸ ρωμαϊκὸν Δίκαιον.

Κατὰ ταῦτα οὐδόλως δύναται ν’ ἀμφισβητηθῇ ὅτι ἡ χήρα δικαιούται νὰ λάβῃ τὸ τὰς 50.000 λ. ἀγ. ὑπερβαῖνον ποσόν, ἐὰν καταλήξωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι περὶ αὐτῶν οὐδὲν διέθετο ὁ διαθέτης.

Παρατηρητέον δὲ προσέτι ὅτι καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐκφράσεως ἐν τῇ διαθήκῃ (καθολικὸν καὶ κληρονόμον) συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς γνώμης, ὅτι κατὰ τὴν θέλησιν τοῦ διαθέτου ἡ κληρονόμος δέον νὰ ᾖ καὶ ἡ γενικὴ κληρονόμος του, ἐφ’ ὅσον οὗτος οὐχὶ ἄλλως διέθεσε διὰ κληροδοτήματος.

II

Ἐξαντληθέντος τοῦ ζητήματος τούτου, πρόκειται νῦν περὶ τοῦ ἐξῆς ἐτέρου.

1. Ἐξάγεται μετὰ βεβαιότητος ἐκ τοῦ γράμματος τῆς διαθήκης, τίς πρέπει νὰ λάβῃ τὸ τὰς 50.000 ἀγ. λ. ὑπερβαῖνον ποσόν;

Ἐὰν τοῦτο πραγματικῶς ἐξήγετο, τότε οὐδεμία θὰ ἐχώρει ἐρμηνεία, (cum in

verbis nulla ambiguitas est, non debet admitti voluntatis questio 1.24 § 1 D. de leg. III).

Τοῦτο ὁμῶς δὲν ἐξάγεται. Αἱ λέξεις, ἃς μετεχειρίσθη ὁ διαθέτης ἐπιτρέπουσι διαφόρους ἐξηγήσεις. Διότι ἀφ' ἐνὸς μὲν λέγεται, ὅτι τὸ ὑπόλοιπον πρέπει νὰ περιέρχεται εἰς τὰ Ταμεῖα, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι τὸ ὑπόλοιπον τοῦτο κατὰ τὴν γνώμην τοῦ διαθέτου ἀνέρχεται τὸ ὀλιγώτερον εἰς 50.000 λ. ἀγ.

Οὐδόλως λοιπὸν ὑπόκειται εἰς ἀμφιβολίαν, ὅτι δὲν ἔχομεν ἐνταῦθα σαφῇ καὶ μὴ διαφορουμένην διάταξιν, καθ' ἣν τὸ ὑπόλοιπον τῆς περιουσίας περιέρχεται εἰς τὰ Ταμεῖα.

Ὁ διαθέτης ὥρισε περὶ διαθέσεως ποσοῦ, ὃ αὐτὸς ἐξετίμα ἀνερχόμενον εἰς 50.000 λ. ἀγ. περίπου.

Ἐὰν ἤθελε καταλειφθῇ, ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἄνω 50.000 λ. ἀγ. ποσόν, μὴ ὑπερβάλλον αὐτὰς σημαντικῶς, τότε θὰ ἡδύνατό τις νὰ παραδεχθῇ ὅτι ὁ καθορισμὸς «περίπου 50.000 λ. ἀγ.» περιλαμβάνει καὶ τὸ ποσὸν τοῦτο. Δὲν δεῖται ὁμῶς ἀποδείξεως ὅτι ἐντελῶς διαφέρει ἡ κληροδότησις εἰς εὐχρὴς ἴσχυμα ποσοῦ 50.000 τῆς κληροδοτήσεως ποσοῦ 300.000 λ. ἀγ. Ἡ διαφορὰ εἶναι τόσῳ σημαντική, ὥστε κατ' οὐδένα λόγον δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἐν τῇ διατάξει τοῦ μικροτέρου ποσοῦ περιλαμβάνεται ἐπίσης ἡ διάθεσις τοῦ πλείονος ποσοῦ τῶν 300.000 λ. ἀγ.

Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν ἐν τῷ γράμματι τοῦ κληροδοτήματος οὐδεμίαν ρητὴν δῆλωσιν τῆς βουλήσεως τοῦ διαθέτου, ὥστε συνεπῶς δὲν δυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν ἀσφαλὲς συμπέρασμα ἐκ μόνης τῆς γραμματικῆς ἐρμηνείας.

2. Ἀφ' οὗ λοιπὸν ἐβεβαιώθη ὅτι ἐκ τοῦ γράμματος δὲν δυνάμεθα νὰ πορισθῶμεν ἀναμφίβολον ἐρμηνείαν ἀνοίγεται συνεπῶς ἐνταῦθα στάδιον τῇ ἐρμηνείᾳ, τῇ σκοπούσῃ νὰ ἀνεύρῃ τὴν βούλησιν τοῦ διαθέτου.

Ἐνταῦθα δέον νὰ βεβαιώσωμεν ἀδιαφιλονίκητον, ὑψιστον κανόνα Δικαίου, ὅτι δηλονότι ἐφ' ὅσον μετὰ βεβαιότητος δύναται νὰ διαγνωσθῇ ἡ βούλησις τοῦ διαθέτου, αὕτη καὶ μόνη μέλλει νὰ ἀποφασίσῃ κατὰ τὴν ἐρμηνείαν.

Προτοῦ συζητηθῇ τὸ ζήτημα, ποία ἡ ἐκ τῆς διαθήκης ἐξαγομένη βούλησις τοῦ διαθέτου, ἐν σχέσει πρὸς τὰς πραγματικὰς συνθήκας, δέον νὰ πραγματευθῶμεν δύο ζητήματα, τὰ ὁποῖα ἴσως ἡδύνατο νὰ λύσωσι τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, χωρὶς νὰ λάβωμεν ἀνάγκην τῆς ἐρμηνείας ταύτης.

α) Ἐὰν ᾔνε ἀληθὲς τὸ ὑπὸ τοῦ Dernburg λεγόμενον ὅτι ἐνταῦθα ἔχομεν μόνον falsa demonstratio, τότε θὰ ἐξηγντο δι' αὐτοῦ τὸ ζήτημα, διότι κατὰ γενικὰ ἀξιώματα τοῦ ρωμαϊκοῦ Δικαίου falsa demonstratio non nocet. Τοιαύτη ὁμῶς ἀσφαλῶς κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην οὐδόλως πρόκειται ἐνταῦθα. Falsa demonstratio ὑπάρχει τότε μόνον, ὅταν τὸ πρόσωπον ἢ τὸ ἀντικείμενον, ὃ ἀναμφιβόλως διε-

νοήθη ὁ διαθέτης, καθορίζονται διὰ ψευδοῦς ὀνόματος, οὐχὶ ὅμως ὅταν οὗτος εὗρεθῇ ἐν πλάνῃ ὡς πρὸς αὐτὸ τοῦτο τὸ ἀντικείμενον, ὡς πρὸς τὴν ἑκτασιν, τὰς διαστάσεις, ἢ τὰ οὐσιώδη αὐτοῦ στοιχεῖα.

Οὕτως ἀναφέρουσιν αἱ πηγαὶ ὡς παράδειγμα τῆς falsa demonstratio: si fratrem dixerit vel sororem vel nepotem quodlibet aliud (1. 33 D. 35. 1) καί: si in nomine, cognomine, praenomine legatarii, erraverit testator (§ 29 J. 2, 20). Αἱ πηγαὶ ὅμως δὲν παραδέχονται falsa demonstratio, si quis, cum vellet vestem legare, suppellectilem adscripsit (I. IV D. de legatis).

Καθ' ἥσονα λόγον λοιπὸν δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν ψευδῇ καθορισμόν, ἐὰν ὁ διαθέτης ἀκριβῶς ἀναφέρῃ τὸ μέγεθος τοῦ ποσοῦ, καὶ ἐν τούτῳ μόνον πλανᾶται, ὅτι κατὰ τὴν στιγμὴν τοῦ θανάτου του, τὸ ποσὸν τοῦτο κατέστη μεγαλύτερον.

Ὁ διαθέτης καθώρισεν ἐνταῦθα ἀκριβέστατα ἐκεῖνο, τὸ ὅποῖον ἤθελε νὰ καθορίσῃ, μόνον δὲν ἐσκέφθη οὗτος, ὅτι αἱ περιουσιακαὶ του σχέσεις ἦτο δυνατόν νὰ εἶχον μεταβληθῇ κατὰ τὴν στιγμὴν τοῦ θανάτου του.

β) Ἐν ᾧ ἀφ' ἐνὸς δέον νὰ ἀποκρούσωμεν τὴν σκέψιν περὶ falsa demonstratio, ἐξ ἐτέρου ὅμως ἐν ἣ περιπτώσει θὰ ἐδικαιολογῶντο τὰ Ταμεῖα ὅπως ἀπαιτήσωσιν ὅλον τὸ ποσόν, πρέπει νὰ διαλογισθῶμεν, ὅτι ἐνταῦθα ἔχομεν πλάνην περὶ τὴν παρακινουῦσαν αἰτίαν, ἣτις παρέχει τοῖς κληρονόμοις doli exepcio ἀπέναντι τῶν κληροδόχων (doli exepcio locum habebit, si probetur alias legaturus non fuisse (lex 72 § 6 D. 35. 1).

Ἐπὶ τῇ βάσει τούτων καὶ παραρτήσεων ἐκφράσεων τῶν πηγῶν, κατέληξεν ἡ νομολογία τοῦ κοινοῦ Δικαίου εἰς τὴν γνώμην, ὅτι ἡ πλάνη περὶ τὰ αἷτια, παρὰ τοῖς κληροδοτήμασι δὲν καθιστᾷ καθ' ἑαυτὴν ἄκυρον τὴν παροχὴν, ὅτι ὅμως, ἐὰν τὰ αἷτια ταῦτα ἦσαν προϋπόθεσις καὶ ἄμεσος αἰτία τῆς παροχῆς, δίδεται τῷ κληρονόμῳ exepcio doli. (Windscheid Σελ. 47 Σημ. 10. Dernburg Τόμος Τρίτος Σελ. 155). Ὁ τελευταῖος ἐκφράζεται λίαν σαφῶς λέγων. «Εἶναι ἀκυρώσιμος ἡ διάταξις, τὴν ὁποίαν ὁ διαθέτης ἤθελε προφανῶς ἀνακαλέσῃ, ἐὰν ἡδύνατο ἀκόμη νὰ ἐκφρασθῇ περὶ τούτου». Ἐν τῷ περὶ πρωσσικοῦ ἰδιωτικοῦ Δικαίου συγγράμματί του (Τόμος Τρίτος Σελ. 355 Σελ. 2), ἀναφέρει ὁ Dernburg, καὶ ἀκριβῶς ἐν σχέσει πρὸς τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον, περίπτωσιν ἀνάλογον πρὸς τὴν προκειμένην. Λέγει ὅτι πλάνη περὶ τὴν παρακινουῦσαν αἰτίαν δύναται νὰ ὑπάρχῃ καὶ ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον τῆς παροχῆς π. χ. ὁ διαθέτης κληροδοτεῖ πρᾶγμα, ὃ ἐνόμιζε κατωτέρας ἀξίας, ἐν ᾧ πραγματικῶς τοῦτο ἔχει ἐκτάκτως μεγάλην τιμὴν.

Ἐρωτᾶται λοιπὸν κατὰ ταῦτα, ἐν ἣ περιπτώσει ὁ διαθέτης ἐγνώριζεν ὅτι τὸ ὑπόλοιπον τῆς περιουσίας ἀνέρχεται οὐχὶ εἰς 50.000 ἀλλ' εἰς 300.000 λ. ἀγ., ἐὰν θὰ κατέλειπεν ἐπίσης τὸ ποσὸν τοῦτο εἰς τὰ Ταμεῖα.

Ἐξήραμεν ἤδη ἀνωτέρω, ὅτι ἐν τῇ τεραστίᾳ διαφορᾷ τῶν δύο ποσῶν, ἐγκρί-
ται διαφορὰ οὐχὶ ποσοτικὴ ἀλλὰ ποιοτικὴ.

Ἀναμφιβόλως δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν, λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν τὰς λεπτο-
μερεῖς ἐν μέρει διατάξεις, ἃς ὁ διαθέτης περὶ ἄλλων κληροδοτημάτων ὥρισεν, ὅτι,
ἐὰν οὗτος ἐγνώριζεν ὅτι τὸ κληροδότημα θὰ ἀνήρχετο εἰς τὸ ἐξαπλοῦν τοῦ ποσοῦ, ὁ
οὗτος καθώρισε, βεβαίως ἀλλέως ἤθελε διατάξῃ περὶ τοῦ κληροδοτήματος.

Οὐδεὶς λόγος ὑπάρχει ὅπως παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ διαθέτης θὰ προετίμα κατὰ
τόσῳ ἀνώμαλον τρόπον τὸ εὐαγὲς ἴδρυμα, ὅπερ μόλις νῦν ἐκαλεῖτο εἰς τὴν ζωὴν, ἀντὶ
τῶν ἄλλων εὐεργετικῶν σκοπῶν, οἵτινες κατὰ τὸ γράμμα καὶ τὸ πνεῦμα τῶν τελευ-
ταίων αὐτοῦ διατάξεων ἐνδιέφερον αὐτὸν πολὺ περισσότερον. Ἀλλὰ τοῦναντίον ὅτι
κατέλιπε τὸ σχετικῶς ἀσήμαντον ὑπόλοιπον τῆς περιουσίας, τὸ ὁποῖον δὲν εἶχε νὰ
διαθέσῃ πλέον ἄλλως, ὑπὲρ ἀγαθοεργοῦ σκοποῦ, ὅστις νῦν μόλις θὰ ὑφίστατο τὴν
δοκιμασίαν τοῦ κοινωφελοῦς, καὶ τοῦτο συνάγεται ἐκ τοῦ συνόλου τῶν τελευταίων
αὐτοῦ διατάξεων. Ἀναμφιβόλως πολὺ θὰ τὸ ἐσυλλογίζετο ὁ διαθέτης ἐὰν εἰς τὰ ἤδη
τὸ πρῶτον κτώμενα περιουσίαν Ταμεῖα, ἔπαυε νὰ καταλίπη τόσῳ σημαντικὸν
ποσόν, τὸ ὁποῖον τόσῳ διαφέρει τῆς παροχῆς ἣν κατέλειπεν αὐτοῖς.

Ἐὰν παραδεχθῶμεν τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, καὶ οφείλομεν νὰ πράξωμεν τοῦτο,
διότι αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ καθορισμὸς τοῦ μεγέθους τοῦ ποσοῦ δηλοῖ ρητότατα τὴν
θέλησιν τοῦ διαθέτου, τότε καὶ δεκτὸν γεννημένου ὅτι τὸ κληροδότημα ἐλόκληρον
περιέρχεται εἰς ὄφελος τῶν Ταμείων, ἔχομεν πλάνην περὶ τὴν παρακινουῦσαν αἰτίαν,
καὶ οἱ κληρονόμοι δύνανται νὰ προσβάλωσι τὸ «πλέον» διὰ τῆς *exemptio doli*.

III

Εἰς τὸ αὐτὸ ἀποτέλεσμα καταλήγομεν ἐκ τῆς ἐρμηνείας τῆς βουλήσεως τοῦ
διαθέτου, καὶ ἄνευ τῆς παραδοχῆς τῆς πλάνης ταύτης περὶ τὰ αἷτια.

Ἐφαρμόζονται ἐνταῦθα τὰ ἀξιώματα τοῦ ρωμαϊκοῦ Δικαίου περὶ ἐρμηνείας
τῶν Διαθηκῶν. Κληροδότημά τι εἶνε τότε μόνον ἔγκυρον, ὅταν ἡ πρὸς αὐτὸ κατευ-
θυνομένη βούλησις τοῦ διαθέτου δύνανται νὰ διαγνωσθῇ μετ' ἀκριβείας. Κατὰ κανόνα
δὲν πρέπει ν' ἀποφαινώμεθα πρὸς ὄφελος τοῦ τετιμημένου ἀλλὰ πρὸς ὄφελος τοῦ
βεβαρημένου. Τοιουτοτρόπως πραγματεύεται ἀπόφασίς τις εἰς τὸ *Seuffert's Archiv*
Τόμ. 18 No 152, «ὅτι γενικὸς κανὼν τοῦ κληρονομικοῦ Δικαίου τυγχάνει, ὅτι ἡ βού-
λησις τοῦ διαθέτου δέον νὰ διαγιγνώσκηται μετὰ πλήρους βεβαιότητος, οὐ μόνον
καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὸ πρόσωπον τοῦ τετιμημένου, ἀλλὰ προσέτι καθ' ὅσον αὕτη ἀφορᾷ
αὐτὴν τὰ αὐτὴν τὴν τίμησιν (*lex 18 D. de heredis institutis 28. 5*). Ὅτι
πλήρης βεβαιότης εἶνε κατὰ μείζονα λόγον ἀναγκαία, ἐὰν ἡ τελευταία διάταξις πρὸς

ὄφελος προσώπου τινὸς περιέχῃ ἐν ἑαυτῇ συγχρόνως καὶ ἀποκλεισμόν ἑτέρων ἐξ ἴσου δικαιουμένων προσώπων (1. 19 D. de lib. 28, 2).

Ἐν τῇ προκειμένη περιπτώσει κατ' οὐδένα λόγον περιέχεται παρομοία βεβαιότης ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν τῆς τιμήσεως (τοῦ καταλειφθέντος). Ἡ ποσότης, ἣτις ἐκληροδοτήθη, εἶνε, ὅπως ἐπανειλημμένως παρατηρήσαμεν, τοιοῦτοτρόπως καθωρισμένη, ὥστε νὰ μὴ εὐρίσκηται εἰς οὐδεμίαν ἀναλογίαν καὶ σχέσιν πρὸς τὴν ποσότητα, ἣν ἡ κληροδόχος πράγματι θὰ ἐλάμβανε. Κατὰ ταῦτα κατὰ τοῦτο μόνον χωρεῖ ἡ *benigna interpretatio*, καθότι ἐν ἀμφιβολίᾳ περὶ τοῦ μεγέθους τῆς παροχῆς, δεόν νὰ ἐμηνεύσωμεν τὴν διάταξιν πρὸς ὄφελος τῶν κληρονόμων. Τοῦτο ἐξάγεται ὁμως ἐπίσης καὶ ἐκ τῶν περιστάσεων.

Ὁ καθηγητὴς κύριος Κρασσᾶς, ἐν γνώσει τῶν γεγονότων διατελῶν ἀνέφερεν ἐν τῇ γνωμοδοτήσει αὐτοῦ Δ. 1 - 4 τὰ περιστατικὰ ἐκεῖνα, ἃ συνηγοροῦσιν ὑπὲρ τῆς γνώμης, ὅτι ὁ διαθέτης κατ' οὐδένα λόγον ἠθέλησε νὰ καταλίπη εἰς τὰ Ταμεῖα ποσὸν ἀνώτερον τῶν 50.000 λ. ἀγγ.

Τὰ ἐπιχειρήματα ταῦτα εἶναι τόσον πειστικά, ὥστε δὲν δύναται τις νὰ προσθέσῃ τι νέον εἰς αὐτά. Ὑπὲρ αὐτῶν συνηγορεῖ ἐπίσης, ὅτι γίνεται χρῆσις τῆς ἐκφράσεως «ἐκ δὲ τοῦ ὑπολοίπου» ἐν τῷ Συγγράμμι ὁμιλῶν περὶ τῆς ὑπολειπομένης περιουσίας λέγει «τὸ ἀπομένον ἐκ τῆς περιουσίας μου». Συνηγορεῖ ἐπίσης καὶ τὸ περιστατικὸν ὅτι τὸ πρὸς τῶν 50.000 ἀγγλ. λ. δεόν νὰ δαπανηθῇ πρὸς οἰκοδομὴν οἰκιῶν χάριν ὀρισμένων σκοπῶν, ἀλλ' ὅτι συγχρόνως ὥρισεν, ὅτι, ἐν ἣ περιπτώσει αἱ οἰκίαι οἰκοδομηθῶσι ζῶντος ἔτι αὐτοῦ, τὸ ποσὸν τοῦτο νὰ διατεθῇ πρὸς ἀγοράν χρεωγράφων, ὧν οἱ τόκοι νὰ δαπανῶνται πρὸς ὀρισμένους σκοπούς.

Ἐὰν οὗτος προϋτίθετο νὰ κληροδοτήσῃ ποσὸν 300.000 ἀγγ. λ. ἀναμφιβόλως ἠθέλεν, ἔνεκα τοῦ σημαντικοῦ τούτου ποσοῦ, ἀλλέως διαθέσῃ τοῦτο.

Κατὰ ταῦτα καταλήγομεν εἰς τὸ ἐξῆς συμπέρασμα.

Ἐκ τῆς ἐρμηνείας τῆς βουλήσεως τοῦ διαθέτου ἐξάγεται, ὅτι εἰς τὸν ἐν τῷ κωδικέλλῳ καθοριζόμενον κοινωφελῇ σκοπὸν ἠθέλε νὰ καταλίπη μόνον τὸ ποσὸν τῶν 50.000 λ. ἀγγ. συγχρόνως δὲ καὶ ἐπικουρικῶς ὅτι, καὶ ἐὰν παραδεχθῶμεν ὅτι τοῦτο δὲν ἐξάγεται ἐκ τῆς ἐρμηνείας τῆς βουλήσεως αὐτοῦ, ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἔχομεν πλάνην περὶ τὰ αἴτια, ἣτις δικαιοῖ τὴν κληρονόμον αὐτοῦ νὰ προσβάλλῃ τὸ ὑπὲρ τὰς 50.000 λ. ἀγγ. ποσὸν διὰ τῆς *exemptio doli*.

Ἐνεκεν ἀμφοτέρων τῶν λόγων τούτων παραδεχόμεθα ὅτι ἡ κληρονόμος δικαιούται νὰ ἀπαιτήσῃ ὑπὲρ ἑαυτῆς τὸ ὑπὲρ τὰς 50.000 λ. ἀγγ. ποσόν.

Ἐν Βερολίνῳ τῇ 3 Σεπτεμβρίου 1899

M. KEMPNER, Νομοσύμβουλος
A. PINNER, Δικηγόρος

ὑπὸ

Α. ΚΡΑΣΣΑ

Πρυτάνεως καὶ καθηγητοῦ τοῦ Ρωμ. Δικαίου ἐν τῷ Ἑθν. Πανεπιστημίῳ

Δ

Γ Ν Ω Μ Ο Δ Ο Τ Η Σ Ι Σ

Ἐπὶ τῶν ὑποβληθέντων μοι ζητημάτων ἀποφαίνομαι ὡς ἐξῆς:

Ὁ Ἀνδρέας Συγγρός διὰ τῆς ἀπὸ 12 Φεβρουαρίου 1896 ιδιογράφου αὐτοῦ διαθήκης μοναδικὸν καὶ καθολικὸν κληρονόμον καθίστησι τὴν σύζυγον αὐτοῦ Ἰφιγένειαν, εἰς τὴν ὁποίαν καταλείπει 60 χιλιάδας λίρας ἀγγλικάς, συνάμα δὲ καὶ δύο οἰκίας, ὡς ἐν τῇ διαθήκῃ περιγράφονται. Τῇ συζύγῳ αὐτοῦ ἐπιβάλλει τὰ ἐν τῇ διαθήκῃ ἀναφερόμενα κληροδοτήματα, ὧν τὰ πλεονάζοντα καταλείπονται εἰς φιλανθρωπικὰ ἰδρύματα καὶ ἀγαθοεργοὺς σκοποὺς.

Τῇ διαθήκῃ ταύτῃ ἐπηκολούθησεν ὁ τῇ 9 Μαΐου 1897 κωδικέλλος, διὰ τοῦ ὁποίου τινὰ μὲν τῶν κληροδοτημάτων ἀνακαλεῖ, ἕτερα τροποποιεῖ, ἄλλα δὲ καὶ νέα διὰ τοῦ κωδικέλλου τούτου συνίστησι κληροδοτήματα ὑπὲρ φιλανθρωπικῶν ἰδρυμάτων.

Ὁ διαθέτης τὴν 9 Μαΐου 1897, ὅτε συνέταξε τὸν κωδικέλλον αὐτοῦ, προέβη καὶ εἰς τὴν ἐξῆς διάταξιν, ἥτοι, ἀφοῦ ἐξήντηλσε διὰ κληροδοτημάτων τὴν περιουσίαν του, ὑπολογίζει ὅτι ὡς ἐκ τῶν ζημιῶν, ἃς ὑπέστη, τὸ ὑπολειπόμενον ἀδιάθετον τῆς περιουσίας μέρος εἶνε τοῦλάχιστον 50 χιλιάδες λίραι ἀγγλικαί, διὸ καὶ εἰς νέαν προβαίνει διάθεσιν καὶ συνίστησι κληροδοσίαν ὑπὲρ τοῦ ἐν τῷ κωδικέλλῳ ἀναφερομένου ἀγαθοεργοῦ σκοποῦ διὰ τοῦ ποσοῦ τούτου τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν, ὁ κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ κωδικέλλου εἶνε τὸ ὑπολειπόμενον μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν λοιπῶν κληροδοσιῶν τῶν προηγουμένων τῆς τελευταίας ταύτης κληροδοσίας. Ἀλλὰ κατὰ τὸν μεταξὺ τῆς συντάξεως τοῦ κωδικέλλου χρόνον, ἥτοι τῆς 9 Μαΐου 1897, καὶ τοῦ θανάτου τοῦ διαθέτου συμβάντος τὴν 13 Φεβρουαρίου 1899, ἡ περιουσία αὐτοῦ ἠϋξήσε σπουδαίως, ἥτοι ἀντὶ 50 χιλιάδων λιρῶν ἀγγλικῶν, αἵτινες ὑπελείποντο ὡς περίσσευμα τὴν 9 Μαΐου 1897, ἐν τῷ χρόνῳ τοῦ θανάτου τοῦ διαθέτου τὸ περίσσευμα ἦτο λίραι ἀγγλικαὶ 300 χιλιάδες περίπου. Ἐντεῦθεν γεννῶνται τὰ ἐξῆς δύο ζητήματα, ὧν τὸ μὲν νομικὸν καὶ προπαρασκευάζον τὴν λύσιν τοῦ δευτέρου, τὸ δ' ἕτερον πραγματικόν, διότι πρόκειται διὰ ζήτημα ἐρμηνείας τῆς διαθήκης κατὰ τὴν βούλησιν τοῦ διαθέτου.

I

Τὸ πρῶτον, ὃ καὶ νομικὸν ζήτημα, εἶνε τὸ ἐξῆς: «Εἰς τίνα περιέρχεται ἡ πριουσία τοῦ κληρονομουμένου, ἣν δὲν διέθετο διὰ κληροδοσιῶν;»

Εἰ τυχὸν τὸ ἐκ 300 χιλιάδων λιρῶν περίσσευμα ἦνε διατεθειμένον διὰ κληροδοτημάτων, βεβαίως τὸ ζήτημα οὐδεμίαν ἔχει σπουδαιότητα. Ἐὰν ὅμως δὲν ἦνε διατεθειμένον διὰ κληροδοτημάτων, περὶ οὗ διὰ μακρῶν κατωτέρω πραγματευόμεθα, τὸ ζήτημα καὶ θεωρητικῶς καὶ πρακτικῶς ἐν τῷ συγκεκριμένῳ τούτῳ θέματι ὑπάτην ἔχει σπουδαιότητα.

Ἡ περὶ τοῦ πρώτου ζητήματος λύσις οὐδεμίαν παρέχει δυσχέρειαν. Ἡ σύζυγος καὶ κληρονόμος τοῦ διαθέτου Ἰφιγένεια Συγγροῦ ἐγκατέστη κληρονόμος ἀπὸ δήλου πράγματος (ex re certa), ἐφόσον δὲ ἐκ τῆς διαθήκης δὲν δηλῶται ὅτι ὁ τοῦ δήλου πράγματος περιορισμὸς ὑπὲρ ἐτέρων τέτακται προσώπων, ἐφαρμογὴν ἔχει ὁ κανὼν, ὅτι ἡ τοῦ ρητοῦ πράγματος μνεία περιαιρεῖται καὶ ὁ ἀπὸ δήλου πράγματος γεγραμμένος καθίσταται κληρονόμος τοῦ ὅλου τῆς περιουσίας L. 1 § 4. L. 2 § 13 (28. 5). L. 41 § 8 (28, 6). L. 29 (36, 1).

Τῇ ἀρχῇ ταύτῃ συνωδᾷ, μὴ ὑπαρχόντων συγκληρονόμων, οὔτε κληρονόμων ἐν προτέρᾳ διαθήκῃ γεγραμμένων, ὡς ἐπὶ τῆς οὐδότας ἐκ τῆς διαθήκης συναγομένου ἐστὶ κατὰ πρῶτον διατάχθη ὑπὲρ πάντων ἐξ ἀδιάθετου κληρονόμων, οὐδεμίᾳ ἄλλῃ χωρεῖ λύσις, ἢ ὅτι τῇ ἐγκαταστάτῳ κληρονόμῳ Ἰφιγενείᾳ Συγγροῦ ἀνήκει πᾶν ὅ,τι δὲν διετέθη διὰ τῆς διαθήκης.

II

Μετὰ τὴν λύσιν τοῦ πρώτου τούτου ζητήματος ἀνακύπτει ἀμέσως τὸ δεύτερον καὶ σπουδαιότερον ζήτημα, ἂν τὸ κατὰ τὸν χρόνον τοῦ θανάτου τοῦ διαθέτου ὑπάρχον περίσσευμα ἐκ 300 χιλιάδων λιρῶν ἀγγλικῶν διετέθη ἀληθῶς ὁλόκληρον ὑπὸ τοῦ διαθέτου χάριν ἀγαθοεργῶν σκοπῶν, ἢ τούναντίον ἀδιάθετον παρέμεινεν, ὅτε κατὰ τὰ ἤδη εἰρημένα εἶναι κληρονομία τῆς ἐγκαταστάτου κληρονόμου Ἰφιγενείας Συγγροῦ.

Ὁ διαθέτης ἐν τέλει τῆς διαθήκης αὐτοῦ ὁρίζει, ὅτι μετὰ τὴν διανομὴν τῆς κληρονομίας καὶ ἐκτέλεσιν τῶν κληροδοσιῶν τὸ ἀπομένον ἐκ τῆς περιουσίας του, ὃ ἐν τῷ χρόνῳ τῆς συντάξεως τῆς διαθήκης ὑπολογίζει ἀνερχόμενον εἰς λίρας στερλίνας 100 χιλιάδας, κληροδοτεῖ εἰς τὸ θεραπευτήριον ὁ «Εὐαγγελισμός». Ἐν δὲ τῷ κωδικέλλῳ ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἐπανερχόμενος ὁρίζει, ὅτι μετὰ τὴν πληρωμὴν πασῶν τῶν κληροδοσιῶν τὸ περιελευσόμενον εἰς τὸ θεραπευτήριον «ὁ Εὐαγγελισμός» κληροδοτήμα ἐκ τοῦ ἀπομένοντος ἐκ τῆς ἐκκαθαρίσεως τῆς περιουσίας του, οὐδέποτε ἐννοεῖ ν' ἀνέλθῃ εἰς ποσὸν ἀνώτερον τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν στερλινῶν, ἐκ δὲ τοῦ ὑπολοίπου

ἐκ τοῦ ἀπομένοντος ἐκ τῆς ἐκκαθαρίσεως τῆς περιουσίας του, ὁ ὑπολογίζει εἰς ποσὸν τοῦλάχιστον ἐτέρων 50 χιλιάδων λιρῶν στερλινῶν, συνίστησι κληροδοσίαν ὑπὲρ τῶν ἀποστράτων, τῶν ἀπομάχων, τῶν ἐργατῶν ἢ ὑπαλλήλων τοῦ Δημοσίου καὶ ιδιωτῶν ἐστερημένων συντάξεως. Ἀλλά, ὥς ἤδη εἴρηται, ἐν τῷ χρόνῳ τοῦ θανάτου τοῦ διαθέτου τὸ περίσσευμα εἶνε μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν τοῦ ὑπὲρ τοῦ «Εὐαγγελισμοῦ» κληροδοτήματος, 300 χιλιάδες λίραι, ἐξ οὗ καὶ ζήτημα, ἂν βούλησις τοῦ διαθέτου ᾖ, ὅπως ὀλόκληρον τὸ ἐκ 300 χιλιάδων λιρῶν περίσσευμα κληροδοτήσῃ ὑπὲρ τοῦ εἰρημένου σκοποῦ, ἢ ὅπως ὑπὲρ τούτου κληροδοτήσῃ μόνον τὸ ποσὸν τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν στερλινῶν. Πρόκειται ἄρα ζήτημα ἐρμηνείας τῆς διαθήκης, ὁπότερον τῶν δύο ὁ διαθέτης ἠβούληθη.

Περὶ τὴν ἀνεύρεσιν τῆς βουλήσεως τοῦ διαθέτου θέλομεν προσλάβῃ ὡς ὁδηγὸν καὶ ἐφαρμόσῃ αὐτοὺς τούτους τοὺς ἐν τῷ νόμῳ ἀναγραφομένους ἐρμηνευτικούς τῶν διατάξεων τελευταίας βουλήσεως κανόνας.

Α'

Καὶ ἐν πρώτοις ὀφείλω νὰ παρατηρήσω, ὅτι τὸ ἀξίωμα «falsa demonstratio non nocet» ὁ Γερμανὸς νομοδιδάσκαλος ἐκπονήσας ἐπὶ τοῦ προκειμένου καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι βούλησις τοῦ διαθέτου ᾖ, ὅπως ἅπαν τὸ ἐκ λιρῶν 300 χιλιάδων περίσσευμα περιέλθῃ τίτλῳ κληροδοσίας τοῦ εἰρημένῳ σκοπῷ, οὐδεμίαν ἐνταῦθα ἔχει ἐφαρμογὴν καὶ ἀτυχῆς τοῦτου ἔχοντο χρήσις, διότι τὸ ἀξίωμα τοῦτο οὐδὲν ἕτερον δηλοῖ ἢ ὅτι ἡ ἐσφαλμένη τοῦ προσώπου ἢ τοῦ πράγματος περιγραφή κατ' οὐδὲν βλάπτει, ἐὰν ἄλλως δῆλῃ τοῦ διαθέτου ἐστὶν ἡ βούλησις. Ἡ ἐν τῷ θέματι τούτῳ ἐφαρμογὴ τοῦ εἰρημένου ἀξιώματος ἐγένετο βεβαίως ποιητικῇ ἀδείᾳ καὶ ἀληθῶς ἡ φαντασία ἐν τῷ Δικαίῳ εἶνε τερπνὴ ἀσχολία, ἀλλ' ἄχρηστος καὶ κήκιστος ὁδηγὸς εἰς τὴν ἀνεύρεσιν τῆς βουλήσεως τοῦ διαθέτου, δι' ἣν ἀπαιτοῦνται πρακτικώτεραι σκέψεις καὶ νομικώτεροι συλλογισμοί.

Β'

Ἡ τῆς διαθήκης ἐρμηνεία οὐδὲν ἕτερόν ἐστίν ἢ ὁ προσδιορισμὸς τῆς βουλήσεως τοῦ διαθέτου, ὅπερ δηλοῖ, ὅτι τὸν ἐρμηνευτὴν οὔτε τὸ ἀτελὲς οὔτε τὸ συνοπτικὸν οὔτε ὁ διαπλατυσμὸς τῆς ἐκφράσεως οὔτε ἡ κακὴ ἢ ἀσαφὴς διατύπωσις περιορίζει κατὰ τι, διότι πάντα ταῦτα εἶνε δευτερεύοντα καὶ τὸ ρῆμα τῆς διαθήκης ἐρμηνευθήσεται ἀείποτε συνωδᾶ πρὸς ἐκεῖνο, ὃ ὁ διαθέτης ἠβούλετο, καὶ τοῦτο δηλοῖ τὸ ἀξίωμα τῶν Ρωμαίων, ὃ πλήρη καὶ σπουδαιοτάτην ἐνταῦθα ἐφαρμογὴν ἔχει, καθ' ὃ «benigne interpretari est secundum id, quod credibile est cogitatum, credendum est»

L. 24 (34, 5). Κατὰ τὸ ἀξίωμα τοῦτο λοιπὸν τὰ πάντα δεόν νὰ ἐρμηνευθῶσι κατ' ἐκεῖνο, ὃ ὁ διαθέτης ἠβούλετο.

Ἐπίσης πλήρη ἐφαρμογὴν ἔχει ἐνταῦθα καὶ τὸ ἀξίωμα ὅτι «ἐὰν ἐκ τῶν λέξεων τῆς διαθήκης πολλὰ ἐνδέχωνται ἔννοιαι, ἐπικρατεστέρα τοῦ ρήματος εἶναι ἡ βούλησις τοῦ διαθέτου».

L. 36. (6, 28), L. 69 pr. § 1 de leg. (32), L. 35 § 3 (28, 5), L. 24 (34, 5).

Γ'

Μὴ ἀπειδεχόμενοι ὅτι εἶνε λελυμένον τὸ ζητούμενον, ὡς πράττει ἡ γνωμοδότησις τοῦ ἐγκρίτου Γερμανοῦ νομομαθοῦς, θὰ προσηλωθῶμεν εἰς τὴν διαθήκην καὶ ἐκ τοῦ συνόλου αὐτῆς θ' ἀναζητήσωμεν τὴν βούλησιν τοῦ διαθέτου. Οὗτος ἐν τέλει τῆς διαθήκης του ὀρίζει, ὅτι τὸ μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν κληροδοσιῶν ὑπόλοιπον, ὃ ὑπολογίζει τὴν 12 Φεβρουαρίου 1896, χρόνον τῆς συντάξεως τῆς διαθήκης, ἀνερχόμενον εἰς λίρας στερλίνας 100 χιλιάδας, κληροδοτεῖ εἰς τὸ Θεραπευτήριον «ὁ Εὐαγγελισμός», ἐν δὲ τῷ κωδικέλλῳ ἐμμένων πάντοτε εἰς τοῦτο, ὅτι τὸ ὑπόλοιπον τὸ μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν πασῶν τῶν κληροδοσιῶν εἶναι 100 χιλιάδες λίραι, ὀρίζει ὅτι τὸ εἰς τὸ Θεραπευτήριον «ὁ Εὐαγγελισμός» καταλειπόμενον κληροδοτήμα ἐκ τοῦ ἀπομένοντος ἐκ τῆς ἐγκαταστάσεως τῆς περιουσίας του ποσοῦ εὐδέποτε ἐννοεῖ ν' ἀνέλθῃ εἰς ποσὸν ἀνώτερον τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν στερλινῶν ἢ τοῦ τῆς διαθήκης ἐξ 100 χιλιάδων λιρῶν περίσσευμα τὸ κληροδοτούμενον εἰς τὸν «Εὐαγγελισμόν» μειοῖ κατὰ τὸ ἥμισυ, μετὰ δὲ ταύτην τὴν κατὰ τὸ ἥμισυ μείωσιν τοῦ ὑπὲρ τοῦ «Εὐαγγελισμοῦ» κληροδοτήματος κατὰ φυσικὴν καὶ λογικὴν συνέπειαν ἐπέρχεται τῷ διαθέτῃ ἡ σκέψις νὰ ὀρίσῃ τί ὑπολείπεται αὐτῷ μετὰ τὴν τοιαύτην μείωσιν καὶ κατὰ λογικὴν συνέπειαν ἀνευρίσκει ὁ διαθέτης, ὅτι κατὰ τὴν 9 Μαΐου 1897, ὅτε συντάττει τὸν κωδικέλλον, ἔχει περίσσευμα τοῦλάχιστον ἐτέρων 50 χιλιάδων λιρῶν στερλινῶν, ὃ κληροδοτεῖ ὑπὲρ τοῦ ἐν τῷ κωδικέλλῳ σκοποῦ. Μὲ ἄλλας λέξεις ὁ διαθέτης τὸ κατὰ τὸν χρόνον τῆς συντάξεως τοῦ κωδικέλλου ἐξ 100 χιλιάδων λιρῶν στερλινῶν περίσσευμα διχοτομεῖ εἰς δύο ἴσα μέρη καὶ εἰς μὲν τὸ Θεραπευτήριον «ὁ Εὐαγγελισμός» κληροδοτεῖ τὰς 50 χιλιάδας λίρας, ὑπὲρ δὲ τοῦ εἰρημένου ἀγαθοεργοῦ σκοποῦ συνίστησι κληροδοσίαν διὰ τοῦ ἐτέρου ἡμίσεως. Ἐνταῦθα πάλιν ἀναπαρίσταται ἡ ἀνάγκη νὰ σκεφθῇ ὁ διαθέτης, ἂν μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν ἀγγλικῶν τῶν κληροδοτούμενων εἰς τὸ Θεραπευτήριον «ὁ Εὐαγγελισμός» ὑπολείπωνται ἀκριβῶς ἕτεραι 50 χιλιάδες λίραι ὑπὲρ τοῦ εἰρημένου ἀγαθοεργοῦ σκοποῦ. Ἐν τῇ σειρᾷ τῶν σκέψεων τούτων εἰσερχόμενος ὁ διαθέτης λέγει «τὸ ποσὸν τοῦτο ὑπολογίζω τοῦλάχιστον εἰς ἕτερας λίρας στερλίνας 50 χιλιάδας» ὃ δηλοῖ, ὅτι οὐδεὶς δικαιοῦται νὰ ὑπο-

λάβη, ὅτι ἡδίκησεν ὁ διαθέτης τὸν εἰρημένον ἀγαθοεργὸν σκοπὸν καταλιπὼν αὐτῷ ἔλαττον τοῦ εἰς τὸ Θεραπευτήριον «Ὁ Εὐαγγελισμὸς» καταλειπομένου. Ἡ βούλησις ἐπομένως τοῦ διαθέτου κατὰ τὰ ἐν τῷ κωδικέλλῳ ὀριζόμενα εἶναι, ὅπως τὸ ἐξ 100 χιλιάδων λιρῶν περίσσευμα διανεμηθῇ ἐξ ἴσου μεταξὺ «Εὐαγγελισμοῦ» καὶ τοῦ εἰρημένου ἀγαθοεργίου σκοποῦ.

Δ'

Κατὰ τὸν χρόνον ὅμως τοῦ θανάτου τοῦ διαθέτου μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν πασῶν τῶν κληροδοσιῶν ὡς καὶ τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν τῶν κατ' ἀνώτατον ὅριον διατιθεμένων ὡς κληροδότημα τοῦ Θεραπευτηρίου «Εὐαγγελισμὸς» ὑπολείπεται περίσσευμα ὅχι πλέον 50 χιλιάδων λιρῶν, ἀλλὰ 300 χιλιάδων, ἐξ οὗ καὶ τὸ ἐρώτημα, ἂν βούλησις τοῦ διαθέτου ᾗ ὅπως ὀλόκληρον τὸ ἐκ 300 χιλιάδων λιρῶν στερινῶν περίσσευμα κληροδοτήσῃ ὑπὲρ τοῦ εἰρημένου ἀγαθοεργοῦ σκοποῦ. Τὸ ζήτημα ἐνταῦθα τίθεται οὕτω: Τί τῶν δύο εἶναι ἐπικρατέστερον ὡς πιστῶς ἀπεικονίζον τὴν βούλησιν τοῦ διαθέτου, ἡ φράσις «ὕπολοιπον» ἢ ὁ ἀριθμὸς τῶν 50 χιλιάδες λίραι. Ὁ ἐγκαταλείπων τὴν φαντασίαν καὶ προσηλούμενος εἰς τὴν φράσιν τοῦ κωδικέλλου δὲν δύναται οὐδὲν ἕτερον νὰ συναγάγῃ, ἢ ὅτι βούλησις τοῦ διαθέτου ᾗ ὅπως ὑπὲρ τοῦ προμνησθέντος ἀγαθοεργοῦ σκοποῦ κληροδοτήσῃ μόνον τὸ ποσὸν τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν, καὶ τοῦτο διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους:

1) Διότι ἡ ἐν τῷ κωδικέλλῳ φράσις «ἐκ δὲ τοῦ ὑπολοίπου, τὸ ὅποῖον ὑπολογίζω εἰς ποσὸν τοῦλάχιστον ἐτέρων λιρῶν στερινῶν 50 χιλιάδων» οὐδὲν ἕτερον σκοπεῖ, ἢ νὰ καταδείξῃ, ὅτι ἐν ἴσῃ μοίρᾳ τίθησιν ὁ διαθέτης τὸ Θεραπευτήριον «Ὁ Εὐαγγελισμὸς» καὶ τὸν ἀγαθοεργὸν σκοπὸν, οὐδενὶ τούτων προτιθέμενος νὰ καταλίπῃ πλέον τοῦ ἐτέρου. Ἰδίως δὲ ἡ φράσις «τοῦλάχιστον ἐτέρων λιρῶν 50 χιλιάδων» ὅχι μόνον οὐδεμίαν καταλείπει περὶ τούτου ἀμφιβολίαν, ἀλλὰ διὰ τῆς φράσεως ταύτης ὁ διαθέτης περιοριστικῶς καταδείκνυσιν τὸ ὑπὲρ τοῦ ἀγαθοεργοῦ σκοποῦ κληροδοτούμενον ποσόν.

2) Ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ διαθέτου γενομένῃ διατυπώσει πρωτεύει ὁ διὰ τοῦ ἀριθμοῦ προσδιορισμὸς τοῦ ποσοῦ τῆς κληροδοσίας, ἡ δὲ μνεία τοῦ ὑπολοίπου δὲν χρησιμεύει ὅπως διὰ τῆς φράσεως ὑπολοίπου καταδείξῃ ὁ διαθέτης τὴν κατὰ τὸ ποσὸν ἔκτασιν τῆς κληροδοσίας, διότι τοῦτο προσδιώρισεν ὁ διαθέτης διὰ τοῦ ἀριθμοῦ, ὅπερ εἶνε ὁ μόνος εὐχρηστος νομικῶς καὶ λογικῶς τρόπος τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ ποσοῦ, ἐξ οὗ συνέπεται, ὡς σαφῶς καὶ ἐκ τοῦ κωδικέλλου καταδείκνυται, ὅτι ὁ διαθέτης οὐδὲν ἕτερον προϋτίθετο ἢ ἀπλῶς καὶ μόνον νὰ καταδείξῃ, ὅτι τὸ ποσὸν τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν ληφθήσεται ἐκ τοῦ ὑπολοίπου τῆς περιουσίας του, εἰς τοῦτο δὲ κατ' ἀνάγκην προέβη ὁ διαθέτης, διότι περὶ τῆς κληροδοσίας τοῦ «Εὐαγγελισμοῦ» καὶ τοῦ

ειρημένου αγαθοεργοῦ σκοποῦ ὀρίζει ὁ διαθέτης ἐν τέλει καὶ τῆς διαθήκης καὶ τοῦ κωδικέλλου μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν πασῶν τῶν προηγουμένων κληροδοσιῶν.

3) Ἀναγινώσκοντες προσεκτικῶς τὴν διαθήκην ἀπ' ἀρχῆς καὶ διεξερχόμενοι τὰς διαφόρους ὑπὸ τοῦ διαθέτου τῇ κληρονόμῳ ἐπιβληθείσας κληροδοσίας, ἀνευρίσκουμεν, ὅτι ἐκτὸς τῶν εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος κληροδοτουμένων 3 ἑκατομμυρίων δραχμῶν ἑλληνικῶν δι' ἀνέγερσιν δημοτικῶν σχολείων καὶ δικαστηρίων, οὐδὲν τῶν λοιπῶν κληροδοτημάτων ὑπερβαίνει τὸ ποσὸν τῶν 20 χιλιάδων λιρῶν. Τὰ μόνα κληροδοτήματα τὰ σπουδαιότερα κατὰ τὸ ποσὸν εἶναι τὰ δύο ἐκ 50 χιλιάδων λιρῶν, τὰ καταλειπόμενα εἰς τὸ θεραπευτήριον «Ὁ Εὐαγγελισμὸς» καὶ εἰς τὸν εἰρημένον αγαθοεργὸν σκοπὸν. Ἄν ἀληθῶς ἡ βούλησις τοῦ διαθέτου ᾗ, ὅπως ὁλόκληρον τὸ ἐκ 300 χιλιάδων λιρῶν στερλινῶν ὑπόλοιπον καταλίπη ὑπὲρ τοῦ σκοποῦ τούτου, κατ' ἀνάγκην ἐπεβάλλετο τῷ διαθέτῃ ἀλλοίαν ὅλως νὰ τηρήσῃ διατύπωσιν, διότι οὕτως ἡ ἐκ 300 χιλιάδων λιρῶν κληροδοσία καθίσταται ἡ σπουδαιότερα πασῶν, καθ' ὃ ἀποτελοῦσα πλεόν τοῦ $\frac{1}{3}$ τῆς κληρονομίας, τοσοῦτον δὲ σπουδαίαν κληροδοσίαν δὲν ἠδύνατο βεβαίως ὁ διαθέτης νὰ τάξῃ ἐν τῇ διαθήκῃ του, πληρωτέαν ἐκ τοῦ περισσεύματος τοῦ ἀπομένοντος ἐκ τῆς ἐγκαταστάσεως τῆς περιουσίας του καὶ μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν πασῶν τῶν ἐτέρων κληροδοσιῶν ὡς καὶ τῆς τεταγμένης ὑπὲρ τοῦ θεραπευτηρίου «Ὁ Εὐαγγελισμὸς» καὶ ὡς περισσεύμα. ὁ διαθέτης ἐν τῷ χρόνῳ τῆς συστάσεως τῆς κληροδοσίας, ἦτοι τῆς συντάξεως τοῦ κωδικέλλου, συνιστᾷ ἀκριβῶς, ὅτι εἶνε περὶ τὰς 50 χιλιάδας λίρας στερλινῶν. Ἄν ἀληθῶς ἐπομένως ὁ διαθέτης ποσὸν 300 χιλιάδων λιρῶν ἐβούλετο νὰ κληροδοτήσῃ ὑπὲρ τοῦ εἰρημένου αγαθοεργοῦ σκοποῦ, προδήλως ὥφειλε τὴν κληροδοσίαν ταύτην, ἥτις καθὸ ἀνωτέρα πάσης ἄλλης κατὰ τὸ ποσὸν προδήλως ἐνδιαφέρει τὸν διαθέτην πλείοντον πάσης ἄλλης, νὰ προτάξῃ πασῶν τῶν λοιπῶν κληροδοσιῶν καὶ νὰ διατάξῃ αὐτὴν ἐν ἀρχῇ τῆς διαθήκης ἀμέσως μετὰ τὴν περὶ ἐγκαταστάσεως κληρονόμου διάταξιν.

4) Ἐξ ὅλων τῶν ὑπὸ τοῦ διαθέτου καταλειπομένων κληροδοσιῶν ἡ μεγαλειτέρα κατὰ τὸ ποσὸν εἶνε ἡ ὑπὲρ τοῦ θεραπευτηρίου «Ὁ Εὐαγγελισμὸς», ὃ καταλείπεται τὸ ποσὸν 50 χιλιάδων λιρῶν στερλινῶν. Ὁ γνωρίζων τί ἐστὶ τὸ θεραπευτήριον τοῦτο καὶ τίς ἡ σχέσις ἡ συνδέουσα τὸν διαθέτην μετὰ τοῦ «Εὐαγγελισμοῦ», εἶνε ἀδύνατον νὰ παραδεχθῇ, ὅτι ὁ διαθέτης βούλησιν εἶχεν εἰς μὲν τὸ θεραπευτήριον «Ὁ Εὐαγγελισμὸς» νὰ καταλίπη 50 χιλιάδας λίρας, ὑπὲρ δὲ τοῦ εἰρημένου αγαθοεργοῦ σκοποῦ τὸ κολοσσιαῖον ποσὸν τῶν 300 χιλιάδων στερλινῶν. Ὁ «Εὐαγγελισμὸς» εἶνε ἡ μόνη πλήρης, τελεία καὶ ἄριστα ἐπιστημονικῶς κατηρτισμένη χειρουργικὴ καὶ παθολογικὴ κλινικὴ ἀπάσης τῆς Ἀνατολῆς, ἐν Ἀθήναις ἰδρυμένη καὶ τελοῦσα ὑπὸ τὴν ἄμεσον προστασίαν καὶ ἐπίβλεψιν τῆς Α. Μ. τῆς Βασιλίσσης τῶν Ἑλλήνων. Ὁ διαθέτης Ἀνδρέας Συγγρὸς ἐμόχθησεν ὑπὲρ τοῦ «Εὐαγγελισμοῦ», ὑπερηγάπησε τὸ ἴδρυμα ὡς ἴδιον

αὐτοῦ τέκνον, ζῶν ἔτι ὁ διαθέτης ἤρχετο ἐπίκουρος εἰς τὸ ἱδρυμα, ἄφθονα διὰ τῆς εὐγενοῦς αὐτοῦ συζύγου καὶ μέλους τοῦ Συμβουλίου τοῦ «Εὐαγγελισμοῦ» παρέχων χρηματικὰ ποσά, διότι τὸ Θεραπευτήριον τοῦτο ὡς ἐκ τῶν ὀλίγων αὐτοῦ πόρων καὶ τῶν μεγάλων αὐτοῦ δαπανῶν, ἂν οὐχὶ πάντοτε, πλειστάκις ὅμως ἐν μεγάλῃ εὐρίσκετο στενοχωρίᾳ, ἧς ἀπηλλάσσετο διὰ τῆς γενναιοδωρίας τοῦ Ἀνδρέου Συγγροῦ, διὸ καὶ οὐδεὶς δύναται νὰ παραδεχθῇ, ὅτι ὁ διαθέτης εἰς μὲν τὸν «Εὐαγγελισμόν» βούλησιν εἶχε νὰ κληροδοτήσῃ μόνον 50 χιλιάδας λίρας στερλίνας, τὸ δὲ κολουσιαῖον ποσὸν τῶν 300 χιλιάδων λιρῶν, τὸ ὑπερβαῖνον τὸ $\frac{1}{3}$ τῆς περιουσίας αὐτοῦ, νὰ κληροδοτήσῃ ὑπὲρ ἀγαθοεργῶν σκοπῶν ἐν τῷ μέλλοντι ἱδρυθησομένων, ὧν προδήλως καὶ τὴν ἐπιτυχίαν καὶ τὴν χρησιμότητα ἡγνόει ἐκ τῶν προτέρων.

5) Ὁ θέλων νὰ κληροδοτήσῃ 300 χιλιάδας λίρας ὑπὲρ τῶν ἐν τῷ μέλλοντι ἱδρυθησομένων ἀγαθοεργῶν σκοπῶν δὲν διατάσσει τὴν κληροδοσίαν ταύτην ἐπιβοηθητικῶς ἐκ τοῦ ὑπολοίπου μετὰ τὴν ἐκκαθάρισιν τῆς περιουσίας καὶ τὴν ἐκτέλεσιν καὶ τῆς ὑπὲρ τοῦ Θεραπευτηρίου «Ὁ Εὐαγγελισμός» καταλειφθείσης κληροδοσίας, οὐδὲ λέγει ὅτι τὸ τελευταῖον τοῦτο περίσσευμα, τὸ ὑποῖον ὑπολογίζει εἰς τοῦλάχιστον ἑτέρας λίρας στερλίνας 50 χιλιάδας, ἀπορρίπτει ὑπὲρ τοῦ ἱδρυθησομένου ἀγαθοεργοῦ σκοποῦ. Ὅχι μόνον ἡ γραμματικὴ ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ λογικὴ ἐρμηνεία καταδείκνυσιν, ὅτι τὸ ἐν τῇ συστάσει τῆς κληροδοσίας ταύτης προτείνον εἰς ὁ προσεγγόθη ὁ διαθέτης καὶ δι' οὗ ᾗθέλησε νὰ προσδιορίσῃ τὴν κληροδοσίαν κατὰ ποσόν, εἶνε ὁ ἀριθμὸς τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν, ἡ δὲ μνεία τοῦ «υπολοίπου» εἶνε ὁ προσδιορισμὸς τῆς περιουσίας, ἐξ ἧς ληφθήσεται καὶ τὴν ὁποίαν τότε ὁ διαθέτης ὑπολογίζει ὅτι εἶνε «τοῦλάχιστον ἑτεραι λίραι στερλίναι 50 χιλιάδες», ἐξ οὗ συνέπεται, ὅτι καὶ εἰ τυχὸν τὸ περίσσευμα ᾗν ὑπέρτερον τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν, ὁ διὰ τῆς λέξεως «υπολοίπου» προσδιορισμὸς δὲν κατισχύει τοῦ διὰ τοῦ ἀριθμοῦ προσδιορισμοῦ, διὸ καὶ ἀντιστρέφων ἐνταῦθα τὸν συλλογισμόν τοῦ Γερμανοῦ νομοδιδασκάλου θέλω εἶπῃ, ὅτι ἀληθῶς «falsa demonstratio non nocet», ἥτοι καὶ εἰ τυχὸν τὸ ὑπόλοιπον εἶνε ὑπέρτερον τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν, τὸ τοιοῦτον οὐδεμίαν ἔχει σπουδαιότητα, διότι ὁ διὰ τοῦ ἀριθμοῦ «50 χιλιάδες λίραι» προσδιορισμὸς εἶνε ἐπικρατέστερος παντὸς ἄλλου.

Ε'

Ἐν τῇ Γνωμοδοτήσει τοῦ Γερμανοῦ νομοδιδασκάλου ἀορίστως γίνεται λόγος καὶ περὶ πλάνης, ἀλλὰ καὶ εἰ τυχὸν ὑποτεθῇ ὅτι ἐμφιλοχωρεῖ πλάνη ἐνταῦθα, ἡ πλάνη αὕτη δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ ἢ ἐν τούτῳ καὶ μόνῳ, ὅτι ὁ διαθέτης ἐκ πλάνης ἐδήλωσε μεῖζον ἐκείνου ὃ ἡβούλετο νὰ καταλίπῃ, ὅτε ἐφαρμογὴν ἔχει ὁ κανὼν ὅτι ἡ δήλωσις τῆς βουλήσεως εἶνε ἰσχυρὰ διὰ τὸ ἔλαττον, ἥτοι διὰ τὸ ποσὸν τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν L. 9 § 3 (28, 5), καὶ τοῦτο, διότι κατὰ τὴν ἐν ἀρχῇ τῆς παρούσης παρατεθείσαν διά-

ταξιν L. 24 (34, 5) τὰ πάντα ἐρμηνεύονται οὐχὶ καθ' ὃν τρόπον ἐδήλωσεν ὁ διαθέτης, ἀλλ' ὥς οὗτος ἠβουλήθη.

ς'

Τὸ τῆς ἀναλύσεως ταύτης πόρισμα εἶνε, ὅτι καὶ κατὰ τὴν λεκτικὴν καὶ κατὰ τὴν λογικὴν ἐρμηνείαν τῆς διαθήκης καὶ κατ' ἐφαρμογὴν τῶν περὶ τῆς ἐρμηνείας τῶν διατάξεων τελευταίας βουλήσεως κρατούντων κανόνων ἡ βούλησις τοῦ διαθέτου ἦν, ὅπως ὑπὲρ τοῦ ἰδρυθησομένου ἀγαθοεργοῦ σκοποῦ καταλίπη μόνον τὸ ποσὸν τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν στερλινῶν, εἰς ἣν ἐρμηνείαν προβαίνομεν μετ' ἀκριβῆ καὶ ἐπισταμένην ἀνάλυσιν τῆς διαθήκης, ἀναζητήσαντες τὴν βούλησιν τοῦ διαθέτου οὐχὶ διὰ τῆς φαντασίας ἐν τῷ Δικαίῳ, ἀλλ' ἐκ τοῦ συνόλου τῆς διαθήκης, ὥς ἐπιβάλλεται παντὶ ἐρμηνευτῇ.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 2 7βρίου 1899

Α. ΚΡΑΣΣΑΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΝΟΜΙΚΗ ΓΝΩΜΟΔΟΤΗΣΙΣ ΤΗΣ ΕΝ ΒΕΡΟΛΙΝΩ ΝΟΜΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Περὶ παραγραφῆς τῶν ἀγωγῶν τοῦ Δημοσίου
κατὰ τὸν Ρωμαϊκὸν καὶ Βυζαντινὸν νόμον*

Τὸ ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Ὑπουργεῖον τῆς Ἑλλάδος, διὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Βασιλικῆς Πρωσικῆς πρεσβείας, ὑπέβαλεν εἰς τὴν ὑποσημειουμένην Νομικὴν Σχολὴν τὰ κατωτέρω νομικὰ ζητήματα, ἐκφράσαν συνάμα τὴν ἐπιθυμίαν ὅπως τύχη ἐπὶ τούτων ἡτιολογημένης παρ' αὐτῆς γνωμοδοτήσεως.

Α'

«Αἱ προσωπικαὶ ἀγωγαὶ (ἀπαιτήσεις) τοῦ Δημοσίου κατὰ τρίτον ὑπόκεινται εἰς τὴν ἀποσβεστικὴν παραγραφὴν (prescription extinctiva) ἢ εἰς τὴν ἀπαράγραπτον δυνάμει τοῦ 1. Κεφαλαίου τῆς Νεαρᾶς Βασιλείου τοῦ Περφυραγέγοντος»;

Β'

«Ἐν περιπτώσει καθ' ἣν αἱ ἐν λόγῳ ἀγωγαὶ ἠθέλον ὑπόκεισθαι εἰς παραγραφὴν, πρέπει νὰ ἐφαρμόζηται ἐπ' αὐτῶν ἡ παραγραφὴ τῶν 30 ἐτῶν, ἢ ἡ τῶν 40 τεσσαράκοντα»;

Βεβαίως δὲν δυνάμεθα νὰ ἀρυσθῶμεν τὴν λύσιν ἀμφοτέρων τῶν ζητημάτων τούτων ἀπλῶς ἐκ τινος ἐρμηνείας τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος νόμου τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου, ἀλλ' ἀναγκαίως ἀπαιτεῖται πρὸς τούτῳ ν' ἀνατρέξωμεν εἰς τὴν κατὰ τὸ Ρωμαϊκὸν δίκαιον ἱστορικὴν ἀνάπτυξιν τῆς τριακονταετοῦς καὶ τεσσαρακονταετοῦς παραγραφῆς τῶν ἀγωγῶν, καὶ δὴ τῶν ἀγωγῶν τοῦ Δημοσίου (Fiscus).

*. Ἀναδημοσιεύομεν γνωμοδότησιν, κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν αὐτῆς μετάφρασιν, τῆς ἐν Βερολίῳ Νομικῆς Σχολῆς ἀφορώσης εἰς τὴν παραγραφὴν τῶν ἀγωγῶν τοῦ Δημοσίου κατὰ τὸν Ρωμαϊκὸν καὶ Βυζαντινὸν νόμον. Ἡ ἐνδιαφέρουσα τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου γνωμοδότησις αὕτη περιέχεται εἰς αὐτοτελὲς σπανιώτατον φυλλάδιον ἐκδοθὲν τὸ 1866 ὑπὸ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου. Τὸν Καθηγητὴν καὶ Ἀκαδημαϊκὸν κ. Γεώργιον Σ. Μαριδάκην, ὅστις εὐγενῶς παρεχώρησεν ἐκ τοῦ προσωπικοῦ του ἀρχείου πρὸς ἀναδημοσίευσιν τὸ φυλλάδιον τοῦτο, τὸν εὐχαριστοῦμεν καὶ αὐθις θερμῶς.

Π.Ι.Ζ.

Ἡ ἐν τῷ Ρωμαϊκῷ δικαίῳ ἀρχή, ὅτι ἡ παραγραφὴ τῶν δικαίων καὶ ἀγωγῶν τῆς πολιτείας (δημοσίου) ἐν μέρει πρέπει νὰ διαφέρῃ τῆς τῶν ἰδιωτῶν, εἶναι τοσοῦτον ἀρχαία ὥς αὐτὸς ὁ θεσμὸς τῆς παραγραφῆς. Ἡδὴ ἐκ τῆς παναρχαίας χρησικτησίας (usucapio) ἐξηροῦντο αἱ *res publicae*, ἡ δ' ἐξαίρεσις αὕτη μετὰ ταῦτα, ἐπεξετάθη ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐπὶ τῆς *longi temporis praescriptio*, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐπὶ τῶν πραγμάτων τοῦ Δημοσίου (Fiscus) καὶ τοῦ αὐτοκράτορος.

Πρβλ. *Unterholzner*, Περὶ παραγραφῆς Τόμ. 1, § 56-57.

Τοῦναντίον κατὰ τὴν πρώτην ἑκατονταετηρίδα τῆς Αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς, τοῦτέστιν ἐν ἐποχῇ καθ' ἣν δὲν ἐγένετο εἰσέτι λόγος περὶ τινος γενικῆς παραγραφῆς τῶν ἰδιωτικῶν ἀγωγῶν, εἰσῆχθη οὐχ ἥττον παραγραφὴ τις ἐξ εἴκοσιν ἐτῶν, ἐν μέρει δὲ ἐκ τεσσάρων καὶ πέντε ἐτῶν, δι' ἀπάσας τὰς καλουμένας *quaestiones fisci*, τοῦτέστι, διὰ τὰς ἀγωγὰς τοῦ δημοσίου, ὡς τοιούτου, τὰς πηγαζούσας ἐκ τῶν ἰδιαιτέρων αὐτοῦ δικαίων καὶ ἀπαιτήσεων, καὶ δὴ ἐν τῷ κληρονομικῷ δικαίῳ διὰ τὰ *bona vacantia*, *ereptoria*, *caduca*, καθὼς καὶ διὰ πάσας τὰς ποινάς, δημεύσεις κτλ.

Πρβλ. *Savigny*, Σύστημα τοῦ σύμπερου ἰσχυρόντος Ρωμ. δικαίου, Βιβλ. 5, σ. 360.

Ὡς πρὸς δὲ τὰς συνήθεις ἰδιωτικὰς ἀγωγὰς τοῦ δημοσίου τὰς πηγαζούσας ἐκ πασῶν τῶν ἐνοχικῶν σχέσεων ἐκράτει ἡ αὐτὴ γενικὴ διάκρισις τῶν *actiones perpetuae* καὶ *temporales*, ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἀγωγῶν τῶν ἰδιωτῶν. Τοῦτο δὲ ἐμείνεν οὕτως μέχρι τοῦ Κωνσταντίνου, ὅστις καὶ ἐν

Νομ. 6. Κωδ. de iure fisci (10, 1)

ἐπαναλαμβάνει τὴν γενικὴν διάταξιν δι' ἀπάσας τὰς «*actiones fisci*».

«concremari praecipimus ob hoc solum, quod suis temporibus prolatae non sunt».

Ἀπὸ δὲ τοῦ Κωνσταντίνου ἄρχεται καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῆς τριακονταετοῦς καὶ τεσσαρακονταετοῦς παραγραφῆς, ἀλλ' οὐχ ἥττον καὶ ἐνταῦθα ἄνευ τινὸς διακρίσεως μεταξὺ τῶν ἀγωγῶν τοῦ Δημοσίου καὶ τῶν τῶν ἰδιωτῶν. Περὶ τούτου ὀρίζει καὶ νόμος τις τοῦ Κωνσταντίνου, καθ' ὃν ἐπὶ τεσσαρακονταετοῦς κατοχῆς ὁ τίτλος τῆς κατοχῆς («*initium possessionis*») τοῦ λοιποῦ δὲν πρέπει νὰ ἐξετάζηται.

Νομ. 2. Κωδ. de praescript. XXX anno. (7, 39).

Τοῦτο δὲ συνάγεται ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἀρχαίας ἐννοίας τῆς «*Vetustas*», τοῦτέστιν τῆς ἐξ ἀμνημονεύτων χρόνων κατοχῆς, οὗ ἕνεκα ρητῶς ἀπερρίφθη καὶ ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῆς ἐπὶ προσωπικῶν ἀγωγῶν ὑπὸ Κωνσταντίου υἱοῦ τοῦ Κωνσταντίνου.

Νομ. 2. Κ. Θεοδ. de long. temp. praescrip. (4, 13).

Δὲν ἐκφράζεται δὲ ρητῶς, ὅτι ἡ τεσσαρακονταετής αὕτη παραγραφὴ ἐφαρμό-

εται καὶ ἐπὶ πραγματικῶν ἀγωγῶν τοῦ Δημοσίου, οὐχ ἥττον ὅμως πρέπει νὰ παρα-
δεχθῶμεν τοῦτο, καθότι αὗται δὲν ἐξαιροῦνται, καὶ ἡ «*Vetustas*» κατὰ τὸ ἀρχαῖον
δίκαιον ἐφηρμόζετο κυρίως ἐπὶ τῶν σχέσεων τῆς Πολιτείας (Δημοσίου), καὶ ἐξεπρο-
σώπει νόμον καὶ προνόμιον.

Ὅρα *Savigny*, Σύστημα Βιβλ. 4, § 195-197.

Πρὸς τούτοις ἐν δυσὶ νόμοις τῶν αὐτοκρατόρων Ἀρχαδίου καὶ Ὀνωρίου τοῦ
100 ἔτους, ἀπαντᾷται ἐξίσωσις ἀμφοτέρων τῶν ἀγωγῶν, εἰσὶ δὲ οὗτοι·

Νόμ. 2, 3. Κ. Θεοδ. de his qui conditionem (12, 19).

Οἱ τρεῖς νόμοι τοῦ τίτλου τούτου, οἵτινες εἰσὶν τῆς αὐτῆς ἡμέρας, καὶ ἔχουσι τὴν
αὐτὴν *in* καὶ *subscriptio* ἀναφέρονται πρὸς τὰς σχέσεις τῶν τότε ἀστυκῶν σωματείων
collegia. Ἐν τῷ νόμῳ 1ῳ ὁρίζεται, ὅτι ὅταν τις *collegiatus* φύγῃ ἐκ τοῦ *collegium*,
ἐν ᾧ ἀνήκει καὶ ἀποικήσῃ εἰς τινὰ ἀποικίαν, *colonia*, οὗτος δύναται νὰ διεκδικηθῇ
ἐκ νέου κατὰ πᾶσαν ἐποχὴν χωρὶς νὰ ὑπόκηται εἰς παραγραφὴν, ἀλλ' ἐκ τῶν τέκνων
αὐτοῦ ἡδύναντο νὰ διεκδικηθῶσι μόνον τὰ γεννηθέντα κατὰ τὰ τελευταῖα τεσσαρά-
κοντα ἔτη.

Τούναντίον ἐν τῷ 2ῳ νόμῳ ὁρίζεται, ὅτι ὅταν τις *colonus* φύγῃ καὶ
περιέλθῃ ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τινὸς σωματείου, *collegium*, τότε πρέπει νὰ κρατῇ καὶ
ἐφαρμόζεται ἡ ἐκ τριάκοντα ἢ τεσσαράκοντα ἔκων παραγραφὴ σχετικῶς ἐάν οὗτος
διατελῇ ἐν τῇ αὐτῇ ἐπαρχίᾳ ἢ εἰς διαφόρους ἐπαρχίας. Ἐπὶ τούτῳ ρητῶς ἀναφέρεται,
ὅτι μετὰ παρέλευσιν τοῦ χρονικοῦ τούτου διαστήματος

«neque res dominica neque actio privata continget» etc.

Ὡσαύτως ἐν Νόμ. 3ῳ ὁρίζεται, ὅτι ὅταν τις ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ ἐνασχῇ ἐπὶ τριάκοντα
ἔτη ἀταράχως δημόσιόν τι ἀξίωμα, τότε οὗτος

«nihil calumniae super statu suo a privato neque a rei dominicae actoribus
pertimescat».

Ἐκ τούτου ἔπεται, ὅτι διὰ τῶν ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ 2ου Νόμου ὀριζομένων

«Actiones publicas privatasque non eadem rationem concludimus, si
quidem statui publico impensius providendum est»,

δὲν δύναται νὰ ἐννοηθῇ ἡ ἀντίθεσις τῶν ἀγωγῶν τοῦ Δημοσίου καὶ τῶν ἰδιωτῶν, ἀλλ'
ἡ διαφορὰ τῶν ἀγωγῶν τῶν *collegia*, καὶ τῶν πόλεων, καὶ τῶν ἐναντίων αὐτῶν, τοῦτο
δὲ συμφώνως πρὸς τὴν ἀντίθεσιν τῶν Νόμων 1ου καὶ 2ου. Ὅθεν πρέπει ὅλως ν'
ἀποκρούηται ἡ γνώμη τοῦ

Heimbach (Ἐν ἀρχεῖῳ περὶ τῆς πράξεως τοῦ πολιτικοῦ δικαίου, Τόμ. 78,
σελ. 38),

περὶ τοῦ χρόνου τῆς παραγραφῆς κατὰ τοῦ δημοσίου, ὅστις ἐξ ἐκείνων τῶν λέξεων
θέλει ν' ἀρυσθῇ τὴν ἀπόδειξιν τούτου, δηλ. ὅτι ἤδη ἐν ἐκείνῃ τῇ ἐποχῇ ἐπὶ τῆς

διεκδικήσεως τῶν φυγάδων ἀποίκων «*Colones*» ἐγένετο διάκρισις μεταξὺ Δημοσίου καὶ ἰδιωτῶν. Οὐδὲν ἤττον τοῦτο εἶναι σπουδαῖον ὥς πρὸς τὸ νεώτερον δίκαιον, καθότι ἐὰν δὲν ἐγένετο οὐδεμία διάκρισις ἐν τῇ πρώτῃ γενέσει καὶ ἀρχῇ τῆς τριακονταετοῦς καὶ τεσσαρακονταετοῦς παραγραφῆς μεταξὺ τοῦ Δημοσίου καὶ τῶν ἰδιωτῶν, καὶ ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων νόμων δὲν δύναται τις νὰ τεκμαίρηται τὴν τοιαύτην διάκρισιν, ἀλλὰ μόνον νὰ τὴν ἀποδέχεται, ἐὰν αὕτη ὀριστικῶς ἀποδεικνύηται. Τοῦτο κρατεῖ καὶ ὥς πρὸς τὸν νεώτερον νόμον, τὸν ἐκδοθέντα μόνον δέκα καὶ ἐννέα ἔτη μετὰ τοὺς ἀνωτέρω τρεῖς νόμους τοῦ Ὀνωρίου καὶ Ἀρχαδίου περὶ τῆς διεκδικήσεως τῶν *Colones*, ἥτοι ὥς πρὸς τὸν

Νόμ. 1. Κ. Θεοδ. de inquilinis et colonis (5, 10),

ἐνθα ἡ διεκδικήσις τῶν *Colones* ἐν γένει περιορίζεται εἰς τριάκοντα καὶ ἐπὶ γυναικῶν εἰς εἴκοσιν ἔτη, καὶ ὅταν οὗτοι περιέρχονται εἰς ξένην ἰδιωτικὴν κατοχὴν, ἢ εἰς τὴν κατοχὴν τῆς ἐλευθερίας. Περὶ τῆς διακρίσεως δὲ τῶν *res dominica* καὶ *actio privata* δὲν γίνεται ποσῶς μνεία, ἀλλ' ὅχι ἤττον γίνεται πρόδηλον ἐκ τῶν ἀνωτέρω νόμων, ὅτι δὲν ὑφίσταται ὁ ἐλάχιστος λόγος τοῦ περιορίζειν τὸν νόμον μόνον διὰ τὰς ἀγωγὰς τῶν ἰδιωτῶν.

Πέντε δὲ ἔτη μετὰ τοῦτον τὸν νόμον, τὸ 424 ἔτος, ὁ Θεοδόσιος Β'. ἐξέδοτο τὸν γενικὸν περὶ τριακονταετοῦς παραγραφῆς νόμον, ἥτοι τὸν

Νόμ. 1. Κ. Θεοδ. de actionibus certo tempore finiendis (4, 14).

Νόμ. 3. Κ. Ἰουστ. de praescript. XXX vel XL annorum (7, 39).

Ἐν αὐτῷ ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς:

«Sicut in rem speciales, ita de universitate ac personales actiones ultra XXX annorum spatium minime protendantur».

Ἐν αὐτῷ τῷ νόμῳ περιέχονται δύο τινα· δηλαδή ὁ περιορισμὸς τῆς τεσσαρακονταετοῦς παραγραφῆς τῆς διεκδικήσεως εἰς τριάκοντα μόνον ἔτη, συνάμα δὲ ἡ ἐπέκτασις αὐτῆς τῆς παραγραφῆς ἐπὶ τῶν ἀγωγῶν περὶ κληρονομίας καὶ ἐπὶ ἀπασῶν τῶν προσωπικῶν. Ὡς πρὸς μὲν τὴν ἐννοιαν τοῦ πρώτου δὲν διακρίνεται σαφῶς ἐὰν τὰ ὑπὸ Κωνσταντίνου ὀρισθέντα τεσσαράκοντα ἔτη ἡλκτώθησαν εἰς τριάκοντα διὰ γενικοῦ νόμου, ἢ διὰ τῆς πράξεως, ἢ ἐὰν αὐτὸς ὁ Θεοδόσιος διέταξε τὴν γενικὴν ταύτην ἐλάττωσιν, ἴσως μετὰ τὴν ἐκδοσιν τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων νόμων περὶ τῆς διεκδικήσεως τῶν *Colones*.

Πρβλ. *Cujacii*, observationes XVIII § 26.

Heimbach ἐν λεξικῷ τοῦ δικαίου Τόμ. 12ος σελ. 311-312.

Ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Συμμάχου (V. 52) μεταξὺ τοῦ ἔτους 380 καὶ 390 ἀναφέρονται πρὸς τούτοις ἅπαξ τριάκοντα ἔτη ὡς *antiquitas possessionis*, ἀλλὰ

χωρίς τοῦτο νὰ διατυποῦται ὡς τις σταθερὸς θεσμὸς τοῦ δικαίου. Ὡς πρὸς δὲ τὸ δεύτερον, ἦτοι τὴν παραγραφὴν τῶν προσωπικῶν ἀγωγῶν, εἶναι σαφές, ὅτι ἡ εἰσαγωγή τῆς παραγραφῆς ὡς πρὸς αὐτὰς στηρίζεται μόνον ἐπὶ τῆς ἐπεκτάσεως τῆς διεκδικητικῆς παραγραφῆς. Τοῦτου δὲ δοθέντος, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἐπειδὴ ἐν τῇ διεκδικητικῇ παραγραφῇ δὲν ἐγένετο οὐδεμία διάκρισις μεταξὺ τῶν διεκδικήσεων τοῦ Δημοσίου καὶ τῶν ιδιωτῶν, ἔπεται, ὅτι δὲν πρέπει ἐπίσης ν' ἀποδεχθῶμεν διάκρισιν τινὰ καὶ ἐπὶ τῶν προσωπικῶν ἀγωγῶν, ἐφ' ὅσον τοῦλάχιστον εἰδικὰ νέα περιστατικὰ καὶ λόγοι δὲν ἤθελον στηρίξει μίαν τοιαύτην διάκρισιν.

Τοιοῦτον δὲ λόγον ἀνευρίσκομεν, ὡς καὶ ὁ

Heimbach ἐν ἀρχεῖῳ πολιτ. δικαίου Τόμ. 48, σελ. 27-28, ἐν τῇ § 24 τοῦ ἀνωτέρω νόμου ἐνθα ἀναφέρεται, ὅτι

«non sexus fragilitate, non absentia, non militia contra hanc legem defendenda, sed pupillari aetate dumtaxat»,

καθότι ἐνταῦθα ἐκ τῆς μὴ μνείας τοῦ Δημοσίου μεταξὺ τῶν ἀναφερομένων ἐξαιρέσεων, συνάγεται, ὅτι ὁ Θεοδόσιος, ἐν τῷ συνόλῳ τοῦ νόμου εἶχε λάβει ὑπ' ὄψιν τοὺς ιδιώτας. Ἀλλ' ὅταν τις ἀναλογισθῇ, ὅτι μέχρι ἐκείνου τοῦ νόμου ἐπὶ τῶν προσωπικῶν ἀγωγῶν, ἐφ' ὅσον αὐταὶ ὑπέκειντο εἰς τὴν παραγραφὴν, δὲν ἐγένετο ποσῶς λόγος περὶ τινος προνομίου τοῦ Δημοσίου, οὐχ ἥττον ὁμοίως γυναῖκες, ἀνήλικες, ἀπόντες καὶ στρατιῶται ἠδυνάμην νὰ ἐπιτελέσωσιν ἀποκλήσεις κατὰ τῆς παραγραφῆς,

Πρβλ. *Savigny*, Σύστημα P. Δ. Βιβλ. 3, σελ. 422,

ἐκ τούτου εὐκόλως ἐξηγεῖται, ὅτι μόνον ἐκεῖναι αἱ εἰδικαὶ ἐξαιρέσεις ἀναφέρονται, καὶ ὅτι ἡ μὴ μνεία τοῦ Δημοσίου δὲν βοηθεῖ ποσῶς πρὸς τὸ ἀνωτέρω συμπέρασμα, τοῦναντίον, ἐπειδὴ τὸ Δημόσιον δὲν συνεξηρέθη μετὰ τῆς *pupillaris aetas*, πολλῶ μᾶλλον δυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν τὸ πόρισμα, ὅτι τοῦτο δὲν ὑπάγεται ποσῶς εἰς τὰς ἐξαιρέσεις. Κατὰ τούτου δὲ δὲν δυνάμεθα νὰ ἀντιτάξωμεν, ὅτι ἐπὶ τῆς *praescriptio longi temporis* τὰ πράγματα τοῦ Δημοσίου εἰσὶν ἐξηρημένα, καθότι συμφέρον ἤθελεν εἶσθαι καὶ ἐπάναγκες μάλιστα ν' ἀναφέρηται ἰδίως τὸ ἐπιδεκτικὸν παραγραφῆς τῶν δικαιωμάτων τοῦ Δημοσίου. Διότι ἡ *praescriptio longi temporis*, καθ' ἣν ἐποχὴν ἴσχυσεν ὁ νόμος οὗτος, εἶχεν ἤδη πρὸ πολλοῦ χρόνου τελειοποιηθῇ εἰς τινὰ κτητικὴν παραγραφὴν τῆς κυριότητος κατ' ἀναλογίαν τῆς χρησικτησίας (*usucapio*), οὕτως ὥστε δὲν παρίστατο ἐνταῦθα οὐδεμία ἐν γένει αἰτία πρὸς τὴν ἰδιαιτέραν κατάργησιν καὶ τῶν ἐκεῖσε χωρουσῶν ἐξαιρέσεων.

Τὸ σύνολον τῆς ἐννοίας ταύτης τοῦ Θεοδοσιανοῦ νόμου ἐπικυρώνει ὁ μεταγενέστερος ἐκδοθεὶς νόμος περὶ τῆς 30ετοῦς παραγραφῆς, καὶ δὴ ἡ Νεαρά ἦν ἐξέδωκεν αὐτὸς ὁ Θεοδόσιος μετὰ τοῦ Βαλεντινιανοῦ Γ'.

Νεαρά Βαλεντ. Γ', τίτλ. 26, διάταξ. α'.

Ἐνεφύησαν τοῦτέστιν ἐν τῇ πράξει ἀμφιβολίαι, ἐάν, διὰ τοῦ νέου γενικοῦ νόμου, κατηργήθησαν αἱ προηγούμεναι εἰδικαὶ διατάξεις περὶ τῆς παραγραφῆς τῆς διεκδικήσεως τῶν *Colones*, καθότι τινὲς ἐθεώρησαν τοῦτο ὡς ἀναγκαῖον,

«ut quae specialiter jussa sunt, specialiter abrogentur».

Οἱ αὐτοκράτορες θεωροῦσι τοῦτο ὡς τινὰ *prava interpretatio* (στρεβλὴν ἐρμηνείαν), καθότι οὗτοι ἐπιβεβαιοῦσιν ὅτι

«generalitatis designatio universa consumat»,

καὶ ὅτι ἡ λέξις «*omnia*» οἴκοθεν περιλαμβάνει ἐν ἑαυτῇ ἅπαντα τὰ εἰδικὰ περιστατικά. Συνωδὰ τούτοις ἐπικυροῦσιν οἱ αὐτοκράτορες οὗτοι ὅτι ἡ διεκδικήσις τῶν *Colones* αἰείποτε παραγράφεται μετὰ παρέλευσιν τριάκοντα ἐτῶν, γνωματεύουσι δὲ συνάμα, ὅτι τοῦτο ἰσχύει δι' ἅπαντας τοὺς ἀποίκους (*colones*),

«*designati juris, it est perpetui, patrimonialis, emphyteuticarii, rei publicae*», ἐνθα αὖθις ἔγκειται ἡ ἐξίσωσις τῶν αὐτοκρατορικῶν, δημοσίων καὶ λοιπῶν ἀποίκων, «*colones*». Περὶ δὲ τῆς ἰσχύος καὶ τοῦ κράτους τῆς παραγραφῆς ταύτης καὶ ἐπὶ τοῦ *Colonus* τοῦ λαβόντος ἐκκλησιαστικὰ ἐπαγγέλματα, ὁρίζει Νεαρά τις τοῦ αὐτοκράτορος Βαλεντινιανοῦ τοῦ 452 ἔτους.

Νεαρά Βαλεντ. Γ', τίτλ. 34, διάταξ. α' § 6.

Τέλος ὁ κύριος νόμος ἐφ' οὗ ἐκάστοτε πρέπει νὰ στηρίχῃ τὴν τεσσαρακονταετὴ παραγραφὴν τῶν ἀγωγῶν τοῦ Δημοσίου, εἶναι ὁ ἀπόμενος νόμος τοῦ Ἀναστασίου τοῦ 491 ἔτους, ἦτοι ὁ

Νόμ. 4. K. de praescrip. XXX ann. (7, 39).

Ἐν τῷ νόμῳ τούτῳ ἐπικυροῦνται πρῶτον ἐκ νέου ἅπασαι αἱ μέχρι τοῦδε εἰσαχθεῖσαι παραγραφαί, καὶ δεύτερον παρατίθεται ἡ νέα διάταξις:

«*si qua actio, quae cum non esset expressim saepe dictis temporalibus praescriptionibus concepta, quorundam vel fortuita vel excogitata interpretatione dictarum exceptionum laqueos evadere posse videatur, — XL curriculis annorum sopiatur*».

Συνεπεία τούτου προστίθεται καὶ τὸ χωρίον

«*nullumque jus privatum vel publicum in quacumque causa in quacumque persona, quod XL annorum extinctum est silentio moveatur*».

Ἐξ αὐτῶν δὲ τῶν λέξεων ὁ *Heimbach* ε. α. τ. σελ. 28, 30 θέλει ν' ἀρυσθῇ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς τεσσαρακονταετοῦς παραγραφῆς διὰ τὰς ἀγωγὰς τοῦ Δημοσίου, διότι λέγει, ὅτι ὁ νόμος Θεοδοσίου Β' τοῦ 424 ἔτους, κατὰ τὴν ρητὴν ἐκφρασιν τῆς Νεαράς τοῦ 449 ἔτους, περιέλαβεν ἅπασας τὰς προσωπικὰς ἀγωγὰς καὶ ἐκήρυξεν αὐτὰς ὑποκειμένας εἰς παραγραφὴν, ἐν γένει δὲ τότε ἡδύνατο νὰ ἐγερθῇ ἀμφιβολία ὡς πρὸς

τάς ἀγωγὰς τοῦ Δημοσίου· καὶ ὅτι μόνον ὡς πρὸς αὐτάς εἰσῆχθη ἴσως κατόπιν ἡ τεσσαρακονταετῆς παραγραφὴ, τοῦτο ἐμφαίνουσι καὶ αἱ λέξεις «publicum jus» τοῦ ἀνωτέρω παρατεθέντος χωρίου. Ἐὰν δὲ δὲν ἀποδεχθῶμεν τοῦτο, τότε τὸ σύνολον τοῦ νόμου ἐν γένει δὲν περιέχει οὐδὲν ἐπὶ τοῦ προκειμένου, καθ' ὅτι αἱ λοιπαὶ περιπτώσεις τῆς τεσσαρακονταετοῦς παραγραφῆς αἱ ἀπαντῶμεναι ἐν τῷ νεωτέρῳ δικαίῳ, τοῦτέστιν εἰς τὴν *actio hypothecaria* ἐπὶ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῆς ἐκκρεμοδικίας (*Litispdependenz*), εἰσῆχθησαν ἅπασαι τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

Ἀλλὰ κατὰ τῆς ἐρμηνείας ταύτης τοῦ Νόμ. 4ου ἀποφαίνεται ὅλως κατηγορηματικῶς τὸ περιστατικόν, ὅτι ὁ σκοπὸς τοῦ νόμου ἦτο νὰ εἰσαγάγῃ παραγραφὴν τινὰ διὰ τὰς ἀγωγὰς τοῦ δημοσίου, ἀλλ' ὡς πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἡ ἐννοια καὶ ἡ μορφή τοῦ νόμου παρίσταται ὅλως διεστραμμένη καὶ ἀδύνατος, διότι τότε ἅπας ὁ σκοπὸς τοῦ οὐδαμῶς βραχυλόγου τούτου νόμου ἤθελε παρίσταται ὅλως κεκαλυμμένος ὑπὸ τὰς λέξεις

«nullumque jus privatum vel publicum».

Ἀλλ' ὁ αὐτοκράτωρ βεβαίως δὲν ἤθελε παραθεῖναι τὸν τοσοῦτον ὅλως ἀνεξάρτητον καὶ νέον περιορισμὸν τῶν δημοσίων καὶ αὐτοκρατορικῶν δικαιωμάτων, περιβάλλον κατὰ τὸ ἐφικτὸν μετὰ τῆς ἄλλως τε συνήθους κομπῆς καὶ περιαιτολογίας. Ἀνεξαρτήτως δὲ τούτου εἶναι ψευδὴς καὶ ὅλως ἀνυπόστατος ὁ ἰσχυρισμὸς, ὅτι δυνατόν ἐν γένει νὰ ὑπάρχωσι δισταγμοὶ περὶ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς τεσσακονταετοῦς παραγραφῆς μόνον ὡς πρὸς τὰς ἀγωγὰς τοῦ Δημοσίου. Καίτοι δὲ αἱ ἀναφεῖσαι ἀμφιβολίαι κατὰ τὰ καθέκαστα δὲν εἶναι γινώσται, οὐχ ἥττον ὅμως τὸ γράμμα τοῦ νόμου ἀρκούντως ἐμφαίνει, ὅτι δὲν ἐπρόκειτο περὶ τοῦ ἀπλοῦ πολιτικοῦ ζητήματος, ἐὰν τὸ Δημόσιον πρέπει νὰ ἐπιτρέπῃ παραγραφὴν ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, ἀλλ' ἀπλῶς περὶ ὅλως ἰδιαιτέρων νομικῶν λεπτολογιῶν, αἵτινες εἶχον ἰσχύσει κατὰ τοῦ παραγραφτοῦ εἰδικῶν τινων ἀγωγῶν· οὕτως ἐν ἀρχῇ τῆς 1ης § αἱ λέξεις:

«quidquid praeteritarum praescriptionum vel verbis vel sensibus minus continetur implentes»,

καὶ πρὸς τούτοις ἡ παράδοξος φράσις

«si qua actio-vel fortuita vel excogitata interpretatione exceptionum laqueos evadere posse videatur».

Ἀλλ' αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ δὲν ἀπέβλεψε μόνον εἰς τὰς ἀγωγὰς τοῦ Δημοσίου, ὡς τοῦτο ἀποδεικνύουσι σαφῶς αἱ λέξεις

«nullum jus privatum vel publicum in quacumque causa in quacumque persona».

Αἱ λέξεις δὲ αὗται δὲν ἤθελον ἔχει οὐδεμίαν ἐννοιαν ἐὰν ἀνεφέροντο μόνον εἰς τὰς

ἀγωγὰς τοῦ Δημοσίου. Ὁ δὲ νόμος δὲν ἀναφέρει ποῖαι ἀγωγαὶ ἰδίως ἔπρεπε νὰ ἐξαίρωνται ἐκ τῆς τριακονταετοῦς παραγραφῆς διὰ τῆς *fortuita vel excogitata interpretatio*, ἀλλ' οὐχ ἤττον τινὲς ἐξ αὐτῶν τῶν ἀγωγῶν τεκμαίρονται σχεδὸν μετὰ βεβαιότητος. Καὶ πρῶτον ἀγωγαὶ τινες περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ προσώπου «*status*» ἰδίως περὶ τοῦ ἐὰν ἀνήκη εἰς *curia* καὶ *collegia*. Ὡς πρὸς τὰς τελευταίας ἐν ἔτει 400 καθιερώθη ὑπὸ τοῦ Ἀρκαδίου καὶ Ὀνωρίου τὸ ἀπαράγραπτον, ὁ νόμος δὲ οὗτος συμπεριελήφθη ἐν τῷ Θεοδοσιανῷ κώδικι. Πρὸς τοῦτο ἠδύναντο ἢ μᾶλλον ἔπρεπε νὰ ἐγερθῶσιν ἀμφιβολίαι περὶ τοῦ παραγραφτοῦ τῶν προδικαστικῶν ἀγωγῶν «*actiones praejudiciales*» περὶ τῆς προσωπικῆς καταστάσεως «*status*». Πρόδηλον ὅμως εἶναι, ὅτι ὁ νόμος Ἀναστασίου ἰδίως καὶ αὐτὰς τὰς ἀγωγὰς εἶχε συνάμα ὑπ' ὅψιν ὡς συνάγεται ἐκ τῶν κατωτέρω λέξεων:

«*Quicumque super quolibet jure, quod-possedit, superque sua condicione, qua potitus est, sit praesentis legis plenissima munitione securus*»
διὰ τῶν λέξεων «*super sua condicione*» ἐννοοῦνται μόνον προσωπικαὶ σχέσεις περὶ τοῦ *status*. Τοῦτο δὲ ἐπισφραγίζεται καὶ δι' ἐνὸς νεωτέρου νόμου τοῦ ἰδίου Ἀναστασίου, ἥτοι διὰ τοῦ

Νόμ. 5. K. de praescrip. XXX annorum.

Ἐνθα ὁ Ἀναστάσιος ἀπαγορεύει τὴν ἐφαρμογὴν τῆς τριακονταετοῦς παραγραφῆς ἐπὶ τῆς «*curialis condicio*», ἀναφορικῶς δὲ πρὸς τὸν προγενέστερον νόμον αὐτοῦ λέγει «*sacra etenim nostrae pietatis lex de illis loquitur condicionibus*».

Μᾶλλον ἀμφίβολον ἠδύνατο νὰ ᾖ τὸ ἔκτεμα, ὡς πρὸς τὰς ἀγωγὰς περὶ κυριότητος, ἐὰν αὐτὸς ὁ Ἰουστινιανὸς δὲν ἤθελε παραδώσει ἡμῖν ὁλόκληρον κατάλογον ἀγωγῶν, τὰς ὁποίας θέλουσι ν' ἀποκλείσωσιν ἀπὸ τῆς τριακονταετοῦς παραγραφῆς. Τοῦτο συμβαίνει ἐν

Νόμ. 1. K. de annali exceptione (7, 40).

Ἐνθα ὁ Ἰουστινιανὸς πρῶτον ἐν § 1ῳ ἐπαναλαμβάνει τὴν διάταξιν περὶ τοῦ περιορισμοῦ τῆς παραγραφῆς τῶν ἀγωγῶν εἰς τριάκοντα ἔτη:

«*jubemus omnes personales actiones, quas verbosa quorundam interpretatio extra metas XXX annorum jactare conabatur, XXX annorum spatiis concludi, sola hypothecaria actione XL annorum utente curriculis*», συνάμα δὲ προσθέτει ὅτι

«*Nemo itaque audeat, neque actionis familiae erciscundae, neque communi dividundo, neque finium regundorum, neque pro socio, neque furti, neque vi bonorum raptorum, neque alterius cujuscumque personalis actionis vitam longiorem esse XXX annis, interpretari*».

Ἐν πρώτοις μνημονεύεται ἐνταῦθα ἡ «mala quorundam interpretatio» καὶ ἡ «fortuita» vel excogitata interpretatio τοῦ 4ου Νόμου, καὶ ἡ «prava quorundam interpretatio» τῆς Νεαρχῆς 26ης τοῦ Βαλεντινιανοῦ Γ', αἵτινες ὡσάύτως ἀναφέρονται εἰς ἐξαιρέσεις ἀπὸ τῆς τριακονταετοῦς παραγραφῆς. Προσέτι ὁ Ἰουστινιανὸς ἐν ἀρχῇ τῆς § λέγει, ὅτι θέλει μόνον

«ea, quae aliquam dubitationem acceperunt, clarioribus et compendiosis sanctionibus renovare».

Ἐκ τούτου δὲ γίνεται πρόδηλον ὅτι αἱ μνημονευθεῖσαι ἀγωγαὶ δὲν ἐξηρέθησαν αὐθαιρέτως, ἀλλ' ἐξηρέθησαν τοιαῦται, καθ' ἃς ἤδη πρότερον ἠθέλησαν νὰ καθιερώσωσιν ἐξαιρέσεις τῆς τριακονταετοῦς παραγραφῆς, δι' ἃς ὁ Ἀναστάσιος βραδύτερον ὥρισε συνήθως τεσσαράκοντα ἔτη ὡς ἀνώτατον ὅρον, καὶ κατὰ τὰς ὁποίας ὅμως ὁ Ἰουστινιανὸς ἐν γένει κατήργησε πᾶσαν ἐξαίρεσιν. Ὡς δὲ πρὸς τοὺς λόγους τοὺς δυναμένους νὰ δικαιολογήσωσι τὰς ἐξαιρέσεις, οὗτοι δύνανται νὰ ἐννοηθῶσιν ἐπὶ τῶν περὶ διανομῆς ἀγωγῶν, ἐπὶ δὲ τῆς *actio furti* ὁ Ἰουστινιανὸς ἀναφέρει αὐτούς, καθότι λέγει ὅτι ἡ παραγραφή πάσης ἀγωγῆς πρῶται νὰ τρέχῃ:

«ex quo-semel nata est, et non iteratis fabulis saepe recreata, quemadmodum in furti actione dicebatur».

Παραλείπομεν δὲ τὸ ζήτημα ἐὰν ὁ Ἀναστάσιος, ὡς πρὸς τὰ ὑπ' αὐτοῦ ὀρισθέντα τεσσαράκοντα ἔτη, ἀπέβλεψε καὶ εἰς τὴν περὶ ὑποθήκης ἀγωγὴν ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ ὀφειλέτου, καθότι ὁ Ἰουστινιανὸς ἰδίως ἀναφέρει ἐν

Νόμ. 7. pr. K. de praescrip. XXX ann. (7, 39)

«Notissimi juris sit actionem hypothecariam — in ipsos debitores — nullis expirare lustrorum cursibus».

Ὅπως δὲ καὶ ἂν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, εἶναι οὐχ ἥττον ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας, ὅτι οὐ μόνον ὁ νόμος τοῦ Ἀναστασίου δὲν ἀπέβλεψε πρὸς τὴν ἀντίθεσιν τῶν ἀγωγῶν τοῦ Δημοσίου καὶ τῶν ἰδιωτῶν, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες νόμοι τῶν προγενεστέρων αὐτοκρατόρων. Ὅθεν ὡς πρὸς τὰς ἀγωγὰς τοῦ δημοσίου ἰσχύουσιν ὅλως οἱ αὐτοὶ κανόνες περὶ παραγραφῆς καθὼς καὶ ὡς πρὸς τὰς ἀγωγὰς τῶν ἰδιωτῶν, καὶ τοῦτο καθόσον δὲν ὑφίστανται ἰδιαίτεροι ἐξαιρέσεις. Τοιαῦται δὲ ἐξαιρέσεις εἶναι μόνον δύο ἀνεξαρτήτως τῶν βραχυτέρων παραγραφῶν τῶν ἀγωγῶν τοῦ Δημοσίου ἐν τῇ στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ αὐτοῦ, ἀμφότεραι δὲ ἐξαιρέσεις αὗται πηγάζουσιν ἐξ αὐτοῦ τοῦ Ἀναστασίου. Ἡ πρώτη ἐξαίρεσις ἡ ἀφορῶσα τὸ ὅλως ἀπαράγραπτον τῶν δημοσίων φόρων καὶ δασμῶν δὲν ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἐνταῦθα.

Νόμ. 6. K. de praescrip. XXX ann. (7, 39).

Νόμ. 1. K. ut nemini liceat (10, 27).

Ἡ δευτέρα ὁμῶς ἐξαίρεσις, ἡ ἀφορῶσα τὴν τεσσαρακονταετῇ παραγραφὴν τῆς διεκδικήσεως τῶν κτημάτων τοῦ Δημοσίου, εἶναι ἰδίως οὐσιώδης.

Νόμ. 14. K. de fundis patrimon. (11, 61).

Ὁ 14ος οὗτος νόμος φέρει τὴν αὐτὴν ἐπιγραφὴν «*inscription*» οἷαν καὶ ὁ Νόμος 4, εἰς δὲ τὴν ὑπογραφὴν «*subscription*» τὸν αὐτὸν ὕπατον (Consul), ὥστε πρέπει νὰ ᾗ τοῦ αὐτοῦ ἔτους 491. Ὡς χρονολογία δὲ εἰς τὸν νόμον ἀναφέρεται ἡ ἡμέρα τῆς «*Dat. III Kal. August.*».

Τὴν αὐτὴν χρονολογίαν φέρει καὶ ὁ

Νόμ. 1. K. ut nemini liceat (10, 27),

ἐνῶ ὡς πρὸς τὸν νόμον 4 τὰ χειρόγραφα σημειοῦσι τὴν

«*Dat. IV Kal.*»

ἄνευ μνείας μηνὸς τινός. Ἐκ τούτου δὲ εἰκάζεται, ὅτι ἀμφότεροι οὗτοι οἱ νόμοι εἰσὶ τῆς αὐτῆς ἡμέρας, τοῦτέστιν, ὅτι κυρίως ἀπετέλουν ἓνα νόμον, καὶ τοι τοῦτο δὲν ἀποδεικνύεται, εἶναι ὁμῶς ἀδιάφορον ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνείαν, καθότι ἡ ἐσωτερικὴ ἀλληλουχία εἶναι σαφεστάτη. Ὁ νόμος δὲ λέγει·

«*Jubemus, omnes, qui-fundos patrimoniales vel templorum, aut agono-thetici, seu relevatorum jugorum vel cujuscumque juris per XL annos possederunt-nullam penitus super dominiis-a publico actionem formidare*».

Πρὸς ἐξηγήσειν τῶν λέξεων τούτων δὲν πρέπει νὰ ἐκλάβωμεν, ὅτι τὰ μνημονευθέντα κτήματα προϋποθέτουσι διαφόρους κυρίους, ἀλλὰ διάφορα εἶδη αὐτοκρατορικῶν κτημάτων. Τὰ δὲ *Fundi templorum* δὲν εἶναι ὡς φρονεῖ ὁ

Savigny ἐν Συστημ. Βιβλ. 5, σελ. 360-361

τὰ κτήματα τῆς ἐκκλησίας, ἀλλ' ὡς ἤδη ὥρισεν ὁ

Gothofredus ad Cod. Theod. parat. ad 10, 3 no. VII.

Πρβλ. *Heimbach* ἐν Ἀρχ. ε. α. τ. σελ. 32-36,

εἰσὶ τὰ ὑπὸ τοῦ Βαλεντινιανοῦ Α', συμπεριληφθέντα ὡς *patrimonium principis* ὡς κτῆμα τοῦ ἡγεμόνος, ἀρχαῖα ἐκκλησιαστικὰ κτήματα, μετατραπέντα δὲ εἰς *res privata* Caesaris. Τὰ δὲ *fundi agonotheiici juris* δὲν εἶνε ὡς ὁ *Heimbach* ἐν α. τ. ἐκλαμβάνει κτήματα τῶν ἰδρυμάτων χάριν ἀγώνων, ἀλλ' ὡς ἀπέδειξε καὶ ὁ

Gothofredus α. τ. ad Nov. 3. Martiani not. i.

πρώην κτήματα πόλεων πρὸς δημοσίους ἀγῶνας, συμπεριληφθέντα ὑπὸ Θεοδοσίου τοῦ Β' ὡς *patrimonium principis*· τὰ δὲ *fundi relevatorum jugorum* εἶναι ὡσαύτως *fundi patrimoniales*, ἅτινα οἱ αὐτοκράτορες εἶχον ἐκμισθώσει μετὰ τῆς ἀπαλλαγῆς καὶ μειώσεως τῶν φόρων.

Gothofredus ε. α. τ. parat. ad 10, 20 no. 2.

Ὅθεν ἅπας ὁ νόμοςπραγματεύεται μόνον περὶ τῶν αὐτοκρατορικῶν κτημάτων, καὶ

περὶ τοῦ *patrimonium*, ὡσάυτως καὶ περὶ τῶν *res privata*, ἤτοι ἐν γένει περὶ τῶν δημοσίων κτημάτων κατὰ τὴν ἔννοιαν τῶν νεωτέρων χρόνων, ἀλλ' οὐχὶ ὡς φρονεῖ ὁ *Savigny* ἐν ε. α. τ. σελ. 361,

μόνον περὶ ἑνὸς ἰδιαιτέρου εἶδους δημοσίων κτημάτων, ἀλλ' ὡς αὐταὶ αἱ λέξεις «*cujuscumque juris*» ἀποδεικνύουσιν, περὶ πάντων ἐν γένει τῶν εἰδῶν τούτων.

Πρὸς πλείονα διασάφησιν τοῦτου χρησιμεύουσι καὶ δύο νόμοι τοῦ Βαλεντινιανοῦ Β' καὶ Ἀρκαδίου, ἐκδοθέντες ἐν ἔτει 387 καὶ 396, ἤτοι οἱ

Νόμ. 2, 3. K. *ne rei dominicae* (7, 38),

ἐνθα ἀναφέρεται, ὅτι ἐφ' ὅλων τῶν

«*terrae, quae a colonis, sive emphyteuticariis, dominici juris vel rei privatae vel juris templorum — alienatae sunt. —*»

δὲν πρέπει νὰ κρατῇ οὐδεμία *praescriptio longi temporis*, τοῦτο δὲ ἰσχύει ὡσάυτως καὶ ἐπὶ τῶν

«*loci ad sacrum dominium pertinentia*»,

ὅταν ταῦτα ὅπωςδῆποτε κατέχωνται. Καθότι εἰς τὰ αὐτὰ κτήματα, οἷα καὶ τὰ ἐν τῷ Ν. 4 τοῦ Ἀναστασίου μνημονεύονται, ὥστε ἡ ἀλληλουχία εἶναι σαφῶς ἡ ἐξῆς.

Ἡ τοῦ Κωνσταντίνου τεσσαρακονταετῆς παραγραφὴ τῶν ἀγωγῶν ἔπρεπε ἀναγκαιῶς νὰ ἐπεκτείνηται καὶ ἐφαρμόζηται καὶ ἐπὶ τῆς διεκδικήσεως τῶν κτημάτων τούτων, καὶ ἐπομένως, κατὰ τὴν γενικὴν ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου ἐλάχιστην ἀπὸ τῆς εἰς τριάκοντα μόνον ἔτη, ἔπρεπε νὰ ἐγείρηται ἡ ἀμφισβητήσις ἐὰν ἡ ἐλάττωσις αὕτη πρέπει καὶ ἐνταῦθα νὰ ἐφαρμόζηται. Ἀλλὰ τὴν ἀμφισβήτησιν ταύτην διέλυσεν ὁ Ἀναστάσιος διὰ τῆς κυρώσεως τῆς τεσσαρακονταετοῦς παραγραφῆς ἐπὶ τῶν κτημάτων τούτων.

Ἀλλὰ ποσῶς δὲν ἐπιτρέπεται ἐξ αὐτοῦ τοῦ νόμου νὰ συμπεράνωμεν τὰ αὐτὰ καὶ περὶ τῶν προσωπικῶν ἀγωγῶν τοῦ Δημοσίου. Καθότι ἡ τοῦ Κωνσταντίνου τεσσαρακονταετῆς παραγραφὴ τῶν ἀγωγῶν, καθὰ ἀνωτέρω ἀπεδείχθη, ρητῶς ἀπεκλείσθη ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίου ὡς πρὸς τὴν *actionis in personam*, ὥστε ἐνταῦθα λείπει πᾶν στήριγμα τοῦ ν' ἀποδεχθῶμεν, μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς παραγραφῆς τοῦ Θεοδοσίου, ἰδιαιτέραν τινα ἐκ τεσσαράκοντα ἐτῶν παραγραφὴν διὰ τὰς ἀγωγὰς τοῦ Δημοσίου.

Ἐπίσης δὲν ὑφίσταται λόγος, ὡς ὁ

Heimbach ἐν ε. α. τ. σελ. 42

θέλει περὶ ἐφαρμογῆς τῆς 40ετοῦς παραγραφῆς, τῆς ὑπὸ τοῦ Ν. 14 μνημονευομένης, καὶ ἐπὶ τῆς διεκδικήσεως τῶν *κινήτων*. Διὰ τὴν ἐναντίαν γνώμην συνηγορεῖ, ἔτι μᾶλλον τὸ περιστατικὸν ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς τὰ τεσσαράκοντα ἔτη, τὰ κατὰ τὸν Ν. 2. K. Θεοδ. 12, 19 ἐπιτρέπόμενα ἐπὶ τῆς διεκδικήσεως τῶν *colones* εἰς ἄλλας ἐπαρχίας, ταῦτα κατὰ τὴν παραδοχὴν τοῦ χωρίου

N. 6. K. *de fundis rei privatae* (11, 65)

ἀπήλειψεν, καὶ ἐν γένει διετήρησεν ἐν ἰσχύϊ μόνον τὴν τριακονταετῇ παραγραφῇ.

Οἱ νόμοι οὗτοι ἀπέκλεισαν τοῦ λοιποῦ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς παραγραφῆς τῶν ἀγωγῶν τῶν ἐκ τῶν δικαιωμάτων τοῦ Δημοσίου πηγάζουσῶν. Ὁ δὲ Ἰουστινιανὸς ὡς πρὸς τοῦτο δὲν μετέβαλε κατ' ἐλάχιστον, ἀλλ' εἰς τὰς συλλογὰς του συμπεριέλαβε μόνον τὰ μέχρι τοῦδε ἀποτελέσματα, ἥτοι τὰ ἐξῆς:

I. Ἐκ τῶν ἀγωγῶν τῶν πηγάζουσῶν ἐξ ἰδιαιτέρων δικαιωμάτων τοῦ Δημοσίου, τῶν καλουμένων ἀγωγῶν ἐκ τοῦ δημοσίου Δικαίου κατὰ τὴν συγκεκριμένην ἔννοιαν, δὲν παραγράφονται:

α) Αἱ ἀγωγαὶ περὶ φόρων καὶ λοιπῶν δημοσίων δασμῶν.

β) Τοῦναντίον αἱ λοιπαὶ ἀγωγαὶ κατὰ κανόνα παραγράφονται εἰς εἴκοσιν ἔτη, τινὲς δὲ εἰς 4 ἢ 5 ἔτη.

II. Ὡς πρὸς δὲ τὰς ἀγωγὰς τὰς πηγάζουσας ἐκ τῶν συνήθων ἰδιωτικῶν δικαίων τοῦ Δημοσίου κρατοῦσιν οἱ αὐτοὶ περὶ παραγραφῆς κανόνες οἱοι ἰσχύουσιν καὶ ἐπὶ τῶν ἀγωγῶν τῶν ἰδιωτῶν, ἐξαιρουμένης μόνον τῆς διεκδικήσεως τῶν κτημάτων τοῦ Δημοσίου, ἥτις παραγράφεται μετὰ προέλευσιν τεσσαράκοντα ἐτῶν.

Τὸ Ἰουστινιάνειον δίκαιον, φαίνεται, ὅτι τοιοῦτοτρόπως ἐννοήθη καὶ παρ' αὐτῶν τῶν Βυζαντινῶν νομοδιδασκάλων. Ὁμοίως καὶ τῶν σχολίων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ἐπὶ τῶν σχετικῶν χωρίων τῶν Βασιλικῶν δὲν περιέλθεν εἰς ἡμᾶς, ἢ μὴ καὶ μόνον περὶ τοῦτου μαρτυρία, δυνάμενη νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ ἐκφράσις τῆς γενικῆς, ἢ τοῦλάχιστον τῆς τότε ἐπικρατούσης γνώμης, ἥτοι χωρίον τι ἐν

Ροπαί, ἐκδοθ. ὑπὸ Ζαχαρίου 1840.

Ἐνθα ἐν τῷ κεφαλαίῳ «περὶ Χρόνων τριάκοντα» ἐν § 18 ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς:

«Αἱ τῷ φίσκῳ διαφέρουσαι ἀγωγαὶ ἀναιρείσθωσαν τῇ τῷ χρόνῳ παραγραφῇ. Τὴν τριακονταετίαν ἐνταῦθα φησιν ὅσαι γὰρ παρὰ τοῦ φίσκου κινοῦνται ἀγωγαὶ κατὰ τινων, δυνάμεναι ὑπερβαίνειν τὴν εἰκοσαετίαν, τῇ τριακονταετίᾳ σβέννυνται. Σημείωσαι, ὅτι περὶ ἀγωγῶν κινουμένων παρὰ τοῦ φίσκου εἰς ἐκδίκησιν πραγμάτων, ὧν οὐδέποτε ἐδέσποσε διαλέγεται ἡ διάταξις, οὐ μέντοι περὶ ὧν πραγμάτων κατέσχε καὶ ἀπώλεσεν. Ἐκεῖ γὰρ τὴν τεσσαρακονταετίαν ἔχει».

Ἡ γενομένη ἐνταῦθα διάκρισις, μεταξὺ τῶν πραγμάτων ἅτινα οὐδέποτε ἀνῆκον εἰς τὸ Δημόσιον, καὶ τῶν πραγμάτων ἅτινα αὐτὸ ἤδη εἶχε καὶ ἀπώλεσεν, κατὰ φυσικὸν λόγον δὲν ἐννοεῖ ἄλλο τι ἢ τὴν ὑφισταμένην διάκρισιν μεταξὺ τῶν προσωπικῶν καὶ πραγματικῶν ἀγωγῶν. Συνάμα δὲ ἡ τεσσαρακονταετὴς παραγραφὴ τῶν πραγματικῶν ἀγωγῶν ἰδίως ἀναφέρεται ἐν τῷ N. 14. K. 11, 61, καθόσον τὸ χωρίον τοῦτο καὶ τὸ σχετικὸν τῶν Βασιλικῶν 56, 3, 14 συμπαρατίθενται καὶ εἰς τὰ νεώτερα χειρόγραφα.

Τὸ μόνον δὲ ἰδιάζον εἶναι ὅτι ἐπὶ τῆς διεκδικήσεως δὲν γίνεται οὐδεμίᾳ διάκρισις μεταξὺ κινητῶν καὶ ἀκινήτων. Ἴσως δὲ τοῦτο στηρίζεται εἰς τὴν σύντομόν φύσιν

τῆς γραφῆς, ἡ ἰδίως τοῦτο ἔχει καὶ τινὰ ἄλλον βαθύτερον λόγον. Ἐν § 13ῃ τοῦ αὐτοῦ κεφαλαίου συμπαρατίθεται καὶ ὁ Ν. 6. Κ. 11, 65 περὶ τῆς τριακονταετοῦς παραγραφῆς τῆς διεκδικήσεως τῶν ἀποίκων «*colones*», ἀλλ' ἄνευ τῆς ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ περιεχομένης ρητῆς μνημονεύσεως τῶν «*res dominicae*», τοῦναντίον μετὰ τῆς γενομένης μεταγενεστέρας παρατηρήσεως, ὅτι τὸ χωρίον τοῦτο δὲν συμπεριελήφθη εἰς τὰ Βασιλικά, καὶ τοι ὁ τίτλος ἐν συνόλῳ εἶχε συμπεριληφθῇ.

Βασιλ. 56, 15.

Ἄλλ' ἐὰν τὸ χωρίον τοῦτο ὑπῆρξε τὸ μόνον ἐμπεριέχον εἰδικήν τινὰ περίπτωσιν τῆς τριακονταετοῦς παραγραφῆς ἐπὶ τῆς τῶν κινητῶν διεκδικήσεως τοῦ Δημοσίου, τότε μετὰ τὴν κατάργησιν αὐτῆς, ἔπεται, ὅτι διὰ τῆς γενικεύσεως τοῦ Ν. 11 cit. πρέπει νὰ διακρίνωμεν ἀπλῶς καὶ μόνον μεταξὺ προσωπικῶν καὶ πραγματικῶν ἀγωγῶν τοῦ Δημοσίου, καὶ ὡς πρὸς μὲν τὰς προσωπικάς ν' ἀποδεχθῶμεν τὴν 30ετῆ παραγραφὴν, ὡς πρὸς δὲ τὰς πραγματικάς τὴν τεσσαρακονταετῆ. Αὕτη εἶνε καὶ ἡ μοναδικὴ μεταρρύθμισις ἡ χωρήσασα εἰς τὰ Βασιλικά ἀναφορικῶς πρὸς τὴν παραγραφὴν ἐπὶ τοῦ Δημοσίου. Ἐν τούτοις, ἀπὸ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων χωρίων τῶν συλλογῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ συμπεριελήφθησαν διὰ πλῆρη καὶ ἀμετάβλητα εἰς τὰ Βασιλικά, οὕτως:

α) Ἄπαξ ὁ τίτλος τῶν Κώδικος περὶ τῆς 30ετῆς παραγραφῆς εὑρίσκεται ἐν Βασιλ. 50, 11.

β) Ἡ εἰκοσαετής καὶ ἡ βραχυτέρα παραγραφὴ τῶν ἀγωγῶν τοῦ Δημοσίου ἐν τῇ στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ αὐτοῦ ἐν Βασιλ. 51, 3, 12 καὶ ἐν 56, 2, 1 καὶ 50.

γ) Ἡ τεσσαρακονταετής παραγραφὴ τῆς διεκδικήσεως τῶν κτημάτων τοῦ Δημοσίου εὔρηται ἐπίσης ἐν Βασιλικοῖς 56, 14, 31.

Ἰδίως πρέπει νὰ μνημονεύηται καὶ ἡ παράθεσις τοῦ Ν. 4 τοῦ Ἀναστασίου ἐν Βασιλ. 50, 14, 6.

Ἡ σχετικὴ δὲ διάταξις ἔχει συντόμως ὡς ἐξῆς:

«ἡ διάταξις — κελεύει — πᾶσαν ἀγωγὴν μὴ σβεννυμένην τῇ τριακονταετηρίδι, ἀλλὰ παρερμηνευομένην τεσσαράκοντα ἐνιαυτῶν παρατρεχόντων ἀπόλλυσθαι, μηδενὸς προσώπου ταύτης τῆς παραγραφῆς ὑπεξαίρουμένου».

Ἐνταῦθα αἱ λέξεις «*vel publicum*» τοῦ Ν. 4 παρελείφθησαν ὅλως, ἐπομένως ἐξέλειπε πᾶς λόγος, ὅπως ὁ νόμος ἀναφέρηται ἀποκλειστικῶς καὶ κυρίως εἰς τὰς ἀγωγὰς τοῦ Δημοσίου.

Διὰ δὲ τῆς Νεαρᾶς τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου τοῦ Πορφυρογεννήτου τοῦ ἔτους 996 ἐπῆλθε νομοθετικὴ μεταρρύθμισις τοῦ Δικαίου τούτου τῶν Βασιλικῶν. Εἰς δὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς Νεαρᾶς ταύτης ἤδη ἐρχόμεθα.

Ζαχαρίου, *jus graeco-romanum* P. III. σελ. 306-318.

Ἡ Νεαρά αὕτη εἶναι ἐκτενὴς νόμος, συντεταγμένος μετὰ πλήρους περιττολογίας συνάμα δὲ καὶ ἀνακριβείας συνήθους εἰς τὴν Βυζαντινὴν ἐν γένει νομοθεσίαν, σύγκειται δὲ ἐξ ἑπτὰ κεφαλαίων, ἅτινα ὁμῶς περιλαμβάνουσιν ὅλως διάφορα πράγματα ἄνευ τῆς ἐλαχίστης ἐσωτερικῆς ἀλληλουχίας. Τὸ 4ον κεφάλαιον διαλαμβάνει μόνον περὶ τῆς παραγραφῆς τῶν δικαιωμάτων τοῦ Δημοσίου. Τὸ 1ον κεφάλαιον πραγματεύεται πρὸς τοῦτοις περὶ παραγραφῆς, ἀλλ' ἐπὶ σχέσεων μὴ ἐχουσῶν οὐδεμίαν ἀλληλουχίαν πρὸς τὴν παραγραφὴν τοῦ Δημοσίου. Περὶ τούτου ὁ

Ζαχαρίας ἐν ἱστορ. τοῦ Βυζαντινοῦ καὶ Ρωμαϊκοῦ ἀστυκοῦ Δικαίου § 62 περιέχει λεπτομερεῖς ἐρεῖνας. Ἐν τῷ 4ῳ κεφαλαίῳ ἡ κυρίως διδακτικὴ καὶ σύντομος ἔκφρασις ἔχει οὕτως,

«Θεσπίζομεν, μὴ εἶναι κατὰ τοῦ Δημοσίου χρόνον τὸν ἀποκλείοντα τὸ ἴδιον αὐτοῦ δίκαιον, ἀλλ' ἀνακαλεῖσθαι αὐτὸν τοῦτο ἀπὸ Αὐγούστου Καίσαρος, καὶ περὶ τὴν τούτου ἀνάληψιν δικαιοῦσθαι».

Ἡ ἔκφρασις αὕτη ἐν γένει λαμβανομένη κατὰ λέξιν, λέγει, διατάττομεν ὅτι ὡς πρὸς τὸ Δημόσιον δὲν ὑπάρχει χρόνος ἀποκλείων τὸ ἴδιον αὐτοῦ δικαίωμα, ἀλλ' ὅτι τὸ Δημόσιον δύναται νὰ ἀπαιτήσῃ τοῦτο ἀπὸ τοῦ ἀντιπρόσωπου Αὐγούστου, καὶ ὅτι τὸ Δημόσιον κατ' αὐτὸ τὸ δίκαιον πρέπει νὰ δικαιοῦσθαι.

Εἶπε ἀναμφιβόλως, ὅτι διὰ τοῦ νόμου τούτου, συμφώνως πρὸς τὸ λεκτικὸν αὐτοῦ, δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ὡς κατηργημένον ἀπὸλύτως πᾶν εἶδος παραγραφῆς ἐπὶ τοῦ Δημοσίου ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ ἀντιπρόσωπου Αὐγούστου, καὶ ὅτι ἄνευ διακρίσεως ἀφ' ἑνὸς μεταξὺ ἀγωγῶν ἐκ τοῦ Δημοσίου δικαίου πηγάζουσιν καὶ ἐξ ἰδιωτικῶν δικαίων, καὶ ἀφ' ἑτέρου μεταξὺ πραγματικῶν καὶ προσωπικῶν ἀγωγῶν. Ἐν τούτοις ἡ προφανὴς στρεβλότης τῆς τοιαύτης διατάξεως πρέπει ἐκ προοιμίου νὰ ἐγείρῃ ἀμφιβολίαν, ἐὰν αὕτη πράγματι ἔγκειτο ἐν τῷ σκοπῷ τοῦ νόμου. Ἐνδόσιμόν τι περὶ τούτου παρέχει ἡδὴ τὸ δικαιολογητικὸν τοῦ νόμου, ὅπερ ὁ αὐτὸς αὐτοκράτωρ προσέθηκεν, ἔχει δὲ ὡς ἐξῆς:

«πολλὰ γὰρ εἰσὶ τὰ συνιστῶντα τοῦτον ἐκζητεῖν δι' ὅλου τὰ ἴδια»,
ἐξ οὗ προκύπτουσι δύο λόγοι:

α) Ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ἔνεκα τῶν πολλῶν ἀσχυριῶν τοῦ δὲν εἶχε καιρὸν αὐτὸς ὁ ἴδιος νὰ μεριμνᾷ περὶ τῶν δικαιωμάτων αὐτοῦ.

β) Ὅτι οὗτος ἔπρεπε ν' ἀναθέσῃ τὴν διαφύλαξιν τῶν δικαιωμάτων τοῦ Δημοσίου εἰς τοὺς ὑπαλλήλους τῶν ἐπαρχιῶν, ὄντων δὲ τούτων πολυτρόπως ἀμελῶν, ἡδύνατο νὰ συμβῇ νὰ παρέλθῃ ἡ 40ετὴς παραγραφὴ καὶ νὰ μὴ διακοπῇ πρότερον ὑφ' ἑνὸς ὁποιουδήποτε ὑπαλλήλου.

Ἐξ αὐτῆς τῆς ἐπόψεως τῆς τεσσαρακονταετοῦς παραγραφῆς, εὐκόλως συνάγεται ἡ ἔννοια, ὅτι κυρίως ὁ αὐτοκράτωρ ἐσκόπει μόνον τὴν κατάργησιν τῆς παραγραφῆς

ταύτης, ἐπομένως μόνον τὴν διεκδίκησιν τῶν εἰς ἰδιωτικὴν κατοχὴν περιελθόντων δημοσίων καὶ αὐτοκρατορικῶν κτημάτων ἤθελε ν' ἀπαλλάξῃ πάσης παραγραφῆς. Τοῦτο δὲ πληρέστατα ἐπιβεβαιοῦται καὶ διὰ τῆς χρωμένης ἐκφράσεως, καθόσον εἰς τὰς ἀνωτέρω μνημονευθείσας διατακτικὰς καὶ ἐμφαντικὰς λέξεις τοῦ νόμου ἀντίκεινται μετὰ τῶν αἰ φράσεις:

«ἀποκλείειν τὸ ἴδιον δίκαιον»

καὶ ἡ

«ἀνακαλεῖσθαι τὸ ἴδιον δίκαιον».

Ἐνταῦθα τὸ «ἀποκλείειν» λατινιστὶ *excludere*, εἶναι ἡ γενικὴ ἐκφρασις, ἣτις ἀπαντᾷται οὐ μόνον εἰς τὰ Βασιλικά, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν Ἀρμενόπουλον διὰ πάντα ἀποκλεισμόν ἀγωγῶν δι' ἐνστάσεων (*exceptiones*), καὶ ἰδίως δι' ἐκείνης τῆς παραγραφῆς. Ἀλλ' ἡ ἐκφρασις «ἀνακαλεῖσθαι» συνδεομένη μετὰ τῆς «ἴδιον δίκαιον» ἐν τῇ νεωτέρᾳ Βυζαντινῇ φιλολογίᾳ εἶναι ἡ ὅλως τεχνικὴ σημασία τοῦ «ἀπαιτεῖν λόγῳ πραγματικοῦ δικαίου», ἐν ἐνὶ λόγῳ χρᾶται ἐπὶ διεκδικήσεως.

Εἰς τὰ Βασιλικά ἡ διεκδικήσις *vindicatio* σχεδὸν ἐν πᾶσι μεταφράζεται διὰ τοῦ «ἐκδικεῖν» ἡ δὲ ἐκφρασις «ἀνακαλεῖσθαι» σπανίως εἰσέτι ἀπαντᾷται, ἀλλ' ἐν τῷ ἀνωτέρῳ μνημονευθέντι Νόμῳ

«K. ne rei domini (7. 38)

τῷ διαγράφοντι τὴν διεκδίκησιν τῶν κατεχομένων *patrimonialia* κτημάτων, εἶνε

λίαν ἐνδεικτικὴ ἡ μετάφρασις τοῦ λατινικοῦ

«in sua jura retrahantur»

εἰς τὰ Βασιλικά 50, 13, 6, διὰ τοῦ

«εἰς τὰ ἴδια δίκαια ἀνακαλεῖσθωσαν».

Ἐν δὲ ταῖς νεωτέραις συγγραφαῖς

Πόνημα Μιχαὴλ Ἀτταλιώτου κεφ. 46 § 30

Σύνοψις ἐλάσσων (*minor*) Α', λρ' — μδ'

Ἀρμενόπουλος, 1. 3. 2, 5, 6, 8, 10, 13-18.

τὸ «ἀνακαλεῖσθαι» κατέλαβε σχεδὸν τὴν θέσιν τοῦ ἐκδικεῖν, καὶ δὴ κυρίως ἐπὶ τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς διεκδικήσεως διὰ τῆς χρησικτησίας καὶ παραγραφῆς τῶν ἀγωγῶν. Ὅθεν καὶ ὁ αἰείποτε ἐν τοῖς Βασιλικοῖς ἀπαντῶμενος σύνδεσμος «ἀνακαλεῖσθαι» τὸ ἴδιον δίκαιον, ἢ ἴδιον πρᾶγμα, «ἢ οἰκεῖον πρᾶγμα», καθότι ἴδιον ἐμφαίνει τὸ *suum* καὶ *proprium*. Τοῦναντίον τὸ διεκδικεῖν ἢ ἐνάγειν ἐξ ἐνοχικῶν λόγων καὶ διὰ προσωπικῶν ἀγωγῶν εἰσέτι ἐκφράζεται διὰ τῆς λέξεως «ἀπαιτεῖν» καὶ «ἀναλαμβάνειν» ὥς τοῦτο συμβαίνει καὶ εἰς τὰ Βασιλικά, οὕτω π. γ. ἐν

Ἀρμενοπούλῳ 2. 3 καὶ 3. 7.

Ὅθεν δὲν δυνάμεθα, συμφώνως πρὸς τοὺς ἐρμηνευτικούς κανόνας, ἢ νὰ ἐννοήσωμεν

τὸ «ἀνακαλεῖσθαι», ὡσαύτως καὶ ἐν τῷ νόμῳ τοῦ Βασιλείου, κατὰ τὴν ἤδη ἐξηγηθεῖσαν ἔννοιαν. Τοῦτο δὲ τίθεται ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας διὰ τῆς ἐν τῷ νόμῳ περαιτέρω προσθήκης:

«ἀνακαλεῖσθαι τοῦτο (τὸ ἴδιον δίκαιον) ἀπὸ

Αὐγούστου καίσαρος».

Τοῦτο δὲ δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ἄλλην ἔννοιαν, ἢ ὅτι ἡ διεκδίκησις ἔπρεπε νὰ ἐπιτρέπηται μέχρι τοῦ αὐτοκράτορος Αὐγούστου. Ἐνταῦθα δὲ φαίνεται καθ' ἑαυτὴν καθαρῶς ἀνατολική τις ὑπερβολή, ἐμπεριέχουσα οὐχ ἥττον ἀνεκτὴν τινα ἔννοιαν, ὅταν τίς δι' αὐτῆς ἐννοῇ, ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ἐσκόπει καὶ ἀναδρομικῶς νὰ καταργήσῃ πᾶσαν παραγραφὴν, καὶ ἂν ἑτέρου ἤθελε νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν διεκδίκησιν τῶν ἀπολεσθέντων δημοσίων κτημάτων, καθόσον τοῦτο ἦτο ἐφικτόν. Ἡ ἔκφρασις ἤθελεν εἶσθαι ὅλως ἀνόητος καὶ πράγματι παιδαριώδης, ἐὰν ἠθέλαμεν ἐννοήσῃ αὐτὴν οὕτω πως, ὅτι δηλ. πᾶσα ἀπαίτησις ἦν τὸ Δημόσιον εἶχεν ἅπαξ ποτέ, καὶ αὐταὶ αἱ ποινικαὶ ἀγωγαὶ καὶ ἕτεραι πρόσκαιροι ἀγωγαὶ «actiones temporales» ἠδύναντο ἀναδρομικῶς νὰ ἐνασκηθῶσι μέχρις Αὐγούστου.

Βεβαίως ὅμως δύναται τις νὰ ἰσχυρισθῇ, πρῶτοντίον, ὅτι ὡς πρὸς τὸν δεσποτισμὸν ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ὅστις δὲν διαίπτετο πλεόν ὑπὸ τοῦ νομικοῦ πνεύματος τῆς τάξεως τῶν πρώτων δεσποτικῶν αὐτοκρατορῶν, καὶ ἡ τοιαύτη ἔννοια δὲν ἦτο ὅλως ἀδύνατος, πρὸς τοῦτοισι δὲ καὶ οἱ λόγοι αὗτοι μνημονεύει ὁ αὐτοκράτωρ ἀρμόζουσιν ἰδίως ἐπὶ πασῶν τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ Δημοσίου, ὅτι αἱ λέξεις

«μὴ εἶναι χρόνον ἀπολείποντα»

ἐν γένει εἶνε γενικὴ ἔκφρασις, καὶ ὅτι ἐπὶ τέλους ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα ἔκφρασις «ἀνακαλεῖσθαι» δὲν ἦτο ἴσως ἀπόλυτος, καὶ ὅτι ἐν γένει ἐπὶ τῶν νόμων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς δὲν πρέπει νὰ δίδηται τοσούτῳ βεβαία ἀξία ἀπλῶς εἰς τινὰς λέξεις. Ἀλλ' ὅμως ἡ φράσις

«μὴ εἶναι χρόνον»

μετὰ τῆς ἀντιθέσεώς της

«ἀλλ' ἀνακαλεῖσθαι»

ἀπαρτίζει μίαν μόνην ἔννοιαν, ἐπομένως πρέπει εἰς ταύτην νὰ περιοριζώμεθα.

Ἀλλ' οἱ λόγοι νόμου τινὸς πρέπει νὰ χωρίζωνται καλῶς ἀπὸ τοῦ κυρίως ἐμπεριεχομένου, καὶ τῆς κυρίας διατάξεως αὐτοῦ. Οὗτοι συνήθως συνίστανται εἰς γενικὰς νομοθετικὰς σκέψεις καὶ ὑπολογισμοὺς εὐρυτάτης ἐκτάσεως, χωρὶς νὰ σκεφθῇ ὁ νομοθέτης ἐφ' ὅλων τῶν συνεπειῶν, αἵτινες δυνατόν νὰ προέλθωσιν, καὶ αἵτινες πράγματι προεκάλεσαν τὸν νόμον.

Πρβλ. *Savigny*, Σύστημα Βιβλ. I § 34—36.

Ὅθεν ἡ πραγματικὴ ἔννοια τοῦ νόμου πρέπει πάντοτε νὰ ἐκλαμβάνηται ἐκ τῶν

κυρίως διατακτικῶν λέξεων. Ἐπομένως καὶ ἐπὶ κακῶς συντεταγμένων νόμων ἐν γένει ἐσαεὶ πρέπει ν' ἀναχωρῶμεν ἐκ τούτου, ὅτι ὁ Νομοθέτης μετεχειρίσθη τὰς λέξεις αὐτοῦ κατὰ τὴν συνήθη σημασίαν τῆς ἐποχῆς του.

Ἐὰν δέ, ἐναντίον τῶν μνημονευθέντων λόγων, ὑπολείπονται εἰσέτι ἐνδοιασμοὶ περὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ νόμου καὶ τῆς ἐκτάσεως τῆς διατάξεως αὐτοῦ, τότε πρέπει ἐπὶ τέλους ν' ἀποφασίσῃ ὁ γνωστὸς γενικὸς κανὼν τῆς ἐρμηνευτικῆς, ὅτι οἱ διορθωτικοὶ νόμοι πρέπει στενῶς νὰ ἐρμηνεύωνται, τοῦτέστιν, ἐν ἀμφιβολίᾳ πρέπει νὰ ἐφαρμόζονται εἰς ἐκείνην τὴν ἑκτασιν, ἣτις ἤττον ἀπομακρύνεται τοῦ μέχρι τοῦδε ἰσχύοντος δικαίου, τὴν ὁποίαν λοιπὸν μετὰ πλήρους βεβαιότητος δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν ὅτι ὁ Νομοθέτης αὐτὴν ἠθέλησε καὶ ἐσκόπει, τὸναντίον, πᾶσα δυνατότης πλατυτέρας τινὸς ἐκτάσεως, ἔστω καὶ ἔταν αὕτη συνεπάγῃ τὴν πιθανότητα, δὲν πρέπει νὰ ὑψωθῇ εἰς τὴν περιωπὴν νόμου, διότι ὡς πρὸς αὐτὴν δὲν ὑφίσταται οὐδεμία πλήρης ἀπόδειξις τῆς πρὸς τοῦτο νομοθετικῆς θελήσεως.

Πρβλ. *Vangerow*, Ἐγχειρίδιον τοῦ Ρ. Δ. § 24.

Διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἀρχῆς ταύτης δικαιοσύνηται πληρέστατα ὁ περιορισμὸς τοῦ νόμου ἐπὶ τῶν πραγματικῶν ἀγωγῶν, διότι εἰς ἀπὸδείχθη, διὰ τῆς λέξεως «ἀνακαλεῖσθαι» μόνον ὡς πρὸς αὐτὰς ἀναμφιβόλως ἐξίσθη ἡ ἀντάργησις τῆς παραγραφῆς.

Ἀλλ' ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς ταύτης ἐπὶ τοῦ προκειμένου πρὸς τοὺς ὑποστηρίζεται ἰδίως καὶ εἰς τὸ ὅτι ἐν τῷ νόμῳ δὲν πρόκειται περὶ ἐλάχιστης τινὸς καὶ ἀσημάντου μεταρρυθμίσεως τοῦ μέχρι τοῦδε ἰσχύοντος δικαίου, ἀλλὰ τὸναντίον πρόκειται περὶ τῆς ριζικῆς καταργήσεως σπουδαίας τινὸς ἀρχῆς τοῦ Δικαίου, περιεκτικῆς καὶ λίαν εὐεργετικῆς περὶ τὸ Δίκαιον, μάλιστα δὲ σχεδὸν ἀναποφεύκτου, καὶ ἣτις ἀρχὴ ἐκράτησε πρὸ ἑκατονταετηρίδων ἐν τῷ Ρωμαϊκῷ βασιλείῳ καὶ ἀνεπτύχθη λεπτομερῶς καθ' ἅπαντα αὐτῆς τὰ καθέκαστα. Ἐπὶ ταύτης τῆς τοσούτῳ βαθείας τομῆς τοῦ μέχρι σήμερον ἰσχύοντος δικαίου ἔπρεπε ν' ἀποδεχθῶμεν, ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ἠθέλην ἐκφρασθῇ ὅπωςδῆποτε ἀκριβέστερον περὶ τῆς σημασίας καὶ τῆς ἐκτάσεως τῆς διατάξεώς του, καὶ ὅτι καθ' ὅποιονδῆποτε τρόπον ἰδίως ἠθέλην ἀναφέρει καὶ κάμει μνεῖαν, ὅτι οὗτος πράγματι ἠθέλην διὰ τοῦ νόμου αὐτοῦ νὰ καταργήσῃ ἐξίσου ἀπάσας τὰς διαφόρους περιπτώσεις καὶ εἶδη τῆς παραγραφῆς ἐπὶ τοῦ Δημοσίου, τὰ ἐμπεριεχόμενα ἐν τῷ μέχρι τοῦδε ἰσχύοντι δικαίῳ. Ὅτι περὶ τούτου οὐδὲ τὸ ἐλάχιστον ἔχνος εὐρίσκεται, ἀποδεικνύει ἀρκούντως, ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ δὲν ἐσκέφθη ποσῶς τοιοῦτόν τι, καὶ δικαιολογεῖ τοσούτῳ μᾶλλον τὴν μὴ ἀπομάκρυνσίν μας ἐπὶ τοιαύτης ἀμφιβολίας ἀπὸ τῆς στενωτέρας ἐννοίας τοῦ νόμου.

Ἡδυνάμεθα τέλος πρὸς λύσιν τοῦ ζητήματος νὰ προτάξωμεν καὶ τὸν κανόνα «*in dubio contra fiscum*», διότι ὁ αὐτὸς κανὼν ἐν τῇ κατηγορικῇ αὐτοῦ μορφῇ συμπεριελήφθη ἐν τοῖς Βασιλικοῖς 56, 2, 9.

«ἐν τοῖς ἀμφιβόλοις κατὰ τοῦ δημοσίου δεῖ ἀποκρίνεσθαι»
καὶ κατόπιν εὔρηται καὶ ἐν

Μιχαήλ Ἀτταλιώτου Κεφ. 52. καὶ ἐν
Πεῖρα 36, 13, 17.

Ἐν τούτοις καὶ εἰς αὐτὸν τὸν κανόνα δὲν πρέπει ν' ἀποδώσωμεν ἐν γένει μεγάλην βαρύτητα, διότι οὗτος δὲν παρελήφθη εἰς τὸν Ἀρμενόπουλον, τούτου δ' ἕνεκα διστάζομεν ἔτι μᾶλλον νὰ λάβωμεν αὐτὸν ὑπ' ὄψιν.

Ἐπὶ τέλους πρέπει νὰ ἐξετάσωμεν τί εὐρίσκομεν, περὶ τῆς ἐννοίας καὶ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου τούτου τοῦ Βασιλείου ἐν τῇ νεωτέρᾳ Βυζαντινῇ ἐποχῇ μέχρις Ἀρμενοπούλου, καὶ σταθμίσωμεν, ἐὰν ἴσως ἐκ τούτων παράγεται ἄλλο τι πόρισμα διάφορον τοῦ παραχθέντος ἐκ τῆς μέχρι τοῦδε ἐρμηνείας. Ὁ νόμος εὔρηται πλήρης, καὶ σχεδὸν κατὰ λέξιν ἐν

Σχολίῳ 33, Σύνοψις ἐλάσσων (ἐκδ. ὑπὸ Ζαχαρίου σελ. 20).

Ἀρμενόπουλος 1. 3. 65,

ἀλλ' ἐκ τούτου δὲν προκύπτει τι ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνείαν ἣν ἔδωκαν αὐτῷ οἱ συγγραφεῖς. Ἀτελεῖς πληροφορίαι εἴρηται ἐκ

Πεῖρα 9, 7

«ὅτι τὸ τοῦ Δημοσίου δίκαιον χρόνῳ μὴ ἀποκρίνεσθαι τῇ νεαρᾷ τετύπωται».
Πεῖρα 9, 7, 1394.

«...ὕπὲρ τοῦ δημοσίου ἵνα μὴ χρόνῳ κατ' αὐτοῦ τὸ σύνολον ἰσχύσῃ».

Ἐνταῦθα ἀναφέρεται ἡ ἀποφατικὴ φράσις τοῦ νόμου «μὴ εἶναι χρόνον» κτλ., ἐκ τούτου ἡδύνατό τις νὰ συμπεράνῃ ὅτι οἱ συγγραφεῖς ἐξέλαβον τὸν νόμον ἐν τῇ γενικωτάτῃ αὐτοῦ ἐννοίᾳ, ἀλλὰ τὰ παρατιθέμενα εἶνε λίαν ἀνεπαρκῆ, ὅπως ἐξαγάγωμεν ἀσφαλές τι πόρισμα.

Οὐσιωδέστερα εἰσὶν δύο σχόλια τῶν

Βασιλ. 60, 49, 2, 3.

Ἐν μὲν τῷ πρώτῳ καθιεροῦται ἡ 20ετής παραγραφὴ καὶ δι' ἅπαντα τὰ ζητήματα τοῦ Δημοσίου, ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ σχολίῳ τὸναντίον αὕτη περιορίζεται μόνον εἰς ποινικὰς ἀγωγὰς, κατ' ἀντίθεσιν δὲ λέγει:

«εἰ γὰρ χρηματικὴ ἐστὶν ἐξ ὀρθοῦ ἢ ὑποθηκαρῖα τῇ τεσσαρακονταετίᾳ κλείεται» ἀλλὰ προστίθεται συνάμα ὅτι

«ἀλλὰ ταῦτα μὲν κατὰ τὸ παλαιόν· σήμερον δὲ ἀπὸ νεαρᾶς τοῦ Βασιλέως κυροῦ Βασιλείου αἱ ἀρμόζουσαι τῷ δημοσίῳ χρηματικαὶ καὶ πραγματικαὶ δίκαι ἀείζωοί εἰσι, καὶ οὐδενὶ χρόνῳ κλείονται».

Κατὰ τὸν Ἀρμενόπουλον (1. 2. 35) ὑπὸ τὴν φράσιν «δίκαι χρηματικαὶ» ἐννοοῦνται αἱ πολιτικαὶ ἀγωγαὶ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰς «ἐγκληματικὰς» ἢ ποινικὰς, καὶ ὑπὸ

τὴν ἔκφρασιν «πραγματικαί» κατὰ τὸν αὐτὸν Ἀρμενόπουλον (1. 3. 22), αἱ πραγματικαὶ ἀγωγαὶ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰς «προσωπικάς». Ὅθεν ὁ συντάκτης τῶν σχολίων ἀπεδέχθη, ὅτι μέχρι τοῦ Βασιλείου ἴσχυσεν 40ετῆς τις παραγραφὴ δι' ἀπάσας τὰς πολιτικὰς ἀγωγάς, προσωπικάς καὶ πραγματικάς, ἐξαιρουμένων τῶν ποινικῶν ἀγωγῶν, ἀλλ' ὅτι αὕτη κατηργήθη ὑπὸ τοῦ Βασιλείου.

Ἐνταῦθα βεβαίως περιλαμβάνεται ὀριστικὴ τις καὶ πλήρης θεωρία. Εἶναι δὲ προδήλως παραδεδεγμένον, ὅτι ἅπασαι αἱ *actiones perpetuae* τοῦ Δημοσίου μέχρι τοῦ Βασιλείου δὲν ὑπέκειντο εἰς τὴν 30ετῇ Θεοδοσιανῇ παραγραφῇ, ἀλλ' εἰς τὴν 40ετῇ τοῦ Ἀναστασίου, μόνον δὲ ὁ Βασίλειος ἀπεκατέστησεν ἐκ νέου τὴν ἀρχαίαν πραγματικὴν διηνεκῇ παραγραφῇ. Ἐπὶ πασῶν δὲ τῶν «*actiones temporales*», ὁ νόμος τοῦ Βασιλείου δὲν ἀναφέρεται οὐ μόνον εἰς τὰς ποινικὰς ἀγωγάς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς λοιπὰς, καὶ ἀντὶ τούτου προϋποτίθεται ἡ διάρκεια τῆς ἰσχύος τοῦ ἀρχαίου δικαίου.

Ποίαν ἀξίαν θέλει τις δώσει εἰς τὴν γνωμοδότησιν ταύτην ἐν τῇ πράξει τῶν δικαστηρίων τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος, τοῦτο δὲν ἐξετάζομεν. Ἐπὶ ζητήματος ὅμως ἐφ' οὗ ἅπασα ἡ ἱστορικὴ καὶ νομοθετικὴ ἀπορία ἡμῖν προσφέρεται, δὲν δυνάμεθα νὰ παρορμηθῶμεν, συμφώνως πρὸς τὴν καθύστεσιν τῆς σήμερον ἐπιστήμης τὴν δι' ἱστορικῆς ἐρεῦνης καὶ ἐπιστημονικῆς ἐργασίας σχηματισθεῖσαν ἡμετέραν πεποίθησιν νὰ ὑποτάξωμεν εἰς τὴν δόξαν ἐποχῆς, ὅτι οὕτως ὡς πρὸς τὸν νόμον τοῦ Βασιλείου, οὕτως ὡς πρὸς τὴν Θεοδοσιανὴν Νομοθεσίαν ἀλέκτετο καλλίτερα βροθήματα τῆς ἡμετέρας ἐποχῆς, καὶ τῆς ὑποίας ἡ ἀλλοίωσις τοῦ αὐθαίρετος καὶ ἄκριτος θεωρία εἶνε ἀρκούντως γνωστή.

Ἐξ ἐκείνης δὲ τῆς θεωρίας δυνάμεθα μόνον τοῦτον ἀναγνωρίσωμεν, ὅτι ἐάν τις δὲν θέλῃ ν' ἀποδεχθῇ τὴν παρ' ἡμῖν ἐκφρασθεῖσαν γνώμην, τότε βεβαίως πρέπει νὰ προτιμηθῇ μᾶλλον ἡ δόξα ὅτι ὁ Βασίλειος κατήργησεν τὴν παραγραφὴν μόνον διὰ τὰς «*actiones perpetuae*» τοῦ Δημοσίου, ἀλλ' ὡς πρὸς πᾶσας τὰς *actiones temporales* ἀφῆκεν ἐν ἰσχύϊ τὰς ἀρχαίας παραγραφάς, ἢ ἡ δόξα ὅτι ἐπῆλθεν γενικὴ κατάργησις πάσης παραγραφῆς δι' ἀπάσας τὰς ἀγωγὰς τοῦ Δημοσίου. Ἀλλ' ἡ μεσάζουσα αὕτη γνώμη δὲν ὑποστηρίζεται μὲν ἀμέσως ὑπ' αὐτῶν τῶν λέξεων τοῦ νόμου τοῦ Βασιλείου, ἀλλὰ καὶ τὸ ἄτοπον, νὰ ἐφοδιάζηται πᾶσα ἀπαίτησις τοῦ Δημοσίου, π. χ. καὶ αὕτη ἡ ἐκ τινος προμηθείας ἱππων πρὸς χρῆσιν τοῦ στρατοῦ πηγάζουσα «*actio redhibitoria*» μὲ τὸ ἀπαράγραπτον, ἥθελεν εἶσθαι τοσούτῳ ὑπέρμετρον, ὥστε τότε ἀναγκαίως ἔπρεπε νὰ ἐφαρμοσθῇ ἡ ἀρχὴ τῆς στενῆς ἐρμηνείας κατὰ τὸν ἀνωτέρω μνημονευθέντα τρόπον, καὶ τοῦτο συμφώνως πρὸς τὰς ἱστορικὰς σχέσεις.

Συνεπεία ὅλων αὐτῶν τῶν λόγων ὡς πρὸς ἀμφοτέρω τὰ προτεινόμενα ζητήματα κατὰ τὴν ἡμετέραν νομικὴν πεποίθησιν ἀποφαινόμεθα ὡς ἑξῆς:

I

Αἱ προσωπικαὶ ἀγωγαὶ τοῦ Δημοσίου κατὰ τρίτων, κατὰ τὸ Ἰουστινιάνειον Δίκαιον, καὶ κατὰ τὸ Δίκαιον τῶν Βασιλικῶν ὑπόκεινται εἰς παραγραφήν, καὶ δὲν ἐκηρύχθησαν ἀπαράγραπτοι διὰ τοῦ 4ου κεφαλαίου τῆς νεαρᾶς τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου τοῦ Πορφυρογεννήτου, τοῦ ἔτους 996.

II

Ὡς πρὸς αὐτάς δὲ τὰς προσωπικὰς ἀγωγὰς δὲν ὑπάρχει ἡ παραγραφή τῶν τεσσαράκοντα ἐτῶν, ἀλλ' ἡ συνήθης τῶν τριάκοντα ἐτῶν, ἐκτὸς ἐκείνων τῶν περιπτώσεων, καθ' ἃς ὀρίζονται εἰδικαὶ ἐξαιρέσεις δι' εἰδικῶν νόμων.

Ὁ κοσμήτωρ, ὁ πρεσβύτερος, καὶ λοιποὶ καθηγηταὶ καὶ διδάκτορες τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ ἐν Βερολίνῳ Βασιλικοῦ Ἡρωσσικοῦ Πανεπιστημίου Φριδερίκου Γουλιέλμου.

Κατὰ τὸν μῆνα Αὐγούστου 1865

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ «ΕΠΙΤΟΜΗΣ ΚΑΝΟΝΩΝ» ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΥ : ΤΑ ΣΧΟΛΙΑ

ΥΠΟ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ

Σε πρόσφατο δημοσίευσμά μου¹ είχα αναφερθῆ σε παρασκευαζομένη γενικώτερη ἐργασία μου γιὰ τίς πηγές τῆς *Ἐπιτομῆς Κανόνων* τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου (1345)². Ὅπως ἤδη είχα σημειώσει ἐκεῖ, τὸ ζήτημα ἀφορᾷ κυρίως στὰ «σχόλια» ποὺ περιέχονται στὴν *Ἐπιτομή*³, τῶν ὁποίων ἡ ἄμεση ἢ ἔμμεση προέλευση σπάνια δηλώνεται⁴. ἀντίθετα, ἡ προέλευση τῶν κανόνων («κανόνων») ποὺ ἀπαρτίζουν τὸ κύριο σῶμα τῆς *Ἐπιτομῆς* εἶναι συνήθως προφανές: εἶναι εἰλημμένα βασικά (σὲ πλήρη ἢ συνεπτυγμένη μορφή) ἀπὸ τὸ αὐτὸ ἢ ἀπὸ τῶν κανόνων ἢ ἀπὸ τὴν λεγόμενη *Κανονικὴν Σύνοδον*⁵ πρόκειται συνήθως γιὰ τὸν κανόνα ποὺ μνημονεύεται, ἢ γιὰ ἓνα ἀπὸ τοὺς κανόνες ποὺ μνημονεύονται στὴν αἰκεία ἐπιγραφή· οἱ ἄλλοι μνημονευόμενοι κανόνες εἶναι συχνὰ ἀπλῶς παράλληλοι ἢ συγγενῆ χωρία)⁶ — ἀλλὰ ὁ συντάκτης ἔχει ὑπ' ὄψη, κατὰ δεύτερο λόγον, σὲ διαμόρφωση τοῦ κειμένου καὶ τίς ἐρμηνεῖες στοὺς καθ' ἕκαστον κανόνες τῶν τριῶν κυρίων βυζαντινῶν ἐρμηνευτῶν, καθὼς καὶ τὸ *Σύνταγμα* τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη (1335), πηγές οἱ ὁποῖες, ἄλλωστε, εὐρύτατα χρησιμοποιοῦνται καὶ στὰ σχόλια⁷.

Κατωτέρω γίνεται προσπάθεια ταυτίσεως τῆς πηγῆς τοῦ συνόλου τῶν σχολίων τῆς *Ἐπιτομῆς*⁸. στὸ παρὸν στάδιο περιορίζομαι στὰ σχόλια ποὺ ἔχουν περιληφθῆ στὶς ἐντυπες ἐκδόσεις τῆς συλλογῆς⁹.

1. «Ἀνὸπαρκτο "συνοδικὸν ψήφισμα" τοῦ Μιχαὴλ Κηρουλαρίου», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, KB' (1975), 60 σημ. 21 (καὶ σὲ ἀνάτυπο, Ἀθῆναι 1977). Ἐπαναλαμβάνω ἐδῶ τὸ περιεχόμενο τῆς σημειώσεως ἐκείνης:

«Ὁ ἴδιος ὁ Ἀρμενόπουλος, στὴν «Προθεωρία» τῆς *Ἐπιτομῆς*, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἀδελφὴ «Προθεωρία» τῆς *Ἐξαβίβλου*, ὅπου μνημονεύει ἢ ὑπαινίσσεται τίς ἄμεσες πηγές ἀπὸ ὅπου ἔχει ἀντλήσει, δὲν μνημονεύει τίς ἄμεσες πηγές του, περιοριζόμενος νὰ ἀναφερθῇ μόνον στὶς βασικὲς πηγές τοῦ κανονικοῦ δικαίου (: κανόνες τῶν συνόδων, «ἀποστολικοὶ» κανόνες καὶ κανόνες τῶν πατέρων), ὅπως εὐστοχα ἔχει παρατηρήσει ἤδη ὁ Ν. Ι. Πανταζόπουλος, *Τόμος Ἀρμενοπούλου*, Θεσσαλονίκη 1952, 525. Τίς πηγές τῆς *Ἐπιτομῆς* ἐξετάζω, καὶ προσπαθῶ νὰ ἐντο-

πίσω, σὲ γενικώτερη, ὑπὸ σύνταξη, ἐργασία μου· τὸ θέμα βέβαια ἀφορᾷ τόσο στὸ κύριο σῶμα τῶν κανόνων, οἱ πηγές τοῦ ὁποίου εἶναι μᾶλλον προφανεῖς (: τὸ κείμενο τῶν κανόνων, ἡ «Κανονικὴ Σύνοψις» τῶν Στεφάνου τοῦ Ἐφεσίου-Συμεὼν τοῦ «Μαχίστρου καὶ Λογοθέτου», τὰ ἔργα τῶν ἐρμηνευτῶν Ζωναρᾶ, Βαλσαμῶνος καὶ Ἀριστηνοῦ), ὅσο καὶ στὰ σχόλια τῆς Ἐπιτομῆς, γιὰ τὰ ὁποῖα εἶχε ἄλλοτε ὑποστηριχθῇ ὅτι «de plus grand nombre sont anonymes et pourraient bien être d'Harménopule lui-même» (Mortreuil, III, 466) καὶ τὰ ὁποῖα στὴν πραγματικότητα προέρχονται ἐπίσης, ἐξ ὁλοκλήρου — ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ δύο ἢ τρεῖς περιπτώσεις —, ἀπὸ προγενέστερες γνωστὲς ἐρμηνευτικὲς καὶ νομολογιακὲς ἐργασίες (ἀντίστοιχη εἰδικὴ ἐργασία τοῦ γιὰ τὰ σχόλια τῆς Ἐξαβίβλου ἔχει ἀναγγεῖλει ὁ Ν. Π. Μάτσης, «Τὰ σχόλια εἰς τὴν Ἐξαβίβλον τοῦ Ἀρμενοπούλου...», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, XXI (1971), 169 κέ. — καὶ σὲ ἀνάτυπο). Γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ παρόντος δημοσιεύματος θεωρῶ ὡς δεδομένη, χωρὶς ἄλλη ἀνάπτυξη, τὴν ἀπόδοση στὸν ἴδιο τὸν Ἀρμενόπουλο, ὅπως πιστεύω, καὶ ὅχι σὲ ξένη ἐπεξεργασία, τῆς ἐντάξεως τῶν σχολίων στὴν Ἐπιτομή.

Στὸ ἴδιο δημοσίευμα, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὸ σχόλιο Α, 4, [17](b) τῆς Ἐπιτομῆς (=Βλάσταρης, X, 28), εἶχα παρουσιάσει μία πρώτη ἀναγραφὴ τῶν σχολίων τῆς Ἐπιτομῆς ποὺ ἔχουν ἀντληθῇ ἀπὸ τὸν Βλάσταρη (ἐνθ' ἄνωτ., 60 σημ. 22).

2. Γιὰ τὴν συλλογὴ βλ., ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἐργασίες: K. E. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-orientalischen Rechts*, Βερολῖνο ³1892· τοῦ ἴδιου, «Die Synopsis canonum: Ein Beitrag zur Geschichte der Quellen des kanonischen Rechts der griechischen Kirche», *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften*, II, Βερολῖνο 1897, 1161 κέ. J. A. B. Mortreuil, *Histoire du droit byzantin*, III, Παρίσι 1846, 464 κέ. F. A. Böhner, «Φωταγωγὸν σχέδιασμα περὶ τῶν συλλογῶν καὶ κανόνων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας», *De collectionibus canonum ecclesiae graecae*, Βερολῖνο 1827), μετ. Π. Καλλιγᾶ, *Μετὰ καὶ Λόγοι*, Α', Ἀθῆναι 1899· N. Milaš, *Tò ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας* (= *Das Kirchenrecht der morgenländischen Kirche*, übers. von A. R. v. Plessiç, ²Mostar 1905), μετ. Μελ. Ἀποστολοπούλου, Ἀθῆναι 1906, 262 - 263 καὶ σημ. 26 — καὶ τὴν αὐτόθι βιβλιογραφία, καθὼς καὶ τὶς εἰδικὲς ἐργασίες γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου: πρβλ. Κ. Γ. Πιτσάκης, *Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου: Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξαβίβλος*, Ἀθῆναι 1971, passim (γιὰ τὴν Ἐπιτομή βλ. κυρίως κζ' σημ. 48 ἀρ. 1) καὶ τὴν ἐκεῖ βιβλιογραφία. Γιὰ τὴν φύση τῆς Ἐπιτομῆς ὡς ἀποπεράσεως καθ' ὅλην κωδικοποίησεως τῶν ἱερῶν κανόνων — ἡ ὁποία ἀποτελεῖ αἷτημα ποὺ ἀκόμη δὲν ἔχει ἐκανοποιηθῇ στὶς ἡμέρες μας (πρβλ. ἀρχιμ. Βαρθολομαῖος Χ. Ἀρχοντῶνης, σήμερα μητροπολίτης Φιλαδελφείας, *Περὶ τὴν κωδικοποίησιν τῶν ἱ. κανόνων καὶ τῶν κανονικῶν διατάξεων ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ* [= *Ἀνάλεκτα Βλατάδων* 6], Θεσσαλονίκη 1970, passim, καὶ τὴν ἐκεῖ βιβλιογραφία) — βλ. Κ. Γ. Πιτσάκης, «(Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου;) Ἀνέκδοτη πραγματεία περὶ νηστειῶν», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, IH' (1971), 225· πρβλ. καὶ Ν. Ι. Πανταζόπουλος, ἐνθ' ἄνωτ. Γενικά, ἡ Ἐπιτομή, εὐρισκομένη ὑπὸ τὴν σκιά τῆς Ἐξαβίβλου, δὲν ἔχει ἰδιαίτερα ἀπασχολήσει τοὺς ἐρευνητές· ἀντίθετα, τὸ κύρος της κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα (καὶ ἀφοῦ καθ' ὅλη τὴν Τουρκοκρατίαν εἶχε οὐσιαστικὰ παραμερισθῇ ἀπὸ τὸ Σύνταγμα τοῦ Βλάσταρη καὶ ἀργότερα τὸν Νομοκάνονα τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ) εἶχε φανῇ νὰ ἐπιβάλλεται: ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς

τὴν εἰσάγει, μαζί με τὰ ἄλλα κύρια κανονικά ἔργα, στὸ «νέο διάγραμμα...τῶν ἐλληνικῶν μας διδασκαλικῶν βιβλίων ποὺ ἔχουμε στῆς ἐπιστήμεις καὶ τέχναις» («Γνωθὶ σαυτὸν» [1796], *Τὰ Εὐρισκόμενα*, ἐκδ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἀθήνα 1976, 159 στὸ κεφάλαιο «Νομικά τῆς Ἐκκλησίας»· αὐτόθι, 160 στὸ κεφάλαιο «Νομικά τῆς Πολιτείας» ἢ *Ἐξάβιβλος*)· ἰδιαίτερη εἶναι ἡ θέση τῆς στὸ *Πηδάλιον* (1800), ὅπου οἱ παραπομπές, ρητὲς ἢ σιωπηρὲς, κυρίως στὰ σχόλια τῆς *Ἐπιτομῆς*, εἶναι συχνές (π.χ. σχόλια Α,4,[6] Α,4,[17](b) Α,4,[57] Γ,2,[16] κλπ. = *Πηδάλιον*, 414 σημ. 1, 31 σημ. 1, 37 σημ. 2, 190 σημ. 2 κλπ., καθὼς καὶ τὰ σχόλια ποὺ ἀναφέρονται σὲ «κανόνες» τοῦ ψευδο-Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ, ὡς ἀμέσως κατωτέρω), — καὶ ὅπου ἐνίοτε τοὺς ἀποδίδεται ἡρῶνιμο κῦρος, ἀκόμη καὶ ἐναντι τῶν ἰδίων τῶν πηγῶν τους, τίς ὁποῖες γνωρίζουν ἐν τοῦτοις καὶ μνημονεύουν, ἀλλὰ δευτερευόντως, οἱ συντάκτες τοῦ *Πηδαλίου* (: σχόλιο Α,5,[7] = *Πηδάλιον*, 470 σημ. 1 «...κατὰ τὸ σχόλιον τοῦ Ἀρμενοπούλου...Αὐτὸ τοῦτο λέγει καὶ ὁ Βαλσαμών»). Τὴν αὐθεντία τῆς *Ἐπιτομῆς*, μεταξὺ ἄλλων, θὰ ἐπικαλεσθοῦν οἱ συντάκτες τοῦ *Πηδαλίου*, 698 σημ. (κέ., ὑπὸ τοὺς ἀντίστοιχους «κανόνες») γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὴν αὐθεντικότητα τῶν «κανόνων» τοῦ ψευδο-Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ· τὸ ἴδιο καὶ στὸ *Ἐξομολογητᾶριον* τοῦ Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου, Βενετία 1868, 113-114 σημ. (γιὰ τὸν Νικόδημο ὡς κύριο συντάκτη τοῦ *Πηδαλίου* βλ. κατωτέρω σημ. 8). Προφανῶς στὴν παράδοση τοῦ παροδικοῦ αὐτοῦ κύρους συνετέλεσε ἡ παρουσία τῆς *Ἐπιτομῆς* ὡς πρώτου καμινάτου *Index Graecoromanus* τῶν Leunclavius - Freher, μιᾶς συλλογῆς ἡ ὁποία εὐρὺς χρησιμοποιοῦται στὸ *Πηδάλιον* καὶ ἡ ὁποία, γενικώτερα, εἶχε ἀποκτήσει, ἂν καὶ μὲ κάποιες ἐκδόσεις, μεγάλη σπουδαιότητα στὴν Ἀνατολή, ὅπου ἦταν περιχίτη καὶ διεδίδετο ἀνελλιπῶς, ἰδίως τὸν 18^ο αἰῶνα (βλ. μαρτυρία τοῦ Κ. Ε. Zachariä στὸν J. Zhisman, *Τὸ δίκαιον τῶν γράμμεων ἀποφελικῆς ὁδοῦ*, δόξον ἐκκλησίας, μετ. Μελετ. Ἀποστολὴ καὶ ἄλλοι, Ἀθήναι 1912, 46 καὶ σημ. 4)· ἡ θέση τῆς *Ἐπιτομῆς* στὴν κεφαλὴ τῆς συλλογῆς τῶν Leunclavius - Freher δημιούργησε προφανῶς στὴν Ρωσία τὴν παρεξήγηση τῆς ἀποδόσεως στὸν Ἀρμενόπουλο τοῦ συνόλου τῆς συλλογῆς, κατὰ τὴν πληροφορία ποὺ μεταφέρει ὁ Κ. Τριανταφυλλόπουλος, *Ἡ Ἐξάβιβλος τοῦ Ἀρμενοπούλου καὶ ἡ νομικὴ σκέψις ἐν Θεσσαλονίκῃ κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1960 (=Ι.Μ.Χ.Α. 34), 17· τὴν ἴδια ὁμοῦς παρεξήγηση βλ. καὶ στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, ὅπου στὸ «Ἐγχειρίδιον περὶ τῶν Συνοικεσιῶν» τοῦ Ἀλεξίου Σπανοῦ, ποὺ συνοδεύει στίς ἐκδόσεις τὴν μετάφρασή του τῆς *Ἐξαβίβλου* (Βενετία 1744 - 1820), ἡ συλλογὴ τῶν Leunclavius - Freher μνημονεύεται, *passim*, ὡς «Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου Βιβλίον...τῶν Ἑρωταποκρίσεων» (ἀπὸ τὴν κεφαλίδα «Liber...Responsorum» τῶν βιβλίων 5 καὶ 6).

3. Δὲν ἀνήκει στοὺς σκοποὺς αὐτοῦ τοῦ δημοσιεύματος νὰ ἐξετάσῃ ἐὰν καὶ κατὰ ποιο μέτρο ἡ ἐνταξὴ τῶν σχολίων στὴν *Ἐπιτομή* θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθῇ στὸν ἴδιο τὸν Ἀρμενόπουλο. Πιστεύω πάντως ὅτι γιὰ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ σχόλια, τὰ ὁποῖα ἀντλοῦν ἀπὸ γνωστὲς πηγές ποὺ χρησιμοποιοῦνται καὶ στὰ χωρία τοῦ κυρίου σώματος τῆς *Ἐπιτομῆς* (: οἱ τρεῖς βυζαντινοὶ ἐρμηνευτὲς καὶ ὁ Ματθαῖος Βλάσταρης), ἡ ἀπόδοση στὸν Ἀρμενόπουλο — μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ἐξετέθη — φαίνεται εὐλόγη, καὶ πάντως δὲν προσκρούει σὲ καμμία ἀντένδειξη. Ὁρισμένες ἀμφιβολίες ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ διατυπωθοῦν γιὰ μερικὲς κατηγορίες σχολίων (π.χ. σχόλια ποὺ δὲν φαίνεται νὰ συνδέωνται ἄμεσα, ἐνίοτε οὔτε ἔμμεσα, μὲ τὸ χωρίο ἢ τὸ θέμα ὑπὸ τὸ ὁποῖο ἔχουν ἐνταχθῇ, ἢ σχόλια ποὺ ἐμφανίζουν ἰδιοτυπίες στὴν διατύπωση σὲ σχέση μὲ τὰ ὑπόλοιπα, ὅπως: τὸ σχόλιο Ε,1,[1], τὸ μόνο χωρίο ὅπου γίνεται ρητὴ μνεία τοῦ ἐρμηνευτῆ ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχεται: ὡς ὁ

Βαλσαμίων λέγει, παρά την ευρύτατη χρήση στο κύριο σώμα και στα σχόλια της 'Επιτομής κειμένων των έρμηνευτών [πρβλ. όμως την συγγενή περίπτωση του σχολίου B,3,[44], στην έπομένη σημείωση], ή το σχόλιο A,9,[2](b) *ετερον*, το μόνο που αναφέρεται και παραπέμπει σε άλλον εκκλησιαστικό κανόνα: 'Ο δέ ιδ' της ζ'... — ο οποίος περιέχεται κανονικά σε άλλα σημεία της 'Επιτομής: Γ, 2,[45] = Δ,2,[11] —, χωρίς ο συσχετισμός αυτός να προέρχεται από τους έρμηνευτές, ή το σχόλιο Δ,1,[1], το μόνο το οποίο παραπέμπει ρητά σε άλλο χωρίο της 'Επιτομής: Ζήτει εις τὸ περί γυναικῶν, κεφάλαιον ιγ') δέν έχουν καθόλου αποφασιστικό χαρακτήρα, — και μάλιστα τὰ τελευταία αναφερόμενα *unica* μπορεί νὰ λειτουργήσουν και πρὸς τὴν ἀντίθετη ἀκριβῶς κατεύθυνση, πιστοποιώντας ἐνδεχομένως μία προσωπικώτερη συμμετοχή τοῦ 'Αρμενοπούλου στὴ σύνταξη τῶν σχολίων αὐτῶν. Ἄλλως ἔχει ἡ περίπτωση τῶν περιθωριακῶν σχολίων (*schol. marg.*) πού πιθανόν εἶναι ἀπλές «γλωσσές» (ἴσως ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ὑπαχθῶν και: τὸ τετραπλὸ σχόλιο E,3,[29] *Ἦγουν...* στὴν ὁρολογία τοῦ 58 Μ. Βασιλείου γιὰ τοὺς «τόπους τῆς μετανοίας», τὸ διπλὸ σχόλιο B,3,[67](a) στὴν ὁρολογία τοῦ 6 Καρθαγένης κ.ά.ό.), — ἂν και τὸ σύνολο τῶν «γλωσσῶν» αὐτῶν βασίζεται σὲ κείμενα τῶν πηγῶν πού χρησιμοποιεῖ ἡ 'Επιτομή. Εἰδικὴ περίπτωση ἀποτελοῦν τὰ σχόλια A,1,[4] και [6] τοῦ Φιλοθέου, τὰ ὁποῖα προφανῶς ἔχουν ἐνταχθῇ στὴν 'Επιτομή σὲ κάποια νεώτερη «ἐκδοσὴ», ἀλλ' ἴσως ὄχι ἐρήμην τοῦ 'Αρμενοπούλου (βλ. κατωτέρω σημ. 10).

4. Ἐκτός ἀπὸ τὰ «ἐνεπιγράφα» σχόλια A,1,[4] και [6] Φιλοθέου πατριάρχου και A,4,[57] τοῦ Κίτρου (τὰ ὁποῖα παρέχουν ρητὰ τὰ ὅρια τῶν ἐν τῇ συντάκτῃ τῶν σχολίων ὡς τοιούτων, στὴν πρώτη περίπτωση [βλ. κατωτέρω σημ. 11] — καὶ τὴν πηγή ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχει ληφθῇ τὸ σχόλιο, στὴν δεύτερη), ρητὰ μνεία τῆς ἀρχαίας προελεύσεώς τους περιέχουν και τὰ ἐξῆς μνημονεύμενα σχόλια ἢ κατωτέρω σχόλια:

α) A,4,[6] *Ἡ συνοδική τοῦ πατριάρχου Μεγαλῆ [Μαριουῆ] διάνοσις...* = πράξη Grumel 1316. Ὁ συντάκτης τὴν γνωρίζει προφανῶς ἀμέσως ἀπὸ τὴν αὐτοῦσια χειρόγραφη παράδοσή της (ἡ πράξη εἶναι μεταγενέστερη τῶν τῶν έρμηνευτῶν και δέν μνημονεύεται ἀπὸ ἄλλες πηγές πού χρησιμοποιοῦνται στὴν 'Επιτομή και στὰ σχόλιά της, κυρίως ἀπὸ τὸν Ματθαῖο Βλάσταρη). Ἀποσπάσματα ἀπὸ τίς «λύσεις» τοῦ ἴδιου πατριάρχη (Grumel 1315) πού περιέχονται σὲ ἄλλα σχόλια (B,3,[82] B,6,[18](a) E,2,[40]) δέν φέρουν μνεία τῆς προελεύσεώς τους.

β) ἡ ομάδα τῶν σχολίων τὰ ὁποῖα ἀνάγουν τὴν προέλευσή τους σὲ ἓνα πρόσωπο πού ἀποκαλεῖται σὲ ὅλα ὁ μακάριος Ἰωάννης: B,3,[67](b) B,6,[7] B,6,[8] E,1,[13](b). Στὴν πραγματικότητα ὅλα τὰ σχόλια αὐτὰ ἀνήκουν στὸν Ἠλία Κρήτης (τῶν ἀποκρίσεων τοῦ ὁποίου ὁ συντάκτης διαθέτει προφανῶς πληρέστερο κείμενο ἀπὸ τὸ ἐκδιδόμενο στοὺς Bonafidius, III, 185-197 = Leunclavius - Freher, I, 335-341 = Ράλλης - Ποτλῆς, Ε', 374-381: βλ. σχόλιο B,6,[8]), και ἀντίστροφα: ὅλα τὰ προερχόμενα ἀπὸ τὸν Ἠλία σχόλια τῆς 'Επιτομῆς φέρουν τὴν παραπομπή στὸν μακάριον Ἰωάννην. Προφανῶς ἡ ἐσφαλμένη παραπομπή ὀφείλεται σὲ ἀτέλεια τοῦ χφ πού διέθετε ὁ συντάκτης: ἀλλὰ ποῖο ἀπὸ τὰ πιθανὰ ἢ ἀπίθανα πρόσωπα μὲ τὸ ὄνομα αὐτὸ (Ἰωάννης ὁ Σχολαστικός, Ἰωάννης ὁ Νομοφύλαξ, Ἰωάννης ὁ Νηστευτής, Ἰωάννης Ζωναρᾶς, Ἰωάννης Κίτρος, Ἰωάννης Ἀπόκρυκος...) μπορεί νὰ εἶχε κατὰ νοῦν ὁ συντάκτης τῶν σχολίων ἢ τὸ χφ του; Ἄν ληφθοῦν ὑπ' ὄψη ἡ γνωστὴ ἀνωμαλία στὴ χειρόγραφη παράδοσὴ τῶν «ἀποκρίσεων» τοῦ Ἰωάννου Κίτρος, ἡ ὁποία ἀνέμειξε τὰ κείμενά του μὲ τὰ κείμενα τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ και δημιούργησε τὴν γνωστὴ σύγχυσι, πού θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ευρύτερη, και ἡ ἐνταξὴ στὸ Prochiron auctum, I, 28-31 και 32-33 (Ζέπος, Ζ', 13-14) κειμένων τοῦ Ἰωάννου Κί-

τρούς καὶ τοῦ Ἡλία Κρήτης σὲ ἄμεση συνέχεια, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσῃ ἐνδειξὴ γιὰ τὴν παρουσία ἀλληλοδιαδόχως (ἢ τὴν ἀνάμειξη) τῶν ἀποκρίσεων τῶν δύο ἱεραρχῶν σὲ κάποιο τμήμα τῆς χειρόγραφης παραδόσεώς τους, θὰ ἦταν ἴσως πιθανώτερο νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἡ ἐσφαλμένη μνεία ἀναφέρεται στὸν Ἰωάννη Κίτρον (contra θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι στὴν περίπτωση τοῦ σχολίου Α,4,[57], ποὺ πράγματι προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Κίτρον, ὁ ἱεράρχης μνημονεύεται μόνον μὲ τὸ ὄνομα τῆς ἐπισκοπῆς του: τοῦ Κίτρον). ἡ σταθερὴ, ἐξ ἄλλου, μνεία τοῦ Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ στὰ σχόλια τῆς Ἐπιτομῆς μὲ τὸ προσωνόμιό του: ὁ Νηστευτῆς εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ φαίνεται νὰ ἀποκλείουν νὰ ἀναφέρεται σ' αὐτὸν ἡ ἐσφαλμένη μνεία τοῦ μακαρίου Ἰωάννου· τὰ ἄλλα πρόσωπα μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα ποτὲ δὲν μνημονεύονται στὸν Ἀρμενόπουλο. Φυσικὰ τὸ ζήτημα ἔχει μόνο φιλολογικὴ σημασία, ἀφοῦ ἡ ταύτιση τοῦ μακαρίου Ἰωάννου μὲ τὸν Ἡλία Κρήτης εἶναι ἀσφαλῆς. — Βεβαίως ἡ γνώμη τοῦ Zachariä, *GGRR*, 43 (§ LXVIII) ὅτι ὁ μακάριος Ἰωάννης εἶναι ὁ σύγχρονος τοῦ Ἀρμενοπούλου οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἰωάννης ΙΔ' ὁ Καλέκας (1334 - 1347) εἶναι ἐντελῶς πεπλανημένη.

γ) Δ,2,[23] Ἡ τοῦ χαρτοφύλακος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας κυρίου Πέτρου διάλεξις... Ἀντίθετα τὸ σχόλιο Ε,1,[13](a), προερχόμενο ἐπίσης ἀπὸ τὴν «ἀποκρίσιν» τοῦ χαρτοφύλακος Πέτρου, δὲν φέρει ἐνδειξὴ τῆς προελεύσεώς του.

δ) Ε,1,[1] ...ὡς ὁ Βαλαμὼν λέγει (βλ. στὴν προηγούμενη σημείωση)· πρβλ. ὅμως καὶ τὴν περίπτωση τοῦ σχολίου Β,3,[44]: ...οὕτω γὰρ ἐν ταῖς τῶν ἐκκλησιῶν εἴρηται (ὅπου ἡ φράση μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται [βλ. κατωτέρω στὸ οἰκεῖον χωρίο] εἴτε ἀπὸ πολυάριθμο τῶν σχετικῶν χωρίων καὶ τὴν ἐπ' αὐτῶν ἐρμηνείαν τῶν βυζαντινῶν ἐρμηνευτῶν, εἴτε ἀπὸ τὴν διαφορὰν τοῦ παρατηρεῖται στὴν ἐρμηνείαν τοῦ Ἀριστηνοῦ στὸν Ἱεροκλασάρη, ἀπὸ ὅπου ἀντλεῖται τὸ σχόλιον, σὲ σχέσιν μὲ τοὺς ἄλλους αὐτόθι ἐρμηνευτῆς).

ε) τὸ σύνολο τῶν σχολίων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν «σύνοψιν» τοῦ Καροικοῦ τοῦ ψευδο-Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ ἀπὸ τὸν Ματθαῖο Βλάσταρη (Γάλλης - Ποτλῆς, Δ', 432 - 445): ὁ Νηστευτῆς Ἰωάννης (σχόλιο Ε,2,[44]), ἀπλῶς ὁ Νηστευτῆς ἐφεξῆς (σχόλια Ε,3,[30] κέ· βλ. στὴν ἐπομένη σημείωση). Ἀπὸ τὴν ἴδια «σύνοψιν» τοῦ Βλάσταρη — ἀλλὰ χωρὶς νὰ συνδέεται μὲ τὸ Καροικὸν τοῦ ψευδο-Ἰωάννου — ἀντλεῖται, χωρὶς μνεία τῆς προελεύσεώς του, καὶ τὸ σχόλιο Ε,4,[1] («διατύπώσεις» Grumel 430 τοῦ πατριάρχου Μεθοδίου Α'). Διαφορετικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ χωρίου Β,1,[6] ποὺ, προερχόμενο ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἴδια «σύνοψιν» τοῦ Καροικοῦ, ἀποδίδεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν του στὸν Νικηφόρο Κωνσταντινουπόλεως (βλ. στὴν ἐπομένη σημείωση).

Οἱ ἄλλες μνημονευόμενες στὰ σχόλια πηγές (νεαρὲς Ἰουστινιανοῦ καὶ τῶν μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸ αὐτοκρατόρων, πατριαρχικὲς καὶ συνοδικὲς πράξεις κλπ.) εἶναι ἔμμεσες μόνον πηγές, γνωστὲς στὸν συντάκτη ἀπὸ τὴν μνεία τους στοὺς βυζαντινοὺς ἐρμηνευτῆς καὶ στὸν Βλάσταρη, ἀπὸ ὅπου ἀπ' εὐθείας ἀντλεῖ. Ἰδιότυπη εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ σχολίου Β,4,[7] ποὺ παραπέμπει ὀρθά: ἐν ταῖς λεγομέναις τῶν ἁγίων ἀποστόλων διατάξεσι (= Ἀποστολικαὶ διαταγαί, ἀπὸ ὅπου πράγματι προέρχεται), ἀλλὰ προφανῶς ἔχει παραληφθῇ ἀπὸ ἄλλη ἐνδιάμεση πηγὴ, τὴν ὁποία δὲν ἔχω ἐντοπίσει.

5. Ὁ Ἀρμενόπουλος μνημονεύει στὴν «Προθεωρίαν» τῆς Ἐπιτομῆς τοὺς κανόνες ἀπὸ ὅπου ἀντλεῖ: ἀπὸ τοὺς κανόνες τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων ἢ τοὺς ἐπικυρωμένους ἀπὸ τὸν κανόνα 2 τῆς Πενθέκτης κανόνες ἀποσιωπῶνται μόνον ὁ κανὼν τῆς Καρχηδόνας ἐπὶ Κυπριανοῦ, ὁ κανὼν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ Νεκταρίου καὶ οἱ κανόνες Ἀθανασίου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἀμφι-

λοχίου, Θεοφίλου και Γενναδίου, — πηγές που πράγματι δὲν περιέχονται στὸ σῶμα τῆς *Ἐπιτομῆς* (ἡ ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ τοῦ Γενναδίου Α' Κωνσταντινουπόλεως [458-471] ἔτ. 458/459 Grumel 143: Ράλλης - Ποτλῆς, Δ', 368-374 μνημονεύεται στὸ σχόλιο Α,1,[8], ἀπὸ τὸν Ζωναρᾶ)· στοὺς μνημονευομένους στὴν «Προθεωρία» καὶ περιεχομένους στὴν *Ἐπιτομή* κανόνες ἐντάσσονται, κατὰ τὴν σταθερὴ κανονικὴ παράδοση τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ὡς «μερικαὶ» σύνοδοι, ἡ Πρωτοδευτέρα (861) καὶ ἡ τῆς Ἀγίας Σοφίας (879/880), καί, ἀπὸ τοὺς ἀνεπικύρωτους «κανόνες» ποὺ περιλαμβανόμενοι στὶς κανονικὲς συλλογὲς θεωρήθηκε ὅτι προσέλαβαν οἶονεὶ τὸ ὑψηλὸ τυπικὸ κύρος, οἱ «κανόνες» τοῦ (πιθανῶς ψευδο-)Νικηφόρου Α' Κωνσταντινουπόλεως (806-815): Grumel *404-407 = Ράλλης - Ποτλῆς, Δ', 427-431 ε' καὶ τοῦ Νικολάου Γ' Κωνσταντινουπόλεως (1084-1111): Grumel 982 = Ράλλης - Ποτλῆς, Δ', 417-426 — ὅχι ὁμοίως ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ταρασίου Κωνσταντινουπόλεως (784-806) ἔτ. 790: Grumel 364 = Ράλλης - Ποτλῆς, Δ', 375-383 (μνημονεύεται στὸ σχόλιο Α,4,[17](a), ἀπὸ τὸν Βλάσταρη) οὔτε οἱ «κανόνες» τοῦ ψευδο-Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ: Grumel **270 (περιέχονται στὰ σχόλια Ε,2,[44] Ε,3,[30] [36] [42] [50] [55] [56] [58] [59] [62] καὶ Σ, [11], ἀπὸ τὴν «σύνοψιν» τοῦ Καροικοῦ ἀπὸ τὸν Ματθαῖο Βλάσταρη). Ἡ διαφορὰ, ἄλλωστε, μεταξὺ πηγῶν μνημονευομένων στὴν «Προθεωρία» καὶ μὴ, εἶναι ὁ βασικὸς τρόπος διακρίσεως μεταξὺ τῶν γνήσιων χωρίων τῆς *Ἐπιτομῆς* καὶ τῶν σχολίων τῆς, σὲ ὀρισμένες ὀριακὲς περιπτώσεις: ἰδιότυπη εἶναι ἡ περίπτωση τῶν χωρίων Β,1,[6] καὶ Β,6,[4] τὰ ὁποῖα φέρονται ὑπὸ ἐπιγραφῆς ποὺ τὰ ἀποδίδουν στὸν Νικηφόρο Κωνσταντινουπόλεως, πηγὴ τὴν ὁποία κανονικὰ χρησιμοποίησε ὁ Δουσανόπουλος στὸ κύριο σῶμα τῆς *Ἐπιτομῆς* καὶ ἡ ὁποία μνημονεύεται στὴν «Προθεωρία», ἀνὰ μὲν ὁμοίως, στὴν πραγματικότητά, σὲ ἀποδιδόμενες στὸν πατριάρχη συλλογὲς κανόνων, ἀλλὰ προέχονταν ἀπὸ ἄλλες γνωστὲς καὶ χρησιμοποιούμενες (σ τ ᾱ σ χ ὅ λ ι α) πηγές: τὸ χωρίο Β,1,[6] ἀπὸ τὸν ψευδο-Ἰωάννη τὸν Νηστευτὴ κατὰ τὴν «σύνοψιν» τοῦ Βλάσταρη, τὸ χωρίο Β,6,[4] ἀπὸ τὸν Βλάσταρη (< Ἰωάννη Κίτρου > ἡ ἐσφαλμένη ἐπιγραφή μπορεῖ νὰ δικαιολογηθῇ ἀπὸ ἀπὴ παραδρομὴ τῶν γραφέων ἢ τῶν ἐκδοτῶν, δεδομένου ὅτι τὸ πρῶτο χωρίο ἔπεται χωρίου ποὺ κανονικὰ προσγράφεται στὸν Νικηφόρο (Β,1,[5]: *Τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου* = 8 Νικηφόρου: Ράλλης - Ποτλῆς, Δ', 427) καὶ ἀπλῶς φέρει τὴν ἐπιγραφή: *Τοῦ αὐτοῦ*, ἐνῶ τὸ δεύτερο χωρίο προηγεῖται σειρᾶς χωρίων ποὺ κανονικὰ ἐπίσης προσγράφονται, μετὰ τὴν ἐπιγραφή: *Τοῦ αὐτοῦ*, στὸν Νικηφόρο (Β,6,[5] [6] [7] = 1, 5, 9 Νικηφόρου: αὐτόθι), — ἡ καὶ ἀπὸ ἀτέλεια τοῦ χφ ποὺ διέθετε ὁ συντάκτης, ἰδίως ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι οἱ κανόνες τοῦ Νικηφόρου ἀνήκουν στὸ σταθερὸ corpus τῶν κειμένων ποὺ ἀπαρτίζουν τὸ σύνθηδες «παράρτημα» τοῦ *Συντάγματος* τοῦ Βλάσταρη, μαζί με τὴν «σύνοψιν» τοῦ ψευδο-Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ καὶ τὶς «ἀποκρίσεις» τοῦ Ἰωάννου Κίτρου (Mortreuil, III, 461). Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα ἡ θέσις τῶν χωρίων αὐτῶν στὸ κείμενο ἢ στὰ σχόλια τῆς *Ἐπιτομῆς* εἶναι ἀμφίβολη· γιὰ τὶς ἀνάγκες αὐτοῦ τοῦ δημοσιεύματος τὰ δέχομαι ὡς scholia loco κείμενα, ἂν καὶ ἡ πραγματικὴ λειτουργία τους εἶναι ἀμφισβητήσιμη: τὸ χωρίο Β,1,[6] ἐναρμονίζεται ἀπόλυτα μετὰ τὰ χωρία ποὺ προηγούνται καὶ ἔπονται, σὲ σχέσι μετὰ τὰ ὁποῖα φαίνεται νὰ κατέχη μία ἰσοδύναμη καὶ αὐτοτελὴ ὀργανικὴ θέσις, — ἂν καὶ ἀντίστοιχη θεματικὴ αὐτονομία ἔχουν ἐνίοτε καὶ σχόλια, τῶν ὁποίων ὁ χαρακτήρας δὲν ἀμφισβητεῖται· τὸ χωρίο Β,6,[4] θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελῇ πράγματι σχόλιο εἴτε στὸ προηγούμενο σχόλιο Β,6,[2] εἴτε στὸ ἐπόμενο χωρίο Β,6,[5], ἀλλὰ πάντως ὅχι στὸ χωρίο ὑπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει τεθῇ. Στὴν κατηγορίᾳ αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἀνήκῃ καὶ τὸ χωρίο Σ, [25], ἐπιγραφόμενο ἐπίσης: *Τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου*, τοῦ ὁποίου τὴν προσέλευση δὲν

κατώρθωσα ακόμη νὰ ἐντοπίσω καὶ τὸ ὁποῖο διατηρῶ προσωρινὰ στὴ θέσῃ τὴν ὁποία φαινομενικὰ τοῦλάχιστον κατέχει, στὸ κύριο σῶμα τῶν «κανόνων». Ἐξ ἄλλου, ὁριακὴ ἐπίσης περίπτωση ἀποτελεῖ τὸ χωρίο B,5,[5] *Περὶ ἐφορκιστῶν*, τὸ μόνο χωρίο τοῦ κυρίως κειμένου τῆς *Ἐπιτομῆς* ποὺ δὲν φέρει, τοῦλάχιστον στίς ἐκδόσεις, ἐπιγραφὴ με ἐνδειξὴ τῆς προελεύσεώς του (=26 Λαοδικείας), τοῦ ὁποῖου ὁμως ἡ θέσῃ στὸ σῶμα τῶν «κανόνων» (καὶ ὅχι στὰ σχόλια, ὅπως θὰ μπορούσε νὰ ὑποθεθῇ) σταθερὰ θεμελιώνεται, ὅχι μόνο στὴν προέλευσή του, στὴν θεματικὴ του αὐτοτέλεια καὶ στὴν ἀνεξαρτησία του ἀπὸ τὰ προηγούμενα χωρία, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐπικεφαλίδα *Περὶ ὑποδιακόνων καὶ ἐφορκιστῶν* τῆς «ἐπιγραφῆς» B,5 (τὸ χωρίο εἶναι τὸ μόνο ἀναφερόμενο στοὺς ἐφορκιστές).

6. Ὡς παράρτημα αὐτοῦ τοῦ δημοσιεύματος παρέχονται, στὴν τελευταία ὑποσημείωση: (α) τὰ χωρία τῆς *Ἐπιτομῆς*, ὅπου ἡ ἀναγραφομένη στὴν ἐπιγραφὴ παραπομπὴ (ἢ τμήμα τῆς) δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν ἀρίθμηση τοῦ ἀντιστοίχου κανόνος στὴν συλλογὴ τῶν Ράλλη - Ποτλῆ (ἢ δὲν περιέχει οἰανδήποτε ἀρίθμηση τοῦ κανόνος) — εἴτε ἀπὸ λάθος τῶν χφφ ἢ τῶν ἐκδόσεων (ὅποτε τὸ χωρίο σημειώνεται ὡς διορθωτέο) εἴτε ἐπειδὴ ὁ συντάκτης τῆς *Ἐπιτομῆς* ἔχει ὑπ' ὄψιν του καὶ ἀκολουθεῖ διάφορη κατανομὴ καὶ ἀρίθμηση τῶν κανόνων ἀπὸ τὴν υἱοθετούμενη στοὺς Ράλλη - Ποτλῆ (ὅποτε παρέχεται ἀπλῶς ἡ ἀρίθμηση τῆς συλλογῆς αὐτῆς) —, καὶ, κατὰ μείζονα λόγον, τὰ χωρία γιὰ τὰ ὁποῖα ἡ ἐπιγραφὴ παρέχει ἐνδεχόμενως ἐσφαλμένη ἐνδειξὴ προελεύσεως, καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ χωρία στὰ ὁποῖα ἡ ἐνδειξὴ τῆς ἐπιγραφῆς ὀρθὴ καθ' ἑαυτήν, εἶναι ἐλλιπής, γιὰτὶ ἀποσιωπᾷ καὶ ἄλλη πηγὴ τὴν ὁποία ἐγνωσμένα χρησιμοποιεῖ ἐπίσης ὁ συντάκτης στὴν σύνθεσιν τοῦ χωρίου (σημειώνεται: Δ). ὁ συντάκτης τῆς *Ἐπιτομῆς* ἀπὸ τὸ μετὰ τὰς (ὑπολοίπες) ἐπιγραφὰς τῶν χωρίων τῆς *Ἐπιτομῆς* ἀπαρτίζει τὴν εἰσαγωγὴν τῆς προελεύσεως τοῦ συνόλου τῶν χωρίων, — μετὰ τὴν ἔννοια βέβαια ποὺ ἐκτίθεται στὸ κείμενο καὶ στὴν ἐπομένη σημ. 7 (β) οἱ loci gemini τῆς *Ἐπιτομῆς*, οἱ ὁποῖοι, ὅπως καὶ στὴν *Ἐξάβιβλος*, προέκυψαν κατὰ βάσιν ἀπὸ τὴν καθ' ὕλην κατάταξιν ποὺ ἐφαρμόζεται στίς συλλογὰς τοῦ Ἀρμενοπούλου, ἡ ὁποία δημιούργησε τὴν ἀνάγκη νὰ περιληφθῇ ἡ ἴδια διάταξις σὲ διάφορα θέματα μετὰ τὰ ὁποῖα ἐξ ἴσου σχετίζεται (βλ. Κ. Πιτσάκης, *Ἐξάβιβλος*, μ.α' σημ. 39). — ἡ σημασία τῶν loci gemini τῆς *Ἐπιτομῆς*, πέρα ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ ἐνδεχομένως παρουσιάζουν γιὰ τὴν φιλολογικὴ κριτικὴ τοῦ κειμένου (ἡ κριτικὴ τοῦ κειμένου δὲν ἀποτελεῖ βέβαια συστηματικὸ σκοπὸ αὐτοῦ τοῦ δημοσιεύματος· μεμονωμένες κριτικὲς παρατηρήσεις στίς σημειώσεις ποὺ ἀκολουθοῦν γίνονται ἀπλῶς ἐπ' εὐκαιρίαν καὶ ἀφοροῦν μόνον σὲ σοβαρὰ σφάλματα τοῦ ἐκδεδομένου κειμένου), συνίσταται, νομίζω, στὴν κατάδειξιν ἐν πολλοῖς τοῦ τρόπου ἐργασίας τοῦ Ἀρμενοπούλου: τὸ γεγονός ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ ἀμελητέες ἐξαιρέσεις σὲ ἐλάχιστονα σημεῖα, τὸ κείμενο ποὺ παρέχεται εἶναι κατὰ λέξιν ὁμοιο στὰ διάφορα χωρία ὅπου ἐπαναλαμβάνεται (τὸ ἴδιο συμβαίνει, σὲ μικρότερη κλίμακα, καὶ στοὺς loci gemini τῆς *Ἐξάβιβλος*, ὅπου ὁμως ἡ προσήλωσις στὸ γράμμα τῆς πρωτότυπης πηγῆς εἶναι πολὺ στενότερη, καὶ ἐπομένως τὸ φαινόμενο πολὺ περισσότερο «φυσιολογικό»), παρὰ τὴν χρησιμοποίησιν διαφόρων πηγῶν καὶ τὴν λιγώτερο ἢ περισσότερη ἐλεύθερη σύνταξιν τοῦ τελικοῦ κειμένου κάθε χωρίου, ἴσως μαρτυρεῖ ὅτι προηγήθηκε τὸ ἔργο τῆς «ἐπιτομῆς» αὐτῆς, γιὰ τὸ σύνολο τῶν κανόνων, καὶ ἐπηκολούθησε ἡ κατὰ θέματα κατανομὴ τῶν ἔτσι διαμορφωμένων κειμένων (ἀπὸ τὴν ὁποία προέκυψαν οἱ loci gemini). τὴν ἐκδοχὴ αὐτὴ ἐνισχύουν, νομίζω, ἡ διαπίστωση ὅτι συνήθως κάθε χωρίο προέρχεται ἀπὸ ἓνα μόνον κανόνα, τοῦ ὁποῖου ἀποτελεῖ «ἐπιτομὴ» (σπάνια ἓνα χωρίο ἀποτελεῖ πραγματικὰ σύνθεσιν περισσοτέρων κανόνων), ἐνῶ οἱ ἄλλοι μνημονευόμενοι ἐνίοτε στὴν ἐπιγραφὴ τῶν χωρίων

κανόνες αποτελούν συχνά απλώς παράλληλα ή συγγενή χωρία, και τὸ γεγονός ὅτι πάντως ὅλοι σχεδὸν οἱ loci gemini τῆς Ἐπιτομῆς εἶναι χωρία «ἀπλῆς» προελεύσεως, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, ὅπου ὅμως στὴν πραγματικότητα δὲν γίνεται «σύνθεσις» κανόνων: Γ,2,[42] = Δ,2,[10] (24 Πενθέκτης καὶ 54 Λαοδικεῖας, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα ἡ προέλευση μόνον ἀπὸ τὸν κανόνα τῆς Πενθέκτης), Γ,2,[31] = Δ,2,[8] (18 Δ' Οἰκουμενικῆς καὶ 34 Πενθέκτης, οἱ κανόνες ταυτόσημοι)· χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ἡ παραδρομὴ στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ πρώτου χωρίου (ὁ κδ' τῆς α' καὶ β', ἀντί: τῆς ἐν Τρούλλῳ) ἐπαναλαμβάνεται ὁμοία καὶ τὶς δύο φορές, στοιχεῖο σὺνηθες πρὸ ἐνισχύει τὴν ἄποψη ὅτι τὰ χωρία ἀντλοῦνται ἀπὸ προδιαμορφωμένο «fonds», ὅπου καὶ θὰ εἶχε σημειωθῇ ἡ ἐσφαλμένη ἔνδειξη προελεύσεως· διαφορετικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ «μηχανικοῦ» λάθους τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ χωρίου Δ,2,[8] πρὸς, ὅπως συμβαίνει καὶ στίς ἄλλες περιπτώσεις λάθους τέτοιας μορφῆς, δὲν ἀπαντᾷ στὸ ὅμοιο χωρίο Γ,2,[31]. — Ὁ Ν. Η. Μάτσης, «Τὰ σχόλια εἰς τὴν Ἐξάβιβλον...», ἐνθ' ἄνωτ., 169-170 σημ. 3 ἐντοπίζει τὴν προέλευση, ὅπως δέχεται, ἀπὸ τὴν Ἐπιτομὴ δύο σχολίων τῆς Ἐξάβιβλου: σχολ. Δ,15,14 (Heimbach, 584-585 = Πιτσάκης, 275: σχόλιο ἀπὸ τὸν κώδικα MB τοῦ Heimbach, στὸ κείμενο στὸν νέο κώδικα τῆς μονῆς Ὁμπλοῦ [O]: Ἀγαμ. Τσελίκας, «Ἀντιβολὴ τοῦ κειμένου τῆς Ἐξάβιβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου κατὰ νέο σύμμικτο κώδικα τῆς μονῆς Ὁμπλοῦ», Ὁ Ἐραριστής, Η' (1970), 281-301) = Ἐπιτομὴ E,3,[26] + [27] (κανόνες 9 καὶ 21 Μ. Βασιλείου) (στὸ σχόλιο διορθωτέα: Ὁ δὲ θ' κανὼν... [ἔτσι καὶ O, Ἐπιτομὴ] ἀντὶ Ὁ δὲ θ' κανὼν... καὶ ὑπογύγιος [ὡς Ἐπιτομὴ < Σύντομος] ἀντὶ ὑπὸ γυναικός, καὶ ἀθετητέα ἡ συμπλήρωσις περὶ τοῦ <τι> [τὸ τι δὲν ὑπάρχει στὸν O καὶ στὴν Ἐπιτομὴ <Σύντομος>] ἀντίθετα στὸ σχόλιο ὅπου καὶ κανὼν τοῦ τοῦτο ἐλλείπει στὸν O), ἐνῶ στίς ἐκδόσεις τῆς Ἐπιτομῆς: O καὶ A καὶ σχολ. H, 6, 8 (Heimbach, 736-737 = Πιτσάκης, 353: σχόλιο ἀπὸ τοὺς κώδικες H, C καὶ ἐν μέρει MA τοῦ Heimbach· στὸν H σὲ θέση κειμένου, τὸ ἴδιο καὶ στὸν O [μεταξὺ τῶν χωρίων Γ, 6, 1 καὶ 2]) = Ἐπιτομὴ E,3,[46] + [47] (κανόνες 8 καὶ 43 Μ. Βασιλείου) (στὸ σχόλιο ὁρθά: Καὶ ὁ η' κανὼν..., ἐνῶ στίς ἐκδόσεις τῆς Ἐπιτομῆς: Ὁ κ'...), Ἀλλὰ τὸ φαινόμενο εἶναι εὐρύτερο· στὰ λίγα χωρία τῆς Ἐξάβιβλου πρὸς ἀναφέρονται στὸ κανονικὸ δίκαιο· ἔτσι:

Ἐξάβιβλος Γ,6,7 (Heimbach, 422 = Πιτσάκης, 198: στὸ κείμενο στοὺς κώδικες τοῦ Heimbach, στὸ περιθώριο στὸν O) = Ἐπιτομὴ Γ,2,[7] (20 Ἀποστολικός)

Ἐξάβιβλος Δ,15,7 (Heimbach, 578 = Πιτσάκης, 271: στὸ κείμενο στοὺς κώδικες τοῦ Heimbach, ἀλλ' ὅχι στοὺς H καὶ C· στὸν δεῦτερο προστίθεται στὸ περιθώριο ἀπὸ ἄλλον γραφέα· στὸ περιθώριο καὶ στὸν O) = Ἐπιτομὴ E,3,[20] (15 Τιμοθέου Ἀλεξανδρείας: ὁρθὴ ἡ ἀναγραφὴ τῆς προελεύσεως στὴν Ἐξάβιβλο, ἐνῶ στὸ ἐκδεδομένο κείμενο τῆς Ἐπιτομῆς ὁ κανὼνας ἀποδίδεται στὸν Πέτρο Ἀλεξανδρείας)

Ἐξάβιβλος E,4,4 (Heimbach, 614 = Πιτσάκης, 288: στὸ κείμενο στοὺς κώδικες τοῦ Heimbach, ἐκτὸς τοῦ C, ὅπου προστίθεται στὸ περιθώριο ἀπὸ ἄλλον γραφέα· στὸ κείμενο προφανῶς καὶ στὸν O) = Ἐπιτομὴ Δ,1,[3] (στὴν Ἐξάβιβλο ἀντίστροφη παραδρομὴ πρὸς αὐτὴν πρὸς παρατηρεῖται στὴν ἐπιγραφὴ τῶν χωρίων Γ,2,[42] = Δ,2,[10] τῆς Ἐπιτομῆς: Καὶ ὁ ζ' κανὼν τῆς ἐν Τρούλλῳ ἀγίας συνόδου..., ἐνῶ πρόκειται γιὰ τὸν 6 Πρωτοδευτέρας, ὅπως ὁρθά παραπέμπει ἡ Ἐπιτομὴ).

ἄλλως στὰ χωρία: Γ,7,25 (Heimbach, 434 = Πιτσάκης, 204: στὸ κείμενο στοὺς κώδικες τοῦ Heimbach, ἐκτὸς τοῦ C, ὅπου ἀναγράφεται στὸ περιθώριο· στὸ περιθώριο καὶ στὸν O),

σχόλ. Γ, 7,1 (Heimbach, 758 = Πιτσάκης, 356 : σχόλια στους Soar., MA, C και O, ἐλλείπει στὸν H) καὶ σχόλ. App. 4, 23 (Heimbach, 818 = Πιτσάκης, 385 : σχόλιο στὸς Salm., H, C καὶ O), — ὅπου τὸ κείμενο (κυρίως παραλληλισμὸς συγγενῶν κανόνων) εἶναι ἐμφανῶς ξένο πρὸς τὴν Ἑπιτομή, ἂν καὶ ἀναφέρεται σὲ κανόνες ποὺ περιέχονται στὴ συλλογὴ τοῦ Ἀρμενοπούλου. Τὰ χωρία τῆς πρώτης κατηγορίας εἶναι δυνατόν νὰ ἔχουν παραληφθῇ ἀπὸ τὴν Ἑπιτομή, ὡς ἀποτελεσμα προφανῶς μεταγενεστέρων ἐπεξεργασιῶν, ἢ νὰ προέρχονται ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὸ διαμορφωμένο ἀπὸ τὸν Ἀρμενόπουλο, κατὰ τὴν ἀνωτέρω διατυπωμένη ἄποψη, κανονικὸ «fonds» ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὴ σύνταξη τῆς Ἑπιτομῆς, ὅποτε καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδοθῇ στὸν ἴδιον τὸν Ἀρμενόπουλο ἢ ἐνταξῇ τοὺς στὴν Ἑξαβίβλο· ἀντίθετα ἢ ἀπόδοση στὸν Ἀρμενόπουλο τῶν χωρίων τῆς δεύτερης κατηγορίας εἶναι εὐλόγο νὰ θεωρηθῇ ἀπίθανη (ἂν καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθῇ, θεωρητικὰ), ἂν μάλιστα ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι καὶ στὴν Ἑπιτομή δὲν ἐπιχειρεῖται παραλληλισμὸς τῆς μορφῆς αὐτῆς μεταξὺ συγγενῶν κανόνων, παρὰ μόνον κατ' ἐξαίρεση, σὲ ἐλάχιστα σχόλια (π.χ. A,1,[2] Δ,1,[1], ὅπου ὁ συσχετισμὸς προέρχεται ἀπὸ τοὺς ἐρμηνευτὲς, καὶ A,9,[2](b), ὅπου φαίνεται νὰ εἶναι «προτύπος», βλ. ἀνωτέρω σημ. 3· ἀπὸ τοὺς ἐρμηνευτὲς προέρχεται καὶ ὁ συσχετισμὸς ποὺ γίνεται στὴν ἐπιγραφή - σχόλιο B,4,[8] : ὁ ις' τῆς ἐν Τρούλλῳ ἀναγρέπων τὸν ιε' τῆς ἐν Καισαρείᾳ). Ὁ πραγματικὸς χαρακτήρας πάντως τοῦ συνόλου τῶν χωρίων αὐτῶν ὡς σχολίων φαίνεται θεμελιωμένος: κανένα ἀπὸ τὰ χωρία δὲν περιέχεται ὁμόφωνα ὡς κείμενο στὸς κώδικες τῆς Ἑξαβίβλου. Ἀλλά, ὅπως ἐπὶ τῶν ἄλλων, βλ. Α. Σ. Γκίνης, «Ὁ "Νέος Ἀρμενόπουλος" τοῦ Κ. Χρυσοκεφάλου», *ΕΕΒΣ*, ΛΓ' (1947), 192, ἡ διάκριση μεταξὺ σχολίων καὶ κειμένων στὶς ὀριζήσεις περιπτώσεις δὲν ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὴν καθυστάκησιν τῶν χωρίων, μετὰ τὴν ἐννοια τῆς ἀποδόσεως ἢ μὴ τῆς ἀναξιώσεως τῶν στὴν Ἑξαβίβλο, στὸν ἴδιον τὸν Ἀρμενόπουλο, ἢ ὁποῖα διατηρεῖ προέχουσα σημασία (πρὸς τὴν Πιτσάκη, πα' σημ. 86).

7. Ὁ τρόπος συνθέσεως τῶν χωρίων (κανόνων) τῆς Ἑπιτομῆς ἀπὸ τίς πηγές της μπορεῖ νὰ ἀποτελέσῃ ἀντικείμενο μιᾶς ἄλλης ἐργασίας: ἀρκούντες ἀπὸ τὴν αὐτόσημα ἐπὶ λέξει παράθεση τοῦ κειμένου τοῦ κανόνος ἢ τῆς Σύνθεσος ἢ τὴν ἀπλὴ ἀλλαγὴ τῆς σειρᾶς τῶν λέξεων τῶν πηγῶν αὐτῶν ὡς τὴν ἐλεύθερη σύνταξη τοῦ χωρίου μετὰ βάση φραστικὰ στοιχεῖα εἰλημμένα καὶ ἀπὸ τίς δύο πηγές, καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς ἐρμηνευτὲς ἐνδιάμεσες μορφές ἀποτελοῦν τὰ χωρία ποὺ ἔχουν συντεθῇ μετὰ συνδυασμὸ φραστικῶν στοιχείων ἀπὸ ἓνα (ἢ περισσότερους) ἐρμηνευτὲς κλπ. Ἐνίοτε τὸ κείμενο τῶν ἐρμηνευτῶν ἐπικρατεῖ ἀπολύτως. — Γιὰ τὴν γενικώτερη σχέση τῶν ἐργασιῶν τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου μετὰ τὸ ἔργο τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη, ἓνα θέμα ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη ἐρευνηθῇ ἐξαντλητικὰ καὶ στὴν ἐξέταση τοῦ ὁποίου τὸ δημοσίευμα αὐτὸ ἀποτελεῖ ἴσως μία συμβολή, βλ. καὶ Πιτσάκης, «Ἀνύπαρκτο "συνδικὸν ψήφισμα"...», ἐνθ' ἀνωτ., 60-62 σημ. 22 - 24 (βλ. καὶ ἀνωτέρω, σημ. 1).

8. Ἡ πρώτη παραπομπή, καὶ γενικὰ ἡ παραπομπή ποὺ σημειώνεται μετὰ κεφαλαιῶν στοιχεῖα, παρέχει τὴν πηγὴν ποὺ θεωρῶ, λόγῳ τῆς φραστικῆς ὁμοιότητος ἢ ἄλλων ιδιοτυπιῶν, ὡς τὴν ἄμεση πηγὴν τοῦ σχολίου ἢ, μεταξὺ πολλῶν ὑποψηφίων ἀμέσων πηγῶν, τὴν ἐπικρατέστερη· ἡ ἀπώτερη πηγὴ σημειώνεται πάντοτε, ὅπου ἔχει ἐντοπισθῇ· οἱ παραπομπές σὲ παράλληλες πηγές δὲν εἶναι ἐξαντλητικὲς καὶ πάντως δὲν ἔχουν τὴν ἐννοια τῶν «loci paralleli», ἀλλά, συνήθως, τῶν χωρίων ποὺ παρέχουν ἓνα ἀντίστοιχο κείμενο καὶ ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ προταθοῦν ἐκείνη ὡς πηγὴς τοῦ σχολίου, ἂν δὲν ὑπῆρχε ἄλλη, ἀμεσώτερη ἢ φραστικὰ συγγενέστερη πηγὴ· ἔτσι ἡ μνηστὴ τῶν

παραλλήλων πηγών έχει βασικά τήν έννοια ότι καί τά χωρία αὐτά ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψη, ἀλλ' ὅτι προκρίθηκε ἄλλη πηγή ὡς συγγενέστερη πρὸς τήν διατύπωση τοῦ σχολίου. Ἄν ληφθῇ ὑπ' ὄψη ὅτι ἐν πολλοῖς ὑπάρχει ἐξάρτηση τοῦ κειμένου τοῦ Βλάσταρη ἀπὸ τοῦς ἐρμηνευτῆς καί μεταξὺ τῶν κειμένων τῶν ἐρμηνευτῶν, καί ὅτι ὁ Ἀρμενόπουλος ἐγνωσμένα ἔχει ὑπ' ὄψη καί χρησιμοποιεῖ ὅλα τὰ κείμενα αὐτά, εἶναι προφανές ὅτι σὲ πολλές περιπτώσεις ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀμεσης πηγῆς τοῦ σχολίου ἀναγκαστικὰ ἔπρεπε νὰ βασισθῇ σὲ μικρὲς φραστικὲς συγγένειες ἢ διαφορές, καί ἐνίοτε στὴν ἐπιλογή τῆς «χαρακτηριστικώτερης» ὁμοιότητος, ὅποτε ἡ ὑπαισέλευση τοῦ ὑποκειμενικοῦ στοιχείου — ἀλλὰ ὅχι, ἐλπίζω, καί ἡ αὐθαιρεσία — ἦταν ἀναπόφευκτη. Σὲ περιπτώσεις ποὺ τελικὰ οἱ πηγές ἐμφανίζονται «ἰσότιμες» ἢ ποὺ τὸ κείμενο τοῦ σχολίου προκύπτει ἀπὸ συνδυασμὸ περισσοτέρων πηγῶν, αὐτὸ σημειώνεται ἀνάλογα. — Ὅσες φορές στὰ σχόλια γίνεται μνεῖα νομοθετικοῦ κειμένου ἢ αὐτοκρατορικῆς ἢ πατριαρχικῆς πράξεως σημειώνεται ἡ σχετικὴ ἐνδειξη βάσει τῶν ἐν χρήσει ἐκδόσεων, συλλογῶν ἢ καταλόγων.

Οἱ χρησιμοποιούμενες στίς παραπομπές συντομογραφίες εἶναι:

ΡΠ ἢ Ράλλης - Ποτλῆς

= Γ. Α. Ράλλης - Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων*, Α'-Ψ', Ἀθῆναι 1852-1859.

ΖΕΠΟΣ ἢ Ζέπος

= Ι. Ζέπος, *Jus Graecoromanum*, Α'-Π', Ἀθῆναι 1931.

ΓΕΔΕΩΝ ἢ Γεδεών

= Μ. Γεδεών, *Κανονικαὶ Διατάξεις*, Α'-Π', Κωνσταντινούπολις 1888-1889.

Πηδαλίον

= Ἀ. Χρ. Νικόδημος, *Νεώτερος Νικόδημος (μνημοναρχὸς, Ἡράκλειος) ἐπιμ. Παντελεήμων Καρκαβιόλης*, μητροπολίτης Κορινθίας, Ἀθῆναι 1970 [Γιὰ τὸν Νικόδημο τὸν Ἀγιορείτη ὡς μόνον στὴν αὐτὴ συντάκτη τοῦ Πηδαλίου βλ. πρόχειρα: Θεόκλητος Διονυσιάτης, *Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης*, Ἀθῆναι 1959, 213 κέ· Νικόδημος Παυλόπουλος, *Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης*, Ἀθῆναι 1971, 58 - 59, 173 κέ· Χρ. Γιανναράς, *Ἡ Ἐλευθερία τοῦ Ἡθους*, Ἀθῆναι 1970, 144· Timothy Ware, *The Orthodox Church*, Middlesex 1967, 213 — καὶ τὸν πρόλογο τῶν ἐκδοτῶν τῆς ἀνωτέρω ἐκδόσεως τοῦ Πηδαλίου. Ἄλλως ὁ Ἀν. Π. Χριστοφίλοπουλος, *Ἑλληνικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον*, Ἀθῆναι 1965, 65, ὁ ὁποῖος τονίζει κυρίως τὸ πρόσωπο τοῦ Ἀγαπίου (Λεονάρδου)].

Εὐχολόγιον

= *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ἐπιμ. ἀρχιμ. Σπυρίδων Ζερβός, Βενετία 1862, ἀνατ. Ἀθῆναι 1970.

Ἱερατικόν

= *Ἱερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθῆναι 1951.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΑΝ

DÖLGER ἢ Dölger

= Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, I-V, Μόναχο-Βερολίνο 1924-1965.

GRUMEL ἢ Grumel

= V. Grumel, *Les registres des actes du patriarchat de Constantinople*, I-III, IV (V. Laurent), [Χαλκηδών-Παρίσι] 1932-1971.

ZACHARIAE ἢ Zachariae

= C. E. Zachariae a Lingenthal, *Novellae et Auctorae Bullae imperatorum post Justinianum* (= *Jus Graecoromanum III*), Λειψία 1856 (ἀνκτ. εἰς Ζάχαριον Α').

NOAILLES-DAIN ἢ Noailles-Dain

= P. Noailles - A. Dain, *Les Novelles de Léon l'Éclaircisseur*, Παρίσι 1949.

PITRA ἢ Pitra

= J. B. Pitra, *Analecta sacra et classica Spicilegio Solensi parata - Juris ecclesiastici graecorum selecta paralipomena*, VI, ἐκδ. A. Battandier, Παρίσι-Ρώμη 1891.

9. Editio princeps: J. Leunclavius, *Juris graecoromani tam canonici quam civilis tomī duo*, ἐκδ. M. Freher, Φραγκφούρτη 1596, I, 1 κέ. ἡ ἴδια ἐκδοσις ἀνατυπώνεται στὸν J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus, series graeca*, Παρίσι 1857 - 1866, CL, 45 κέ. Ἡ ἐξαγγελλομένη στοὺς Ράλλη - Ποτλῆ, Ε', 47 σημ. 1 δημοσίευση, στὸν 5' τόμο τοῦ Συντάγματος, τῆς Ἐπιτομῆς δὲν πραγματοποιήθηκε τελικὰ, καὶ ὁ τόμος 5' παρέμεινε ἀφιερωμένος ἀποκλειστικὰ στὸ ἔργο τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη. — Ἡ Ἐπιτομή, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς Ἐξαβίβλου, μετὰ τὴν εἰσαγωγικὴ «Προθεωρία», διακεῖται σὲ 6 «τμήματα» (Α - 5), τὰ ὁποῖα ὑποδιαιροῦνται (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ 6ο «Περὶ γυναικῶν») σὲ «ἐπιγραφάς» γιὰ τὶς παραπομπὰς στὰ ἐπὶ μέρους χωρία («κινόνες»), τὰ ὁποῖα δὲν ἀριθμοῦνται στὶς ἐκδόσεις, χρησιμοποιῶ αὐξοῦσα ἀρίθμηση κατὰ «ἐπιγραφὴν», ὅπως καὶ σὲ προηγούμενο δημοσίευσμά μου («Ἀνύπαρκτο "συνοδικὸν ψήφισμα" ...», ἐνθ' ἄνωτ., 54 σημ. 2): αὐτοῦ τοῦ τρόπου ἀριθμήσεως ὑπάρχει, ἄλλωστε, «αὐθεντικὴ» καθιέρωση στὸ σχόλιο Δ,4,[1] ποὺ χρησιμοποιεῖ ὅμοια μέθοδο παραπομπῆς (Ζήτηι εἰς τὸ περὶ γυναικῶν, κ ε φ ἄ λ α ι ο ν ι γ' = 5 «περὶ γυναικῶν», [13] κ. 18 Μ. Βασιλείου)· συνήθως οἱ συγγραφεῖς παραπέμπουν ἀπλῶς στὴν σελίδα τῆς editio princeps ἢ τὴν στήλη τῆς PG ἢ ἀναφέρονται στοὺς κανόνες ποὺ σημειώνονται στὴν ἐπιγραφὴ κάθε χωρίου. Γιὰ τὰ σχόλια ἀναφέρομαι στὸ χωρίο ὑπὸ τὸ ὁποῖο κάθε σχόλιο δημοσιεύεται.

- A, 1, [2] Ὁ μὲν τῶν ἀποστόλων κανὼν... = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 4 Α' Οἰκουμενικῆς (ΡΠ, Β', 122)· ὅχι Βαλσαμῶν αὐτόθι, οὔτε Βλάσταρης X, 1 καὶ 5 (ΡΠ, Γ', 496 καὶ 501)· πρβλ. Ἀριστηνὸς αὐτόθι (ΡΠ, Β', 123-124) καὶ ἐρμηνευτὲς στὸν 1 Ἀποστολικὸν (αὐτ., 2-3).
- A, 1, [4] Σχόλιον Φιλοθέου πατριάρχου: Σημειώσαι τὸ «κανονικῶς» καὶ τὸ «εἰ φιλονείκως»..., καὶ
- A, 1, [6] Σχόλιον Φιλοθέου: Τουτέστιν ἱκανὸς ἔστω καὶ μόνος ὁ μητροπολίτης... = πατριάρχης ΦΙΛΟΘΕΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ (1353-1376)· σχόλια προφανῶς εἰδικὰ συντεταγμένα ἐξ ἀφορμῆς τῆς Ἐπιτομῆς¹⁰.
- A, 1, [8] Διὰ τὴν τῆς κακίας ὑπερβολήν... = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 30 Ἀποστολικὸν (ΡΠ, Β', 37-38)· ἡ ἐπιστολὴ Γενναδίου ποὺ μνημονεύεται στὸ σχόλιο, μνη-

10. Στὴν διατύπωση τῆς ὁποίας (κανονικῶς καὶ εἰ φιλονείκως, ἐκεῖ ὅπου ὁ 6 Α' Οἰκουμενικῆς ἔχει: κατὰ κανόνα ἐκκλησιαστικὸν καὶ δι' οἰκίαν φιλονεικίαν) ρητὰ ἀναφέρεται. Τὰ μόνα ἴσως πρωτότυπα σχόλια ποὺ περιέχονται στὴν Ἐπιτομή, τὸ πρῶτο σχόλιο ὑπενθυμίζει ἀπλῶς τὴν ἐρμηνεία τοῦ Ζωναρᾶ στὸν κανόνα (Εἴτα ἐπὶ τῇ αὐτῇ ῥήτῃ, τῇ ψήφῳ, κανονικῇ οὕσῃ, οἱ πλείονες συμφωνήσωσι καὶ ὁμογενοποιησώσι, ὅσοι δὲ ὅτις ἀντιτίθωσι φιλονείκως, ἀλλ' οὐκ εὐλόγως, καὶ τοῖς ἄλλοις ἐναντιῶνται, ἢ τῶν πλείονων κρατήσῃ ῥήσις ΡΠ, Β', 129, πρβλ. Βαλσαμῶνα καὶ Ἀριστηνὸν αὐτόθι, 129-131), ἡ ὁποία ὁμῶς οὐσιαστικὰ ἀπλῶς ἐπαναλαμβάνει, μὲ ἐκαστὰ ἐντονώτερο χρωματισμό, τὴν διατύπωση τοῦ κανόνα, ἰσχυρὴ καὶ νὰ καταλήγῃ στὸ συμπέρασμα τοῦ Φιλοθέου: εἰ γὰρ ἀφιλονείκως καὶ ὀρθῶς ἀντιλεγμῶν, οὐδὲ οἱ δύο πάντως παροπτιέοι· τὸ δεύτερο σχόλιο (στὸν κανόνα 6 Σαρδικῆς), τὸ ὁποῖο δὲν φαίνεται νὰ κατὰγεται, καθ' οἷονδῆποτε τρόπο, ἀπὸ τοὺς παλαιότερους ἐρμηνευτὲς, ποὺ περιορίζονται οὐσιαστικὰ νὰ σημειώσουν ὅτι ὁ κανὼν στερεῖται πλέον πρακτικῆς ἐφαρμογῆς, εὐστοχα ἐπισημαίνει ὅτι, καὶ ὅταν συμβῇ νὰ ἀνήκῃ σὲ ἓνα μόνον ἀρχιερεῖα τὸ δικαίωμα ἐκλογῆς ἐπισκόπου, γιὰ τὴν τέλεση τῆς ἀρχιερατικῆς χειροτονίας τοῦ ἐκλεγέντος δὲν ἀρκεῖ ἓνας μόνον ἀρχιερεὺς (ὁ ἐκλέξας). — Οἱ ἐκδόσεις ἀποδίδουν τὰ σχόλια στὸν πατριάρχη Φιλόθεον Κόκκινον (1353-1355 καὶ 1364-1376), στὸν ὁποῖο ἀποδίδεται καὶ ἡ γνωστὴ Ἀνατροπὴ τῶν ἀναγεγραμμένων ἀναθεματισμῶν (Leunclavius - Freher, I, 288 κέ. = Migne, CXIX, 895 κέ. καὶ CLIV, 821 κέ. = G. E. Heimbach, *Constantini Harmenopoluli: Manuale Legum seu Hexabiblos cum Appendicibus*, Λειψία 1851, 822 = ΡΠ, Ε', 128 κέ.), ἀπάντησι στὴν ἐνταξὴ ἀπὸ τὸν Ἀρμενόπουλο στὸ corpus τῆς Ἐξαβίβλου τῶν λεγομένων «τριῶν τόμων» ποὺ ὑποβάλλουν τοὺς στασιαστὲς κατὰ τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας καὶ σὲ ἐκκλησιαστικὸ ἀνάθεμα (Migne, CL, 41 κέ. = Heimbach, 822 = ΡΠ, Ε', 127 κέ.), ἡ ὁποία, μὲ τὴν σειρὰ τῆς, ἐντάχθηκε ἐπίσης στὸ corpus τῆς Ἐξαβίβλου ἴσως σὲ κάποια «τρίτη ἐκδοσις» (βλ., πρῶχειρα, Κ. Γ. Πιτσακῆς, *Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξάβιβλος*, passim, κυρίως ιε', κβ' σημ. 27, κη' σημ. ἀρ. 5, μη'-ν' καὶ τίς ἐκεῖ παραπομπές, στὶς ὁποῖες προστίθεται ἤδη: J. Darrouzès, *Recherches sur les ὁφίγια de l'église byzantine* (=Archives de l'Orient Chrétien 11), Παρίσι 1970, 165)· στὴν «ἐκδοσις» αὕτῃ θὰ ἦσαν δυνατόν νὰ ἔχουν ἐνταχθῇ καὶ τὰ δύο σχόλια τοῦ Φιλοθέου στὴν Ἐπιτομή, ἐὰν πράγματι ὁ Φιλόθεος εἶναι ὁ συντάκτης τούτος. — Στὸν

μονεύεται καὶ ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα αὐτόθι, ὅχι ὅμως καὶ ἡ ἐπιβολὴ τῆς διπλῆς ποινῆς διὰ τὴν τῆς κακίας ὑπερβολήν: ἀντίστροφα στὸν Βλάσταρη E, 19 (PΠ, ς', 272-273)· ἡ ἐπιστολὴ Γενναδίου μνημονεύεται στὸν Βλάσταρη X, 28 (PΠ, ς', 511) καὶ στὴν «Προθεωρία» του (αὐτ., 21). Γιὰ τὴν ἐπιστολὴ βλ. ἀνωτέρω σημ. 5.

A, 2, [1] *Ἦγουν, εἰ ἀποκάλυψις περὶ αὐτοῦ...* = ZΩNAPAΣ εἰς 80 Ἀποστολικὸν (PΠ, B', 103) > Βαλσαμῶν αὐτόθι (PΠ, B', 104) > Βλάσταρης, A, 1 (PΠ, ς', 350).

A, 4, [1] *Οὐκ ἐπὶ τῷ ἀεὶ τοῖς ἐκεῖ συνεῖναι...* = ZΩNAPAΣ εἰς 14 Ἀποστολικὸν (PΠ, B', 18)· contra Βαλσαμῶν, «ἐτέρα ἐρμηνεία», αὐτόθι (PΠ, B', 19-20)· ὅχι Βλάσταρης, A, 9 (PΠ, ς', 84).

A, 4, [6] *Ἡ συνοδικὴ τοῦ πατριάρχου Μιχαήλ...* = GRUMEL 1316 τοῦ πατριάρχου ΜΑΝΟΥΗΛ B' ΧΑΡΙΤΟΠΟΥΛΟΥ (1244-1254) τῆς 10.7.1250 (PΠ, E', 116-118 = ΓΕΔΕΩΝ, B', 40-43 ἀρ. PMB'/PNA')· στὸ σχόλιο τὸ ὄνομα διορθωτέο: *Μανουήλ*^{10α}· ἀπὸ τὸν Ἀρμενόπουλο στὸ *Πηδάλιον*, 414 σημ. 1, ὅπου ὁ πατριάρχης ταυτίζεται ἐσφαλμένα μὲ τὸν Μιχαήλ Γ' τὸν Ἀγγιάλου. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 4 ὑπὸ στοιχεῖο α.

A, 4, [9] *Τὸ δὲ συνοδικὸν σημεῖωμα τοῦ πατριάρχου Μιχαήλ...* = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, X, 17 (PΠ, ς', 505-506) < Βαλσαμῶν εἰς 34 Κεκοιμένης (PΠ, Γ', 440-444 = ΓΕΔΕΩΝ, B', 29-33 ἀρ. ΡΛΕ/ΡΜΔ')· πρὸς GRUMEL M18 τοῦ πατριάρχου Μιχαήλ Γ' τοῦ Ἀγγιάλου (1170-1178) Νοεμβρίου 1170· βλ. καὶ σχόλιο A, 4, [17] (b) καὶ τίς ἐκεῖ παραπομπές.

A, 4, [15] *Περὶ δογματικῶν λέγει ζητήσεων...* = ZΩNAPAΣ εἰς 34 Ἀποστολικὸν (PΠ, B', 45) > Βαλσαμῶν αὐτόθι > Βλάσταρης, E, 11 (PΠ, ς', 253).

A, 4, [17] (a) *Ἡ τοῦ Ταρασίου πρὸς Ἀδριανόν...* = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, X, 28 (PΠ,

Φιλόθεο εἶχε ἐπίσης ἀποδοθῆ, ἀλλὰ χωρὶς οὐσιαστικὸ ἔρεισμα, ἡ γνωστὴ χρονολογικὴ σημείωση πρὸ τοποθετεῖ τὴν σύνταξιν τῆς Ἑξαβίβλου καὶ τῆς Ἐπιτομῆς στὸ ἔτος 1344/1345 (βλ. Πιτσακῆς, αὐτόθι, ιδ' κέ. καὶ τοῦ ἴδιου, «(Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου;) Ἀνέκδοτη "πραγματεία" περὶ νηστειῶν», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρευνῆς τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, ΙΗ' (1971), 226 κέ. καὶ τὴν ἐκεῖ βιβλιογραφία, στὴν ὁποία προστίθενται: J. Verpeaux, «Un témoin de choix des œuvres de Constantin Harmenopoulos: Le Vaticanus Ottobonianus gr. 440», *Revue des Études Byzantines*, XXI (1963), 224 σημ. 2 καὶ Αἰκ. Χριστοφίλοπούλου, «Ἡ Ἀντιβασίλειά εἰς τὸ Βυζάντιον», *Σύμμεικτα Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν B.I.E.*, Β' (1970), 109 σημ. 4).

10α. Στὸ ἐκδεδομένο κείμενο τοῦ σχολίου ἡ φράσις: *πάρεξ τοῦ ἐν τῷ ἱερῷ σὺν θρόνῳ* (μετάφρ. «in templo cum throno»!) ἐγκαθιδρόεσθαι διορθωτέα βέβαια: *πάρεξ τοῦ ἐν τῷ ἱερῷ συνθρόνῳ ἐγκαθιδρόεσθαι* (ἔτσι καὶ τὸ κείμενο τῆς πράξεως).

ς', 511) < Ζωναράς καὶ Βαλσαμών εἰς 30 Ἀποστολικὸν (PΠ, Β', 37-38)· πρβλ. «Προθεωρία» τοῦ Βλάσταρη (PΠ, ς', 25). Γιά τὴν ἐπιστολὴ Ταρασίου βλ. ἄνωτέρω σημ. 5.

A, 4, [17] (b) *Τὸ δὲ χρυσόβουλλον τοῦ βασιλέως Ἰσαακίου...* = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, X, 28 (PΠ, ς', 514-515) < Βαλσαμών εἰς Νομοκάνονα, Α', 34 (PΠ, Α', 75-76): νεαρὰ DÖLGER 943 + 944 = ZACHARIAE coll. IV, 1 Ἰσαακίου Α' Κομνηνοῦ (1057-1059) (ΖΕΠΟΣ, Α', 275-276) καὶ πράξη GRUMEL 942 τοῦ πατριάρχου Νικολάου Γ' τοῦ Γραμματικοῦ (1084-1111) τῆς 15.11.1086 ἢ 1101 (PΠ, Ε', 60-62)· τὸ μνημονεύμενον στὸ σχόλιο, ἀπὸ τὸν Βλάσταρη, «συνοδικὸν ψήφισμα τοῦ πατριάρχου Μιχαήλ», τὸ ὁποῖο εἶχε νομισθῇ ὅτι εἶναι, ἄγνωστη ἀπὸ ἄλλου, πράξη τοῦ Πατριάρχου Μιχαήλ Α' Κηρουλαρίου (1043-1058): GRUMEL *880 (PΠ, Ε', 47 σημ. 1 καὶ 280 σημ. 2), εἶναι στὴν πραγματικότητα ἡ πράξη GRUMEL 1118 τοῦ Μιχαήλ Γ' (ἄνωτέρω, σχόλιο A, 4, [9])¹¹· ἀπὸ τὸν Ἀρμενόπουλο στὸ *Πηδάλιον*, 31 σημ. 1.

A, 4, [49] *Τότε ὁ πρότερον χειροτονηθεὶς...* ΑΡΙΣΤΗΝΟΣ εἰς 86 Καρθαγένης (PΠ, Γ', 517)· πρβλ. Ζωναράς καὶ Βαλσαμών αὐτόθι (αὐτ., 515-516)· ὅχι Βλάσταρης. Πρβλ. σχόλιο B, I, [10].

A, 4, [57] *Σχόλιον τοῦ Κίτρου: Ὁ ὑπερταύτης ἐνδόξει μὲν τοῦ ἐπ' αὐτὸν ἐπισκόπου...* = ἸΩΑΝΝΟΥ ΚΙΤΡΟΥΣ, «κανονικὴ ἀποκρίσις» (4) (PΠ, VI, 635-636 ἀρ. 160/7: *Εἰ συμβῇ ἱεροεργῆσαι...* = M. I. Γεδεών, «Συλλογὴς κανονικῆς ἐφόλκιον», *Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλία*, Λς' (1916), 1 = Ἀ. Πάβλωφ, «Περὶ τοῦ τίτι προσήκουσιν αἱ κανονικαὶ ἀποκρίσεις ὡς ἀποδίδουσιν Ἰωάννη τῷ Κίτρου ἐπισκόπῳ», *Vizantijskij Vremennik*, I (1894), 498: *Ἐὰν συμβαίῃ μητροπολίτην ἱεροεργῆσαι... ἀπὸ τὴν περίληψιν Βλάσταρη*)¹².

11. Βλ. εἰδικὸ δημοσίευμα γιὰ τὸ χωρίο: Κ. Γ. Πίτσας, «Ἀνόπαρτο "συνοδικὸν ψήφισμα"...», ἐνθ' ἄνωτ. (σημ. 1), καὶ τίς ἐκεῖ παραπομπές.

12. Ἡ παποίθησις ποῦ εἶχε δημιουργηθῇ, κυρίως μετὰ τὸ δημοσίευμα τοῦ Ἀ. Πάβλωφ, ἐνθ' ἄνωτ., ὅτι οἱ ἀποδιδόμενες στὸν Ἰωάννη Κίτρου ἀποκρίσεις ἀνήκουν στὴν πραγματικότητα στὸν Δημήτριο Χωματιανὸ (βλ. κυρίως: A. m. H. e r m a n, *introduction* εἰς I s. C r o c e, *Textus selecti ex operibus commentatorum byzantinorum iuris ecclesiastici*, Βατικανὸ 1939, 28 - 30 § 24· Ἀν. Π. Χριστοφιλόπουλος, «Δημήτριος Χωματιανός», *Θεολογία*, Κ' (1949), 741 - 749, ἔδῃ στὸν τόμο *Δίκαιον καὶ Ἱστορία*, Ἀθῆναι 1973, 156· τοῦ ἴδιου, *Ἑλληνικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον*, Ἀθῆναι 1965, 52· Μ. Πέτροβιτς, *Ὁ Νομοκάνων εἰς ἰδ' τίτλους καὶ οἱ βεζαντινοὶ σχολιασταί*, Ἀθῆναι 1970, 101 σημ. 84· πρβλ. καὶ Βαρθολομαῖος Ἀρχοντάκης, ἐνθ' ἄνωτ., 84 σημ. 1 — βλ., παλαιότερα, J. Z h i s h m a n, ἐνθ' ἄνωτ., Β', 314 σημ. 43 [533 σημ. 3 τῆς πρωτότυπης ἐκδόσεως· ἡ παρατήρησις εἶναι προγενέστερη τοῦ δημοσιεύματος τοῦ Πάβλωφ, ὁ ὁποῖος τὴν μνημονεύει, 495 σημ. 1], ὅπου καὶ

A, 5, [7] 'Εντεῦθεν ὁ πατριάρχης Λουκᾶς... = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Δ, 8 (ΠΠ, ς', 222) < Βαλσαμῶν εἰς 12 Καρθαγένης (ΠΠ, Γ', 324 = ΓΕΔΕΩΝ, Β', 17 ἀρ. ΡΚΓ'/ΡΑΒ'): πράξη GRUMEL 1097 τοῦ πατριάρχῃ Λουκᾶ Χρυσοβέργῃ (1157-1170): ἀπὸ τὸν Ἀρμενόπουλο κυρίως, καὶ δευτερευόντως ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα («Αὐτὸ τοῦτο λέγει καὶ ὁ Βαλσαμῶν»), στὸ Πηδάλιον, 470 σημ. 1¹³.

ταυτόσημη γνώμη τοῦ Μ. Π ο τ λ ῆ· contra ὁ μεταφραστὴς τοῦ Zhishman Μελ. Ἀποστολόπουλος, αὐτόθι, Α', 96-97 σημ. καὶ Β', 315 σημ.), κλονίσθηκε μετὰ τὶς σχετικὲς ἐργασίες τοῦ J. Darrouzès, *Recherches...*, ἐνθ' ἄνωτ., 172 κέ. («Les réponses canoniques de Jean de Kitros») καὶ «Les réponses canoniques de Jean de Kitros», *Revue des Études Byzantines*, XXXI (1973), 319 - 334· στὸ τελευταῖο δημοσίευμα γίνεται διαχωρισμὸς τῶν «ἀποκρίσεων» πού, κατὰ τὴν γνώμη τοῦ συγγραφέα, ἀνήκουν σὲ κάθε ἓνα ἀπὸ τοὺς δύο κανονολόγους (μεταξὺ τῶν θεωρουμένων ὡς αὐθεντικῶν «ἀποκρίσεων» τοῦ Ἰωάννου Κίτρος περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἄνωτέρω)· ὁ συγγραφέας εἰκάζει ὅτι ὁ Ἰωάννης Κίτρος μπορεῖ νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸν μνημονευόμενον μεταξὺ τῶν πατριαρχικῶν ἀρχόντων τὸ 1191 λογοθέτη Ἰωάννη Χωματηνό, ὁ ὁποῖος θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ εἶναι συγγενὴς τοῦ Δημητρίου ὁ 1^{ος} καὶ ἡ συγγένεια τῶν ἀπόψεων τῶν δύο κανονολόγων θὰ ἦταν δικαιολογημένη.

13. Γιὰ τὴν ὑπόθεση τῆς καθαιρέσεως τοῦ Ἀναθρόνου Ἰωάννου, στὴν ὁποία ἀναφέρεται τὸ σχόλιο, ἀπὸ ἀπόψεως ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, σὲ σχέση μὲ τὸν θεσμὸ τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Κυπριακῆς ἐκκλησίας, βλ. πρόσφατα Ἀ. Ν. Μιτσηλόπουλος, «Τὸ αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου», *ΠΕ Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, Ἀθήναι 1976, 13-14 (αὐτόθι καὶ προφορικὴ ἀνάπτυξη τοῦ Γ. Ι. Κονιδάρη, πού δὲν περιέχεται στὴν ἐκτύπη εἰσήγησή του στὸ ἴδιο θέμα) καὶ τὴν ἐκεῖ βιβλιογραφία· ὁ Ἀ. Ν. Μιτσηλόπουλος δὲν βλέπει θιγόμενο τὸ αὐτοκέφαλο ἀπὸ τὴν, σύμφωνη, ὅπως δέχεται, πρὸς τοὺς κανόνες, ἀπόφαση τῆς ἀκυρώσεως τῆς καθαιρέσεως, πολὺ περισσότερο ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι δὲν πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ συνοδικὴ ἀπόφαση, ἀλλὰ, ὅπως ὑποστηρίζει στηριζόμενος στὴν ἀφήγηση τοῦ Βαλσαμῶνος, γιὰ ἀπόφαση τοῦ βασιλικοῦ δικαστηρίου, μὲ συμμετοχὴ τοῦ πατριάρχῃ, τῆς συνόδου καὶ τῆς συγκλήτου (πρβλ. καὶ Γεδεών, ἐνθ' ἄνωτ., ὅπου ἐκφράζεται ἀντίστοιχη σκέψη)· ὁ Γ. Κονιδάρης ἐμμένει περισσότερο στὴν ὀρθότητα τῆς ἀποφάσεως ἀπὸ πλευρᾶς ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου (ἐκκλησιολογικὴ σημασία τοῦ ἀριθμοῦ 1+12 στὴν συγκρότηση τῶν συνόδων, ἀρχὴ τῆς ἀποδοχῆς τῆς ἐπιεικέστερης πάντοτε γιὰ τὸν κατηγορούμενον ἐρμηνείας, ἡ ὁποία πρέπει νὰ διέπῃ, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο, τὸ ἐκκλησιαστικὸ ποινικὸ δίκαιο)· βλ., παλαιότερα, contra: Φιλ. Γεωργίου, *Εἰδήσεις ἱστορικαὶ περὶ τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου*, Ἀθήναι 1875, φωτ. ἀνατύπωση Λευκωσία 1975, 38 (αὐτόθι στὸ «γενικὸν εὔρετήριον» ὑπὸ Μεν. Χριστοδούλου, ιε', παρὰπομπὴ στὸν ἀρχιεπίσκοπο Κύπρου Ἰωάννη Α', ἐνῶ πρόκειται γιὰ τὸν Ἰωάννη Β' τὸν Κρητικὸ 1156 - 1169). Ὁ μητροπολίτης Σάρδεων Μάξιμος, *Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἐν τῇ Ὁρθοδόξῃ Ἐκκλησίᾳ*, Θεσσαλονίκη 1972, 287 θεωρεῖ τὸ περιστατικὸ ὡς ἐνάσκηση τῶν δικαιωμάτων πού ἀναγνωρίζονται στὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχῃ ἀπὸ τὰ γνωστὰ χωρία Ἐπαναγωγῆς, Γ', 9-10 κλπ. Προφανῶς ἡ νομολογία αὐτὴ ἔχει ἐμπνεύσει τὸ ἄρθρο περὶ καθαιρέσεως ἐπισκόπων τοῦ καταστατικοῦ χάρτη τῆς Κυπριακῆς Ἐκκλησίας τοῦ ἔτους 1929 (ἄρθρ. 23), σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ ἀντίστοιχο ἄρθρο τοῦ καταστατικοῦ χάρτη τοῦ 1914 (ἄρθρ. 14): βλ. Βαρνάβας Τζωρτζᾶτος, *μητροπολίτης*

- A, 7, [9] schol. marg. *Ἡγορήσεν οὗτος ὁ κανὼν* [sc. 39 Πενθέκτης]. Πρβλ. ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, E, 11 (PΠ, ς', 258-259) < Ζωναρᾶς, Βαλσαμών, Ἀριστηνὸς στὸν κανόνα (PΠ, Β', 396-397)¹⁴.
- A, 8, [3] *Ὁ Μάκρης Θεόδουλος*... = ΒΑΛΣΑΜΩΝ, «έτερα ἐρμηνεία» εἰς 16 Πρωτοδευτέρας (PΠ, Β', 700 = ΓΕΛΕΩΝ, Β', 27-28 ἀρ. ΡΛΓ'/PMB'): πράξεις GRUMEL 1095 τοῦ Λουκᾶ Χρυσοβέργη καὶ 1138 τοῦ Μιχαήλ Γ' τοῦ Ἀγχιάλου· ὅχι Βλάσταρης· ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα στὸ *Πηδάλιον*, 181 σημ. Στὸ κείμενο τοῦ σχολίου ἀποκαθίσταται τὸ ὄνομα τοῦ πατριάρχῃ: <Λουκᾶ>, ὅπου οἱ ἐκδόσεις ἔχουν lacunam. Ἐπιγραφή τοῦ σχολίου: *Πρᾶξεις Συνοδική*.
- A, 8, [5] *Οὗτος κυριὸς ὢν φιλόσοφος*... = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, A, 2 (PΠ, ς', 70) < Ζωναρᾶς εἰς 4 Β' Οἰκουμενικῆς (PΠ, Β', 177)· πρβλ. Βαλσαμών αὐτόθι· τὸ σχόλιο δυνατόν νὰ ἔχη ληφθῇ καὶ ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τοὺς ἐρμηνευτές.
- A, 8, [7] *Ἀρειανίσαντος Κωνσταντίου*... = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 5 Β' Οἰκουμενικῆς (PΠ, Β', 178)· πρβλ. Βαλσαμών αὐτόθι (αὐτ., 179)· βλ. ἐπίσης Ζωναρᾶς > Βαλσαμών (PΠ, Γ', 227) > Βλάσταρης (PΠ, ς', 12) > Ἀρμενόπουλος, «Προθεωρία» τῆς Ἐπιτομῆς περὶ τῆς συνόδου τῆς Σαρδικῆς: ἀλλ' ἐκεῖ δὲν γίνεται ρητὰ λόγος περὶ τοῦ τόμου τοῦ ἀνημονεύεται στὸ σχόλιο.
- A, 9, [2] (a) *Κορπερίσκοποι, οἱ τὰς λειτουργιῶν ἐξαρχοί*... συνδυασμὸς ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, E, 30 εἰς 57 *Αἰτιολογία* < Βαλσαμών καὶ Ἀριστηνὸς στὸν ἴδιον κανόνα: PΠ, Γ', 223-224· πρβλ. Ζωναρᾶς αὐτόθι > + ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, E, 31 εἰσαγ. (πρβλ. Βαλσαμών καὶ Ἀριστηνὸς εἰς 13 Ἀγκύρας: PΠ, Γ', 47-48 καὶ Βαλσαμών εἰς 10 Ἀντιοχείας: PΠ, Γ', 142): τὰ δύο χωρία τοῦ Βλάσταρη σὲ στενὴ γειτνίαση (PΠ, ς', 286).
- A, 9, [2] (b) *Ἐτερον: ὁ δὲ ἰδ' τῆς ζ'*... = 14 Ζ' Οἰκουμενικῆς (πρβλ. Γ, 2, [45] = Δ, 2 [11]). Τὸ σχόλιο προφανῶς στὸ χωρίο A, 9 [1]. Βλ. ἄνωτέρω, σημ. 3.
- B, 1, [2] *Δίγαμός ἐστιν*... = συνδυασμὸς χωρίων στὸν ΒΛΑΣΤΑΡΗ, Γ, 15 (PΠ, ς', 179-182): σ.182 (< Βαλσαμών εἰς 69 Μ. Βασιλείου: PΠ, Δ', 226) +

Κίτρος, *Οἱ βασικοὶ θεσμοὶ διοικήσεως τῆς αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου*, Ἀθῆναι 1974 37, 79. — Τὸ περιστατικὸ καὶ ἡ ἐξ αὐτοῦ νομολογία ἀπέκτησαν πρόσφατα νέα ἐπικαιρότητα στὴν ὑπόθεσις τῆς «καθαιρέσεως» ἀπὸ τοὺς τρεῖς συνοδικοὺς ἀρχιερεῖς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κύπρου Μιχακρίου Γ' (1950 - 1977), ἡ ὁποία κρίθηκε ἀνυπόστατη ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἐπὶ μέρους ἐκκλησιῶν· βλ. σχετικὰς δηλώσεις στὸν τύπο (Μάρτιος 1973 κέ.).

14. Γιά τὴν θέση τοῦ κανόνα στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Κύπρου βλ. passim στὴν βιβλιογραφία τῆς προηγουμένης σημειώσεως, στὴν ὁποία προστίθεται: Β α ρ ν ἄ β α ς Τ ζ ω ρ - τ ζ ᾱ τ ο ς, μητροπολίτης Κίτρος, *Τὸ αὐτοκέφαλον τῆς ἐκκλησίας τῆς Κύπρου* (ἀνακοίνωσις εἰς τὸ ΙΕ' Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν), Ἀθῆναι 1976, 8-9.

- σσ. 179-180 (= 98 Πενθέκτης· πρβλ. καὶ 69 Μ. Βασιλείου, αὐτόθι)· πρβλ. καὶ ψευδο-Ἰωάννης ὁ Νηστευτής, «περὶ μοιχείας», in fin. (ΡΠ, Δ', 439). Τὸ χωρίο βελτιώνεται ἂν συμπληρωθῇ: καὶ ὁ τὴν ἑτέραν μνηστευθεῖσαν ἀγόμενος <μοιχός>.
- B, 1, [6] κείμενο: Τοῦ αὐτοῦ [sc. Τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου]: Ὁ δημοσίον κλοπῆς ἐαλωκός... Ἰσως σχόλιο = ψευδο-ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΝΗΣΤΕΥΤΗΣ, «Περὶ κλοπῆς» (ΡΠ, Δ', 444 = Πηδάλιον, 714 καν. 28)· βλ. ἄνωτέρω σημ. 5.
- B, 1, [7] Ἡ πᾶν ἀμάρτημα ψυχικὸν λέγεται... = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 2 Α' Οἰκουμενικῆς (ΡΠ, Β', 117-118)· πρβλ. Βαλσαμὼν αὐτόθι (αὐτ., 119).
- B, 1, [16] Ἵνα τούτων ἐμφανιζομένων... Πρβλ. ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 89 Καρθαγένης (ΡΠ, Γ', 519)· πρβλ. καὶ Βαλσαμὼν, Ἀριστηνὸς αὐτόθι· ὅχι Βλάσταρης. Πρβλ. σχόλιο Α, 4, [49].
- B, 2, [1] Οὐχ ὥς θυσία ταῦτα... = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 3 Ἀποστολικὸν (ΡΠ, Β', 5)· πρβλ. Βαλσαμὼν, Ἀριστηνὸς αὐτόθι > Βλάσταρης, Κ, 8 (ΡΠ, ς', 318-319).
- B, 3, [3] Περὶ τούτων καὶ οἱ πολιτικοὶ νόμοι... = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 6 Ἀποστολικὸν (ΡΠ, Β', 9)· πρβλ. Ἀριστηνὸς αὐτόθι: γ. 121 c. 5 = Βασιλικά Γ, 1, 11.
- B, 3, [5] schol. marg. μόνον στήν editio princeps: Ἀπὸ τοῦ «στρατιωτικὰ πράγματα διοικεῖν» = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Κ, 32 (ΡΠ, ς', 342) < ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 83 Ἀποστολικὸν· πρβλ. Βαλσαμὼν αὐτόθι (ΡΠ, Β', 105).
- B, 3, [9] Ἐκεῖνός ἐστιν ὁ μὴ δεχόμενος... = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 12 Ἀποστολικὸν (ΡΠ, Β', 16)· πρβλ. Ἀριστηνὸς αὐτόθι καὶ Βαλσαμὼν ὑπὸ 13 Ἀποστολικὸν (ΡΠ, Β', 17) > Βλάσταρης, Α, 9 (ΡΠ, ς', 91-92). Πρβλ. σχόλιο Γ, 2, [57].
- B, 3, [18] Οὐ περὶ ἄλλης ἐνορίας ἐπισκόπου φησὶν... = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 32 Ἀποστολικὸν (ΡΠ, Β', 42-43)· πρβλ. Βαλσαμὼν, Ἀριστηνὸς αὐτόθι > Βλάσταρης, Α, 18 (ΡΠ, ς', 107) καὶ ἐρμηνεία Βαλσαμῶνος στήν «ἀπόκρισιν» 7 Νικολάου Κωνσταντινουπόλεως (ΡΠ, Δ', 424).
- B, 3, [19] Περὶ τούτου καὶ οἱ πολιτικοί... = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Α, 18 (ΡΠ, ς', 111-112) < Βαλσαμὼν εἰς Νομοκάνονα, Θ', 9 (ΡΠ, Α', 182-183) καὶ 4 Ζ' Οἰκουμενικῆς (ΡΠ, Β', 569): γ. 123 c. 11 = Βασιλικά Γ, 1, 21 (ἀνακριβῆς ἢ παραπομπὴ τῶν ἐκδόσεων στὸ c. 2).
- B, 3, [21] Ἡ δὲ ῥαγ' Ἰουστινιάνειος γεαρά... = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Κ, 35 (ΡΠ, ς', 346) < Νομοκάνων, Θ', 27 (ΡΠ, Α', 202) καὶ σχόλιο Βαλσαμῶνος αὐτόθι (αὐτ., 203): γ. 123 c. 10 = Βασιλικά Γ, 1, 20¹⁵.

15. Στὸ σχόλιο ἡ φράση καὶ μοναστηρίων ἐκβάλλει διορθωτέα: καὶ μοναστηρίῳ ἐμβάλλει· ἔτσι καὶ στὸ ὅμοιο σχόλιο Γ, 2, [9], καθὼς καὶ στοὺς Βαλσαμῶνα (καὶ μοναστηρίῳ ἐμβάλλεσθαι)

- B, 3, [22] Ἐπιτιμῶν δηλονότι... = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 39 Ἀποστολικὸν (PΠ, B', 54)· πρβλ. Βαλσαμῶν, Ἀριστηνὸς αὐτόθι > Βλάσταρης, K, 18 (PΠ, ς', 330).
- B, 3, [26] Ἀναβαπτίζειν μὲν τὸν βεβαπτισμένον... = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 47 Ἀποστολικὸν (PΠ, B', 62) > Βλάσταρης, B, 1 (PΠ, ς', 112).
- B, 3, [44] Ἦγουν τῆς μὲν ἱερωσύνης μετακινείσθω... = ΑΡΙΣΤΗΝΟΣ εἰς 1 Νεοκαισαρείας (PΠ, Γ', 71)· πρβλ. Ζωναρᾶς, Βαλσαμῶν αὐτόθι (αὐτ. 70-71) > Βλάσταρης, Π, 15 (PΠ, ς', 435)· βλ. 3 Πενθέκτης (κυρίως PΠ, B', 313) καὶ τοὺς ἐκεῖ ἐρμηνευτὲς (αὐτ., 314-315)· πρβλ. ἐπίσης τοὺς ἐρμηνευτὲς εἰς 6 Πενθέκτης (PΠ, B', 319), 26 Πενθέκτης (αὐτ., 362-364), 21 Πενθέκτης (αὐτ., 352-354), 27 M. Βασιλείου (PΠ, Δ', 161-165) καὶ 9 Νεοκαισαρείας (PΠ, Γ', 84-87) > Βλάσταρης Γ,2, Γ,9, Π,16 K,1 passim: οὕτω γὰρ ἔν τισι τῶν ἐξηγητῶν εὗρηται (βλ. ἄνωτέρω σημ. 4 ὑπὸ στοιχείῳ δ)^{15α}· πρβλ. καὶ ν. 79 Λέοντος (ΖΕΠΟΣ, Α', 148 = NOAILLES-DAIN, 271-273).
- B, 3, [47] Ἦγουν τὴν καθ' αἷμα τυχὸν προσήκουσαν... = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Γ, 9 (PΠ, ς', 165) < Ζωναρᾶς, Βαλσαμῶν εἰς 27 M. Βασιλείου (PΠ, Δ', 162-163).
- B, 3, [49] Τοῦτο διὰ τὸ ἀπαγὲς αὐτῶν... = ΒΛΑΣΑΜΩΝ εἰς 30 Πενθέκτης (PΠ, B', 370)· πρβλ. τὸ κείμενο τοῦ κανόνα καὶ Ζωναρᾶς, Ἀριστηνὸς αὐτόθι (αὐτ., 369-371) > Βλάσταρης, Γ, 17 (PΠ, ς', 194).
- B, 3, [67] (a) Ἦ ἐπὶ τῷ ἀεινάῳ (ἄρῳ ἰεῶν ?) μύσῳ... — Ἦγουν λύσις τοῦ ἐπιτιμίου... = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 6 Καρθαγένης (PΠ, Γ', 309-310)· πρβλ. Βαλσαμῶν, Ἀριστηνὸς αὐτόθι (αὐτ., 311-313) > Βλάσταρης, M, 9 (PΠ, ς', 370).
- B, 3, [67] (b) Ἀπηγόρευται καὶ τοῖς ἱερεῦσι... = ΗΛΙΑΣ ΚΡΗΤΗΣ «ἀπόκρισις» 4

καὶ Βλάσταρη (καὶ μοναστηρίῳ ἐμβάλλεται): καὶ μοναστηρίῳ ἐμβάλλεσθαι καὶ τὸ κείμενο τῆς νεαρᾶς = Βασιλικῶν.

15α. Ἡ φράση, μοναδική (μαζὶ μὲ τὸ σχόλιο E,1,[1]) περίπτωση ρητῆς παραπομπῆς στοὺς βυζαντινοὺς ἐρμηνευτὲς, μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται εἴτε στὸ πολυάριθμο τῶν σχετικῶν χωρίων καὶ τίς διάφορες ἐρμηνεῖες τους, εἴτε, εἰδικώτερα, στὴν διαφορὰ ποὺ παρατηρεῖται στὴν ἐρμηνεία τοῦ 1 Νεοκαισαρείας μεταξὺ τοῦ Ἀριστηνοῦ, τὸν ὁποῖο ἀκολουθεῖ τὸ σχόλιο, καὶ τῶν ἄλλων ἐρμηνευτῶν: ὁ Ἀριστηνὸς θεωρεῖ ὅτι ὁ ὅρος τῆς τάξεως μετατίθεσθαι τοῦ κανόνος σημαίνει ὅτι τῆς μὲν ἱερωσύνης μετακινεῖται, τῆς δὲ τιμῆς καὶ τῆς καθέδρας μετέχει, ἐνῶ ὁ ὅρος ἐξωθεῖσθαι τέλεον ὅτι τέλεον ἐξωθεῖται [προφανῶς τῆς ἱερωσύνης]: ἀντίθετα οἱ Ζωναρᾶς καὶ Βαλσαμῶν θεωροῦν ὅτι ὁ πρῶτος ὅρος σημαίνει καθάρσεσι, ἐνῶ ὁ δεύτερος ὅτι, πλὴν τῆς καθαιρέσεως, τελείως ἐξωθεῖται τῆς ἐκκλησίας, τῆς μετὰ τῶν πιστῶν κοινωρίας ἐκβληθήσεται (πρόκειται στὴν πρώτη περίπτωση γιὰ τὸν πρεσβύτερο ποὺ νομφεύεται μετὰ τὴν χειροτονία, στὴν δεύτερη γιὰ τὸν πρεσβύτερο ποὺ «πορνεύει» ἢ «μοιχεύει»), ὥστε κατ' αὐτοὺς νὰ παραβιάζεται, στὴν δεύτερη περίπτωση, ἡ ἀρχὴ non bis in idem, θέμα ποὺ δὲν ἀνακύπτει μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Ἀριστηνοῦ.

(PΠ, E', 379)¹⁶. γιὰ τὴν τελευταία περίοδο: ὅτι τὰ τῶν ὑπεξουσίων ἁμαρτήματα τοῖς δεσπόταις αὐτῶν ἀναφέρεται βλ. ΝΙΚΗΤΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (PΠ, E', 444) [τὸ ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ ΗΛΙΑ: οὔτε οὖν τοῦ πατρὸς ζῶντος, οὔτε τοῦ δεσπότη, οἱ συνιόντες ἀνεύθυνον· αἱ γὰρ συνθῆκαι τῶν ὑπεξουσίων οὐδὲν ἔχουσι βέβαιον < 32 M. Βασιλείου].

B, 3, [78] schol. marg. **Ἦγουν μέχρι τοῦ φιλησαι...* = ΖΩΝΑΡΑΣ > ΒΑΛΣΑΜΩΝ εἰς 70 M. Βασιλείου (PΠ, Δ', 228-229). Παραλείπεται στήν ἐκδ. Migne.

B, 3, [81] (a) *Διὰ συγκατάβασιν τῶν τότε...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 3 Πενθέκτης (PΠ, B', 314)· πρβλ. Ἀριστηνὸς αὐτόθι (αὐτ., 315)· ἀόριστα Βαλσαμῶν αὐτόθι (αὐτ., 314)· ὅχι Βλάσταρης, Γ, 4 (PΠ, ς', 155). Γιὰ τὴν τελευταία φράση: πάντων σχεδὸν παρανομησάντων πρβλ. τὸ κείμενο τοῦ κανόνα: καὶ μάλιστα τοῦ ἐξ ἀγνοίας πτώματος εἰς οὐκ ὀλίγων ἀνδρῶν πλῆθος διύκοντος.

B, 3, [81] (b) *Οὔτε ἱερεὺς λουθείς...* = ΒΑΛΣΑΜΩΝ, «κανονικὴ ἀπόκρισις» 12 (PΠ, Δ', 457-458).

B, 3, [82] **Υπὸ κανῶν ἢ μυῶν τῶν προηγουμένων ἄρτων...* [σχόλιο, καίτοι δὲν χαρακτηρίζεται ρητὰ στίς ἐκδόσεις]· πατρ. γλῶσσῃς ΜΑΝΟΥΗΛ Β' ΧΑΡΙΤΟΠΟΥΛΟΣ (1244-1254) «ὡς τις ἐρωτήσας τὸν ἄνθρωπον» 2 (GRUMEL 1315: PΠ, E', 114-115 = ΓΕΛΕΩΝ, B', 38-39 βλ. PMA, P, 1).

B, 4, [24] **Ἰστέον ὅτι μόνον τῶν χαρτῶν ἔλαβε...* = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, § 5 (PΠ, ς', 210) < Βαλσαμῶν εἰς 18 Α' Οἰκουμένης (PΠ, B', 156)· πρβλ. καὶ «Μελέτη χάριν τῶν δύο ὁφεικίων» (PΠ, Δ', 536-537)· νεαρὸς Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ (1081-1118) DÖLGER 1278 = ZACHARIAE NOH. IV, 42 (ΖΕΠΟΣ, Α', 359-361) καὶ DÖLGER 1175 = J. Nicole, *Byzantinische Zeitschrift*, III (1894), 18-20 (ΖΕΠΟΣ, Α', 649-650) Αὐγούστου 1094· ὁ Βαλσαμῶν παραθέτει, ἐνθ' ἄνωτ., τὸ κείμενο τῆς πρώτης νεαρᾶς, ἀλλὰ προφανῶς ἔχει ὑπ' ὄψη καὶ τὸ κείμενο τῆς δεύτερης, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιεῖ, χωρὶς νὰ τὴν μνημονεύῃ, στήν «Μελέτη». Στὸ κείμενο τοῦ Βλάσταρη ἀντὶ Ἀλεξίου: Μανουήλ· στὸ σχόλιο: Μιχαήλ¹⁷.

16. Γιὰ τὸν Ἡλία Κρήτης (11ος - 12ος αἰ.) βλ. Aem. Herman, ἐνθ' ἄνωτ., § 13· Ἀν. Χριστοφίλοπουλος, ἐνθ' ἄνωτ., 52) ὡς πηγὴ τῶν σχολίων τοῦ Ἀρμενοπούλου ποὺ παραπέμπουν στὸν μακάριον Ἰωάννην (ἔτσι καὶ ἐδῶ: ὡς φησιν ὁ μακάριος Ἰωάννης), βλ. ἄνωτέρω σημ. 4 ὑπὸ στοιχεῖο β.

17. Ἦδη οἱ Ράλλης-Ποτλῆς, ς', 210 σημ. 1 εἶχαν ὑποδείξει, μὲ κάποιο ἀδικαιολόγητο δισταγμὸ, τὴν διόρθωση τοῦ χωρίου τοῦ Βλάσταρη: αἴσως, Ἀλεξίου». Ὁ J. Darrouzès, *Recherches...*, ἐνθ' ἄνωτ., 57 καὶ σημ. 1, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὸ σχόλιο τοῦ Ἀρμενοπούλου ὡς αὐτόνομη μαρτυρία (στήν ὁποία ὑποτάσσει τὸ χωρίο τοῦ Βλάσταρη, ἀντιστρέφοντας τὴν σχέση τῶν κειμένων) καὶ τὸ ἀναδημοσιεύει στὸ παράρτημα κειμένων τῆς μελέτης του, 548, ἀποκρούει καὶ

- B, 4, [7] *Ἐν ταῖς λεγομέναις τῶν ἁγίων ἀποστόλων διατάξεσι...* = ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑΙ ΔΙΑΤΑΓΑΙ, Η', XXVIII, 6 (ἐκδ. Fr. Funk, «Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων» Ἀποστολικῆς Διακονίας τόμ. 2, Ἀθήναι 1955, 162): ἀπὸ ποῦ ἀντλεῖ ἀμέσως τὸ σχόλιο;
- B, 4, [8] «σχόλιο» ἐνσωματωμένο στὴν ἐπιγραφή: *Ὁ ις' τῆς ἐν Τρούλλῳ ἀνα-
τρεπόντων τὸν ιε' τῆς ἐν Καισαρείᾳ* = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Δ, 5 (ΡΠ, ς', 209) < Ζωναρᾶς, Βαλσαμῶν, Ἀριστηνὸς εἰς 16 Πενθέκτης (ΡΠ, Β', 340-343): πρβλ. τοὺς ἐρμηνευτὲς στὸν 15 Νεοκαισαρείας (ΡΠ, Γ', 94-95).
- B, 6, [2] *Ἡ δὲ ιε' νεαρὰ τοῦ βασιλέως κυρίου Λέοντος...* = ΒΑΛΣΑΜΩΝ, «κανο-
νικὴ ἀπόκρισις» 14 (ΡΠ, Δ', 458-459): ν. 4 καὶ 15 Λέοντος (ΖΕΠΟΣ, Α', 59-60 καὶ 73 = NOAILLES-DAIN, 21-25 καὶ 59-61): στὸ σχόλιο ἔχει παραλειφθῇ ἢ ἐκπέσει ἡ μνεία τῆς δ' νεαρᾶς (ἴσως λόγῳ τῆς γειτνιασεως τοῦ δέ: ἢ < δ' > δὲ < καὶ > ιε' ἢ ἡ δὲ < δ' καὶ > ιε'): αὐτόθι ὀβελιστέο τὸ καὶ στὴ φράση: διὰ λειψάνων [καὶ] ἁγίων ἐνσωριασμοῦ. Πρβλ. Βαλσαμῶν εἰς 31 Πενθέκτης (ΡΠ, Β', 372) κ.ά.

τὴν γραφὴ τοῦ χωρίου τοῦ Βλάσταρη καὶ τὴν διόρθωσιν τῶν Ράλλη-Ποτλῆ, ἀποδεχόμενος τὴν γραφὴ τοῦ σχολίου: Μιχαὴλ (τὸν ὁποῖον ἐπικρίνει καὶ Μιχαὴλ Γ' τὸν Στρατιωτὴν [1056-1057] ἢ τὸν Μιχαὴλ Ζ' Δούκα τὸν Παραπινάκον, [1070-1078]): ὡς κύριον ἐπιχείρημα ἐπικαλεῖται ὅτι «si Manuel ou Alexis [=Μανουὴλ ἢ Ἀλεξίος Κομνηνὸς] avaient légiféré en ce sens, leur acte n'aurait pas échappé à Balsamon»: εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ συγγραφέας ἔχει βρεθεῖ ἐδῶ σὲ κάποια σύγχυση, δεδομένου ὅτι ἔχει μόνον γνωρίζει τίς οὗτοι νόμοι (προστάγματα) τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (στὶς ὁποῖες εὐρέως ἀναφέρεται, 53-58: «Les lois d'Alexis I Comnène») καὶ τὴν χρησιμοποίησίν τους ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα («Balsamon lui-même ne retiendra que les actes impériaux... il a reproduit le premier deux fois et il utilise le second dans sa dissertation sur le chartophylax», 55 καὶ σημ. 1), ἀλλὰ καὶ ἔχει ρητὰ παρατηρήσει «le rapport littéral entre ce texte [la scolie d'Harménopoulos] et celui du prostagma» (σ. 57). — Ὅποσδήποτε, δὲν τίθεται στὴν πραγματικότητα θέμα αὐτοτελοῦς εἰδήσεως τοῦ Ἀρμενοπούλου: πρόκειται γιὰ τὴν εἶδησιν τῶν Βαλσαμῶνος > Βλάσταρη, ὅπου, στὸ κείμενο τοῦ τελευταίου (ἢ σὲ τμήμα τῆς παραδόσεώς του), τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου μετεβλήθη σὲ Μανουὴλ (προφανῶς λόγῳ τῆς συχνῆς χρησιμοποίησεως ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα πράξεων τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ ὁποῖου συντάσσει, ἄλλωστε, τὴν ἐρμηνευτικὴν ἐργασίαν του καὶ τοῦ ὁποῖου τὸ ὄνομα ὑπονοεῖται συνήθως ὅταν ὁ Βαλσαμῶν δὲν μνημονεύει ρητὰ ἄλλο ὄνομα βασιλέως — ὅχι πάντως ἐδῶ, ὅπου ἡ μνεία τοῦ Ἀλεξίου εἶναι ρητὴ), γιὰ νὰ ἐπακολουθήσῃ, στὸ σχόλιο τοῦ Ἀρμενοπούλου ἢ στὶς ἐκδόσεις του, ἡ εὐκολὴ μεταβολὴ ἢ παρανόγησις: Μ(ανου)ήλ > Μ(ιχα)ήλ (πρβλ. τὴν περίπτωσιν τοῦ σχολίου Α, 4, [6]). — Γιὰ τὰ χρονολογικὰ τῶν δύο νεαρῶν τοῦ Ἀλεξίου βλ. Grumel 970 καὶ Darrouzès, ἐνθ' ἄνωτ., 55, οἱ ὁποῖοι δέχονται ὡς προγενέστερη τὴν ἡμερομηνίαν νεαρὰ Dölger 1278, καίτοι ἡ ἀποσιώπησις τῆς Dölger 1175 ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα (ὁ ὁποῖος ἐν τούτοις τὴν ἔχει προφανῶς ὑπ' ὄψιν του) θὰ μπορούσε νὰ ὁδηγήσῃ στὴν ἀντίθετη ἐκδοχή.

B, 6, [4] κείμενο: *Τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου : Τὰ ἀντιμίνσια, ἐνθα ἂν χρειά γένηται τούτων...* Ἴσως σχόλιο (πιθανῶς στὸ προηγούμενο σχόλιο B, 6, [2] ἢ στὸ ἐπόμενο χωρίο B, 6, [5]) = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Α, 8 (ΡΠ, ς', 80-81) καὶ E, 12 (αὐτ., 262) < Ἰωάννης Κίτρου (18) (ΡΠ, Ε', 413-415 = ΡΙΤΡΑ, VI, 659-662 ἀρ. 175/21) + Βαλσαμὼν εἰς 7 Ζ' Οἰκουμενικῆς (ΡΠ, Β', 581-582)· ἡ ἐσφαλμένη ἐπιγραφή προφανῶς ἀπὸ τὰ ἐπόμενα χωρία B, 6, [5] - [7]. Βλ. ἄνωτέρω σημ. 5.

B, 6, [7] Ὁ δὲ μακάριος Ἰωάννης οὕτω φησί... = ΗΛΙΑΣ ΚΡΗΤΗΣ «ἀπόκρισις» 1 (ΡΠ, Ε', 375-376)¹⁸.

B, 6, [8] *Τὸ μὴ χρίειν τὰ προηγιασμένα...* = ΗΛΙΑΣ ΚΡΗΤΗΣ, ἐκδ. Μ. Ι. Γεδεών, «Συλλογῆς κανονικῆς ἐφόλκιον», Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, Λς' (1916), 18¹⁹.

B, 6, [18] (a) *Οἱ πεποιητότες γαμικὰς ἱερολογίας...* = πατριάρχης ΜΑΝΟΥΗΛ Β' «λύσεις ἐρωτήσεων τινῶν», 6 (GRUMEL 1315: ΡΠ, Ε', 116 = ΓΕΔΕΩΝ, Β', 40 ἀρ. ΡΜΑ'/ΡΝ').

B, 6, [18] (b) *Πρὸ τῆς ἐορτῆς τῶν ἁγίων Ἀποστόλων...* = ΒΑΛΣΑΜΩΝ, «κανονικὴ ἀπόκρισις» 55 (ΡΠ, Δ', 488) καὶ εἰς Νηδάλιον Κωνσταντινουπόλεως «ἀπόκρισιν» 3 (αὐτ., 420) > [ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ;], Πρακτ.

18. Βλ. ἄνωτέρω σημ. 4 ὑπὸ στοιχεῖο β. — Πιθανομένη ἀντίφασχ τοῦ σχολίου: *Τοῖς ἐξασθενήσασιν τέλει καὶ λεπτὰ μὲν εἰσέτι ἐμπνεύουσιν ἐν τῇ φράσει βλ. καὶ «ἀπόκρισιν» 6 τοῦ ἴδιου: Ράλλης-Ποτλῆς, Ε', 380) ἀναισθητοῦσι δὲ ὅλως... οὐ δεῖ τῶν ἁγιασμάτων μεταδιδόσθαι, ἀλλὰ διὰ τῆς ἐπαφῆς καὶ τῆς ἐπιχρίσεως τούτων τὰ τε χεῖλη καὶ τὴν γλῶσσαν αὐτῶν ἐπισφραγίζεσθαι, δὲν ὑπάρχει στὴν «ἀπόκρισιν», ὅπου, παρὰ τὸν ἐμφανῆ δισταγμὸ τῆς, δὲν διατυπώνεται ρητὰ ἡ γνώμη: οὐ δεῖ τῶν ἁγιασμάτων μεταδιδόσθαι, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ γενέκευσι τοῦ συλλογισμοῦ τοῦ βυζαντινοῦ κανονολόγου, ἴσως λόγω τῆς ἀναφορᾶς τοῦ στὸν 83 Πενθέκτης: Μηδεὶς τοῖς σώμασι τῶν τελευτώντων τῆς εὐχαριστίας μεταδιδότω.*

19. Διάφορη σήμερα ἡ λειτουργικὴ πρακτικὴ, ὅπως ἤδη παρατηρεῖ σημείωσι στὸ χφ ἀπὸ ὅπου ἐκδίδει τὴν «ἀπόκρισιν» ὁ Γεδεών: ἀλλὰ νῦν ἐν τῇ μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ καὶ πανταχοῦ τὸ α' ἐπεκράτησε γίνεσθαι [=τὸ «χρίειν»]: βλ. Νηδάλιον, 268 σημ. καὶ «Ἑρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων» στὰ ἐν χρήσει λειτουργικὰ βιβλία (Εὐχολόγιον, 105 - 106· Ἱερατικόν, 145), καθὼς καὶ Ἰω. Μ. Φουντούλης, *Λειτουργία Προηγιασμένων Δώρων* (=Κείμενα Λειτουργικῆς 8), Θεσσαλονίκη 1971, 10. Ἀλλωστε καὶ ἡ ἴδια ἡ «ἀπόκρισις» στὴν πραγματικότητα κυμαίνεται μεταξὺ τῶν δύο λύσεων. — Βλ. ἄνωτέρω σημ. 4 ὑπὸ στοιχεῖο β: ἡ «ἀπόκρισις» δὲν περιλαμβάνεται στὴν συλλογὴ «ἀποκρίσεων» τοῦ Ἡλία Κρήτης ποὺ ἔχει δημοσιευθῇ στὰ διάφορα ἐντυπα νομοκανονικὰ συλλεκτικὰ ἔργα· ἡ διαπίστωσις ὅτι πρόκειται καὶ ἐδῶ γιὰ γνώμη τοῦ Ἡλία Κρήτης ἐπιβεβαιώνει τὴν ταύτισιν τοῦ κανονολόγου αὐτοῦ μὲ τὸ πρόσωπο ποὺ ὡς μακάριος Ἰωάννης ἀναφέρεται ὡς πηγὴ σχολίων τοῦ Ἀρμενοπούλου (ἐδῶ: ἀκριβέστερόν φησιν ὁ μακάριος Ἰωάννης).

γματεία περὶ Νηστειῶν, ἔκδ. Κ. Γ. Πιτσάκη, Ἑπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦ-
νης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Λικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ΙΗ΄
(1971), 238.

Γ, 2, [7] *Εἰ δι' αἰσχροκέρδειαν...* Βλ. ἐρμηνευτὲς εἰς 20 Ἀποστολικὸν (ΡΠ, Β΄,
27-29), κυρίως Ζωναρᾶς καὶ Ἀριστηνὸς (πρβλ. καὶ Βαλσαμῶν αὐτόθι) > Βλά-
σταρης, Ε, 1 (ΡΠ, ς΄, 240)²⁰.

Γ, 2, [8] Ἰουστινιάνειος νεαρὰ κελεύει... = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Α, 6 (ΡΠ, ς΄, 80).
πρβλ. Βαλσαμῶν εἰς Νομοκάνονα, Α΄, 28 (ΡΠ, Α΄, 66) καὶ 15 Πενθέκτης (ΡΠ,
Β΄, 338) : ν. 123 c. 13 = Βασιλικὰ Γ, 1, 25²¹.

Γ, 2, [9] Ἡ δὲ ρηγ' νεαρὰ Ἰουστινιάνειος... = σχόλιο Β, 3, [21].

Γ, 2, [16] *Περὶ τούτου καὶ ρηγ' νεαρὰ...* = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Κ, 32 (ΡΠ, ς΄,
344-345) < Νομοκάνων, Θ΄, 32 καὶ σχόλιο Βαλσαμῶνος αὐτόθι (ΡΠ, Α΄, 223-
224) + Βαλσαμῶν > Ἀριστηνὸς εἰς 7 Δ' Οἰκουμενικῆς (ΡΠ, Β΄, 233-234),
Βαλσαμῶν εἰς 21 Πενθέκτης (αὐτ., 353) : ν. 123 c. 15 = Βασιλικὰ Γ, 1, 28
καὶ ν. 7 καὶ 8 Λέοντος (Ζέπος, Α, 65-67 = NOAILLES - DAIN, 37-41) ἀπὸ
τὸν Ἀρμενόπουλο Πηδάλιον, 190, στρ. 12.

Γ, 2, [35] Ὁ πατριάρχης Λουκᾶς... = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Κ, 32 (ΡΠ, ς΄, 343) <
Βαλσαμῶν εἰς Νομοκάνονα, Η, 13 (ΡΠ, Α΄, 159) καὶ 16 Κερθαγένους (ΡΠ, Γ΄,
344) : (α) GRUMEL 1092 πατρ. Λουκᾶ Χρυσοβέργη (ΡΠ, Γ΄, 344 = ΓΕ-
ΔΕΩΝ, Β΄, 19 ἀρ. ΡΚΕ΄/ΡΛΔ΄) (β) GRUMEL 1048 πατρ. Λουκᾶ Χρυσοβέργη
(ΡΠ, Γ΄, 345-348 = ΓΕΔΕΩΝ, Β΄, 13-16 ἀρ. ΡΚΒ΄/ΡΛΑ΄) τῆς 8.12.1157
(γ) GRUMEL 1119 πατρ. Μιχαήλ Γ' τοῦ Ἀγγιᾶλου (ΡΠ, Γ΄, 349 = ΓΕΔΕΩΝ,

20. Στὴ φράση τοῦ σχολίου: εἰ δὲ δι' ἀνάγκην, καὶ ἐπὶ κληρικῶν, ἐπαινετός, ἡ προϋπόθεσις:
καὶ ἐπὶ κληρικῶν, ἡ ὁποία δὲν περιέχεται στοὺς ἐρμηνευτὲς, ἀπὸ ὅπου ἀντλεῖ τὸ σχόλιο, ἔχει τεθῇ
κατ' ἀναλογίαν τοῦ καὶ ἐπὶ τελωνῶν (ἀπὸ τὸν Ζωναρᾶ), ποὺ ἔχει προηγηθῇ, καὶ προέρχεται προ-
φανῶς ἀπὸ τὸ περιστατικὸ τοῦ 30 Δ' Οἰκουμενικῆς, τὸ ὁποῖο ἐπικαλοῦνται στὴν ἐρμηνεία τοῦ 20
Ἀποστολικοῦ καὶ οἱ τρεῖς ἐρμηνευτὲς.

21. Τὸ σχόλιο ἀκολουθεῖ τὶς πηγές του στὴν γραφὴ *ιη'* (μὴ γίνεσθαι τινα ἀναγνώστην, εἰ μὴ
ιη' ἐτῶν γένοιτο), τὴν ὁποία παρέχει καὶ τὸ κείμενο τῶν Βασιλικῶν ὅπως εἶναι γνωστό, ὑπάρχει
παράλληλη παράδοση στὰ βυζαντινὰ νομικὰ κείμενα, ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν ὑποτιθεμένη, τοῦλάχισ-
τον, ἀρχικὴ γραφὴ τῆς νεαρᾶς *η'*: Ῥοπαί, Α΄, 1: Ζέπος, Γ΄, 323· Ψελλός, στ. 726 (725): ἔκδ.
G. Weiss, *Fontes Minores II*, Hrsg. D. Simon (=Forschungen zur byzantinischen
Rechtsgeschichte 3), 189 = Ζέπος, Ζ΄, 394· Ἐξάβιβλος, App. 4, 9: Heimbach, 810
= Πιτσάκης, 382· πρβλ. Ἐπαναγωγή, Η΄, 10: Ζέπος, Β΄, 252. Βλ. Βαλσαμῶν εἰς Νο-
μοκάνονα, ἐνθ' ἀνωτ. καὶ Zachariae σημ. στὸ χωρίο τῶν Ῥοπῶν, καθὼς καὶ τὶς σημ.
τῶν ἐκδοτῶν τῶν Ἰουστινιανείων νεαρῶν στὸ οἰκτεῖο χωρίο.

B', 25 ἀρ. ΡΑΑ'/ΡΜ') τῆς 13.1.1171· στὰ χωρία τῶν Βαλσαμῶνος > Βλάσταρη, ἀλλ' ὄχι στὸ σχόλιο τοῦ Ἀρμενοπούλου, μνημονεύεται καὶ ἡ πράξις (δ) GRUMEL 999 τοῦ πατρ. Ἰωάννου Η' Ξιφιλίνου (1064-1075) ἢ Ἰωάννου Θ' Ἀγαπητοῦ (1111 - 1134) (ΡΠ, Γ', 348 - 349 = ΓΕΔΕΩΝ, Β', 25 σημ.) τῆς 16.2.1070 ἢ 1115²²· ἀπὸ τὸν Ἀρμενόπουλο (καὶ τὸν Βαλσαμῶνα) *Πηδάλιον*, 226 σημ. 1. Γ, 2, [48] *Ἦγουν τῶν ἀπὸ κανόνας... = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 15 Λαοδικείας* (ΡΠ, Γ', 184)· πρβλ. Βαλσαμῶν καὶ Ἀριστηνὸς αὐτόθι (αὐτ., 185)· ἀλλὰ διάφορη ἡ ἐρμηνεία τοῦ διφθέρας στὸν Ἀριστηνόν²³.
Γ, 2, [54] *Πρὸς θάνατον ἁμαρτία ἐστίν...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 32 Μ. Βασιλείου (ΡΠ, Γ', 173)· contra Βαλσαμῶν (αὐτ., 174)· ἄλλως Ἀριστηνὸς (αὐτ., 175)· πρβλ. Βλάσταρης, Δ, 9 (ΡΠ, ς', 233-234)²⁴.

22. Ἡ πράξις εἶχε ἀποδοθῇ ἀπὸ τὸν Bonafidius, II, 53, τὸν ὁποῖο ἀκολούθησαν οἱ Leunclavius-Freher, I, 214 καὶ νεώτεροι συγγραφεῖς (Mortreuil, III, 384 § C ἀρ. 1), ἀδίστακτα στὸν Ἰωάννη Ξιφιλῖνο. Πρῶτος, ἀπὸ ὅ,τι γνωρίζω, ὁ Γεδεών, ἐνθ' ἄνωτ., παρατήρησε ὅτι τὰ χρονολογικὰ στοιχεῖα τῆς πράξεως (μηνὶ φεβρουαρίῳ τῆς ἡμέρας τριτίης, ἰνδικτιῶνος η') ἰσχύουν ἐξ ἴσου γιὰ τὰ ἔτη 1070 καὶ 1111, καὶ ἐπιμένει καὶ γιὰ τὸν πατριάρχη Ἰωάννη Θ' τὸν Ἀγαπητό· ἔτσι πλέον καὶ ὁ Grumel, ὁ ὁποῖος παρακρίνει συμβατικά, προκειμένου νὰ ἐκτάξῃ τὴν πράξιν στὸν κατάλογό του, τὸν Ἰωάννη Θ', μετὰ τὴν αἰ. ἀόριστη ἐνδειξή (ποῦ παρέχει ἡ χρῆσις ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα τῶν ἐκφράσεων *μακαρίτου*, *εὐκλείου*) ὅτι πράσσεται γιὰ πατριάρχη σχεδὸν σύγχρονο τοῦ Βαλσαμῶνος. — Ἡ ἀποσιώπηση τῆς πράξεως τοῦ Ἰωάννου στὸ σχόλιο τοῦ Ἀρμενοπούλου, ποὺ κατὰ τὰ λοιπὰ ἀκολουθεῖ πιστὰ τὴν Βλάσταρη, θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθῇ σὲ συνειδητὴ ἐνέργεια, ὀφειλομένη ἴσως σὲ γνώση τῆς νεώτερης ἀντίθετης νομολογίας γιὰ τὸ θέμα τῶν διακόνων-συνηγόρων, ποὺ διαμορφώνεται μετ' ἀφορμὴ τῶ περιστατικῶ ποὺ περιγράφει ὁ Βαλσαμῶν στὸ ἴδιο σχόλιο στὸν Νομοκάνονα: Ράλλης-Ποτλῆς, Α', 159-160 (Grumel 1099 καὶ 1100 πατρ. Λουκᾶ Χρυσοβέργη);

23. ... εἰμὴ μετὰ διφθέρας, ἢ τοι φελεορίοι. Τὸ λάθος τοῦ Ἀριστηνοῦ ὀφείλεται βέβαια στὴν χρησιμοποίησιν τῆς *Συνόψεως*, ὅπου ὁ κανὼνας ἀποδίδεται: *Εἰμὴ μετὰ διφθέρας οὐδεὶς ἀμβωνίζεται· ἂν ὁ Ἀριστηνὸς ἐργαζόταν στὸ κείμενο τοῦ κανόνα (καὶ ἀπὸ διφθέρας παλλόντων), περιθώριο τέτοιας παρερμηνείας δὲν θὰ ὑπῆρχε.*

24. Στὸ σχόλιο παρερμηνεία τῆς φράσεως τοῦ Ζωναρά: *Πρὸς θάνατον μὲν οὖν ἁμαρτία λέγεται εἶναι ἢ μέχρι πράξεως προχωρήσασα, ἢ δὲ μέχρι τοῦ βουληθῆναι καὶ συγκαταθέσθαι οὐ πρὸς θάνατον, δηλονότι τὸ ψυχικό.* Ἡ τελευταία ἐπεξηγήσις, ἀναφερομένη ἀποκλειστικὰ στὴν λ. *θάνατον*, ἐκλαμβάνεται ἀπὸ τὸν σχολιαστή, ἀπὸ κακὴ παράδοση, ἀνάγνωσις ἢ κατανόησις τοῦ κειμένου ποὺ ἔχει ὑπ' ὄψιν του, ὡς γενικὴ ἐρμηνεία τοῦ ὅρου «πρὸς θάνατον ἁμαρτία» [σὰν νὰ ἦταν ἡ γραφή: *δηλονότι ἡ ψυχική, ἢ ἴσως: τὸ ψυχικὸν μετ' σημασίαν οὐσιαστικοῦ* [καίτοι ἡ διατύπωσις στὴν περίπτωσιν αὐτὴ θὰ ἦταν ἀρκετὰ κακόζηλη], καὶ συγχρόνως ἡ φράσις ἢ δὲ *μέχρι τοῦ βουληθῆναι ... οὐ πρὸς θάνατον* νὰ ἦταν παρενθετικὴ ἢ ἡ λ. *δηλονότι* νὰ εἰσῆγε νέον κῶλον) καὶ τίθεται σὲ ἀνάλογον θέσιν: *Πρὸς θάνατον ἁμαρτία ἐστίν ἢ ψυχική, δηλαδή...* Πρβλ. σχόλιο Β, 1, [7].

- Γ, 2, [57] *Εἰρηνικαί εἰσιν ἐπιστολαί...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 11 Δ' Οἰκουμενικῆς (ΡΠ, Β', 243)· πρβλ. Βαλσαμὼν καὶ Ἀριστηνὸς αὐτόθι (αὐτ., 244-246) > Βλάσταρης, Α, 9 (ΡΠ, ς', 90 - 92)²⁵.
- Γ, 3, [5] *Εἰ μὴ πού τις δι' ἄσκησιν...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 66 Ἀποστολικὸν (ΡΠ, Β', 84)· πρβλ. Βαλσαμὼν αὐτόθι (αὐτ., 85) > Βλάσταρης, Κ, 37 (ΡΠ, ς', 346).
- Γ, 3, [9] *Βασιλέα μὲν ὑβρίζειν κεκώλυνται...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 84 Ἀποστολικὸν (ΡΠ, Β', 108)· πρβλ. Βαλσαμὼν αὐτόθι (αὐτ., 108-109) καὶ εἰς Νομοκάνονα, Θ', 36 (ΡΠ, Α', 227-228) > Βλάσταρης, Β, 7 (ΡΠ, ς', 124-125): Βασιλικά Ξ, 36, 13 = Cod. 9, 7, 1 (Ἐξαβ. ς, 14, 1)· στὸ κείμενο διορθωτέο: ὁ δὲ λς' τίτλος ἀντί: ὁ δὲ τς' τίτλος.
- Γ, 3, [13] *Ἐν ταῖς μεγίσταις τῶν πόλεων...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 51 Πενθέκτης (ΡΠ, Β', 425) > Βλάσταρης, Θ, 1 (ΡΠ, ς', 303)· πρβλ. καὶ Βαλσαμὼν αὐτόθι (ΡΠ, Β', 426).
- Δ, 1, [1] *Ὁ μὲν ἡ' κανὼν τοῦ μεγάλου Βασιλείου...* = ΑΡΙΣΤΗΝΟΣ εἰς 40 Πενθέκτης (ΡΠ, Β', 401)· πρβλ. Ζωναρᾶ καὶ Βαλσαμὼν αὐτόθι (αὐτ., 399 - 400) > Βλάσταρης, Μ, 15 (ΡΠ, ς', 382)· ἡ παραπομπή στὸ τέλος: Ζήτει εἰς τὸ περὶ γυναικῶν, κεφάλαιον ἡ' ἀναφέρεται ἀπὸ χωρίο ς, [13] τῆς Ἐπιτομῆς (18 Μ. Βασιλείου) — βλ. ἀνωτέρω σημ. 3 καὶ 4.
- Δ, 1, [3] *Ἡ δὲ ργ' νεαρὰ...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 36 Πρωτοδικεῦς (ΡΠ, Β', 668-669)· πρβλ. Βαλσαμὼν αὐτόθι (αὐτ., 670-673) καὶ εἰς Νομοκάνονα, ΙΑ', 1 (ΡΠ, Α', 248 - 249) : ν. 123 c. 38 — Βασιλικά Δ, 1, 9· τὸ χωρίο, ποὺ νοσεῖ στίς ἐκδόσεις, διορθωτέο: Ἡ δὲ ργ' [ed. ργ'] νεαρὰ ἡ κειμένη ἐν βιβλίῳ τῶν βασιλικῶν < δ' > τίτλῳ α'.
- Δ, 2, [23] *Ἡ τοῦ χαρτοφύλακος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας...* = ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΤΟΦΥΛΑΞ, ἔτ. 1092 (ΡΠ, Ε', 370).
- Ε, 1, [1] *Οἱ τῶν Ἀγαρηνῶν παῖδες βαπτίζόμενοι...* = ΒΑΣΑΜΩΝ εἰς 84 Πενθέκτης (ΡΠ, Β', 498) > ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Β', 3 (ΡΠ, ς', 120) (προφανῶς ὁ συντάκτης ἔχει ὑπ' ὄψη καὶ τὰ δύο κείμενα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοεῖ λλ.

25. Στὴν φράση: τοῖς κληρικοῖς θέλουσι δι' εἰς ἑτέραν ἀπελθεῖν πόλιν τοῦ σχολίου, οἱ λλ. δι' εἰς ἑτέραν ἀποτελοῦν προσθήκη στὸ κείμενο τοῦ Ζωναρᾶ, προφανῶς γιὰ νὰ συνδυασθῇ τὸ σχόλιο μὲ τὸ κείμενο τοῦ χωρίου στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται (...οἱ πένητες ὁδενέτωσαν). Πρβλ. στὴ συνέχεια τοῦ κειμένου τοῦ Ζωναρᾶ: Οὕτως ἔχουσιν τῶν ἐπιστολῶν τούτων, φησὶν ὁ κανὼν τοῖς πένησι καὶ δεομένοις βοηθείας...· ἀλλὰ ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο χωρίων εἶναι ἀσφαλῶς αὐθαίρετος ἢ ὀφείλεται σὲ παρερμηνεία. — Μὲ τὸ σχόλιο «ὀλοκληρώνεται» καὶ ὁ ὀρισμὸς τῶν συστατικῶν ἐπιστολῶν τοῦ σχολίου Β,3,[9] ὁ ὁποῖος ἔχει μεταφερθῇ ἐλλιπῶς ἀπὸ τὴν πηγή του (Ζωναρᾶς εἰς 12 Ἀποστολικόν).

καὶ φραστικὰ σχήματα· τὸ σχόλιο περιέχει καὶ τὴν μόνη ρητὴ μνεία τοῦ ὀνόματος τοῦ Βαλσαμῶνος στὴν Ἑπιτομή) : GRUMEL 1088 πατρ. Λουκᾶ Χρυσοβέργη.

E, 1, [13] (a) *Τὸ τοσοῦν παιδίον ἐνδέδοται...* = ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΤΟΦΥΛΑΞ (PΠ, E', 369).

E, 1, [13] (b) *Ὁ μακάριος δὲ Ἰωάννης οὕτω φησὶν...* = ΗΛΙΑΣ ΚΡΗΤΗΣ, «ἀπόκρισις» 6 (PΠ, E', 380-381)· αὐτόθι διορθωτέο: διὰ τῆς τρίτης μόιον καταδύσεως, ἀντί... τῆς τρίτης... καί: ἀφορισμοὺς (ἔτσι καὶ στὸν Νομοκάνονα τῆς Λίνδου, ἔκδ. Σπ. Ν. Τρωιάνου, ἀνάτ. ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου, Ἀθήναι 1969, 22 κεφ. ξζ', ὅπου μεταφέρεται τὸ σχόλιο τῆς Ἑπιτομῆς) ἢ ἐφορισμοὺς (ἔτσι στοὺς PΠ), ἀντί: ἀφορισμούς.

E, 2, [13] *Ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Θεοδοσίου...* = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Γ, 12 (PΠ, ς', 174-175) < Βαλσαμῶν εἰς 72 Πενθέκτης (PΠ, B', 473 = ΓΕΔΕΩΝ, B', 10 ἀρ. PK'/PKΘ') : GRUMEL 1036 πατρ. Θεοδότου B' (1151/1152-1153/1154)· στὸ σχόλιο τὸ ὄνομα διορθωτέο: Θεοδότου²⁶.

E, 2, [19] *Εὐλαβούμενοί τινες δὴθεν...* ΖΩΝΑΡΑΣ, ΒΑΛΣΑΜΩΝ, ΑΡΙΣΤΗΝΟΣ (καὶ Σύνοψις) εἰς 101 Πενθέκτης (PΠ, B', 547-549) > Βλάσταρης, K, 31 (PΠ, ς', 341).

E, 2, [24] *Ἀκούβιτα στρωμνὰς μετρίαις ἔχει...* ΖΩΝΑΡΑΣ > Βαλσαμῶν εἰς 74 Πενθέκτης (PΠ, B', 476-478) > Βλάσταρης, A, 3 (PΠ, ς', 76). Αὐτόθι, στὴν editio princeps μόνον, schol. marg. στὴ φράση τοῖς κυριακοῖς: ἡγοῦν ταῖς ἐκκλησίαις (πρβλ. Ζωναρᾶς, Βαλσαμῶν, Βλάσταρης αὐτόθι).

E, 2, [40] *Οἱ ἀπὸ τῶν οἰκείων ἀναχωρήσαντες γυναικῶν...* = πατριάρχης ΜΑΝΟΥΗΛ B' «λύσις ἐρωτήσεων τινῶν», 1 (GRUMEL 1315 : PΠ, E', 115 = ΓΕΔΕΩΝ, B', 39 ἀρ. PMA'/PN')· πρβλ. Βαλσαμῶν εἰς 93 Πενθέκτης (PΠ, B', 526-527) κ. ἀ. : ν. 22 c. 7 = Βασιλικὰ ΚΗ, 7, 4.

E, 2, [44] *Ὁ δὲ Νηστευτῆς Ἰωάννης οὕτω φησὶν...* = ψευδο-ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΝΗ-

26. Ὁ συντάκτης τοῦ σχολίου προσθέτει στὸ κείμενο τῆς πηγῆς τοῦ τὴν κρίση: ὅπερ ἐστὶν ἐναντίον τῷ κανόνι τούτῳ (=72 Πενθέκτης), ἡ ὁποία ἄλλωστε εἶναι σύμφωνα πρὸς τὸ πνεῦμα ὑπὸ τὸ ὁποῖο καὶ ὁ Βλάσταρης μνημονεύει τὸ περιστατικὸ (Πείπεισμαι δὲ ὅτι τῆς ἀρχῆς ἦν ταῦτα καὶ τῶν προοιμίῳ τοῦ κηρύγματος· τὸ δὲ σήμερον ἔχον πῶς οἶόν τε... σενοικεῖν...;)· ἄλλως ὁ Βαλσαμῶν, ὁ ὁποῖος, ἐρμηνεύοντας διασταλτικὰ τὸν κανόνα (τοῦ ὁποίου τὸ γράμμα ἀρκεῖται γιὰ τὴν διατήρηση τοῦ γάμου στὴν ἀποδοχὴ τοῦ ἢ τῆς ἀπίστου): εὐδοκεῖ δὲ τῷ πιστῷ ἢ ἄπιστος σενοικεῖν ἢ τὸ ἔμπαλιν ὁ ἄπιστος τῇ πιστῇ), θεωρεῖ ὅτι εἰσάγει δικαίωμα τοῦ μὴ βουλομένου συζύγου, εἴτε τοῦ νεοφωτίστου «απίστου» εἴτε τοῦ παραμένοντος «απίστου», πρὸς διάλυση, καὶ ἐπομένως δέχεται ὅτι ἡ λύση ποὺ δόθηκε στὴν ὑπόθεση εἶναι σύμφωνα μὲ τὸν κανόνα.

- ΣΤΕΥΤΗΣ²⁷, καν. 6, 8, 11 καὶ 7 Πηδαλίου, 703-704 (ΡΠ, Δ', 436-437).
 E, 3, [1] Δύο τῶν κατηγουμένων ἦσαν τάξεις... = ΖΩΝΑΡΑΣ, ΒΑΛΣΑΜΩΝ, ΑΡΙΣΤΗΝΟΣ εἰς 5 Νεοκαισαρείας (ΡΠ, Γ', 77-78) (πρβλ. καὶ Ἀριστηνὸς εἰς 14 Α' Οἰκουμενικῆς [ΡΠ, Β', 145]) > Βλάσταρης, Κ, 10 (ΡΠ, ς', 323). ἑλαφρὰ συγγενέστερο πρὸς τὸ σχόλιο τὸ κείμενο τοῦ Ζωναρᾶ²⁸.
 E, 3, [11] schol. marg. *Τουτέστιν ἔγκυον ποιήσει* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 25 Ἀγκύρας (ΡΠ, Γ', 68). πρβλ. Βαλσαμὼν αὐτόθι (αὐτ., 69).
 E, 3, [13] Ὁ πολιτικὸς νόμος σφόδρα κολάζων... = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 22 Μ. Βασιλείου (ΡΠ, Δ', 152). πρβλ. Βαλσαμὼν καὶ Ἀριστηνὸς αὐτόθι (αὐτ., 152 - 153) κ. ἄ. καὶ ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 27 Δ' Οἰκουμενικῆς (ΡΠ, Β', 279) > Βλάσταρης Α, 13 (ΡΠ, ς', 103) : ν. 143 pr. = Βασιλικὰ Ξ, 58, 4.
 E, 3, [20] Ἡ δὲ τοῦ βασιλέως κυρίου Λέοντος νεαρά... = ΒΑΛΣΑΜΩΝ εἰς 15 Τιμοθέου (ΡΠ, Δ', 340). πρβλ. καὶ εἰς Νομοκάνονα ΙΓ', 30 καὶ ΙΔ', 7 (ΡΠ, Α', 331, 335) > Βλάσταρης, Γ, 26 (ΡΠ, ς', 26) : ν. 111 Λέοντος (ΖΕΠΟΣ, Α', 180-182 = NOAILLES-DAIN, 361-367) πρβλ. καὶ 112 (183-185 = 367-373).
 E, 3, [22] Ὁ τῆς ἐνώσεως λεγόμενος τόπος... = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Γ, 4, (ΡΠ, ς', 159-160) < ὁ «τόπος τῆς ἐνώσεως» τῆς 9.7.920 GRUMEL 669 πατρ. Νικολάου Α' τοῦ Μουσικῆ (901-907, 912-925) : ΖΑΧΑΡΙΑΣ (coll. Η, 1) Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογεννήτου (ΡΠ, Ε', 3 - 40 = ΖΕΠΟΣ, Α', 192 - 197).
 E, 3, [29] Ἦγουν... [ἐρμηνεία τῆς ἐρωτήσεως περὶ τῶν τεσσάρων «τόπων τῆς μετανόιας» στὸν 58 Μ. Βασιλείου] = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Μ, 6 (ΡΠ, ς', 363) <

27. Γιά τὸ χωρίο, καὶ τὰ ἐπόμενα, τοῦ ψευδο-Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ στὰ σχόλια τῆς Ἐπιτομῆς, βλ. ἀνωτέρω σημ. 2 καὶ 4 - 5.

28. Στὸ σχόλιο, ὅπως παραδίδεται στίς ἐκδόσεις, προφανῆς παρανόηση στὴν τελευταία περίοδο: εἰ δὲ τῶν ἀκροωμένων, ἔξω στήτω τῆς ἐκκλησίας· καὶ οἱ ἀκροώμενοι γὰρ ἐκτὸς ἵστατο τῆς ἐκκλησίας, μέχρι τῆς ἀναγνώσεως τοῦ ἁγίου εὐαγγελίου. Τὸ σχόλιο καὶ ὁ κανόνας στὸν ὁποῖο ἀναφέρεται (5 Νεοκαισαρείας) ἀφοροῦν στὰ ἐπιτίμια τῶν κατηγουμένων, οἱ ὅποιοι ἐὰν ἀνήκουν στὴν τάξη τῶν «γόνυ κλινόντων» ὑποβιβάζονται στὴν τάξη τῶν «ἀκροωμένων», ἐὰν δὲ ἀνήκουν στὴν τάξη τῶν «ἀκροωμένων», ἔξωθοῦνται τῆς ἐκκλησίας μετὰ τῶν προσκλαιόντων· ἐν τούτοις ἡ διατύπωση τοῦ σχολίου ἐξομοιώνει τὴν θέση τῶν ὑπὸ ἐπιτίμιον «ἀκροωμένων» (ἔξω τῆς ἐκκλησίας «μετὰ τῶν προσκλαιόντων») μὲ τὴν θέση τῶν ἀνεπιτιμήτων «ἀκροωμένων» γιὰ τοὺς ὁποίους ἐπίσης δέχεται ὅτι ἐκτὸς ἵστατο τῆς ἐκκλησίας, καὶ μάλιστα γιὰ περιορισμένο χρόνο (μέχρι τῆς ἀναγνώσεως...), ἐνῶ ὁ περιορισμὸς αὐτὸς δὲν τίθεται οὔτε γιὰ τοὺς ὑπὸ ἐπιτίμιον! Ἡ ἀνωμαλία τοῦ χωρίου διορθώνεται ἂν γίνη δεκτὴ ἡ γραφή: ἐν τὸς ἵστατο τῆς ἐκκλησίας μέχρι τῆς ἀναγνώσεως τοῦ ἁγίου εὐαγγελίου (πρβλ. Ζωναρᾶς: τῶν ἁγίων γραφῶν ἤκουον καὶ μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ εὐαγγελίου ἀπήεσαν).

Σύνοψις (ΡΠ, Δ', 405) < 11 (ψευδο-)Γρηγορίου Νεοκαισαρείας^{28α}, 56-84 Μ. Βασιλείου passim, 11 καὶ 12 Α' Οἰκουμενικῆς, 4 - 9 Ἀγκύρας καὶ ἐρμηνευτὲς αὐτόθι: κυρίως 11 (ψευδο-)Γρηγορίου Νεοκαισαρείας, 56 καὶ 75 Μ. Βασιλείου, Ἀριστηνὸς εἰς 56 Μ. Βασιλείου καὶ Ζωναρᾶς εἰς 11 Α' Οἰκουμενικῆς.

E, 3, [30] *Τὸν πόρνον ὁ Νηστευτής...* = ψευδο-ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΝΗΣΤΕΥΤΗΣ, καν. 12 + 13 Πηδαλίου, 706 - 707 (ΡΠ, Δ', 438 - 439).

E, 3, [32] schol. marg. *μόνον στήν editio princeps: "Ἦγουν ἀλόγοις ζώοις συμφθαρῆς* = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Α, 3 (ΡΠ, ς', 78) < Ζωναρᾶς, Βαλσαμῶν εἰς 16 Ἀγκύρας (ΡΠ, Γ', 53-54).

E, 3, [36] *Τὸν δὲ τοιοῦτον ὁ Νηστευτής...* = ψευδο-ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΝΗΣΤΕΥΤΗΣ, καν. 14 + 15 + 16 Πηδαλίου, 707 (ΡΠ, Δ', 439 - 440).

E, 3, [42] *Τὸν τοιοῦτον ὁ Νηστευτής...* = ψευδο-ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΝΗΣΤΕΥΤΗΣ, καν. 18 Πηδαλίου, 709 (ΡΠ, Δ', 442).

E, 3, [45] *Λεπρὸς ὢν, ἤγουν ἀκάθαρτος...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 17 Ἀγκύρας (ΡΠ, Γ', 56 - 57): πρβλ. Βαλσαμῶν, Ἀριστηνὸς *ἐκ τῶν* (αὐτ., 57 - 58) > Βλάσταρης Α, 5 (ΡΠ, ς', 79).

E, 3, [48] *Ἐπὶ τοῦ παιριάρχου Λουκά...* = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Μ, 7 (ΡΠ, ς', 366) < Βαλσαμῶν εἰς 74 Μ. Βασιλείου (ΡΠ, Δ', 437) - Γεώργιος, Β' 22-23 ἀρ. ΡΚΗ' ΡΛΣ': GRUMEL 1071 κατὰ Λουκά Χρυσόβεργη, περὶ τῶν Ἀπριλίου 1166²⁹.

E, 3, [50] *Τοὺς φονεῖς ὁ Νηστευτής...* = ψευδο-ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΝΗΣΤΕΥΤΗΣ, καν. 20 Πηδαλίου, 710 (ΡΠ, Δ', 442 in margin).

28α. Τὴν γνησιότητα τοῦ 11 κ. τοῦ Γρηγορίου Νεοκαισαρείας ὑποστηρίζει πρόσφατα ὁ πρωτοπρ. Κωνστ. Μ. Φούσικας, «Γρηγορίου Θεοματουργοῦ, Ἡ Κανονικὴ Ἐπιστολὴ (κριτ. ἐκδ.)», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος*, Ξ' (1978) καὶ σὲ ἀνάτυπο, Ἀθήνα 1978, 24-27. Ἡ ἀμφισβήτηση τῆς γνησιότητος ἦταν ὡς τὴν ὥρα σχεδὸν ὁμόφωνη· βλ. σχετικὰς παραπομπὰς αὐτόθι, 25 σημ. 1 καὶ 2 (ἀλλὰ πρβλ. 26-27 σημ. 3). Ἀντίθετα, ἡ γνησιότης τῶν ὑπολοίπων κανόνων (κανονικῆς ἐπιστολῆς) τοῦ Γρηγορίου δὲν ἀμφισβητεῖται. Πρβλ. καὶ C. De Clercq, *Fontes iuridici ecclesiarum orientalium*, Ρώμη 1967, 13-14.

29. Ἡ χρονολόγησις κατὰ τὸν Grumel, ὁ ὁποῖος βασίζεται στὴν μαρτυρίαν τοῦ Βαλσαμῶνος: Λέγεται δὲ ὅτι καὶ διὰ τὴν τοῦ τοιοῦτου στρατιώτου ἐπόθεσιν ἐξέθετο ὁ κραταιὸς καὶ ἅγιος ἡμῶν βασιλεὺς τὴν περὶ τῶν ἐκονσίων φονέων γεγραμμένην (εἰς 74 Μ. Βασιλείου, ἐνθ' ἀνωτ.: ἀποσπάσματα παρέχει αὐτόθι καὶ στὸν 8 Μ. Βασιλείου: Ράλλης-Ποτλῆς, Δ', 116 - 119): πρόκειται γὰρ τὴν νεκρὰ Dölger 1467 = coll. IV, 68 τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ (Ζέπος, Α', 403 - 408), ἡ ὁποία φέρει ἀσφαλῆ χρονία Ἀπριλίου 1166. — Στὸ σχόλιον τὸ κείμενον τοῦ Βλάσταρη <Βαλσαμῶνος, τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται στὸν 74 Μ. Βασιλείου (τὸν παρόντα κανόνα προέτεινεν), ἔχει προσαρμοσθῇ γὰρ νὰ τεθῇ ὑπὸ τὸν 54 Μ. Βασιλείου (τὸν κανόνα προέτεινεν, ὅς τοις ἐπισκόποις ἐπιτρέπει τὴν ἐξουσίαν...): ἀνάλογη προσαρμογὴ βλ. καὶ κατωτέρω στὸ σχόλ. E, 3, [53].

- E, 3, [53] *Ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντίνου τοῦ Χλιαρηνοῦ...* = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Λ, 7 (ΡΠ, ς', 353 - 354) ὑπὸ «συνήθεια» καὶ «νόμοι» < Βαλσαμῶν εἰς 55 Μ. Βασιλείου (ΡΠ, Δ', 213-214 = ΓΕΛΕΩΝ, Β', 11-12 ἀρ. ΡΚΑ'/ΡΑ') + Βαλσαμῶν εἰς 43 Μ. Βασιλείου (ΡΠ, Δ', 191): (α) GRUMEL 1037 πατρ. Κωνσταντίνου Δ' Χλιαρηνοῦ (1154 - 1157) τῆς 15.5.1155 (β) πράξη ἄγνωστου πατριάρχου, γνωστὴ μόνον ἀπὸ τὴν ἀχρονολόγητη μνεία τοῦ Βαλσαμῶνος. Τὸ κείμενο τοῦ Βλάσταρη < Βαλσαμῶνος ἔχει προσαρμοσθῇ προκειμένου νὰ ἀποτελέσῃ ἐδῶ σχόλιο σὲ ἄλλον κανόνα (13 Μ. Βασιλείου): πρβλ. ἄνωτέρω σημ. 29.
- E, 3, [55] *Τὸν τοιοῦτον ὁ Νηστευτής...* = ψευδο-ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΝΗΣΤΕΥΤΗΣ, καν. 27 Πηδαλίου, 713 (ΡΠ, Δ', 444).
- E, 3, [56] *Τοῦτον ὁ Νηστευτής...* = ψευδο-ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΝΗΣΤΕΥΤΗΣ, καν. 31 Πηδαλίου, 744 (ΡΠ, Δ', 444 - 445).
- E, 3, [58] *Ὁ δὲ Νηστευτής τοὺς γόητας...* = ψευδο-ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΝΗΣΤΕΥΤΗΣ, καν. 32 Πηδαλίου, 715 (ΡΠ, Δ', 435).
- E, 3, [59] *Τοῦτον ὁ Νηστευτής...* = ψευδο-ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΝΗΣΤΕΥΤΗΣ, καν. 29 Πηδαλίου, 714 (ΡΠ, Δ', 444).
- E, 3, [62] = [61] *Τὸν τοιοῦτον ὁ Νηστευτής...* = ψευδο-ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΝΗΣΤΕΥΤΗΣ, καν. 30 καὶ 34 + 35 Πηδαλίου, 714-716 (ΡΠ, Δ', 444 - 445). τὸ σχόλιο, δημοσιευμένο ὑπὸ τὸ ὄνομα E, 3, [62]: *Ὁ τοιχωρύχος...* (Migne: *Ὁ τυμβωρύχος...*) ἀνήκει προφανῶς στὸ χωρίο E, 3, [61]: *Ὁ ἱερόσυλος...*: τὸ ἀναφερόμενο ἐπιτίμιο προβλέπεται γιὰ τὸν ἱερόσυλο καὶ ὄχι γιὰ τὸν κλέφτη («τοιχωρύχον») ἢ γιὰ τὸν τυμβωρύχο (κατὰ τὴν ἀτυχῆ διόρθωση τοῦ Migne).
- E, 4, [1] *Ἡ τοῦ πατριάρχου Μεθοδίου διατύπώσεις...* = ΜΑΤΘΑΙΟΣ ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, σύνοψις ἐκ τοῦ Κανονικοῦ τοῦ ψευδο-Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ (ΡΠ, Δ' 433-434): πρβλ. Πηδάλιον, 138 σημ. 2 καὶ 698-699 σημ. 2: πατρ. Μεθοδίου Α' (843 - 847) GRUMEL 430 ἔτ. 845/846 εἰς *Εὐχολόγιον*, 591 κέ. «ἀκολουθία Μεθοδίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, περὶ τῶν ἀπ' ἀρνήσεως διαφόρων προσώπων καὶ ἡλικιῶν πρὸς τὴν ὀρθόδόξον καὶ ἀληθῆ πίστιν ἐπιστρέφόντων».
- E, 4, [40] *Φασί τινες ὅτι μετὰ τὸ γενέσθαι ἐξαετείς...* = ΒΑΣΑΜΩΝ, «κανονικὴ ἀπόκρισις» 50 (ΡΠ, Δ', 484).
- E, 5, [1] *Ὡς ἔοικεν ὑφ' Ἑλλήνων συνεγγραφήσαν τινα...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 63 Πενθέκτης (ΡΠ, Β', 452): πρβλ. Βαλσαμῶν, Ἀριστηνὸς αὐτόθι (αὐτ., 452 - 453) > Βλάσταρης, Β, 11 (ΡΠ, ς', 146). Ἡ ἀντικατάσταση τοῦ σχόλιο τοῦ ὑπὸ ἀπίστων τοῦ Ζωναρᾶ μὲ τὸ ὑφ' Ἑλλήνων ἀπὸ τὴν Σύνοψιν καὶ τὸν Ἀριστηνό.
- E, 5, [4] *Αἵρεσις ἦν παλαιά...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 35 Λαοδικείας (ΡΠ, Γ', 201): πρβλ. Βαλσαμῶν, Ἀριστηνὸς αὐτόθι (αὐτ., 202 - 203) > Βλάσταρης, Α, 2 (ΡΠ,

ς', 69). Ἡ προσθήκη δι' εὐλάβειαν ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα (κατὰ τρόπον δῆθεν εὐλαβείας).

Ε, 5, [5] **Ἦγουν οὕς οἱ ἑτερόδοξοι...* = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Α, 2 (ΡΠ, ς', 73) < Βαλσαμῶν εἰς 9 Λαοδικείας (ΡΠ, Γ', 180)· πρβλ. Ζωναρᾶς καὶ Βαλσαμῶν εἰς 34 Λαοδικείας (αὐτ., 200-201).

ς, [11] (α) Ἡ ἀκουσίως ἀποβαλοῦσα τὸ βρέφος... = ψευδο-ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΝΗΣΤΕΥΤΗΣ: ΡΠ, Δ', 443 (= καν. 22 + 23 καὶ 24 Πηδαλίου, 711 - 712· ἀλλὰ τὸ χωρίο Ἡ καταφρονήσασα τοῦ κνήματος (ζ33 καὶ 52 Μ. Βασιλείου· πρβλ. Βλάσταρης, Γ, 29 = ΡΠ, ς', 200-201), ποὺ περιέχεται στὸ σχόλιο καὶ στὴν ἔκδοση ΡΠ τοῦ Νηστευτοῦ, ἐλλείπει στὴν ἔκδοση τοῦ Πηδαλίου).

ς, [11] (β) *Περὶ δὲ τῶν ἐκτιθεμένων τὰ οἰκεία βρέφη...* = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Γ, 29 (ΡΠ, ς', 201) < Βαλσαμῶν εἰς 33 Μ. Βασιλείου (ΡΠ, Δ', 176)· πρβλ. καὶ εἰς 52 Μ. Βασιλείου (αὐτ., 208)· βλ. καὶ ψευδο-Ἰωάννης ὁ Νηστευτῆς καν. 26 Πηδαλίου, 713 (ΡΠ, Δ', 443) : ἄγνωστες οἱ μνημονευόμενες (ἀχρονολόγητες) συνοδικές πράξεις ποὺ δὲν περιγράφονται εἰδικότερα καὶ δὲν ἀποδίδονται σὲ συγκεκριμένους πατριάρχες ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα > Βλάσταρη.

ς, [24] **Ἦγουν ἐν καταμενίοις...* = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Α, 16 (ΡΠ, ς', 106) < Ζωναρᾶς καὶ Βαλσαμῶν εἰς 2 Διονυσίους (ΡΠ, Δ', 79)³⁰.

30. Π α ρ ά ρ τ η μ α. — Βλ. ἀνωτέρω σημ. 6.

(α) Χωρία τῆς Ἐπιτομῆς στὰ ὁποῖα ἡ παραπομπὴ εἰς ἐπιγραφὴς δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν ἀρίθμηση Ράλλη-Πατλη.

Α,1,[7] : ὁ κε' τῆς ἐν Λαοδικείᾳ = 57 Λαοδικείας (τὸ κείμενο τοῦ Ἀρμενοπούλου ἀπὸ τὸν Ἀριστηνὸ, αὐτόθι [ΡΠ, Γ,224] < 6 Σαρδικῆς, in fin.)

Α,1,[10] : ...καὶ ὁ ζ' καὶ ἡ' τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ = 17 καὶ 18 Ἀντιοχείας (διορθωτέοι: ιζ' καὶ ιη')

Α,1,[11] : οἱ τοῦ μεγάλου Βασιλείου = 10 Μ. Βασιλείου (τυπογραφικὸ λάθος: ὁ ι')

Α,2,[3] : ὁ οζ' αὐτῶν [sc. τῶν Ἀποστόλων] = 78 Ἀποστολικὸς (ἐσφαλμένη ἐπανάληψη τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ προηγούμενου χωρίου Α,2,[2]· διορθωτέοι: ὁ οη' αὐτῶν)

Α,2,[6] : ὁ ιβ' τῆς ἐν Λαοδικείᾳ = 2 Ζ' Οἰκουμενικῆς (ἡ ἐπιγραφὴ διορθωτέα ἴσως: ὁ β' τῆς ζ' καὶ ὁ ιβ' τῆς ἐν Λαοδικείᾳ, ἐκτὸς ἂν ἔχη ἐκπέσει ἄλλο χωρίο ποὺ ἀπέδιδε τὸν 12 Λαοδικείας)

Α,3,[4] : ὁ κς' τῆς τετάρτης } (l.g.) + 11 Ζ' Οἰκουμενικῆς (ἀπὸ τὴν Σύνοτον)

Δ,3,[2] : ὁ κς' τῆς δ'

Α,3,[7] : ὁ μγ' τῆς αὐτῆς [sc. ἐν Καρθαγένη] + 52 Ἀποστολικὸς

A,3,[8] : <i>ὁ δ' τοῦ μεγάλου Βασιλείου</i>	}	= 74 Μ. Βασιλείου καὶ 75 Καρθαγένης ἀντίστοιχα (τὸ λάθος ἀπὸ τὴν γειτνίαση τοῦ ἄρθρου ὁ πρὸς τὸ ἀριθμητικὸ ο': ὁ οδ', ὁ σε')
A,3,[9] : <i>ὁ ε' τῆς ἐν Καρθαγένῃ</i>		
A,3,[10] : <i>ὁ ιδ' ταύτης</i>		= 56 Καρθαγένης (διορθωτέο: ις')
A,4,[1] : <i>...καὶ ὁ ιε' τῆς α' καὶ β' λεγομένης</i>		Ὁ 15 Πρωτοδευτέρως δὲν εἶναι σχετικὸς μετὰ τὸ θέμα (ἴσως ιε' τῆς α' [Οἰκουμενικῆς])
A,4,[3] : <i>...καὶ ὁ α' τῆς ἐν Καρθαγένῃ</i>		= 71 Καρθαγένης (ἀπὸ τὴν γειτνίαση τοῦ ἄρθρου πρὸς τὸ ἀριθμητικὸ: ὁ οα')
A,4,[8] : <i>ὁ κα' τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ</i>		= 17 Σαρδικῆς (πρβλ. καὶ 18 Ἀντιοχείας· ἡ μνεία τοῦ 21 Ἀντιοχείας ἔχει μεταφερθῇ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ A,4,[3];)
A,4,[10] : <i>...καὶ ὁ ιβ' τῆς ἐν Σαρδικῇ</i>		= 15 Σαρδικῆς
A,4,[12] : <i>ὁ κδ' τῆς δ'</i>		= 20 Δ' Οἰκουμενικῆς (τὸ δ' προφανῶς παρεισ- ήχθη ἀπὸ τὴν ἀρίθμηση τῆς συνόδου: ὁ κ' τῆς δ')
A,4,[16] : <i>ὁ αὐτὸς [sc. λδ' τῶν Ἀποστόλων καὶ θ' τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ]</i>		= 44 Ἀποστολικός· πρβλ. 6 Ἀποστολικόν
A,4,[19] : <i>ἐκ τῆς πρὸς τοὺς ἐπ' αὐτὸν ἐπισκόπους [sc. ἐπιστολῆς] τοῦ μεγάλου Βασιλείου</i>		= 90 Μ. Βασιλείου
A,4,[23] : <i>ὁ κζ' τῆς ἐν τῷ Τρούλλῳ</i>	}	= 5 Ζ' Οἰκουμενικῆς (διορθωτέο: ὁ ε' τῆς α')
A,4,[24] : <i>ὁ κη' ταύτης</i>		
Δ,2,[19] : <i>ὁ κη' τῆς ἐν Τρούλλῳ</i>		= 12 Ζ' Οἰκουμενικῆς (ἡ λ. εὐπροσόδων στὸ χάρτιο A,4,[24] ἀποτελεῖ γλῶσσα ἀπὸ τὸν Ζωναρά, αὐτόθι [PII, B', 593])
A,4,[27] : <i>...καὶ ὁ α' τῆς ἐν Καρθαγένῃ</i>		= 71 Καρθαγένης (ἀπὸ τὴν γειτνίαση τοῦ ἄρ- θρου μετὰ τὸ ἀριθμητικὸ: ὁ οα')
A,4,[30] : <i>ὁ ιβ' τῆς ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ</i>		= 2 Ἀγίας Σοφίας (διορθωτέο: ὁ β')
A,4,[37] : <i>...καὶ ὁ ιγ' [v.l. ις'] τῆς ἐν Καρθαγένῃ</i>		= Πιθανῶς 73 Καρθαγένης (ὁπότε: ογ'· ἔμμεση ἡ σχέση μετὰ τὸ θέμα τοῦ χωρίου)· πρβλ. 95 Καρ- θαγένης (πέρα ἀπὸ τὸν ὀρθὰ μνημονευόμενον 76 Καρθαγένης). Ἴσως ἀπὸ τὸ A,6,[5]
A,4,[41] : <i>...καὶ ὁ ιθ' τῆς ἐν Καρθαγένῃ</i>		= 9 Καρθαγένης (διορθωτέο: ὁ θ')
A,4,[55] : <i>ὁ ρλγ' [v.l. ρλς'] ταύτης [sc. τῆς ἐν Καρθαγένῃ]</i>		Ἀθετητέα ἡ δεύτερη γραφὴ: 133 Καρθαγένης
A,4,[56] : <i>ὁ β' τοῦ ἁγίου Κυρίλλου</i>		= 3 Κυρίλλου
A,4,[57] : <i>ὁ ε' τούτου</i>		= «Εὐλογίου Ἀλεξανδρείας» (PII, Δ', 398)
A,4,[58] : <i>ὁ ς' τῶν Ἀποστόλων καὶ ὁ κδ' τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ</i>		= 76 Ἀποστολικός (ἀπὸ τὴν γειτνίαση τοῦ ἄρ- θρου μετὰ τὸ ἀριθμητικὸ: ὁ ος') καὶ 23 Ἀντιο- χείας
A,4,[59] : <i>ὁ λα' τῆς ἐν Τρούλλῳ</i>		= 35 Πενθέκτης (διορθωτέο: ὁ λε')

Α,5,[2] : ὁ κδ' τῆς δ'	= 21 Δ' Οἰκουμενικῆς (:ὁ κα')
Α,5,[3] : ὁ η' καὶ ὁ θ' τῆς ἐν Καρθαγένῃ	= 8 Καρθαγένης· ὁ 9 Καρθαγένης δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ σχέση με τὸ θέμα: ἴσως 129 Καρθαγένης (ὁπότε: ρκθ')· πρβλ. 128 καὶ 130 τῆς ἰδίας (μήπως: ὁ η' καὶ ὁ <ρκη' καὶ ὁ ρκ>θ' τῆς ἐν Καρθαγένῃ;)
Α,6,[5] : ὁ ςζ' καὶ ὁ ζη' τῆς ἐν Λαοδικείᾳ καὶ ὁ ςγ' τῆς ἐν Καρθαγένῃ	= ὁ ςζ' τῆς ἐν Λαοδικείᾳ καὶ ὁ ζη' καὶ ὁ ςγ' τῆς ἐν Καρθαγένῃ (57 Λαοδικείας, 98 Καρθαγένης· πρβλ. 53 Καρθαγένης)
Α,7,[1] : ...καὶ ὁ β' τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ	= 20 Ἀντιοχείας (διορθωτέο: ὁ κ')
Α,7,[10] : ὁ ςη' ταύτης [sc. τῆς ἐν Τρούλλῳ]	= 39 Καρθαγένης
Α,7,[11] : ὁ αὐτὸς	= 55 Καρθαγένης
Α,9,[2] : ὁ θ' τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ	= 8 Ἀντιοχείας
Β,1,[5] : Τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου	= ψευδο-Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως 8(ΠΙ, Δ', 427)
Β,1,[6] : Τοῦ αὐτοῦ [sc. τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου]	= ψευδο-Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ (ΠΙ, Δ', 444) ἢ τοῦ παλίου (βλ. ἀνωτέρω)
Β,1,[9] : ὁ ςγ' τῆς ἐν τῷ Τρούλλῳ	= 12 Νεοκαισαρείας (τὸ λάθος στὸ ὄνομα τῆς συναγωγῆς ἴσως ἀπὸ τὸ προηγούμενο χωρίο, διότι οἱ κληρικοὶ 4 Πενθέκτης καὶ 14 Νεοκαισαρείας, με μεσολάβησιν καὶ πάλιν ἀρχικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ παρόντος χωρίου: τῆς αὐτῆς, ποὺ μετέπειτα ἀναπτύχθηκε ἐσφαλμένα με ἀναφορά στὴν Πενθέκτη ἀντὶ τῆς Νεοκαισαρείας)
Β,1,[10] : ὁ ςγ' τῆς ἐν Λαοδικείᾳ	= 3 Λαοδικείας (διορθωτέο: ὁ γ')
Β,1,[11] : ὁ ε' τῆς ἐν Τρούλλῳ	= 5 Λαοδικείας (διορθωτέο: τῆς αὐτῆς· τὸ λάθος ἴσως ἀπὸ ἀλλαγὴ τῆς σειρᾶς τῶν χωρίων καὶ ἐσφαλμένη ἀνάπτυξη τοῦ: τῆς αὐτῆς)
Β,3,[1] : ...καὶ ὁ ςγ' τῆς δ'	= 13 Πενθέκτης (διορθωτέο: τῆς 5' ἢ μᾶλλον τῆς ἐν Τρούλλῳ, ὡς συνήθως)
Β,3,[2] : ὁ πθ' [v.l. μθ'] τῆς ἐν Καρθαγένῃ	= συνέχεια τοῦ 13 Πενθέκτης· πρβλ. 25 Καρθαγένης
Β,3,[4] : ὁ κδ' τῆς ἐν Λαοδικείᾳ	= 16 Καρθαγένης
Β,3,[16] : ὁ ι' τῆς ἐν Καρθαγένῃ	= ἐπιγραφὴ τοῦ 11 Καρθαγένης (Β,3,[17])
Β,3,[19] : ὁ θ' τοῦ πατριάρχου Νικολάου	= «ἀπόκρισις» 7 Νικολάου (ΠΙ, Δ', 423)
Β,3,[22] : ...καὶ ὁ μβ' τῶν αὐτῶν [sc. τῶν Ἀποστόλων]	Ὁ 42 Ἀποστολικὸς δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ σχέση με τὸ θέμα τοῦ χωρίου (ἡ ἐπιγραφὴ ἔχει προφανῶς μεταφερθῇ ἀπὸ τὸ προηγούμενο χωρίο Β,3,[21])
Β,3,[23] : ὁ ςγ' τῶν αὐτῶν... ὁ ι' τῆς δ'...	= 44 Ἀποστολικὸς καὶ 10 Πενθέκτης, ἀντίστοιχα

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

B,3,[24] : ὁ μδ' τῶν Ἀποστόλων	= 45 Ἀποστολικός
B,3,[26] : ὁ μζ' τῶν αὐτῶν	+ 49 Ἀποστολικός
B,3,[28] : ὁ γ' τῆς ἐν Καρθαγένῃ	+ 4 Καρθαγένης (τὸ χωρίο ἀπὸ τὴν Σύνοψιν)
B,3,[42] : ...καὶ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ λε'	= 3 Ἀντιοχείας ἢ 15 Ἀποστολικός (ἴσως: ...καὶ <γ'> τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ <καὶ> ιε' <τῶν Ἀποστόλων>)
B,3,[58] : ὁ ιγ' ταύτης [sc. τῆς ἐν Καισαρείᾳ]	Ἡ τελευταία φράση: Ὡσαύτως καὶ διάκονος ἀνήκει στὸ προηγούμενο χωρίο B,3,[57]: ὁ θ' καὶ ὁ ι' ταύτης = 9 καὶ 10 Νεοκαισαρείας
B,3,[59] : ὁ θ' τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ	= 8 Ἀντιοχείας
B,3,[66] : ὁ ιζ' τῆς ἐν Σαρδικῇ	= 16 Σαρδικῆς
B,3,[82] : ὁ ιγ' [v.l. γ'] τοῦ πατριάρχου Νικολάου	= «ἀπόκρισις» 5 Νικολάου (PΠ, Δ', 421-422)
B,4,[1] : ὁ η' τῆς α'	= 18 Α' Οἰκουμενικῆς (διορθωτέο: ιη')· αὐτόθι διορθωτέο: τῆς διακορίας ἀντὶ τῆς κοινωνίας
B,4,[5] : ὁ ιγ' τοῦ Μεγάλου Βασιλείου	= 3 Μ. Βασιλείου (διορθωτέο: γ')
B,4,[7] : ὁ ιδ' τοῦ Μεγάλου Βασιλείου	= 4 Μ. Βασιλείου (διορθωτέο: μδ')
B,5,[3] : ὁ κε' ταύτης [sc. τῆς ἐν Λαοδικείᾳ]	Ἡ ἀρχικὴ φράση: Μηδὲ τὰς θύρας ἐγκαταλείψαντες ἀνήκει στὸν 22 Λαοδικείας (προηγούμενο χωρίο B,5,[2]: ὁ κβ' ταύτης)
B,5,[5] : περὶ ἐκκλησιαστικῶν	= 20 Λαοδικείας
B,6,[4] : τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου	Παρατήρησις, Α,8 + Ε,12 (PΠ, Γ', 80-81 + 262) (Ἰωάννης Κίτρος (PΠ, Ε', 413-415)· ἡ ἐπιγραφή προφανῶς ἀπὸ παραδρομῆ, λόγῳ τῶν ἐν συνεχείᾳ κανόνων. Ἴσως σχόλιο (βλ. ἀνωτέρω)
B,6,[5] } B,6,[6] } B,6,[7] }	= ψευδο-Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως 1, 5, 9 ἀντίστοιχα (PΠ, Δ', 427-428)
B,6,[13] : ὁ ζ' ταύτης [sc. τῆς ἐν Λαοδικείᾳ]	= 17 Λαοδικείας (διορθωτέο: ιζ')
B,6,[14] : ὁ ιζ' ταύτης	= 59 Λαοδικείας (ἡ ἐπιγραφή ἀνήκει προφανῶς στὸ προηγούμενο χωρίο)
B,6,[15] : ὁ κδ' [v.l. κζ'] τῆς ἐν Καρθαγένῃ	Ἡ δευτέρη γραφὴ ἀθετητέα: 24 Καρθαγένης
B,6,[18] : ὁ ςα' τῆς ἐν Λαοδικείᾳ	+ 12 Λαοδικείας
B,6,[19] : ὁ ια' τοῦ ἁγίου Κυρίλλου	= 2 Κυρίλλου
Γ,1,[3] : ὁ κγ' αὐτῶν [sc. τῶν Ἀποστόλων]	Ὁρθὴ ἢ παραπομπή. Ἀλλὰ τὸ ὀρθό: καθαιρείσθω ἀντὶ ἀφοριζέσθω
Γ,1,[10] : ὁ γ' τοῦ ἁγίου Κυρίλλου	= 4 Κυρίλλου
Γ,2,[4] : ὁ θ' τῆς ἐν Σαρδικῇ	= 19 Σαρδικῆς (διορθωτέο: ιθ')
Γ,2,[5] : ὁ κ' τῶν Ἀποστόλων	= πιθανῶς 17 Πενθέκτης· πρβλ. καὶ 54 Καρθαγένης (ἡ ἐπιγραφή προφανῶς μεταφέρεται ἀπὸ τὸ μεθεπόμενο χωρίο Γ,2,[7])

Γ,2,[6] : ὁ ζ' τῆς ἐν Καρθαγένῃ
 Γ,2,[28] : ὁ ιζ' τῆς ἐν Τρούλλῳ
 Γ,2,[42] } : ὁ κδ' τῆς α' καὶ β'... (l.g.)
 Δ,2,[10] }
 Γ,2,[47] : ὁ ε' τῆς ἐν Τρούλλῳ

Γ,3,[26] : ὁ ιη' τῆς α' καὶ β'
 Γ,3,[27] : ὁ κζ' τῆς ἐν Λαοδικείᾳ

Γ,5,[3] : ὁ ξθ' αὐτῆς [sc. τῆς ἐν Καρθαγένῃ]
 Δ,1,[6] : ὁ δ' ταύτης [sc. τῆς ἐν Καρθαγένῃ]
 Δ,1,[9] : ὁ κς' τῆς ἐν Καρθαγένῃ
 Δ,1,[10] : ὁ κε' τῆς ἐν Τρούλλῳ
 Δ,2,[7] : ὁ η' τῆς ζ'

Δ,2,[8] : ὁ κα' τῆς ζ', ὁ ιη' τῆς ἐν
 Καρθαγένῃ καὶ ὁ ιδ'
 τῆς ἐν Τρούλλῳ

Δ,2,[9] : ὁ κγ' ταύτης

Δ,2,[10]
 Δ,2,[11] : ὁ δ' τῆς ζ'

Δ,2,[13] : ὁ οδ' τῆς ἐν Καρθαγένῃ

Δ,2,[15] : ὁ ιδ' τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου

Δ,2,[16] : ὁ δ' τοῦ πατριάρχου Νικολάου

= 90 Καρθαγένης (διορθωτέο: 4')
 = 16 Ζ' Οἰκουμενικῆς (διορθωτέο: τῆς ζ')
 = 24 Πενθέκτης (διορθωτέο: τῆς ἐν Τρούλλῳ)
 = 75 Πενθέκτης (ἀπὸ τὴν γειτνίασιν τοῦ ἄρθρου
 μὲ τὸ ἀριθμητικό: ὁ σε')
 = 8 Πρωτοδευτέρας (διορθωτέο: η')
 + 55 Λαοδικείας (ἡ τελευταία περίοδος)· ἐκτὸς
 ἂν πρέπει νὰ ἀποτελέσῃ νέο χωρίο Γ,3,[28]
 = 99 Καρθαγένης (διορθωτέο: 4θ')
 = 4 Δ' Οἰκουμενικῆς (διορθωτέο: τῆς δ')
 = 126 Καρθαγένης (διορθωτέο: ρκς')
 = 45 Πενθέκτης (διορθωτέο: με')
 = 18 Ζ' Οἰκουμενικῆς (διορθωτέο: ιη'· ὀρθὰ στὸ
 χωρίο Α,4,[22] ποὺ ἀποτελεῖ l.g. τοῦ παρόν-
 τος)

18 Δ' Οἰκουμενικῆς καὶ 34 Πενθέκτης (:ὁ
 ρκς' τῆς δ' καὶ ὁ λδ' τῆς ἐν Τρούλλῳ· ὀρθὰ στὸ
 χωρίο Γ,2,[31] ποὺ ἀποτελεῖ l.g. τοῦ παρόν-
 τος). 34 αὐτῆς τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς ἴσως ἀπὸ
 45 προηγούμενου χωρίου.

= 23 Δ' Οἰκουμενικῆς (ἔτσι, ὀρθὰ, καὶ στὸ
 χωρίο Γ,2,[33], l.g. τοῦ παρόντος, ὅπου τὸ
 αὐτῆς ἀναφέρεται στὸ προηγούμενο χωρίο
 Γ,2,[32]). 14 Δ' Οἰκουμενικῆς· ὅπως δὴποτε
 ἡ ἐδῶ ἐπιγραφή, ὡς ἔχει, ἀποτελεῖ ἐπιβε-
 βαίωση τῆς προηγούμενης διορθώσεως)

= Γ,2,[42]
 = 14 Ζ' Οἰκουμενικῆς (διορθωτέο: ιδ'· ὀρθὰ
 στὸ χωρίο Γ,2,[45], ποὺ ἀποτελεῖ l.g. τοῦ
 παρόντος)

= 4 Πρωτοδευτέρας (διορθωτέο: ὁ δ' τῆς α'
 καὶ β')

= ψευδο-Νικηφόρου 15 (ΠΗ, Δ', 428) καὶ 6 καὶ
 7 ἐκ τῶν 7 (αὐτόθι, 431)

= «ἀπόκρισις» 6 Νικολάου Κωνσταντινουπό-
 λεως (ΠΗ, Δ', 422-423)· παρανόηση τοῦ
 κειμένου καὶ στὸ χωρίο τοῦ Ἀρμενοπούλου
 καὶ στὴν μετάφραση τοῦ Leunclavius· στὴν
 τελευταία φράση: τῆς μονῆς μὴ ἐξερχέσθω,
 τὸ μὴ ὀβελιστέο

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Δ,2,[19]	= Α,4,[24]
Δ,2,[21] : ὁ κβ' τῆς ἐν Τρούλλῳ	= 42 Πενθέκτης (διορθωτέο: μβ')
Δ,3,[2]	= Α,3,[4]
E,1,[8] : ὁ η' τῆς ἐν Τρούλλῳ	= 78 Πενθέκτης (ἀπὸ τὴν γειτνίαση τοῦ ἄρθρου μὲ τὸ ἀριθμητικό: ὁ ση')
E,1,[9] : ὁ με' τῆς ἐν Λαοδικείᾳ	= 46 Λαοδικείας (τὸ ὅμοιο κείμενο τῶν δύο κανόνων διασπᾶται στὰ δύο χωρία, μὲ αὐθαίρετη κατανομή τῶν ἐπιγραφῶν: τὰ δύο χωρία πρέπει προφανῶς νὰ ἐνοποιηθοῦν ὑπὸ κοινὴ ἐπιγραφὴ μὲ τοὺς δύο κανόνες)
E,1,[12] : ...καὶ ὁ ζ' τῆς ἐν Καρθαγένῃ	= 72 Καρθαγένης
E,1,[13] : τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου	= ψευδο-Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως 7 ἐκ τῶν 7 (ΡΠ, Δ', 431)
E,2,[14] : ὁ λα' τῆς ἐν Καρθαγένῃ	= 31 Λαοδικείας (διορθωτέο: ὁ λα' τῆς αὐτῆς)
E,2,[26] : τῆς ἐν τῇ Ἀγία Σοφίᾳ	= 3 Ἀγίας Σοφίας
E,2,[35] : ὁ ζ' ταύτης [sc. τῆς ἐν Καρθαγένῃ]	= 60 Καρθαγένης (διορθωτέο: ξ': τὸ λάθος προφανῶς λόγω τῆς ὁμοιότητος τῶν γραμμάτων)
E,2,[39] : ὁ ξς' ταύτης	= 46 Καρθαγένης (διορθωτέο: 45': τὸ λάθος λόγω τῆς ὁμοιότητος τῶν γραμμάτων). στὴν ἀπὸφασιν τοῦ χωρίου σοβαρὴ παρανόησις: αἰρετικοίς (=αἰρετίζουσιν) δικασταῖς (=arbitrarii iudices (!) judices)
E,2,[45] : ὁ ς' Τιμοθέου Ἀλεξανδρείας	= 12 Τιμοθέου
E,2,[46] : ὁ δ' Διονυσίου Ἀλεξανδρείας	= 13 Τιμοθέου
E,2,[47] : ὁ ις' τούτου [sc. Διονυσίου]	= 16 Τιμοθέου
E,2,[48] : ὁ β' τοῦ πατριάρχου Νικολάου	= «ἀπόκρισις» 4 Νικολάου Κωνσταντινουπόλεως (ΡΠ, Δ', 421)
E,2,[50] : ὁ ς' τοῦ πατριάρχου Νικολάου	= «ἀπόκρισις» 10 Νικολάου Κωνσταντινουπόλεως (ΡΠ, Δ', 425)
E,2,[53] : ὁ λ' αὐτοῦ [sc. τοῦ μεγάλου Βασιλείου]	(l.g.)= 29 Μ. Βασιλείου
E,6,[3] : ὁ λ' τοῦ μεγάλου Βασιλείου	
E,2,[54] : ὁ λα' αὐτοῦ	= 45 Μ. Βασιλείου
E,3,[1] : ὁ κε' τῆς ἐν Καισαρείᾳ	= 5 Νεοκαισαρείας (διορθωτέο: ε')
E,3,[3] : ὁ θ' τῆς ἐν Ἀγκύρᾳ	= 19 Ἀγκύρας (διορθωτέο: ιθ')
E,3,[5] : ...καὶ ὁ β' τοῦ μεγάλου Βασιλείου	= 72 Μ. Βασιλείου (ἀπὸ τὴν γειτνίαση τοῦ ἄρθρου μὲ τὸ ἀριθμητικό: ὁ οβ')· αὐτόθι: γητενταὶ ἀντὶ γυτενταί («Gyteutae»!)
E,3,[7] : ὁ β' τοῦ Νύσσης	= 3 Γρηγορίου Νύσσης
E,3,[12] : ὁ οδ' τῆς ἐν Καισαρείᾳ	= 4 Νεοκαισαρείας (ἀπὸ τὴν γειτνίαση τοῦ ἄρθρου, κατ' ἀντίστροφο τρόπο πρὸς τὶς προηγούμενες περιπτώσεις: ὁ δ')

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΑΝ

E,3,[20] : ὁ ιε' Πέτρου Ἀλεξανδρείας

= 15 Τιμοθέου (διορθωτέο: Τιμοθέον· ὁρθὰ στήν Ἐξάβιβλο Δ,15,7 ὅπου τὸ χωρίο ἐπαναλαμβάνεται — βλ. ἄνωτέρω, σημ. 6)

E,3,[21] : ὁ ε' τῆς ἐν Λαοδικείᾳ

= 1 Λαοδικείας (διορθωτέο: ὁ α')

E,3,[27] : ὁ κε' τοῦ μεγάλου Βασιλείου

= 21 Μ. Βασιλείου (διορθωτέο: κα'· τὸ σφάλμα, ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο, προφανῶς λόγῳ τῆς ὁμοιότητος τῶν γραμμάτων: ὁρθὰ στήν Ἐξάβιβλο σχόλ. Δ,15,14 ὅπου τὸ χωρίο ἐπαναλαμβάνεται — βλ. ἄνωτέρω, σημ. 6)

E,3,[31] : ὁ γ' τοῦ Νύσσης

= 4 Γρηγορίου Νύσσης

E,3,[32] : ὁ δ' τοῦ Νύσσης

E,3,[40] : ὁ θ' τούτου [sc. τοῦ μεγάλου Βασιλείου]

= 79 Μ. Βασιλείου (ἀπὸ τῆς γειννίασθ τοῦ ἄρθρου μὲ τὸ ἀριθμητικό: ὁ σθ')

E,3,[46] : ὁ κ' τοῦ μεγάλου Βασιλείου

= 8 Μ. Βασιλείου (διορθωτέο: η'· τὸ λάθος προφανῶς ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα τῶν γραμμάτων: ὁρθὰ στήν Ἐξάβιβλο σχόλ. Ξ,6,3, ὅπου τὸ χωρίο ἐπαναλαμβάνεται — βλ. ἄνωτέρω, σημ. 6)

E,3,[51] : ὁ ε' τοῦ Νύσσης

= ὁρθὰ α' Γρηγορίου Νύσσης· ἀλλὰ τὸ χωρίο καὶ τὸ ἄνωτερο κῶλον ὁ δὲ ἐκούσιος ἐν τῇ τοῦ Νύσσης βίβλῳ ἔχει μεταφερθῆ εἰς τὸ ἐξωμένο χωρίο E,3,[52]· ἀπὸ τοῦ κῶλου δὲ ἀκούσιος ἀντὶ τοῦ ἐκούσιος τοῦ κανόνα

E,3,[52] : ὁ κβ' τῆς ἐν Ἀγκύρᾳ

= 23 Ἀγκύρας

E,3,[62] : ὁ ις' τούτου [sc. τοῦ Νύσσης]

= 6 Γρηγορίου Νύσσης (διορθωτέο: ὁ ς'). Τὸ χωρίο διορθωτέο ἀπαραιτήτως: ὁ τοιχωρύχος ἀντὶ τοῦ τυμβωρύχος (ἡ ἐσφαλμένη γραφή στήν ἐκδ. Migne· στήν ed. pr. ἡ ὁρθή γραφή, ἀλλὰ μετάφραση: sepulcri violator)· τὸ ἐπιτίμιο ποὺ μνημονεύεται εἶναι τὸ προβλεπόμενο γιὰ τὴν τοιχωρυχίαν, ὅρο ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ κανόνας γιὰ τὴν κλοπὴν ποὺ δὲν ἀποτελεῖ ληστείαν· οἱ κανόνες περὶ τῶν τυμβωρύχων, κυρίως 7 Γρηγορίου Νύσσης καὶ 66 Μ. Βασιλείου, δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὸ χωρίο

E,4,[1] : ...καὶ ὁ α' τοῦ Νύσσης

= 2 Γρηγορίου Νύσσης

E,4,[18] : ὁ ς' τούτου

E,4,[19] : ὁ ζ' τούτου

= 7 καὶ 6 Πέτρου, ἀντίστοιχα

E,4,[29] : ὁ δ' τούτου

E,4,[30] : ὁ θ' τούτου

E,4,[31] : ὁ ι' τούτου

E,4,[32] : ὁ ια' τούτου

E,4,[33] : ὁ ιβ' τούτου

[sc. Πέτρου Ἀλεξανδρείας]

[sc. τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ]

= 6, 7, 8, 9, 10 Γρηγορίου Νεοκαισαρείας, ἀντίστοιχα

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

E,4,[34] : ὁ ιγ' τούτου

E,4,[35] : τοῦ μεγάλου Βασιλείου

E,4,[37] : ὁ θ' τοῦ Νύσσης

= 13 Α' Οἰκουμενικῆς (καθ' ἑλξη τῶν προηγουμένων διορθωτέο: τῆς α')

= 86 Μ. Βασιλείου

= 8 Γρηγορίου Νύσσης in fin. ἡ μᾶλλον 4 Γρηγορίου Νύσσης (κατὰ τὸ κεῖμενο τῆς Συνόψεως). τὸ δεύτερο τμήμα τοῦ χωρίου, γὰρ τοὺς «τόπους τῆς μετανοίας», τὸ ὁποῖο δὲν προέρχεται ἀπὸ τοὺς κανόνες τοῦ Γρηγορίου Νύσσης καὶ τοὺς ἐρμηνευτὲς σ' αὐτοὺς, ἀποτελεῖ προσθήκη εἰλημμένη ἀπὸ τὰ πολλὰ σχετικὰ κεῖμενα (πρβλ. E,3,[29] καὶ σχόλ.). ἀλλὰ τὸ χωρίο ἴσως νοσεῖ: μνημονεύει τρεῖς μόνον «τόπους μετανοίας», ἀντὶ τῶν συνήθων τεσσάρων (ὅπως καὶ οἱ κανόνες 11 καὶ 12 Α' Οἰκουμενικῆς καὶ οἱ ἐκεῖ ἐρμηνευτὲς, οἱ ἑποῖοι ὅμως ἀποσιωποῦν τὸ στάδιο τῶν «προσθημάτων», τὸ ὁποῖο ἐδῶ μνημονεύεται).

Τὸν διορθωτέο: εἰς τέσσαρας μερίζειν ἀντὶ τῶν προεῖς... καί: καὶ εἶτα συνίστασθαι ἀντὶ καὶ αὐτῶν συνίστασθαι ἐκ τῶν αὐτῶν καὶ μετ' ὁρισμένης ἐνδείξεως ἀπὸ ἄλλων χωρίων, κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ συντάκτη τὸ στάδιο τῶν «συνεστῶτων» δὲν συμπεριλαμβάνεται στὸν χρόνον τοῦ ἐπιτιμίου

E,4,[39] : ὁ δ' τοῦ ἁγίου Κυρίλλου

Κυρίλλου «πρὸς Γεννάδιον Ἀρχιμανδρίτην» (ΡΠ, Δ', 398)

E,4,[41] : ὁ ς' τοῦ πατριάρχου Νικολάου

= «ἀπόκρισις» 11 Νικολάου Κωνσταντινουπόλεως (ΡΠ, Δ', 425)

E,5,[22] : ὁ ι' ταύτης

E,5,[23] : ὁ ιδ' ταύτης

E,5,[24] : ὁ ις' ταύτης

E,5,[25] : ὁ ιζ' ταύτης

E,5,[26] : ὁ ιη' ταύτης

E,5,[27] : ὁ ιθ' ταύτης

[sc. τῆς ἐν Γάγγραι] = 12, 16, 11, 18, 19, 20 Γάγγραι, ἀντίστοιχα

E,5,[28] : ὁ ζ' τοῦ πατριάρχου Νικολάου

= «ἀπόκρισις» 2 Νικολάου Κωνσταντινουπόλεως (ΡΠ, Δ', 418)

E,5,[31] : ὁ πε' ταύτης [sc. τῆς ἐν Τρούλλῳ]

= 89 Πενθέκτης

E,5,[35] : τοῦ πατριάρχου Νικολάου

= «ἀπόκρισις» 3 Νικολάου Κωνσταντινουπόλεως (ΡΠ, Δ', 419)

E,6,[3]

= E,2,[53]

Γ,[23] : τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου

= ψευδο-Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως 38 (ΡΠ, Δ', 431)

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΑΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΑΝ

Σ,[25] : τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου	= ἀτάκτιστη προέλευση· προβλ. 2 Διονυσίου, 7 Τιμοθέου
Σ,[30] : ὁ ια' τῆς ἐν Ἀγκύρᾳ	= 13, 14, 15, 17 Γάγγρας, ἀντίστοιχα
Σ,[31] : ὁ ιβ' ταύτης	
Σ,[32] : ὁ ιγ' ταύτης	
Σ,[33] : ὁ ιδ' ταύτης	
Σ,[34] : ὁ β' τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ	= 1 Γρηγορίου Νεοκαισαρείας

(β) Loci gemini

Α,3,[4] = Δ,3,[2]	
Α,4,[22] = Δ,2,[7]	
Α,4,[24] = Δ,2,[19] : ἡ «γλῶσσα» εὐπροσόδων (βλ. στὸν πίνακα α) μόνον στὸ πρῶτο χωρίο	
Α,4,[31] = Β,3,[43] : στὸ δεύτερο χωρίο προστίθεται ἡ ὑποδιάκορος	
Α,4,[32] = Β,3,[29]	
Α,4,[39] = Γ,2,[18] in fin. = Γ,2,[23]	
Α,4,[44] = Γ,2,[24]	
Α,4,[47] = Γ,2,[25]	
Α,4,[48] = Γ,2,[29]	
Α,5,[7] = Β,3,[83]	
Β,3,[41] = Γ,2,[37]	
Β,3,[60] = Γ,2,[39]	
Β,3,[61] = Γ,2,[40]	
Β,3,[62] = Γ,2,[38]	
Β,4,[3] = Γ,2,[41]	
Γ,2,[31] = Δ,2,[8]	
Γ,2,[33] = Δ,2,[9] : τῇ Κωνσταντινουπόλει/τῇ Κωνσταντίνου (καὶ οἱ δύο γραφές ἀπαντοῦν στίς πηγές)	
Γ,2,[42] = Δ,2,[10]	
Γ,2,[45] = Δ,2,[11]	
Γ,2,[53] = Δ,2,[4]	
Γ,3,[8] = Ε,5,[33]	
Ε,2,[11] = Ε,6,[2]	
Ε,2,[53] = Ε,6,[3] : τῶν ἀρχομένων / τοῖς ἀρχομένοις, διδασκέσθω / ἐπιτιμάσθω· στὸ πρῶτο χωρίο προστίθεται· καὶ διὰ μετανοίας λυέσθω [ὁ ὄρκος]	
σχόλ. Β,3,[21] = σχόλ. Γ,2,[9]	

Πέρα ἀπὸ τίς διορθώσεις ποὺ γίνονται, ἐπ' εὐκαιρίᾳ, ἀνωτέρω, μποροῦν ἐδῶ νὰ σημειωθοῦν, πρόχειρα, οἱ ἐξῆς οὐσιαστικοῦ περιεχομένου πρόσθετες κριτικὲς ὑποδείξεις: Α,8,[4]: ἀρχιεπισκόπου ἀντὶ ἐπισκόπου Β,3,[9]: τὸ χωρίο νοσεῖ συντακτικὰ, ἀλλὰ ἡ ἀτέλεια ἔχει προκύψει προφανῶς ἀπὸ κακοτεχνία τοῦ συντάκτη, ὁ ὅποιος προσπάθησε νὰ μετατρέψῃ τίς ὑποθετικὲς προτάσεις τοῦ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

κανόνα σὲ ἑναρθρες ἐπιθετικὲς μετοχὰς Β,3,[48] *ἐβδόμης ἐβδομάδος*: οἱ πηγὰς ἔχουν ὑστέρως *ἐβδομάδος*, ἀλλ’ ἡ γραφὴ τοῦ χωρίου δὲν δημιουργεῖ ἀνακρίβεια Γ,1,[61]: *πιστὸς ὅχι πιστοῖς* Γ,3,[16]: *Μαρτίου ἀντὶ Μαΐου* Δ,2,[23]: *θεοφόβων ἀντὶ θεοφόρων* (ἀλλὰ καὶ ἡ γραφὴ τοῦ κειμένου ἀπαντᾷ σὲ ἐκδόσεις τῶν πηγῶν) Ε,3,[6]: *ἐπὶ ἀνευρέσει ἀντὶ ἀναιρέσει* Ε,3,[13]: *τετραετίαν μᾶλλον ἀντὶ τριετίαν* Ε,4,[21]: τοὺς διωκομένους ἀντὶ καὶ διωκομένους. Γιὰ τὴν γραφὴ δωδεκαετοῦς στὸ χωρίο Ε,4,[40] βλ. τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῶν Ράλλη-Πότλη, Δ’, 341 στὸν 18 Τιμοθέου· ἐξ ἄλλου τὸ φανερὰ ἄτοπο τῆς διατυπώσεως τοῦ χωρίου Γ,3,[1] *Κληρικὸς ἅπας ἢ λαϊκός... ἢ διορθούσθω ἢ καθαιρεῖσθω* προῆλθε ἀπὸ τὴν ἑνταξὴ στὴν πρώτη περίοδο τοῦ κανόνα (51 Ἀποστολικός) τῆς δεύτερης περιόδου: *Ὡσαύτως καὶ λαϊκός* (παραλείπεται ἑντελῶς στὴν *Σύνοψιν*). Ἡ παρεφθαρμένη γραφὴ τοῦ Α,8,[1] *ὁ Κοροβδελεδέου* ἀποδίδει βέβαια τὸ ὄνομα *Κουοδβουλιδέος* (Quodvult-deus) τοῦ ἐπισκόπου τοῦ 87 Καρθαγένης, τὸ ὁποῖο ἐδῶ μάλιστα μετατρέπεται καὶ σὲ ὄνομα ἐπισκοπῆς. Φυσικὰ οἱ ἐπ’ εὐκαιρίᾳ αὐτὲς παρατηρήσεις δὲν εἶναι κατὰ κανένα τρόπο ἐξαντλητικὲς, καὶ πολὺ περισσότερο δὲν ἐπιδιώκουν νὰ θίξουν τὸ εὐρὺ θέμα τῆς σχέσεως τοῦ κειμένου τοῦ Ἀρμενοπούλου μὲ τίς πηγὰς του, ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσῃ ἀντικείμενο ἰδιαίτερης ἐργασίας (βλ. ἀνωτέρω σημ. 7).

ΤΟ ΔΙΚΑΙΟΝ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΕΠΙ ΦΡΑΓΚΟΚΡΑΤΙΑΣ *

ΥΠΟ
ΠΑΝ. Ι. ΖΕΠΟΥ

"Όταν ένας Έλλην έρχεται από τόν έλλαδικόν χώρον εἰς τήν Κύπρον, αἰσθάνεται δύο φορές Έλλην. Διότι, μόλις πατήσῃ τὸ ἡρωϊκὸν χῶμα τῆς Κύπρου, αὐτομάτως φέρει εἰς τὸν νοῦν τὸν ἐλληνικὸν παλμὸν καὶ τοὺς ἐλληνικοὺς ἀγῶνας τῶν Κυπρίων, ἐπὶ αἰῶνας μακρούς, καθὼς καὶ τὴν ἄφατον δόξαν ποὺ τοὺς στεφανώνει. "Όταν δ' ὁ Έλλην τοῦ έλλαδικοῦ χώρου συμβαίνει νὰ εἶναι ἱστορικός, αὐτομάτως ἀναπολεῖ ἐδῶ τὴν περασμένην καὶ τὴν πρόσφατον κληματοβαμμένην κυπριακὴν ἱστορίαν. Καὶ ὅταν, ἀκόμη εἰδικώτερον, ὁ Έλλην αὐτὸς συμβαίνει νὰ εἶναι νομικός καὶ μὲ διάθεσιν ἱστορικοῦ τοῦ δικαίου, τότε δὲν ἔμπορεῖ νὰ μὴ ἐνθυμηθῇ, ὅτι εἰς τὸ νησί αὐτό, τὸ μαγευτικὸν καὶ γλυκύτατον νησί τῶν ἀρχαίων καὶ νεωτέρων χρόνων, τὸ ἐγγχώριον δίκαιον εἶχε πάντοτε τὴν δύναμιν ν' ἀντισταθῇ εἰς κάθε λογῆς ἐπιβουλήν τῶν προσκαίρων ἢ καὶ πολυκαίρων κατακτητῶν του.

Ὡς Έλλην τοῦ έλλαδικοῦ χώρου, ἀποσπῶ φόρον βαθυτάτου σεβασμοῦ καὶ θαυμασμοῦ πρὸς τὴν ἐλληνικὴν Κύπρον. Καὶ ὡς ταπεινὸς ἀνιχνευτὴς τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου, τολμῶ νὰ ἐπαναφέρω εἰς τὴν μνήμην μας μίαν περίοδον ἰσχυρᾶς ἀντιστάσεως τοῦ ἐλληνοβυζαντινοῦ δικαίου κατὰ τοῦ δικαίου τοῦ φράγκου κατακτητοῦ, εἰς περασμένους, ἀλλ' ὅχι καὶ λησμονημένους χρόνους. Θλιβερά, ἀλλὰ καὶ διδακτικὴ, διὰ τὴν ἀσάλευτον δύναμιν τοῦ Έλληνισμοῦ εἶναι ἡ ἱστορικὴ αὐτὴ ἀναδρομή. Μία ἱστορικὴ ἀναδρομή, ἡ ὁποία καλύπτει τρία σημαίνοντα κεφάλαια, ἥτοι τὰς Ἀσσίζας τῆς Κύπρου, τὴν λεγομένην Κυπρίαν Διάταξιν, τέλος καὶ τοὺς ἀποκαλουμένους Έλληνικοὺς Νόμους, τρία κεφάλαια, εἰς τὴν ἀνερεῦνησιν τῶν ὁποίων δὲν ὑπῆρξε μικρὰ ἢ συμβολὴ καὶ τῶν κυπρίων ἱστορικῶν διὰ τὴν ἀποσαφήνισιν τῶν συναφῶν προβλημάτων.

I

Προκειμένου περὶ τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Κύπρου, ἢ, κατὰ τὸν πλήρη τίτλον των,

* Διάλεξις γενομένη εἰς Λευκωσίαν ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἑλληνικῆς Πρεσβείας, τὴν 2 Ὀκτωβρίου 1978.

τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ τῆς Κύπρου, δὲν εἶναι, ὡς ὑποθέτω, ἀναγκαῖον νὰ μακρηγορήσω σήμερον. Περὶ τῶν Ἀσσιζῶν αὐτῶν εἶχον ἐπανειλημμένως τὴν εὐκαιρίαν νὰ ὁμιλήσω διεξοδικώτερον ἀπὸ μακρῶν ἐτῶν, πρῶτον μὲν εἰς διάλεξίν μου εἰς Ἀθήνας δημοσιευθεῖσαν κατὰ τὸ 1956, ἐν συνεχείᾳ εἰς ἀδημοσίευτον διάλεξίν μου εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Bologna κατὰ τὸ 1961, κατόπιν δὲ καὶ εἰς ἀνακοινώσεις μου εἰς τὸ ΙΓ' καὶ εἰς τὸ ΙΕ' Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον, ἀντιστοίχως εἰς Oxford κατὰ τὸ 1966 καὶ εἰς Ἀθήνας κατὰ τὸ 1976, ἐνῶ καὶ εἰς ἄλλην μελέτην μου, δημοσιευθεῖσαν κατὰ τὸ 1953, περὶ τῶν σχέσεων τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου πρὸς τὸ δίκαιον τῶν Φράγκων εἰς τὴν Ἀνατολήν, εἶχον ἐπίσης τὴν εὐκαιρίαν ν' ἀναφερθῶ καὶ εἰς τὰς Ἀσσίζας τῆς Κύπρου¹.

Εἰς ὅλας τὰς μελέτας, διαλέξεις ἢ ἀνακοινώσεις αὐτὰς προσεπάθησα ν' ἀποδείξω, ὅτι ἡ εἰσβολὴ βυζαντινῶν ἰδεῶν εἶναι σαφὴς ἀκόμη καὶ εἰς αὐτὸ τὸ κείμενον τῶν Ἀσσιζῶν, κείμενον, τὸ ὁποῖον, ὡς γνωστόν, ἀποδίδει τὸ καθ' ἑαυτὸ «κλειστόν» δίκαιον τῶν φράγκων κατακτητῶν ἀπὸ τοῦ 12ου καὶ ἐπέκεινα αἰῶνος.

Ἐν ὅψει τῶν μελετῶν, διαλέξεων ἢ ἀνακοινώσεων αὐτῶν, τῶν ὁποίων αἱ περισσότεραι εἶναι δημοσιευμέναι, θὰ προσπαθῶ σήμερον εἰς ἀπλὴν ὑπόμνησιν τῶν κυριωτέρων σημείων τῆς ἐπιχειρηματολογίας, τῆς ὁποίας αἱ θέσεις εὐρίσκονται. ὡς φρονῶ, νὰ ἐνισχυθῶν δι' ὧσων ἐν συνεχείᾳ θὰ ἐκθέσω περὶ τῆς Κυπριακῆς Διατάξεως καὶ περὶ τῶν Ἑλληνικῶν Νόμων τῆς Κύπρου.

Ὡς πρὸς τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, δὲν εἶναι ἀνάγκη ν' ἀναλύσω λεπτομερῶς τὴν γνωστὴν ἱστορίαν, ὅτι δηλαδὴ ἡ βυζαντινὴ Κύπρος κατελήφθη ὑπὸ τοῦ Ριχάρδου Λεοντοκάρδου κατὰ τὸ 1191, ὁ ὁποῖος τὴν ἐπώλησεν εἰς τοὺς Ναῖτας καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὸν Guy de Lusignan, ὅστις ἀπὸ τοῦ 1192 ἐθεμελίωσε τὴν δυναστείαν

1. Π. Ζέπου, «Τὸ δίκαιον εἰς τὰς Ἑλληνικὰς Ἀσσίζας τῆς Κύπρου», «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», 25, 1955 (ἐκδ. 1956) σσ. 306-330, ἐπίσης εἰσηγήσεις μου εἰς Πρακτικὰ τοῦ ΙΓ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Oxford, 1966) καὶ εἰς Πρακτικὰ τοῦ ΙΕ' ὁμοίου Συνεδρίου (Ἀθήναι, 1976). Βλ. ἐπίσης P. Zepos, Quelques remarques sur les rapports entre le droit byzantin et le droit des latins en Orient (ἀνακοινώσεις εἰς τὸ Θ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη, 1953), «Festschrift H. Lewald, 1953, σσ. 209-215. Πρὸς καὶ τὰς μελέτας μου: α) Τὸ δίκαιον εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», ΙΗ', 1948, σσ. 202-220, καὶ β) Τὸ δίκαιον εἰς τὰς Ἀσσίζας τῆς Ἀντιοχείας, «Ἐράνιον πρὸς Γ. Μαριδάκην», Α', 1962, σσ. 111-119. Εἰς ὅλας τὰς μελέτας αὐτὰς σημειοῦται ἡ κατὰ τὴν δημοσίευσίν των ὑφισταμένη διεθνὴς βιβλιογραφία. Ἀδημοσίευτος εἶναι εἰσέτι ἡ σχετικὴ πρὸς τὸ δίκαιον τῶν Φράγκων εἰς τὴν Ἀνατολήν διάλεξις μου, ἡ ἐκφωνηθεῖσα εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Bologna κατὰ τὸ 1961.

του, μίαν δυναστείαν, ἡ ὁποία ἐδέσποσε τῆς Κύπρου μέχρι τοῦ ἔτους 1489, ὅτε ἡ νῆσος ὑπήχθη ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῆς Ἑνετικῆς Δημοκρατίας, πρὶν ἢ καταληφθῇ ὑπὸ τῶν ὀθωμανῶν κατὰ τὸ ἔτος 1571.

Ἀπὸ τοῦ 1191 καὶ ἐφεξῆς, ἡ ἱστορία τῆς Κύπρου ὑπῆρξεν ἱστορία ὑποδουλώσεως καὶ δακρύων. Ὅμως, κατὰ τοὺς μακροὺς αὐτοὺς αἰῶνας τῆς ὑποταγῆς, οἱ τρεῖς αἰῶνες τῆς φραγκικῆς κατακτήσεως (1192 - 1489) ὑπῆρξαν αἰῶνες ἀπηλλαγμένοι πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν ἢ ἀποτόμων ἀναρρυθμίσεων. Καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ ἐπέτρεψεν εἰς τὸ φραγκικὸν Βασίλειον τῆς Κύπρου νὰ διοργανωθῇ κατὰ τὰ φραγκικὰ δυτικὰ πρότυπα καὶ πάντως μὲ τὴν ἀνάμνησιν τοῦ ὑπὸ τῶν Μουσουλμάνων καταλυθέντος, κατὰ τὸ 1187, Βασιλείου τῆς Ἱερουσαλήμ.

Ἡ διοργάνωσις τῆς Κύπρου κατὰ τὰ φραγκικὰ πρότυπα κατέλαβεν οὕτως, ἀπὸ τοῦ 1192, τὴν ὅλην πολιτικὴν καὶ κοινωνικὴν ζωὴν τῆς νήσου, εἰδικώτερον εἰς ὅ,τι ἀφεώρα τὴν διοίκησιν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν νομοθεσίαν. Ἡ φραγκικὴ νοοτροπία ἐδέσποσεν οὕτω καὶ εἰς τοὺς τρεῖς αὐτοὺς σημαίνοντας τομεῖς. Εἰς τοὺς τρεῖς αὐτοὺς τομεῖς, εἰς τοὺς ὁποίους ὅμως ἡ βυζαντινὴ παράδοσις δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἐξαλειφθῇ, ἀλλὰ τουναντίον ἐπέζησεν ἀνυπόληπτα καὶ ζωντανὴ μέχρι τέλους.

Εἰς τὴν διοίκησιν, οὕτως, ὑπῆρξε βεβαίως ἐνστάσις ἢ κατὰ τὰ φραγκικὰ πρότυπα ἐπελθούσα μεταβολή. Οἱ Lusignians ἀνέβησαν φέροντα εἰς τοὺς ὑπὸ τῆς τῶν, οἱ ὅποιοι μὲ τὴν σειράν των ἐξησφατίσαν τὴν στρατιωτικὴν των ἀρωγὴν καὶ τὸ ἀπαραίτητον διοικητικὸν προσωπικὸν εἰς τὸν βασιλεὺς των. Παρὰ ταῦτα ὅμως, ἡ βυζαντινὴ ἀνάμνησις δὲν ἐξέλιπε. Εἰς τὴν ὑπαίθερον ἐξηκολούθησεν ἡ βυζαντινὴ παράδοσις τῶν ὀρκωτῶν δικαστῶν, οἱ δὲ χωρικοὶ ἐξηκολούθησαν νὰ πληρώνουν τοὺς φόρους των καὶ νὰ καταβάλλουν τὴν ἐργασίαν των εἰς τοὺς νέους δεσπότας των καθ' ὃν τρόπον ἐνήργουν αὐτὰ καὶ εἰς τοὺς παλαιοὺς βυζαντινοὺς ἄρχοντας. Οἱ φράγκοι, ὅπως καὶ εἰς τὰς ἄλλας χώρας ποὺ κατέκτησαν εἰς τὴν Ἀνατολήν, οὕτω καὶ εἰς τὴν Κύπρον, ἠνέχθησαν τὸν τρόπον ζωῆς τῶν κατακτηθέντων, μέχρι τοῦ σημείου, ὅπου ὁ τρόπος ζωῆς αὐτὸς δὲν ἀντετίθετο εἰς τὰς πολιτικὰς ἢ διοικητικὰς ἐπιδιώξεις των².

2. Πρβλ. τελευταίως τὰς ἀνακοινώσεις εἰς τὸ ΙΕ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Ἀθῆναι, 1976) τοῦ C. Mango (Chypre, carrefour du monde byzantin), τοῦ Th. Papadopoulos (Chypre, Frontière ethnique et socio-culturelle du monde byzantin, μετὰ βιβλιογραφίας), τοῦ J. Richard (Le droit et les institutions franques dans le royaume de Chypre) κ. ἄ. βλ. καὶ J. Richard, Une économie coloniale? Chypre et ses ressources agricoles au Moyen-Age, «Byzantinische Forschungen», V (1977) σσ. 331-352 (ἐνθα καὶ ἄλλη βιβλιογραφία). Γενικῶς βλ. G. Hill, A History of Cyprus (I - III, 1940 - 1948), Κ. Ἀμάντου, Σύντομος ἱστορία τῆς Κύπρου (1956), Κ. Σπυριδάκης, Σύν-

Τὸ φαινόμενον αὐτὸ τῆς διατηρήσεως τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως εἰς τὴν διοικητικὴν ὀργάνωσιν ἀπαντᾶται καὶ εἰς τὴν διοργάνωσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων, ὅσα ἀνέκυψαν μετὰ τὴν φραγκικὴν κατάκτησιν τῆς Κύπρου. Διότι καὶ εἰς τὰ θέματα τῆς Ἐκκλησίας, οἱ Φράγκοι, φανατικοὶ καθολικοί, εἶχον ν' ἀντιμετωπίσουν τὴν ἰσχυρῶς καὶ ἀπ' αἰώνων θεμελιωμένην ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν τῆς Κύπρου. Θὰ ἴδωμεν δὲ μετ' ὀλίγον, ὅταν ὁμιλήσωμεν διὰ τὴν λεγομένην Κυπρίαν Διάταξιν τοῦ Πάπα Ἀλεξάνδρου Δ', τοῦ ἔτους 1260, πῶς ἀντεμετώπισαν τὸ πρόβλημα. Δύναται, ὅμως, ἀπὸ τώρα νὰ λεχθῇ, ὅτι καὶ εἰς τὸ πρόβλημα αὐτό, τελικῶς ἐπεκράτησε κάποιος συμβιβασμός, ἓνας συμβιβασμός, ὁ ὁποῖος ἐπέτρεψεν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κύπρου νὰ συνεχίσῃ τὸν δρόμον τῆς, παρ' ὅλας τὰς ἀντιθέσεις καὶ παρ' ὅλας τὰς διώξεις³.

τομος ἱστορία τῆς Κύπρου (Λευκωσία, 1972), G. Ténékidès, Chypre, 1954 (μετὰ συνοπτικῆς βιβλιογραφίας). Πρβλ. καὶ N. Jorga, France de Chypre (1931), F. G. Maier, Cyprien (Stuttgart, 1964).

3. Διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς Κύπρου βλ. ἐν γένει J. Hackett, History of the Orthodox Church of Cyprus (London, 1901) καὶ τὴν ἐλληνικὴν μετάφρασιν μετὰ συμπληρώσεων, Γ. Λάκκετ - Χ. Παπαϊωάννου, Ἱστορία τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, Γ' - III (1923 - 1932), Ἀ. Μιτσίδου, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κύπρου (1972), Φ. Κονιδάρι, Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἐν Κύπρῳ ἐπὶ Φραγκοκρατίας (Λευκωσία, 1975) κ. ἄ. Ἐπίσης τὰς ἀνακρινώσεις τοῦ Γ. Κονιδάρι, τοῦ Ἀμ. Ἀλιβεζάτου κ. ἄ. εἰς τὸ Ἀ' Ἀθηνῶν Κυπριολογικὸν Συνέδριον (Λευκωσία, 1972), «Πρακτικά» (1973), ὡς καὶ τὰς ἀνακρινώσεις τοῦ Γ. Κονιδάρι καὶ τοῦ Ἀ. Μιτσίδου εἰς τὸ ΙΕ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Ἀθήναι, 1976), ἰδίως διὰ τὸ αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου. Διὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια βλ. ἐκ τῶν νεωτέρων Φ. Ζαννέτου, Ἱστορία τῆς Κύπρου ἐν Λάρνακι (1910), Κ. Χατζηψάλτη, Ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια Κύπρου ἐπὶ φραγκοκρατίας, «Κυπριακὰ Σπουδαία», ΙΘ', 1953 (ἐκδ. 1956) σσ. 25 - 34, καὶ Ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου κατὰ τὴν φραγκοκρατίαν, αὐτόθι KB' (1958) σσ. 13 - 26, Δ. Σερεμέτη, Ἡ ἀπονομή τῆς Δικαιοσύνης ἐν Κύπρῳ κατὰ τὴν βυζαντινὴν καὶ μεταβυζαντινὴν περίοδον, «Πρακτικά Ἀ' Διεθνοῦς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου», Λευκωσία, 1972», Γ' 1 (Λευκωσία, 1973) σσ. 309 - 317 (μετὰ βιβλιογραφίας), C. Törnaris, Influence of Greek Law on Contemporary Cypriot Institutions, «Πρακτικά Ἀ' Διεθνοῦς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου», Γ' 1 (1973), σελ. 385 ἐπ., καὶ The Ecclesiastical Courts especially in Cyprus (πολυγραφ., Λευκωσία, 1976, μετὰ βιβλιογραφίας), ὡς καὶ Τὸ Χάρτωμαν στὶς Ἀσσίζες τῆς Κύπρου (πολυγραφ., Λευκωσία, 1978). Γενικώτερον βλ. καὶ Ἀ. Χριστοφίλοπούλου, Ἡ δικαιοδοσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων ἐπὶ ἰδιωτικῶν διαφορῶν κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», ΙΗ' (1948) σσ. 192 ἐπ., Σπ. Τρωιάνου, Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ δικονομία μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ (1964), καὶ Ἡ ἐκκλησιαστικὴ διαδικασία μεταξὺ 565 καὶ 1204, «Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», τόμ. 13, 1966 (ἐκδ. 1969),

Ἐπέζησεν οὕτω ἡ βυζαντινὴ παράδοσις καὶ εἰς τὴν Διοίκησιν ὅπως καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν.

Ἐπέζησεν ὁμοῦς ἡ βυζαντινὴ παράδοσις καὶ εἰς τὴν Νομοθεσίαν τῆς φραγκοκρατίας. Καὶ αὐτὸ ὑπῆρξεν ἐπίτευγμα σημαντικώτατον τοῦ ἐλληνοβυζαντινοῦ στοιχείου, τὸ ὁποῖον πάντοτε εἶχε καὶ ἔχει τὴν δύναμιν νὰ ἐπιβιώνῃ, ἀκόμη καὶ ὑπὸ τὰς μᾶλλον ἀντιζόους περιστάσεις.

Διὰ τὴν φραγκικὴν νομοθεσίαν, ἡ ἱστορία τῆς ἀνατρέχει εἰς τὸ φραγκικὸν βασίλειον τῆς Ἱερουσαλήμ, ὅπου, ἤδη κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα καὶ πρὸ τῆς ἀλώσεως τῆς ἁγίας πόλεως ὑπὸ τοῦ Saladin, συνετάχθη τὸ κείμενον τῶν Ἀσσιζῶν εἰς δύο κώδικας, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μὲν πρῶτος, αἱ Ἀσσίζαι τῆς Ὑψηλῆς Αὐλῆς (Assises de la Haute Cour) ἐρρύθμιζε τὰς μεταξὺ ἡγεμόνος καὶ τιμαριωτῶν σχέσεις, ὁ δὲ δεύτερος, αἱ Ἀσσίζαι τῆς Κάτω Αὐλῆς ἢ τῆς Αὐλῆς τῆς Βουργησίας (Assises de la Basse Cour, de la Cour des Bourgeois) ἐρρύθμιζε τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν ἀστῶν. Ἀντιστοίχως πρὸς ἐκάτερον τῶν δύο αὐτῶν κωδίκων, ἰδρύθησαν τότε καὶ δύο δικαστήρια, ἐξ ὧν τὸ μὲν πρῶτον προεδρευόμενον ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἐδίκαζε τὰς μεταξὺ τῶν τιτλούχων διαφοράς, τὸ δὲ δεύτερον προεδρευόμενον ὑπὸ βασιτικοῦ ἐπιτρόπου (τοῦ «βισκούντη», visconte) ἐδίκαζε τὰς διαφοράς μεταξὺ τῶν ἀστῶν.

Τὸ ἀρχικὸν κείμενον τῶν Ἀσσιζῶν αὐτῶν τοῦ 12ου αἰῶνος ἀπωλέσθη ὑπὸ συνθήκας ἀβεβαιότητος. Κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα ἢ καὶ κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα, αἱ Ἀσσίζαι ἀμφοτέρων τῶν κωδίκων (ἦτοι τῆς Ὑψηλῆς Αὐλῆς καὶ τῆς Βουργησίας) ἀνασυνετάχθησαν εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ εἰς τὴν παλαιολογικὴν γλῶσσαν καὶ βραδύτερον ἀπετέλεσαν ἐκεῖ ἰσχύον δίκαιον. Τὰ κείμενα αὐτὰ μετεφράσθησαν ἐν περιλήψει εἰς τὴν ἀρμενικὴν γλῶσσαν κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα εἰς τὴν Ἀντιόχειαν καὶ ἀπετέλεσαν τὰς «Ἀσσίζας τῆς Ἀντιοχείας». Εἰς τὴν Κύπρον δὲ ἴσχυσαν ἐπίσης αἱ «Ἀσσίζαι τῆς Ἱερουσαλήμ». Ἀλλ' εἰς τὴν Κύπρον μετεφράσθησαν εἰς τὴν ἐλληνοκυπριακὴν διάλεκτον, (πιθανῶς κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, ὑπὸ τινος ἀγνώστου μεταφραστοῦ, Ἕλληνας γαλλομαθοῦς ἢ Γάλλου ἐλληνομαθοῦς), μόναι αἱ «Ἀσσίζαι τῆς Βουργησίας» διότι αὐταὶ μόνον ἐνδιέφερον τοὺς Ἕλληνας ἀστούς, ἐνῶ ἡ μετάφρασις τῶν «Ἀσσιζῶν τῆς Ὑψηλῆς Αὐλῆς» δὲν ἦτο δι' αὐτοὺς ἀναγκαία⁴.

Ν. Παναζοπούλου, Ἐκκλησία καὶ Δίκαιον εἰς τὴν Χερσόνησον τοῦ Αἵμου ἐπὶ τουρκοκρατίας, «Μνημόσυνον Π. Βιζουκίδου» (Θεσσαλονίκη, 1960 - 1963). Πρβλ. καὶ Π. Ζέπου σχόλ. εἰς ἀπόφ. Ἐφετείου Ναυπλίου 10/1942, «Ἐφημερίς Ἑλλήνων Νομικῶν», 10 (1943) σσ. 274 ἐπ., ἰδίως σ. 276 (ἐνθα καὶ παλαιότερα βιβλιογραφία).

4. Περὶ πάντων τούτων βλ. τὰς ἀνωτ. σημ. 1 σημειωθείσας ἡμετέρας μελέτας, ὅπου καὶ ὅλη ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία. Ἐκ τῆς βιβλιογραφίας αὐτῆς, βλ. τὰς ἐκδόσεις τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ἱερουσαλήμ ὑπὸ P. Canciani, Barbarorum Leges Antiquae (Βενετία, τόμ. II,

1783, σσ. 479 - 539, σσ. 540 - 565, τόμ. V, 1792 σσ. 107 - 309, F. K a u s l e r, Les Livres des Assises et des Usages de reyaume de Jérusalem, τόμ. 1 (Stuttgart, 1839), εἶτα ὑπὸ V. F o u c h e r, Assises du royaume de Jérusalem, τόμ. 1 - 2 (Rennes, 1839 - 1840, γαλλιστὶ καὶ ἰταλιστὶ), ἀρτιώτερον δ' ὑπὸ B e u g n o t, Assises de Jérusalem κλπ., τόμ. 1 - 2 (Paris, 1841 - 1843). Τὸ ἐλληνικὸν κείμενον τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Βουργησίας ἐξεδόθη ὑπὸ Κ. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. 6 (1877), σσ. 1 - 497, ἐκ δύο κωδίκων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, τρίτον δὲ κώδικα τῶν ἐλληνικῶν Ἀσσιζῶν αὐτῶν, ἐκ τῆς μονῆς Ἀγ. Λαύρας τοῦ Ἁθῶ, περιέγραψε καὶ ἐδημοσίευσεν ἀποσπασματικῶς ὁ Z a c h a r i a e, Historia Juris Graeco-Romani Delineatio (1839) σελ. 139 - 190 (τοῦ τρίτου τούτου κώδικος ἀγνοεῖται ἡ τύχη βλ. Σάθα ν, ἔ. ἀ., πρόλογον σελ. πδ' ἐπ., 4 στ' ἐπ.). Ἐκ τῆς συναφοῦς πρὸς τὰς Ἀσσίζας τῆς Ἱερουσαλὴμ βιβλιογραφίας βλ. μετὰ τὸ ἄλλων C.W.E. H e i m b a c h ἐν Ersch und Gruber, Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste, τόμ. 87 (1869) σελ. 1 ἐπ., Κ. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη 6 (1877) σελ. η' ἐπ. (πρόλογος), Γ.Ν. Καρατζᾶ, Ἀσσίζαι τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ τῆς Κύπρου κλπ., «Νέα Σιών», τόμ. 6 (1907) σσ. 897 ἐπ., H.L. Z e l l e r, Das Seerecht in den Assisen von Jerusalem nach der Handschrift Venedig, R. Biblioteca Nazionale di S. Marco, Cod. franc. App. VI (Katalognummer 31) κλπ., «Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philos. - Hist. Klasse, 16. Abhandlung, 1916), Ν. Zygadinou, Zur Frage des Assisenrechts, 1099 - 1517 (Ἀθήναι, 1928), Μ. Grandclaude, Etude critique sur les livres des Assises de Jérusalem (1923) καὶ ἄλλην μελέτην εἰς «Mélanges P. Fournier» (1929), σσ. 329 ἐπ., H. Mittreis, Zum Schuld- und Handelsrecht der Kreuzfahrerstaaten, (Herausgabe E. Heymann) (1931), σσ. 229 ἐπ., καὶ Ueber den Liber Consentudinum Imperii Romaniae, «Studi di Storia e Diritto in onore di E. Besta» (1938), J.L. L a M o n t e, Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem, 1100 - 1291 (1932), καὶ μελέτην εἰς «Βυζαντινά - Μεταβυζαντινά», 1 (1946), σσ. 201 ἐπ., Κ. Χρυσάνθη, Εὐθύνες καὶ ποινὲς ἱατρῶν κατὰ τὰς Ἀσσίζες τῆς Κύπρου, «Κυπριακὰ Σπουδὰς», τόμ. IB' (1948) σσ. 175 ἐπ., J. R i c h a r d, Le royaume latin de Jérusalem (1953), καὶ Une lettre de Benjamin Guérard et l'édition des Assises de Jérusalem, «Bibliothèque de l'Ecole des chartes», τόμ. 129 (1971) σσ. 129 - 133, ὡς καὶ τὰς ἀνωτ. σημ. 2 ἀναγραφόμενας μελέτας του, J. P r a w e r, L'établissement des coutumes du marché à Saint Jean d'Arc et la date de composition du Livre des Assises des Bourgeois, «Revue historique de droit français et étranger» (1951) σσ. 329 ἐπ., Étude préliminaire sur les sources et la composition du Livre des Assises des Bourgeois, αὐτόθι (1954) σσ. 198 ἐπ., 358 ἐπ., Les premiers temps de la féodalité dans le royaume latin de Jérusalem, une reconsideration, «Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis», 22 (1954) σσ. 401 ἐπ., The Fall of the Latin Kingdom of Jerusalem, «Israel Arjosy», 4 (1956) σσ. 178 ἐπ., La noblesse et le régime féodal du royaume latin de Jérusalem, «Le Moyen-Age» (1959), σσ. 41 ἐπ., Histoire du royaume latin de Jérusalem, I-II (1969 - 1970). Βλ. καὶ τὴν ὑπὸ Π. Ζέπου, Τὸ δίκαιον εἰς τὰς Ἑλληνικὰς Ἀσσίζας τῆς Κύπρου (ὡς ἀνωτ. σημ. 1) σημειουμένην βιβλιογραφίαν. Διὰ τὸ δίκαιον τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ἀντιοχείας βλ. L. A l i s h a n, Assises d'Antioche, reproduites en français et publiées au sixième centenaire de la mort de Sempad le connétable, leur ancien traducteur arménien (Βενετία, 1876), C l. C a h e n, La Syrie du Nord à l'époque

Τὸ ἐλληνικὸν κείμενον τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Βουργησίας ἐδημοσιεύθη, ὡς γνωστόν, ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Σάθα ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀσσίζαι τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ τῆς Κύπρου», τοῦ κειμένου δ' αὐτοῦ ὁ διάσημος ιστοριοδίφης προέταξε μακρὰν εἰσαγωγικὴν μελέτην⁵. Ὁ δ' ὁμιλῶν, εἰς τὰς μελέτας ἢ διαλέξεις ἢ ἀνακοινώσεις, περὶ τῶν ὁποίων ἔγινε λόγος προηγουμένως, εἶχον ἐπανειλημμένως τὴν εὐκαιρίαν νὰ ὑποστηρίξω, ὅτι εἰς τὸ καθ' ἑαυτὸ «κλειστὸν» δίκαιον τῶν Ἀσσιζῶν τούτων εἶναι ἐμφανὴς ἡ εἰσβολὴ βυζαντινῶν νομικῶν ἰδεῶν, αἱ ὁποῖαι εἰς πλεῖστα θέματα διαγινώσκονται εὐχερῶς, ὡς καὶ ὅτι, κατὰ τὸν τρόπον αὐτόν, ἀποδεικνύεται ἡ δύναμις τοῦ ἐλληνοβυζαντινοῦ δικαίου ὅπως νοθεύη τὸ δίκαιον τοῦ δυνάστου καὶ ὅπως τὸ ἐμπλουτίσῃ μὲ τὴν ἀκατάλυτον βυζαντινὴν παράδοσιν καὶ νομικὴν νοστροπίαν⁶.

Τὰ παραδείγματα εἶναι πολλὰ καὶ ἀναφέρονται τόσον εἰς τὸ περιουσιακόν, ὅσον καὶ εἰς τὸ οἰκογενειακόν καὶ τὸ κληρονομικόν δίκαιον.

Εἰς τὸ περιουσιακόν οὕτω δίκαιον, ὁ θεσμὸς καὶ ἡ λειτουργία τοῦ ἀρραβῶνος

des croisades et la principauté franque d'Antioche (1940), σσ. 28 ἐπ., 441 ἐπ., ὡς καὶ Π. Ζέπου, Τὸ δίκαιον εἰς τὰς Ἀσσίζας τῆς Ἀντιοχείας (ὡς ἄνωτ. σημ. 1), ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Διὰ τὰς Ἀσσίζας τῆς Ρωμανίας, τὰς περὶ τὴν χρονολογίαν, τὴν γλῶσσαν κλπ. αὐτῶν βλ. ἔδῃ D. Jacoby, La Féodalité en Grèce Médiévale, Les Assises de Roumanie, sources, application et diffusion (1971), ἔθῃ καὶ ἐστὶ ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία, ἐξ ἧς ἰδιαίτερος ἀξιοσημείωτος εἶναι αἱ μελέται τοῦ G. Reouira, Les Assises de Roumanie κλπ. (1930), τοῦ J. Longnon, Les Assises de Roumanie, «Journal des Savants» (1953) σσ. 13 - 26, J. Longnon - P. Topping, Documents sur le régime des Terres dans la Principauté de Morée au XIVe siècle (1969), P. Topping, Feudal Institutions as revealed in the Assises of Roumania κλπ. (1949), καὶ The Formation of the Assises of Roumania, «Byzantion», 17 (1944 - 1945) σσ. 304 ἐπ., A. Bon, La Morée franque κλπ. (1969) ὡς ἄνωτ. σημ. 1). Πρβλ. καὶ ἀνακοίνωσιν τοῦ D. Jacoby εἰς τὸ ΙΕ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Ἀθήναι, 1976). Γενικώτερον δὲ βλ. καὶ J. Longnon, L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée (1949), D.J. Geanakoplos, Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258 - 1282, A Study in Byzantine-Latin Relations (1959), D. Zakynthinos, Le despotat grec de Morée, I - II (β' ἐκδ. ὑπὸ Χρ. Μαλτέζου, 1975). Διὰ τὸ συναφὲς πρὸς τὰς Ἀσσίζας τῆς Ρωμανίας Χρονικὸν τοῦ Μορέως, βλ. J. Schmitt, Die Chronik von Morea (1889), J. Longnon, Chronique de Morée, 1204 - 1305 (1911), Π. Καλονάροῦ, Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως (1940), ὡς καὶ τὰς μελέτας Ἀδ. Ἀδამαντίου, Τὰ Χρονικά τοῦ Μορέως, «Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος», τόμ. 6 (1906), σσ. 453 ἐπ., Π. Ζέπου, Τὸ δίκαιον εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως (ὡς ἄνωτ. σημ. 1), παρ' οἷς καὶ ἡ παλαιότερα διεθνὴς βιβλιογραφία.

5. Κ. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. 6, 1877, σσ. 1 - 97, μετὰ προλόγου, ἐξ οὗ βλ. σσ. μβ' - ςβ'.

6. Βλ. τὰς ἄνωτέρω σημ. 1 παραπεμπομένας ἡμετέρας μελέτας.

ἐπὶ πωλήσεως, ἡ σημασία τοῦ ἐγγράφου κατὰ τὴν σύνταξιν συμβολαίων, τὸ δικαίωμα προτιμήσεως κατὰ τὴν πώλησιν ὑπὲρ τῶν συγγενῶν ἢ γειτόνων τοῦ πωλητοῦ, ἡ ἀπόκτησις νομῆς ἐπὶ τοῦ πωλουμένου πράγματος μετὰ πάροδον προθεσμίας (ένος ἔτους καὶ μιᾶς ἡμέρας, κατὰ τὰ φεουδαλικά πρότυπα), ἀκόμη καὶ τὸ δικαίωμα ἀναστροφῆς τῆς πωλήσεως ὅταν τὸ πωληθὲν πρᾶγμα ἔχει ἐλαττώματα κ.ἄ., εἶναι διατάξεις τῶν Ἀσσιζῶν προδήλως ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον.

Εἰς τὸ οἰκογενειακὸν δίκαιον ἡ ἱερολογία καὶ τὸ ἐγγραφον τῆς μνηστείας («χάρτωμα»), αἱ συνέπειαι τοῦ φιλήματος τοῦ μνηστῆρος, αἱ συνέπειαι τῆς παραβάσεως τοῦ πενθίμου ἐνιαυτοῦ καὶ αἱ συνέπειαι τῆς δευτερογαμίας, ἡ ἀναγνώρισις τοῦ θεσμοῦ τῆς προικὸς παραλλήλως πρὸς τὴν ἀρχὴν τῆς κοινοκτημοσύνης τῶν συζύγων, ἡ ἀπαγόρευσις τῶν δωρεῶν ἐν ζωῇ μεταξὺ συζύγων, ἀκόμη καὶ ἡ λέπρα ἢ ἄλλη «κακὴ ἀσθένεια» ὡς λόγοι διαζυγίου κ.ἄ., ἀποπνέουν ἐπίσης βυζαντινὸν δίκαιον εἰς τὸ κείμενον τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Βουργησίας.

Τέλος, εἰς τὸ κληρονομικὸν δίκαιον εἶναι ἐπίσης πολλαὶ αἱ διατάξεις τῶν Ἀσσιζῶν ποὺ ἔχουν ἐμπνευσθῇ ἀπὸ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, ὅπως αἱ περὶ τῆς ἐξ ἀδιαθέτου καὶ τῆς ἀναγκαστικῆς διαθήκης, καὶ περὶ ἀναξιώτητος κ.ἄ., ὅπου πρόδηλον εἶναι τὸ πρότυπον τῶν Νεαρῶν 117 καὶ 118 τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἢ ἡ Ἐκλογὴ τῶν Ἰσαύρων ἢ οἱ Συριακοὶ Κώδικες. Πράγματι, αἱ τελευταῖαι αὗται πηγὲς θὰ πρέπει σχεδὸν μὲ βεβαιότητα νὰ θεωρηθοῦν, ὅτι ὑπῆρξαν τὰ πρότυπα τὰ ὅποια ἐχρησιμοποίησεν ὁ συντάκτης τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Βουργησίας διὰ νὰ ἐμπλουτίσῃ, ἀλλὰ καὶ διὰ νὰ νοθεύσῃ τὸ φραγκικὸν δίκαιον τῶν Ἀσσιζῶν αὐτῶν.

Κατὰ τοὺς 13ον καὶ 14ον αἰῶνας ἡ χρῆσις τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων ὑπὸ τὴν ἡρξημένην διατύπωσίν της, ἐπίσης τῶν Συριακῶν Κωδίκων, ἀκόμη καὶ τοῦ Ἀρμενικοῦ Κώδικος τοῦ βασιλέως Σεμπάντ, ἦτο τρέχουσα καὶ συνήθης. Ἐκ τῶν συλλογῶν δ' αὐτῶν, οἱ Συριακοὶ Κώδικες, ἡ ἐπηρξημένη δηλαδὴ παραλλαγή τῆς Συρορρωμαϊκῆς Νομοβίβλου τοῦ 5ου αἰῶνος, ἡ ἐμπλουτισμένη μὲ πολλὰ ἑλληνικὰ καὶ ἀνατολικά στοιχεῖα, ὑπῆρξαν ἢ κατ' ἐξοχὴν πηγὴ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου κατὰ τοὺς 13ον καὶ 14ον αἰῶνας εἰς ὁλόκληρον τὸν χῶρον τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς. Καὶ ἡ παραβολὴ τῶν βυζαντινοκρατουμένων διατάξεων τῶν Ἀσσιζῶν πρὸς τὰς ἀντιστοίχους διατάξεις τῶν Συριακῶν Κωδίκων παρέχει, ὡς φρονοῦμεν, ἂν ὄχι ἀπόλυτον βεβαιότητα, τουλάχιστον ἰσχυροτάτην πιθανολόγησιν, ὅτι ἐκ τῶν Συριακῶν Κωδίκων αὐτῶν ἤντλησε κυρίως ὁ συντάκτης τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Βουργησίας τὰς πληροφορίας του διὰ τὴν διατύπωσιν τῶν βυζαντινιζουσῶν διατάξεών των.

Ἐπὶ τοῦ θέματος ὁμῶς αὐτοῦ δὲν δύναμαι νὰ ἐκταθῶ περισσότερον, διότι ἄλ-

λως κινδυνεύω νὰ ἐπαναλάβω ὅσα ἐπανειλημμένως ὑπεστήριξα ἄλλοτε εἰς τὰς σημειωθείσας μελέτας, διαλέξεις ἢ ἀνακοινώσεις μου⁷.

Σπεύδω, λοιπόν, νὰ ἀναφερθῶ εἰς τὸ δεύτερον οὐσιῶδες κεφάλαιον τῆς ὁμιλίας μου, τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν λεγομένην Κυπρίαν Διάταξιν, τῆς ὁποίας ἡ σημασία ὑπῆρξεν ὄντως ἰδιάζουσα καὶ διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν καὶ διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν δικαιοδοσίαν τῆς φραγκοκρατουμένης Κύπρου.

II

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ δικαιοδοσία εἰς τὴν Κύπρον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς φραγκοκρατίας δεσπόζεται ἀπὸ τὴν ἀντίθεσιν τῆς ἐγγωρίου ὀρθοδόξου πρὸς τὴν λατινικὴν ἐκκλησίαν, τὴν ἐκκλησίαν δηλαδή, τὴν ὁποίαν ἔφερον μαζί των εἰς τὴν νῆσον οἱ κατακτηταί. Ἡ ἀντίθεσις αὕτη, ἀληθῆς ἀγὼν ἐπιβιώσεως διὰ τὴν ὀρθόδοξον ἐκκλησίαν, ἐγνώρισε περιόδους ἄλλοτε μικρότερας καὶ ἄλλοτε μεγαλυτέρας ἐντάσεως, ἀναλόγως τοῦ ἱστορικοῦ κλίματος ἐκάστης ἐποχῆς, ἀκόμη καὶ ἀναλόγως τοῦ δυναμισμοῦ τῶν ἡγετῶν ἐκάστην δόγματος εἰς τὴν συγκεκριμένην περίοδον. Ἡ δ' ἀντίθεσις αὕτη ἔχει ἐπανειλημμένως περιγραφῇ εἰς περισσοτέρας παλαιὰς ἢ προσφάτους ἐργασίας, εἰς τρόπον, ὥστε νὰ μὴ παρίσταται ἀνάγκη νὰ ὑπομνησθῇ, ἔστω καὶ συντόμως⁸.

Τὸ οὐσιῶδες εἶναι, ὅτι, κατὰ τὴν διαδρομὴν τῶν φραγκοκρατουμένων αἰώνων, ἡ ὁρμὴ καὶ ἡ ἐπιθετικότης τοῦ ἱερατείου τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας συχνὰ ἀνεκόπτετο ὑπ' αὐτῶν τούτων τῶν φράγκων βασιλέων, οἱ ὅποιοι, περισσότερον διορατικοὶ πολιτικῶς, διέβλεπον, καθολικοὶ οἱ ἴδιοι, ὅτι οὐκ συνέφερε νὰ ἐξουθενωθῇ ἡ ἐγγύριος ὀρθοδοξία, διότι ἡ τυχὸν ἐξουθένωσις αὐτῆς θὰ ἐσήμαινεν ἐνδυνάμωσιν τῶν πολιτικῶν παθῶν καὶ ἐξέγερσιν τοῦ ὀρθοδόξου λαοῦ τῶν κατακτηθέντων. Οἱ δὲ φράγκοι βασιλεῖς ἐνδιεφέροντο μὲν διὰ τὴν θρησκείαν των, κυρίως ὅμως ἐνδιεφέροντο διὰ τὴν ὁμαλότητα καὶ τὴν ἡσυχίαν τῆς χώρας τὴν ὁποίαν ἐκυβέρνην. Οἱ φράγκοι βασιλεῖς ἦσαν καὶ διορατικοὶ καὶ νουνεχεῖς. Ἔθετον δ' εἰς δευτέραν μοῖραν τὸν θρησκευτικὸν των φανατισμὸν καὶ ἐφρόντιζον κυρίως διὰ τὴν ἰσοστάθμησιν τῶν ἀντιτιθεμένων συμφερόντων, ἀλλὰ καὶ τῶν θρησκευτικῶν ἰδεολογιῶν, ὡς καὶ τὴν ἀπάμβλυνσιν ἢ καὶ τὴν πρόληψιν τῶν ἐνδεχομένων ὀξυτήτων.

Ἀποτέλεσμα τῆς συνετῆς αὐτῆς πολιτικῆς τῶν φράγκων βασιλέων ὑπῆρξεν, ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς κατακτήσεως τῆς νήσου, ἡ ἀναμφισβήτητος μὲν εὖνοια πρὸς τὴν λατινικὴν ἐκκλησίαν, ἀλλὰ καὶ ἡ συντήρησις τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου

7. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 1, ὡς καὶ τὴν προηγουμένην σημ. 6.

8. Βλ. τὰς ἀνωτέρω σημ. 3 παραπεμπομένας μελέτας.

καὶ τῆς ἀποστολῆς του εἰς θέματα πίστεως καὶ ὀργανώσεως, μέχρι τοῦ σημείου ἐκείνου, ποὺ ὁ ὀρθόδοξος αὐτὸς κλῆρος δὲν θὰ καθίστατο ἐπικίνδυνος εἴτε διὰ τὴν λατινικὴν ἐκκλησίαν εἴτε διὰ τὴν πολιτικὴν διακυβέρνησιν τῆς χώρας⁹.

Ἦτο, λοιπόν, πολιτικὴ συμβιβασμοῦ καὶ ἀνοχῆς ἡ πολιτικὴ τῶν ὑπευθύνων κυβερνητῶν, ἥδη ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς ὑπ' αὐτῶν κατακτήσεως τῆς νήσου. Ἐφ' ὅσον δ' οἱ χρόνοι παρήρχοντο, ἡδραιώνετο διαρκῶς περισσότερο ἡ πολιτικὴ αὐτή, δεδομένου ὅτι βαθμηδὸν ἠϋζανεν ὁ συγχρωτισμὸς τῶν κατακτητῶν πρὸς τοὺς κατακτηθέντας καὶ γενικώτερον ἐδυνάμωνεν ἡ ἐξοικείωσις τῶν κατακτητῶν πρὸς τὸν κατακτηθέντα τόπον. Μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου, ἡ πολιτικὴ τοῦ συμβιβασμοῦ καὶ τῆς ἀνοχῆς ἀπέκτα καὶ κοινωνικὰ καὶ ψυχολογικὰ ἐρείσματα. Τὴν ἀποκορύφωσιν δὲ τῆς πολιτικῆς αὐτῆς εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ θέματα ἐσήμανεν ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1260 ἐκδοσις τῆς περιφήμου Κυπρίας Διατάξεως τοῦ Πάπα Ἀλεξάνδρου, τοῦ Δ', διὰ τῆς ὁποίας ἀπεσαφηνίσθησαν αἱ σχέσεις τῆς λατινικῆς πρὸς τὴν ὀρθόδοξον ἐκκλησίαν τῆς Κύπρου.

Ἡ «Διάταξις Κυπρία», ἡ *Constitutio Cypria* τοῦ Πάπα Ρώμης Ἀλεξάνδρου τοῦ Δ', ἡ ἄλλως καὶ «Κυπριακὴ Βούλλα» ἢ καὶ «Ἀλεξανδρινὴ Βούλλα» ἀποκαλουμένη, ἐξεδόθη λατινιστὶ τὴν 9 Ἰουλίου 1260 καὶ μετεφράσθη ἑλληνιστὶ διὰ τὸ πρῶτον μὲν πιθανῶς σχεδὸν ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκδόσιν τῆς καὶ εἴτα κατὰ τὸ ἔτος 1287. Τὸ λατινικὸν κείμενον μετὰ τῆς δευτέρας ταύτης ἑλληνικῆς μεταφράσεως ἐξεδόθη τελικῶς εἰς τὴν σὺλλογὴν τοῦ Migne, προταχθείσης καὶ συντόμου ἱστορικῆς εἰσαγωγῆς ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ Ρικκάρδου. Τὸ δὲ κείμενον τῆς πρώτης ἑλληνικῆς μεταφράσεως ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Κ. Σάθα ὡς εἰσαγωγή τῶν Ἑλληνικῶν Νόμων οἱ ὅποιοι ἐξεδόθησαν ὑπ' αὐτοῦ περαιτέρω αὐτόθι, ἐκ τοῦ παρισινοῦ χειρογράφου κώδικος ὑπ' ἀριθμ. 1391¹⁰.

Δὲν ἐνδιαφέρουν τὴν σημερινὴν ἀνακοίνωσιν περισσότεραι λεπτομέρειαι περὶ τοῦ περιφήμου αὐτοῦ παρισινοῦ χειρογράφου κώδικος. Τὰς λεπτομερείας αὐτὰς ἀνευρίσκει εὐχερῶς ὁ ἐνδιαφερόμενος εἰς τὸν πρόλογον τῆς ἐκδόσεως τοῦ Κ. Σάθα, ἀλλὰ καὶ εἰς ὅσα μεταγενέστερα δημοσιεύματα οἱ νεώτεροι συγγραφεῖς ἡσχολήθησαν μὲ τὸν παρισινὸν αὐτὸν κώδικα¹¹.

9. Βλ. ἄνωτ. σημ. 3, ὡς καὶ τὴν προηγουμένην σημ. 8.

10. Βλ. Migne, *Patrologia Graeca*, τόμ. 160 (1887), στ. 1533 ἐπ. (πρβλ. καὶ Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, τόμ. 23, στ. 1037 ἐπ.), Κ. Σάθα, ἔ. ἀ., τόμ. 6, σσ. 501 - 513 (Κυπρία Διατάξις) καὶ σσ. 514 - 585 (Ἑλληνικοὶ Νόμοι).

11. Βλ. οὕτω Κ. Σάθα ν, ἔ. ἀ., πρόλογος σσ. ρβ' - ρε', ὡς καὶ Κ. Zachariae von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts* (γ' ἔκδ., 1892),

Εἰς τὴν σημερινὴν ἀνακοίνωσιν ἐνδιαφέρει κυρίως νὰ ὑπομνήσωμεν τὸ περιεχόμενον τῆς Κυπρίας Διατάξεως τοῦ 1260, διὰ νὰ ἡμπορέσωμεν νὰ συναγάγωμεν μερικὰ συμπεράσματα, ὡς πρὸς τὴν ὀργάνωσιν καὶ τὴν δικαιοδοσίαν τῆς ὀρθοδόξου κατὰ τὴν σχέσιν της πρὸς τὴν λατινικὴν ἐκκλησίαν. Ἐπὶ τῶν θεμάτων δ' αὐτῶν ἡ Κυπρία Διάταξις εἶναι ὅπωςδὴποτε καὶ ἐν τῷ συνόλῳ της σαφής.

Ὁρθῶς οὕτως ἔχει παρατηρηθῇ¹², ὅτι μὲ τὴν Κυπρίαν Διάταξιν, τῆς ὁποίας ἡ ἰσχὺς διετηρήθη ἀμετάβλητος μέχρι τοῦ τέλους τῆς φραγκοκρατίας, κατ' οὐσίαν κατηργήθη τὸ αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου καὶ τὰ κυπριακὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα ὀργανώθησαν κατὰ τρόπον προνομιακὸν διὰ τὴν λατινικὴν ἐκκλησίαν.

Κατὰ τὴν Κυπρίαν Διάταξιν ἀνωτάτη ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ κατέστη ὁ λατῖνος Ἀρχιεπίσκοπος Λευκωσίας, ὁ ὁποῖος εἶχεν ὑπὸ τὴν διοίκησίν του τρεῖς ἀκόμη λατίνους ἐπισκόπους, τὸν τῆς Πάφου, τὸν τῆς Λεμεσοῦ καὶ τὸν τῆς Ἀμμοχώστου. Ἀνεγνώρισεν ὁμοῦς ἡ Κυπρία Διάταξις καὶ τέσσαρας ὀρθοδόξους ἐπισκόπους, τὸν Σολίας, τὸν Ἀρσινόης, τὸν Λευκάρων καὶ τὸν Καρπασίου, τῶν ὁποίων ἔργον ἦτο νὰ ποιμαίνουν τὸν ὀρθόδοξον ἐλληνικὸν λαόν. Ἀλλ' οἱ τέσσαρες ὀρθόδοξοι αὐτοὶ ἐπίσκοποι διοικητικῶς ὑπήγοντο εἰς τοὺς ἀπὸστολικοὺς λατίνους ἐπισκόπους τῆς ἐνορίας των. Ὅταν δ' ἐγίγνετο κάποιος ὀρθόδοξος ἐπίσκοπος, οἱ κληρικαὶ τῆς ἐπισκοπῆς αὐτῆς ἐξελέγον τὸν νέον ἐπίσκοπον. Τὴν ἐκλογὴν ὁμοῦς ταύτην ἔπρεπε νὰ επικυρώσῃ ὁ λατῖνος ἐπίσκοπος τῆς αὐτῆς ἐνορίας, διὰ νὰ καταστῇ ἔγκυρος ἡ ἐκλογὴ καὶ διὰ νὰ χειροτονηθῇ ὁ νέος ἐπίσκοπος, ἀφ' οὗ προηγουμένως «παράσχη ἐνόμοτον ὁμολογίαν», ὅτι θὰ ὑπακούῃ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης καὶ εἰς τὸν λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον Λευκωσίας, ὡς καὶ ὅτι θὰ τηρῇ τοὺς ἀγίους κανόνας κλπ.

Ἀνεγνώριζετο κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν ἡ ὑπόστασις τῆς ὀρθοδοξίας, ἀλλ' οἱ ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι ἦσαν κατ' οὐσίαν ὑποτελεῖς τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας. Τὸ σχῆμα δ' αὐτὸ τῆς ὀργανώσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ἦτο κάποιος λύσις

παρ. 94 (σσ. 390 ἐπ.), παρ. 96 (σσ. 399 ἐπ.), N. S v o r o n o s, La Synopsis Major des Basiliques et ses Appendices (1964), σσ. 86 ἐπ., καὶ ἀνακοίνωσις αὐτοῦ εἰς τὸ ΙΕ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Ἀθῆναι, 1976), Dieter Simon, Zyprische Prozessprogramme (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und Rechtsgeschichte, τεῦχος 65, 1973), ὅπου λεπτομερὴς περιγραφή καὶ ἱστορικὴ ἀνάλυσις τοῦ χφ. κώδ. 1391, ἐκδιδομένου μετὰ γερμανικῆς μεταφράσεως ὑπὸ ἐπιτελείου συνεργατῶν, ἀλλὰ μὲ τὴν καθοδήγησιν καὶ τὴν εὐθύνην τοῦ συγγραφέως.

12. Βλ. οὕτω Κ. Χ α τ ζ η ψ ἄ λ τ η ν, Ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου κατὰ τὴν Φραγκοκρατίαν, «Κυπριακαὶ Σπουδαί», τόμ. KB' (1958), σσ. 13 ἐπ. Πρβλ. καὶ τοὺς ἀνωτ. σημ. 3 σημειουμένους.

συμβιβαστική τῶν ἐπιδιώξεων τῶν δύο ἀντιμαχομένων ἐκκλησιῶν, μὲ ἀποφασιστικῶς μὲν προνομιακὴν μεταχείρισιν τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ πάντως καὶ μὲ διάσωσιν ἀπὸ τὴν πλήρη καταστροφὴν τῆς ὀρθοδοξίας, ἔστω καὶ βαρύτατα τραυματισμένης.

Ἡ συμβιβαστικὴ αὐτὴ λύσις ἦτο βεβαίως πλήγμα καὶ κόλαφος κατὰ τῆς αὐτοκεφάλου ὀρθοδόξου ἐκκλησίας τῆς Κύπρου. Ἦτο ὅμως λύσις, ἡ ὁποία ἐπέτρεψε τὴν ἐπιβίωσιν τῆς ὀρθοδοξίας εἰς χρόνους χαλεπούς καὶ ἡ ὁποία ἠμπόρεσε νὰ προετοιμάσῃ τὴν ἐκ τῆς τέφρας μεταγενεστέραν ἀναγέννησίν της. Ἦτο ἀκόμη λύσις, ἡ ὁποία διέσωσε τὴν ὀρθόδοξον πίστιν ἀλώβητον, παρὰ τὴν, ἄλλως ἐξωτερικὴν καὶ τεχνικὴν, διοικητικὴν ἐποπτεῖαν τῶν λατίνων. Ἦτο τέλος καὶ ὄντως λύσις συμβιβαστικὴ, ἡ ὁποία, ὅπως ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Θ. Παπαδόπουλλος¹³, ἐπέτρεψε κάποιον λανθάνοντα συγκρητισμὸν τῶν λειτουργικῶν ἐκδηλώσεων τῶν δύο ἐκκλησιῶν. Διότι ὄντως ἐνίοτε, ἂν ὄχι συχνά, παρατηρήθη τὸ φαινόμενον, ὁ αὐτὸς ἱερεὺς νὰ λειτουργῇ ἄλλοτε κατὰ τὸ ὀρθόδοξον καὶ ἄλλοτε κατὰ τὸ λατινικὸν λειτουργικόν, ἢ ἡ λειτουργία ἀμφοτέρων τῶν δογμάτων νὰ γίνεται εἰς τὸν αὐτὸν ναὸν εἰς χρόνον βεβαίως διάφορον, ἢ οἱ ὀρθόδοξοι καὶ λατῖνοι λαϊκοὶ καὶ συμπανηγυρίζουν κατὰ τὰς μεγάλας θρησκευτικὰς ἐορτὰς ἐκατέρου τῶν δογμάτων, ἢ ἀκόμη καὶ ν' ἀποδέχωνται οἱ ὀρθόδοξοι τὴν οἰκοδόμησιν τῶν ναῶν τῶν καὶ ἐκείνων ἐλληνικῶν κτηρίων μὲ τὸν γοτθικὸν φθρὸν τῶν λατίνων, συχνά προσαρμολογούμενον ἢ καὶ ἐνσωματούμενον εἰς τὸν κατὰ παράδοσιν βυζαντινὸν ρυθμὸν.

Συμβιβαστικὴ ὑπῆρξε, κατὰ ταῦτα, ἡ Κυπρία Διάταξις εἰς τὰ θέματα τῆς ὀργανώσεως τῆς διοικήσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, ἔστω καὶ μὲ πρόδηλον τὴν προνομιακὴν μεταχείρισιν τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας.

Συμβιβαστικὴ ὅμως ὑπῆρξεν ἡ Κυπρία Διάταξις καὶ εἰς τὰ θέματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας. Διότι καὶ εἰς τὸ κεφάλαιον αὐτό, ἡ Κυπρία Διάταξις παρεῖχε μὲν ἰσχυρὰν τὴν πρωτοδυναμίαν εἰς τὴν λατινικὴν ἐκκλησίαν, δὲν ἔσβηνεν ὅμως μὲ μίαν ἀπλὴν μονοκονδυλιὰν τὴν ἀπ' αἰώνων κρατοῦσαν καὶ ὑπὸ βυζαντινὴν παράδοσιν διαμορφωθεῖσαν ὀρθόδοξον ἐκκλησιαστικὴν δικαιοδοσίαν.

Πράγματι, ἡ Κυπρία Διάταξις¹⁴, ἀνεγνώρισεν, ἢ ἀκριβέστερον ἐπεκύρωσε τὴν ἤδη ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν χρόνων καθιερωμένην ἐκκλησιαστικὴν δικαιοδοσίαν¹⁵.

13. Θ. Παπαδόπουλλου, ἀνακοίνωσις εἰς τὸ ΙΕ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Ἀθῆναι, 1976) σσ. 24 ἐπ. Βλ. καὶ τοὺς ἀνωτ. σημ. 3 σημειούμενους.

14. Βλ. τὸ κείμενον τῆς Κυπρίας Διατάξεως εἰς ἐκδ. Migne, στήλη 1549 καὶ εἰς ἐκδ. Σάθα, σσ. 508 ἐπ.

15. Διὰ τὴν βυζαντινὴν ἐκκλησιαστικὴν δικαιοδοσίαν βλ. τὰς ἀνωτ. σημ. 3 σημειούμενας μελέτας τοῦ Ἀν. Χριστοφιλοπούλου, τοῦ Σπ. Τρωιάνου, τοῦ Ν.

Τὰ ἐκκλησιαστικά ὅμως δικαστήρια τῶν ὀρθοδόξων κατέστησαν διὰ τῆς Κυπρίας Διατάξεως ἀρμόδια διὰ τὰς διαφορὰς τὰς ἀνακυπτούσας μόνον μεταξὺ «γραικῶν» καὶ μόνον εἰς πρῶτον βαθμὸν. Εἰς δεύτερον βαθμὸν ἀρμόδιος ἦτο ὁ λατῖνος ἐπίσκοπος, ὁ ὁποῖος ἄλλως τε ἐδίκαζε καὶ τὰς μεικτὰς διαφορὰς μεταξὺ «γραικῶν καὶ λατίνων». Ἡ Κυπρία ὅμως Διάταξις προέβη ἐν συνεχείᾳ καὶ εἰς ἄλλην παραχώρησιν ὑπὲρ τῶν ἐλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων. "Ωρισεν οὕτω κατ' ἀρχήν, ὅτι εἰς ἐκάστην ἐλληνικὴν ἐπισκοπὴν θὰ ἐλειτούργει μόνον ἓν δικαστήριον, ἀλλὰ προσέθεσεν, ὅτι κατ' ἐξαίρεσιν θὰ διετηροῦντο καὶ ὅσα τυχὸν ἄλλα δικαστήρια, ὑφιστάμενα «ἐξ ἀρχῆς» (a principio), ἐλειτούργουν εἰς τινὰ ἐκκλησιαστικὴν περιφέρειαν, «ἀρχidiaconικὴν» ἢ «ἄλλης ἐξουσίας» τῆς Ἐκκλησίας, ὅποτε, αἱ ἐφέσεις κατὰ τῶν ἀποφάσεων τῶν δικαστηρίων αὐτῶν θὰ ὑπεβάλλοντο πρὸς κρίσιν εἰς δεύτερον βαθμὸν εἰς τὸν «γραικὸν» ἐπίσκοπον τῆς περιφέρειας τῶν.

Ὁ ἀναγνώστης τῶν διατάξεων αὐτῶν δὲν δύναται ν' ἀρνηθῇ τὴν ἔκτασιν τοῦ διὰ τῆς Κυπρίας Διατάξεως καθιερωθέντος συμβιβασμοῦ εἰς τὰ θέματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας. Ὁ δ' ἀναγνώστης τῶν διατάξεων αὐτῶν εἶναι ὑποχρεωμένος, ὡς φρονοῦμεν, νὰ δεχθῇ, ὅτι ἡ Κυπρία Διάταξις παρὰ τὴν κακομεταχείρισιν τῆς ὀρθοδόξου καὶ τὴν προνομιακὴν ἀναγνώρισιν τῆς θέσεως τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας, διέσωσε πάντως τὴν οὐσίαν τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας καὶ τῆς δικαιοδοσίας τῆς, ἔστω καὶ, ὅπως εἶπεν προηγουμένως, βαρὺς τραυματισμένης. Ἡ Κυπρία Διάταξις, λατινοφρόνως συμβιβάζουσα τὰς δύο ἐκκλησίας καὶ φροντίζουσα «ὑπὲρ εἰρήνης ἐκατέρας ἐκκλησίας», κατὰ τὸ κείμενον τῆς¹⁶, διέσωσε μὲν τὴν ζωὴν καὶ τὴν δικαιοδοσίαν τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας, ἀλλὰ κολοβωμένην καὶ τραυματισμένην.

Θλιβερόν οὕτως ὑπῆρξεν ἐν τέλει διὰ τὴν Ὁρθοδοξίαν τὸ κεφάλαιον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας καὶ δικαιοδοσίας τῶν χρόνων τῆς φραγκοκρατίας.

Τὸ κεφάλαιον ὅμως αὐτό, εἰδικώτερον δὲ τὸ κεφάλαιον περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας δὲν δύναται νὰ ἐκτιμηθῇ πλήρως, ἂν δὲν παραλληλισθῇ καὶ πρὸς ἄλλας διατάξεις τοῦ εἰς τὴν φραγκοκρατούμενην Κύπρον ἰσχύσαντος δικαίου. Διὰ τούτων δ' ἐννοῶ διατάξεις ἀφορώσας καὶ εἰς τὴν ὅλην δικαστηριακὴν ὀργάνωσιν

Πανταζοπούλου, ἐπίσης τοῦ Δ. Σερεμέτη καὶ τοῦ Κρ. Τορνάριτου κ. ἄ., ὡς καὶ ἡμέτερον σχόλιον εἰς ἀπόφ. Ἐφετ. Ναυπλίου 10/1942, σημειούμενον ἐπίσης ἄνωτ. σημ. 3. Εἰς τὰς μελέτας ταύτας σημειοῦνται καὶ αἱ συναφεῖς πρὸς τὴν βυζαντινὴν ἐκκλησιαστικὴν δικαιοδοσίαν πηγαί.

16. Βλ. Κυπρίαν Διάταξιν εἰς ἐκδ. Migne, στήλη 1544 καὶ εἰς ἐκδ. Σάθα, σ. 505, στίχ. 25.

καὶ εἰς τὴν ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων τηρουμένην διαδικασίαν, εἰλημμένας δ' εἶτε ἐκ τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Βουργησίας εἶτε ἐκ τῆς Κυπρίας Διατάξεως εἶτε τέλος καὶ κυρίως ἐκ τῶν λεγομένων Ἑλληνικῶν Νόμων τῆς Κύπρου, ὅπως πάντα ταῦτα ἐκτίθενται εὐθὺς κατωτέρω.

III

Ὡς πρὸς τὴν δικαστηριακὴν ὀργάνωσιν, τὸ μὲν κείμενον τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Βουργησίας γνωρίζει τὴν καὶ προηγουμένως σημειωθεῖσαν «*Αὐλὴν τῆς Βουργησίας*», ἀλλὰ πλὴν ταύτης καὶ τὴν λεγομένην, «*Αὐλὴν τοῦ Φούντικος*» (Cour de Fondique), ἡ ὁποία ἦτο εἰδικὸν δικαστήριον διὰ τὴν ἐκδίκασιν ἐμπορικῶν διαφορῶν μεικτῶν, ἀναφυομένων δηλαδὴ μεταξὺ ἑτεροθρήσκων ἢ ἄλλοφύλων ἐμπόρων, ἦτοι ἐλλήνων, σύρων, ἀρμενίων, ἐβραίων, σαρακηνῶν, νεστοριανῶν, ἀκουβιτῶν καὶ ἄλλων, συντεθειμένον δ' ἀπὸ τὸν «*ἐμπαλῆν*» (bailli) ὡς πρόεδρον καὶ ἀπὸ ἑξ ἀκόμῃ μέλη, ἐξ ὧν τέσσαρες σύροι καὶ δύο φράγχοι¹⁷.

Ἐξ ἐτέρου, ἡ Κυπρία Διάταξις γνωρίζει, ὡς ἐσημειώθη, τὰ ἐλληνικὰ ὀρθόδοξα καὶ τὰ λατινικὰ ἐπισκοπικὰ δικαστήρια, ἐπὶ πλεόν δὲ κατ' ἐξαίρεσιν καὶ τὰ «*ἐξ ἀρχῆς*» ὑφιστάμενα «*ἀρχιεπισκοπικὰ*» ἢ «*ἄλλης ἐξουσίας*» τῆς Ἐκκλησίας δικαστήρια, τῶν ὁποίων αἱ ἀποφάσεις ἠδύναντο νὰ ἐκκληθοῦν καὶ νὰ κριθοῦν εἰς δεύτερον βαθμὸν ὑπὸ τοῦ «*αἰφραϊκοῦ*» ἐπισκόπου τῆς περιφερείας τῶν. Ὅπως δ' ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Ν. Σβέρωνος¹⁸, τὰ δικαστήρια αὐτὰ σημειοῦνται καὶ εἰς τὸ κείμενον τῶν Ἑλληνικῶν Νόμων τῆς Κύπρου, ὅπου ἀναφέρονται ὡς προεδρευόμενα ἄλλοτε μὲν ὑπὸ τινος ἀρχιεπισκόπου, σαφῶς διαστελλομένου ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπον, ἄλλοτε δ' ὑπὸ τινος ἐκπροσώπου τοῦ ἐπισκόπου, ἀξιωματοῦχου ὅμως τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ εἶναι ὅλως ἀξιοσημείωτον, ὅτι διὰ τὰ δικαστήρια αὐτὰ προβλέπονται μὲν καὶ γραμματεῖς («*νοτάριος*») καὶ ἄλλα βοηθητικὰ τῆς δίκης πρόσωπα, πρὸ πάντων ὅμως προβλέπεται καὶ ἡ ἐκδοσις τόσον προδικαστικῆς («*μέσης*») ὅσον καὶ ὀριστικῆς («*πληρεστάτης*») ἀποφάσεως, εἰς τὰς ὁποίας ὁ δικάζων ἀποφαίνεται, πλὴν ἄλλων, «*ἔχων καὶ βουλὴν λογίμων ἀνδρῶν*»¹⁹, οἱ

17. Βλ. τὸ κείμενον τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Βουργησίας, ἐκδόσεως Σάθα, ἔ. ἀ. Α. σπη' ἐπ. Β. σπ στ' ἐπ. (σσ. 233 ἐπ., 483 ἐπ.), ὡς καὶ τὸν πρόλογον τοῦ αὐτοῦ, αὐτόθι, σσ. να' ἐπ.

18. Ν. Σβέρωνος, εἰς τὴν ἤδη ἀνωτ. σημ. 11 σημειωθεῖσαν ἀνακοίνωσίν του εἰς τὸ ΙΕ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Ἀθῆναι, 1976).

19. Βλ. τοὺς Ἑλληνικοὺς Νόμους εἰς τὴν ἐκδοσιν μὲν Κ. Σάθα, ἔ. ἀ., σσ. 519, 523, 533, 534, 547, 549, 561, 563, 575, 576 κ. ἄ., εἰς τὴν ἐκδοσιν δὲ Dieter Simon, ἔ. ἀ. (βλ. ἀνωτ. σημ. 11), σσ. 19 (στίχ. 96 ἐπ.), 25 (στίχ. 203), 33 (στίχ. 93 ἐπ.), 37 (στίχ. 138), 43 (στίχ. 91), 47 (στίχ. 152 ἐπ.), 57 (στίχ. 109 ἐπ.), 61 (στίχ. 180 ἐπ.), 69 (στίχ. 104 ἐπ.), 73 (στίχ. 159 ἐπ.) κ. ἄ.

ὅποιοι προδήλως ἠδύναντο νὰ εἶναι καὶ λαϊκοί, ἤτοι καὶ μὴ κληρικοὶ ἄνδρες. Καὶ τὸ τελευταῖον αὐτό, ἤτοι ἡ ἀνάμειξις καὶ λαϊκῶν προσώπων κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῆς δίκης, ἐπιτρέπει, ὡς φρονῶ, τὴν βάσιμον πιθανολόγησιν, ὅτι ἐν προκειμένῳ ὑπάρχει κάποια ἐπιβίωσις τῶν ὀρκωτῶν δικαστῶν, τοὺς ὁποίους εἶχε γνωρίσει ἡ βυζαντινὴ δικαστηριακὴ ὀργάνωσις, κάποια ἐπιβίωσις δηλαδὴ τοῦ θεσμοῦ τῶν «εἰς ὄρκους ἐμβιβαζομένων» δικαστῶν, τοῦ θεσμοῦ, τὸν ὅποιον ἀνεκαίνισεν ἐκ «παλαιοῦ ἔθους» ὁ Ἀνδρόνικος Β' διὰ θεσπίσματος τοῦ 1296 καὶ διεμόρφωσεν ὀριστικῶς ὁ Ἀνδρόνικος Γ' Παλαιολόγος διὰ τῶν προσταγμάτων τοῦ 1329 περὶ «καθολικῶν κριτῶν»²⁰.

Τὸ τελευταῖον ὅμως τοῦτο ἀποτελεῖ ἀπλῶς ὑπόθεσιν ἢ ἔστω βάσιμον πιθανολόγησιν, ὡς ἐλέχθη.

Τουναντίον, βέβαιον εἶναι, ὅτι πλὴν τῆς Αὐλῆς τῆς Βουργησίας, — ὅπου ἐφηρμόζοντο αἱ ὑπὸ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου διαβρωθεῖσαι διατάξεις τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Βουργησίας, — εἰς τὰ λοιπὰ σημειωθέντα δικαστήρια ἐφηρμόζετο διὰ τοὺς Ἕλληνας τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, τὸ πάτριον δηλαδὴ δι' αὐτοὺς δίκαιον. Καὶ τοῦτο κατ' ἐφαρμογὴν τῆς ἀρχῆς τῆς προσωπικότητος τοῦ δικαίου, ἡ ὁποία ἴσχυσεν εἰς ὅλας τὰς ὑπὸ τῶν φράγκων κατακτηθείσας περιοχάς, τῆς Ἀνατολῆς ὅσον καὶ τῆς Δύσεως. Ἡ ἀρχὴ αὕτη προσδιώριζε βεβαίως καὶ εἰς τὴν Κύπρον τὸ ἐφαρμοστέον δίκαιον ἐπὶ συγκρούσεως τῶν νόμων ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἐβίουσαν οἱ διάφοροι ξένοι, ἀλλόθρησκοι ἢ ἀλλόφυλοι²¹. Ἡ αὕτη ὁμοίως ἀρχὴ τῆς προσωπικότητος καθώριζε καὶ τὸ ἐφαρμοστέον δίκαιον εἰς τὰς δίκας μεταξὺ Ἑλλήνων, οἱ ὅποιοι οὕτως, εἰς ὅλα τὰ κατὰ τὴν φραγκοκρατίαν λειτουργήσαντα δικαστήρια, πλὴν, ὡς ἐλέχθη, τῆς Αὐλῆς τῆς Βουργησίας, ἐδικάζοντο κατὰ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον. Αὐτὸ προκύπτει καὶ ἀπὸ τὰς περὶ τῆς Αὐλῆς τοῦ Φούντικος διατάξεις τῶν Ἀσσιζῶν καὶ ὑπὸ τὴν Κυπρίαν Διάταξιν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ ὀλίγα διασωθέντα ἔγγραφα, τινὰ τῶν ὁποίων ἐξέδωκε μὲν παλαιότερον ὁ Σπυρίδων Λάμπρος, προσφάτως δ' ἀνεδημοσίευσεν μὲ σχόλια καὶ παρατηρήσεις ὁ Κ. Χατζηψάλτης²². Αὐτὸ δ' ἐπίσης προκύπτει εἰδικῶ-

20. Βλ. Jus Graecoromanum, Νεαραί, Coll. V, nov. 38, 42, 43, ἐκδ. Zachariae, III σσ. 660 ἐπ., 690 ἐπ., ἐκδ. Ζέπων, I σσ. 558 ἐπ., 581 ἐπ.

21. Βλ. ἡμετέραν μελέτην Quelques remarques sur les rapports entre le droit byzantin et le droit des latins en Orient, ἔ. ἀ. (βλ. ἄνωτ. σημ. 1).

22. Κ. Χατζηψάλτης, Ἑκκλησιαστικὰ δικαστήρια Κύπρου ἐπὶ φραγκοκρατίας, «Κυπριακαὶ Σπουδαί», ΙΘ' (1956) σσ. 25 - 34, καὶ Ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς Ἑκκλησίας Κύπρου κατὰ τὴν φραγκοκρατίαν, αὐτόθι KB' (1958) σσ. 13 - 26. Ὡς πρὸς τὴν ἀπονομὴν τοῦ δικαίου εἰς Κύπρον ἐπὶ φραγκοκρατίας βλ. τὰς ἄνωτέρω (σημ. 3, 4, 13, 15, 16) σημειούμενας μελέτας, ἐξ ὧν ἰδίως τοῦ Δ. Σερεμέτη, τοῦ Κρ. Τορναρίτου, τοῦ Ν. Σβορώνου

τερον καὶ διὰ τὰς σχέσεις οἰκογενειακοῦ δικαίου ἀπὸ τοὺς λεγομένους Ἑλληνικοὺς Νόμους τῆς Κύπρου, τοῦ σημαντικωτάτου αὐτοῦ κειμένου, πλὴν ἄλλων, καὶ διὰ τὴν πληροφόρησιν τῆς διαδικασίας ἣ ὁποία ἠκολουθεῖτο κατὰ τὴν ἐκδίκασιν ὑποθέσεων ὑπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων.

Οἱ Ἑλληνικοὶ Νόμοι τῆς Κύπρου διεσώθησαν εἰς τὸν περίφημον παρισινὸν κώδικα ὑπ' ἀριθμ. 1391, τὸ κείμενον δ' αὐτῶν ἐξεδόθη κατὰ τμήματα καὶ παλαιότερον, εἴτα ὅμως ὁλόκληρον ὑπὸ τοῦ Κ. Σάθα καὶ τελευταίως ὑπὸ τοῦ Dieter Simon καὶ τῶν συνεργατῶν του μετὰ γερμανικῆς μεταφράσεως. Πολλοὶ ὑπῆρξαν οἱ συγγραφεῖς οἱ ὁποῖοι ἠσχολήθησαν μὲ τοὺς Ἑλληνικοὺς αὐτοὺς νόμους. Ἀναφέρω δ' ἐνδεικτικῶς τὸν Pardessus, τὸν Zachariae von Lingenthal, τὸν Dieter Simon καὶ τοὺς συνεργάτας του, ἐκ τῶν ἡμετέρων δὲ τὸν Κ. Σάθαν, τὸν Ἀχ. Αἰμιλιανίδη, τὸν Κ. Χατζηψάλτην, τὸν Θ. Παπαδόπουλλον, τὸν Κρ. Τορναρίτην καὶ τὸν Ν. Σβορώνον²³.

Ὅλοι οἱ συγγραφεῖς αὐτοὶ ἐτόνισαν τὴν σημασίαν τῶν Ἑλληνικῶν Νόμων διὰ τὴν ἀποκάλυψιν τῆς διαδικασίας ἣ ὁποία ἠκολουθεῖτο εἰς Κύπρον ἐνώπιον τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων. Μίας διαδικασίας ἣ ὁποία, ὅπως ὀρθῶς ἔχει σημειωθῇ, ἂν δὲν ἦτο ταυτόσημος, πάντως τὸ πιθανότερον εἶναι, ὅτι προσήγγιζε τὴν ἐνώπιον τῶν βυζαντινῶν δικαστηρίων ἀκολουθουμένην διαδικασίαν. Οἱ Ἑλληνικοὶ Νόμοι περιγράφουν λεπτομερῶς τὴν διαδικασίαν ἣ ὁποία ἔπρεπε ν' ἀκολουθηθῇ ἀπὸ τῆς ὑπὸ τοῦ ἐνάγοντος καταθέσεως καὶ κοινοποιήσεως τοῦ «λιβέλλου» κατὰ τοῦ ἐναγομένου μέχρις ἐκδόσεως τῆς ὀριστικῆς ἀποφάσεως ὑπὸ τοῦ δικαστηρίου. Οἱ Νόμοι περιγράφουν τοὺς ἐνδεχομένους ἰσχυρισμοὺς τοῦ ἐνάγοντος καὶ τὰς ἐνδεχομένας ἐνστάσεις τοῦ ἐναγομένου καὶ ἀνταπαντήσεις τοῦ ἐνάγοντος, ἀναφέρουν περαιτέρω τὴν ἐκδοσιν «μέσης», ἥτοι προδικαστικῆς ἀποφάσεως, ὡς καὶ τὰ ἀποδεικτικὰ μέσα, μάρτυρας κλπ. καὶ ὄρκον, τέλος δὲ καὶ

καὶ τοῦ Θ. Παπαδόπουλλου (ἀνακοίνωσις, σελ. 32 σημ. 90 περὶ τῆς σημασίας τοῦ ὅρου «Φούντικός»), ὡς καὶ τὰς ἡμετέρας μελέτας (ὡς ἄνωτ. σημ. 1).

23. Βλ. J.M. Pardessus, Collections des lois maritimes anterieures au XVIIIe siècle, I (Paris, 1828) σ. 163 καὶ IV σ. 482, K. Zachariae von Lingenthal Geschichte κλπ. παρ. 94, σσ. 390 ἐπ., παρ. 96, σσ. 399 ἐπ., Dieter Simon, ἔ. ἀ. (βλ. ἄνωτ. σημ. 11), Κ. Σάθαν, ἔ. ἀ. σσ. 514 - 585 (καὶ πρόλογος, σσ. ρβ' ἐπ., ρστ' ἐπ.), Α. Emilianides, The «Hellenic Laws» of Cyprus and the «Hexabiblos» of Armenopoulos, εἰς «Τόμον Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου ἐπὶ τῇ 600ετηρίδι τῆς Ἐξαβίβλου αὐτοῦ 1345 - 1945 (Θεσσαλονίκη, 1952), σσ. 33 - 38, Κ. Χατζηψάλτην, ἔ. ἀ. (ἄνωτ. σημ. 22), Θ. Παπαδόπουλλον, ἔ. ἀ. (ἄνωτ. σημ. 13), Κρ. Τορναρίτην, The Ecclesiastical Courts κλπ. (ἄνωτ. σημ. 3), Ν. Σβορώνον, ἔ. ἀ. (ἄνωτ. σημ. 11).

τὴν ἔκδοσιν τῆς «πληρεστάτης», ἥτοι τῆς ὀριστικῆς ἀποφάσεως τοῦ δικαστηρίου. Ἡ λεπτομερὴς δ' αὕτη περιγραφὴ γίνεται ὑπὸ τὴν μορφήν ἀκολουθητέου τυπικοῦ εἰς πέντε θέματα, τὰ ἐξῆς: α) ἀδικαιολόγητος λύσις τῆς μνηστείας, β) ἀνικανότης πρὸς συνουσίαν τοῦ συζύγου, γ) ἐγκατάλειψις τῆς συζύγου, δ) λύσις τοῦ γάμου ἢ τῆς μνηστείας λόγῳ βαπτίσματος, καὶ ε) συνέπειαι δευτερογαμίας. Θέματα δηλαδὴ ὅλα εἰλημμένα ἐκ τοῦ δικαίου τῆς μνηστείας, τοῦ γάμου καὶ τοῦ διαζυγίου, διὰ τὰ ὅποια οἱ Ἑλληνικοὶ Νόμοι σημειοῦν λεπτομερῶς καὶ τὰς ἀντιστοίχους βυζαντινὰς διατάξεις. Διὰ τὸν λόγον δ' αὐτόν, ὁ Ἀχ. Αἰμιλιανίδης ὑπεστήριξεν, ὅτι οἱ Νόμοι αὗτοι ἔπρεπε νὰ εἶχον ἀποκληθῇ Ἑλληνικοὶ περὶ τοῦ γάμου Νόμοι τῆς Κύπρου²⁴. Ὅπως ὁμως τελευταίως ἀπέδειξεν ὁ Ν. Σβορώνος²⁵ οἱ Ἑλληνικοὶ Νόμοι τῆς Κύπρου δὲν περιέχουν μόνον οἰκογενειακοῦ δικαίου διατάξεις, ἀλλὰ καὶ διατάξεις εἴτε κληρονομικοῦ εἴτε ἀκόμη καὶ περιουσιακοῦ δικαίου, εἰς τρόπον ὥστε μᾶλλον δικαιολογημένος φαίνεται ὁ τίτλος «Ἑλληνικοὶ Νόμοι» τῆς Κύπρου.

Οἱ Ἑλληνικοὶ Νόμοι τοῦ παρισινοῦ Κώδικος ἀριθ. 1391 προτάσσουν τοῦ κειμένου των εἰσαγωγικὸν ποίημα, εἰς τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ὡς συντάκτης τῶν νόμων καὶ τῆς διαδικασίας τῆς δίκης. Εἰς τὰ ἀναγραφόμενα δὲ τυπικὰ τῶν λιβέλλων, τῆς «μέσης» καὶ τῆς «πληρεστάτης» ἀποφάσεως ἀναφέρεται ἐπικειλημένος τὸ ὄνομα «τοῦ ἐπισκόπου Λασιθίας, προέδρου πόλεως καὶ ἐνορίας Πάφου», ἐνώπιον τοῦ ὁποίου, ἢ τῶν ἐκπροσώπων του, διεξάγεται ἡ διαδικασία.

Καὶ ὅτι μὲν τὸ κείμενον τῶν Ἑλληνικῶν Νόμων συνετάχθη διὰ τὴν ἐπισκοπὴν Πάφου εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅπως πιθανώτατον εἶναι, ὅτι ἀνάλογα κείμενα θὰ ὑπῆρξαν καὶ διὰ τὰς ἄλλας ἐλληνικὰς ἐπισκοπὰς τῆς Κύπρου. Συναφῶς δὲ δύναται νὰ ὑπομνησθῇ, ὅτι ἀπὸ τοῦ 13ου καὶ ἰδίως ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος, ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων Παλαιολόγων, εἰς ὁλόκληρον τὴν βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν, σχεδὸν κάθε δικαστὴς εἶχε συντάξει ἢ ἀντιγράψει μίαν συλλογὴν νόμων, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας ἀπένεμε τὸ δίκαιον,—συλλογὴν νόμων ἰδιωτικὴν, συνταχθεῖσαν μὲ πηγὰς τὰ τότε κυκλοφοροῦντα ἰδιωτικὰ ἐγχειρίδια, Συνόψεις, Ἐπιτομὰς ἢ Ἐκλογὰς κ.ἄ., δεδομένου, ὅτι ἡ ὀγκώδης συλλογὴ τῶν Βασιλικῶν εἶχεν ἀποβῇ δύσχρηστος, ἔστω καὶ ἂν τυπικῶς ἴσχυεν ἀκόμη²⁶.

24. A. Emilianides ἔ. ἀ.

25. Ν. Σβορώνος, εἰς τὴν ἀνακοίνωσίν του εἰς τὸ ΙΕ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν (πολυγραφημένην).

26. Ἐπὶ τοῦ θέματος βλ. προχείρως Κ. Πιτσάκη, Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξάβιβλος (1971) σ. ι' (τοῦ προλόγου).

Ὡς πρὸς τὸν Μιχαήλ Ψελλὸν ὅμως δυσχερῶς δύναται νὰ πιστευθῇ, ὅτι αὐτὸς ὑπῆρξεν ὁ συντάκτης τῶν Ἑλληνικῶν Νόμων, ὅπως ἰσχυρίζεται τὸ προτασσόμενον τῶν Νόμων αὐτῶν ποίημα. Ἡ μνεία τοῦ ὀνόματός του μᾶλλον πρέπει ν' ἀποδοθῇ εἰς τὴν συνήθη ἀρχαϊστικὴν τάσιν, νὰ συνδέεται μία συλλογὴ πρὸς τὸ ὄνομα παλαιότερου ἀνδρὸς διασήμευ. Ὁ συντάκτης τῶν «Ἑλληνικῶν Νόμων» παραμένει ἄγνωστος, τὸ πιθανώτερον δ' εἶναι, ὅτι ὑπῆρξε κάποιος νομικὸς ἢ μοναχὸς ἢ ἱερωμένος τῆς ἐπισκοπῆς Πάφου, συλλέκτης καὶ συμπιλητὴς βυζαντινῶν κειμένων, τὰ ὅποια ὑπῆρξαν καὶ αἱ κύριαι πηγαὶ τῶν Ἑλληνικῶν Νόμων του.

Πράγματι, ὡς πρὸς τὰς πηγὰς τῶν Ἑλληνικῶν Νόμων, ἡ προσεκτικὴ των ἀνάγνωσις ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ὁ συντάκτης των ἐχρησιμοποίησε πολλὰ ἀπὸ τὰ γνωστὰ ἰδιωτικὰ ἐγχειρίδια τῶν μετὰ τὰ Βασιλικά χρόνων, ὅπως λ.χ. τὴν Ἐπιτομήν, τὴν Ὑξημένην Ἐκλογήν, τὸν Ὑξημένον Πρόχειρον, τὴν Μεγάλην Σύνοψιν τῶν Βασιλικῶν μετὰ τὴν Ἐκλογὴν τῶν Νεαρῶν τοῦ Λέοντος ΣΤ', ἴσως καὶ τὸ Πόνημα τοῦ Ἀτταλειάτου, ἀλλὰ καὶ ἄλλας ἀγνώστους εἰς ἡμᾶς βυζαντινὰς ἰδιωτικὰς συλλογὰς. Εὐνόητον εἶναι, ὅτι ὁ συντάκτης τῶν Ἑλληνικῶν Νόμων προσήρμοσεν, ὡς ὤφειλε, τὸ κείμενόν του καὶ πρὸς τὴν δικονομίαν τῶν λατινικῶν ἐπισκοπικῶν δικαστηρίων, τὰ ὅποια, συμφώνως πρὸς τὴν Κυπρίαν Διάταξιν, εἶχον τὴν τελευταίαν λέξιν κατὰ τὴν ἀπονάμην τοῦ δικαίου εἰς τὴν Κύπρον. Τοῦτο, ὅμως, ἀσφαλῶς δὲν ἀνῆρσε τὸν ἄλλως πρόδηλον βυζαντινογενῆ χαρακτῆρα τοῦ κειμένου τῶν Ἑλληνικῶν Νόμων²⁷.

Ἐξ ἐτέρου, ὡς πρὸς τὸν χρόνον τῆς συντάξεως τῶν Νόμων αὐτῶν, ἤδη ὁ Pardessus ὑπέθεσεν, ὅτι οὗτοι συνετάχθησαν διαρκοῦντος τοῦ 13ου αἰῶνος. Ὁρθότερον ὅμως ὁ Zachariae von Lingenthal ὑπεστήριξεν ὡς χρόνον τῆς συντάξεώς των τὸ

27. Βλ. Zachariae von Lingenthal, Geschichte κλπ., ἔ. ἀ., N. Svoronos, La Synopsis Major κλπ., σσ. 86 ἐπ. καὶ τοῦ αὐτοῦ, ἀνακοίνωσις εἰς τὸ ἸΕ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ὡς καὶ Dieter Simon, ἔ. ἀ., σσ. 6 ἐπ. Ὁ τελευταῖος οὗτος συγγραφεὺς ὑποστηρίζει, ὅτι ὁ ἐλληνοκύπριος συντάκτης τῶν «Ἑλληνικῶν Νόμων» εἶχε χρησιμοποίησει ὡς κυρίαν πηγὴν μίαν ἐκ τῶν πολλῶν Summae, αἱ ὅποια ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος, ἐκυκλοφόρουν εἰς τὴν Δύσιν. Ἡ λατινικὴ αὕτη Summa ἔφθασε καὶ εἰς τὴν Κύπρον ἐπὶ τῆς δυναστείας τῶν Lusignans, εἶχε χρησιμοποιηθῇ διὰ τὴν ἀναδιοργάνωσιν τῆς εἰς τὴν Κύπρον καθιερωθείσης δικονομίας καί, ἀφοῦ μετεφράσθη, προσηρμόσθη εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς κυπριακῆς ἐκκλησιαστικῆς διαδικασίας. Ἡ γνώμη αὕτη εἶναι εὐστοχος ὑπόθεσις, χωρὶς ὅμως νὰ ὑπάρχουν σαφεῖς ὑπὲρ αὐτῆς ἀποδείξεις. Βέβαιον εἶναι πάντως, ὅτι ὁ ἐλληνοκύπριος συντάκτης τῶν «Ἑλληνικῶν Νόμων» προσήρμοσεν, ὡς ὤφειλε, τὸ κείμενόν του πρὸς τὴν εἰς τὴν Κύπρον κρατοῦσαν λατινικὴν δικονομίαν, χωρὶς ὅμως νὰ ἀναιρέσῃ τὸν βυζαντινὸν χαρακτῆρα τοῦ κειμένου του.

τέλος τοῦ 13ου ἤ, ὅπως πιστεύουν καὶ ἄλλοι νεώτεροι συγγραφεῖς, τὸ πολὺ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος²⁸.

Οἱ Ἑλληνικοὶ Νόμοι τῆς Κύπρου εἶναι σπουδαιότατον κείμενον διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς διαδικασίας ἐνώπιον τῶν κυπριακῶν ἐλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν, ἢ καὶ λαϊκῶν, δικαστηρίων. Εἶναι, ὅμως, σπουδαιότατον κείμενον καὶ διότι πιθανολογεῖ τὴν ἀντίστοιχον ἐφαρμογὴν τῆς περιγραφομένης διαδικασίας καὶ διὰ τὰ βυζαντινὰ δικαστήρια. Εἶναι, τέλος, σπουδαιότατον κείμενον καὶ διότι ἀποδεικνύει κατὰ τρόπον ἀνάγλυφον τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου κατὰ τοὺς χρόνους τῆς φραγκοκρατίας εἰς Κύπρον. Τὴν ἐπιβίωσιν, ἣ ὁποία μὲ τὴν σειρὰν τῆς ἀποδεικνύει, ὅτι τὸ ἐλληνικὸν στοιχεῖον εἶχε τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἀντοχὴν νὰ ἐπιβάλλεται καὶ νὰ ἐπιζῇ εἰς χρόνους δυσχερεῖς καὶ ἀντιζόους.

Ἡ διάβρωσις τοῦ δικαίου τῶν Ἀσσιζῶν ἀπὸ βυζαντινὰς νομικὰς ιδέας, ἡ ἀναγνώρισις τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως εἰς τὰ ἐλληνικὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια τῆς Κυπρίας Διατάξεως, τέλος καὶ τὸ εἰς τοὺς Ἑλληνικοὺς Νόμους κατεστρωμένον βυζαντινὸν δίκαιον, — ὅλα αὐτὰ μαζὶ εἶναι μαρτυρία καὶ τεκμήριο, ὅτι εἰς τὴν φραγκοκρατουμένην Κύπρον ἐπέζησεν ὁ βυζαντινὸς ἐλληνισμὸς καὶ διετήρησε τὸν χαρακτῆρα του, ἀκόμη καὶ ὅταν, ὅπως εἰς τὸν χρόνον τῆς δικαίου, ὁ βυζαντινὸς αὐτὸς ἐλληνισμὸς εἶχε ν' ἀντιμετωπίσῃ ὡς ἐλληνικὴν ἀρετὴν τὸ φραγκικὸν φεουδαλικὸν δίκαιον.

Εἰς τὸ πλέγμα τοῦ ἐλληνοφραγκικοῦ συγχρωτισμοῦ τῶν νομικῶν ιδεῶν, ὅπως ὁ συγχρωτισμὸς αὐτὸς προκύπτει ἀπὸ τὴν παράλληλον ἰσχὺν τῶν Ἀσσιζῶν, τῆς Κυπρίας Διατάξεως καὶ τῶν Ἑλληνικῶν Νόμων, τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, πληγωμένον, ἀλλ' ὄχι ἐξουθενωμένον, διετήρησεν ἰσχυρὰν τὴν θέσιν του. Καὶ αὐτὸ εἶναι ἀπόδειξις τῆς δυνάμεως τοῦ δικαίου αὐτοῦ, καθὼς καὶ τῆς ἰσχύος τῆς ὅλης βυζαντινῆς παραδόσεως.

28. Βλ. Pardessus, ἔ. ἀ., Zachariae von Lingenthal, Geschichte κλπ., ἔ. ἀ., N. Svoronos, ἔ. ἀ., Dieter Simon, ἔ. ἀ., (σσ. 5 ἐπ.).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΙΔΙΑΙ ΤΟΥ ΑΤΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΕΙΣ ΤΑΣ ΠΕΡΙ ΜΟΙΧΕΙΑΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΤΟΥ ΡΩΜΑΪΚΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Ἀφιερῶται εἰς τὸν Καθηγητὴν
ΓΕΩΡΓΙΟΝ Σ. ΜΑΡΙΔΑΚΗΝ

ΥΠΟ
ΜΕΝΕΛΑΟΥ ΑΛ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ

Σημαντικώτατος σταθμὸς εἰς τὴν ποινικὴν νομοθεσίαν τῶν Ρωμαίων διὰ τὰ ἐγκλήματα κατὰ τῶν ἡθῶν ὑπῆρξεν ἀναμφισβητήτως ὁ Ἰούλιος νόμος. Διὰ τῶν ριζικῶν καινοτομιῶν τοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὰ παλαιὰ εἰσάγει δίκαιον, τὸ ὅποιον καθιεροῦται ὡς θεμελιῶδες καὶ μέλλει νὰ ἰσχύσῃ, ἐκτοτε μὲ ἐπουσιώδεις τροποποιήσεις καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ βυζαντινοῦ δικαίου¹. Εἰδικώτερον ὡς πρὸς τὴν μοιχείαν, ἣ ὅποια ἀποτελεῖ κατὰ τὸ ἀντικείμενον τῆς παρούσης ἐρεύνης, ἢ νομοθετικὴν μέριμνα διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῆς πᾶν ἄλλοι ἐποτακτικῇ ἐνεργείᾳ ζετο εἰς τὸ ἀρχαῖον ρωμαϊκὸν δίκαιον. Τὰ τὴν καθίσταν σχεδὸν περιττὴν ἢ αὐστηρότης τῶν ἡθῶν τῶν πρώτων χρόνων τῆς Ρώμης καὶ ὁ σεβασμὸς, διὰ τοῦ ὁποίου περιεβάλλετο ἡ ἱερότης τοῦ γάμου.

Ἡ ἐπελθοῦσα ὅμως προϊόντος τοῦ χρόνου χαλάρωσις τῶν ἡθῶν, ἣ ὅποια μετεβλήθη εἰς ἀληθῆ διαφθοράν περὶ τὰ τέλη τῆς δημοκρατίας, ἐδημιούργησε τὴν ἀνάγκην ἀναδιοργανώσεως τῆς οἰκογενείας καὶ λήψεως εἰδικῶν νομοθετικῶν μέτρων διὰ τὴν καταστολὴν τῆς μοιχείας. Οὕτω τὸ ἔτος 17 π.Χ. ἐξεδίδετο ὑπὸ τοῦ Αὐγούστου ὁ περίφημος Ἰούλιος νόμος (lex Julia, de adulteriis coercendis), διὰ τοῦ ὁποίου τὸ πρῶτον ἡ μοιχεία καθίστατο δημόσιον ἔγκλημα.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν μοιχείαν διατάξεις τοῦ ἀττικοῦ δικαίου συγκρινόμεναι πρὸς ἐκείνας τοῦ ρωμαϊκοῦ παρουσιάζουν διαφοράς². Εἶναι ὅμως ἐξ ἴσου ἀληθὲς ὅτι ἡ σύγκρισις ἱκανῶν διατάξεων, ἀφορωσῶν εἰς τὴν μοιχείαν, τοῦ ρωμαϊκοῦ Ἰουλίου νόμου εἰδικώτερον πρὸς τὰς ἀντιστοίχους τοῦ ἀττικοῦ δικαίου

1. Πρβλ. Th. Mommsen, Le droit pénal romain (μετάφρ. J. Duquesne), τ. 2, Paris 1907, σ. 417.

2. Πρβλ. καὶ U. E. Paoli, Il reato di adulterio (μοιχεία) in diritto attico, «Studia et Documenta Historiae et Juris», XVI, 1950, σ. 125.

ἐμφανίζει ὁμοιότητας τῶν δύο τούτων δικαίων. Αἱ ὁμοιότητες αὐταὶ ὀφείλονται ἄραγε εἰς τὸ ὅτι "Ἕλληνες καὶ Ρωμαῖοι νομοθέται εὐρέθησαν ἀπλῶς ἀντιμέτωποι παρομοίων καταστάσεων ἢ μήπως οἱ τελευταῖοι νομοθετοῦντες εἶχον ὑπ' ὄψιν των Ἑλληνικὰ πρότυπα, πρᾶγμα οὐχὶ ἀσύνηθες εἰς τοὺς Ρωμαίους νομοδιδασκάλους³; Αἱ ἀκολουθοῦσαι παρατηρήσεις ἐπὶ ὠρισμένων περὶ μοιχείας διατάξεων τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου δεικνύουν, ὡς νομίζω, ὅτι αὐταὶ φέρουν ἐπιδράσεις ἐλληνικοῦ, ἰδίᾳ δὲ ἀττικοῦ δικαίου.

1. Περὶ τοῦ ὅρου «μοιχεία».

Κατὰ τὸ ἀττικὸν δίκαιον διὰ τοῦ ὅρου μοιχεία δὲν ἐχαρακτηρίζετο μόνον ἡ παράβασις τῆς συζυγικῆς πίστεως ὑπὸ γυναικὸς ἐγγάμου. Ὁ ὅρος ἐχρησιμοποιεῖτο πολὺ εὐρύτερον, ἀφοῦ δι' αὐτοῦ ἐδηλοῦτο καὶ ἡ φθορὰ χήρας ἢ παρθένου⁴. Προσέτι ὡς μοιχὸς ἐδιώκετο καὶ ὁ ἐλθὼν εἰς σαρκικὴν συνάφειαν μετὰ παλλακῆς⁵, τὴν ὁποίαν εἶχεν οὐχὶ ἀπλῶς πρὸς «καθ' ἡμέραν θεραπείαν»⁶, ἀλλὰ πρὸς ἀπόκτησιν ἐλευθέρων παίδων⁷.

Ὁ ρωμαϊκὸς Ἰούλιος νόμος σαφῶς ἐπηρεαζόμενος ἐν προκειμένῳ ἐκ τῆς ὀρολογίας τοῦ ἀττικοῦ δικαίου ἐχρησιμοποιεῖ τὸν ὅρου φθορὰν (stuprum), διὰ τοῦ

3. Βλ. P. Colliard, La genèse du Digeste, du Code et des Institutes de Justinien, Paris 1952, σ. 328. Π. Σ. Φωτιάδου, Συμβολαὶ εἰς τὸ Ἀττικὸν δίκαιον, «Αθηνᾶ», τ. 17, Ἀθήνησιν 1905, σ. 35, σημ. 1. Πρβλ. καὶ Fritz Pringsheim, Geltungsbereich und Wirkung des Altgriechischen Rechtes, Ἀρχαῖον Ἰδιωτ. Δίκαιον, τ. ΙΕ', σ. 65 ἐπ. Ἐξ ἄλλου ἡ ἐπίδρασις τοῦ ἐλληνικοῦ δικαίου εἶναι ἐμφανὴς ὅταν εἰς νομοθετικὰ κείμενα τῆς περιόδου τῆς ἡγεμονίας ἢ τῆς ἀπολύτου μοναρχίας ἀπαντοῦν διατάξεις ἀποπνέουσαι ἀρχαῖον ἐλληνικὸν δίκαιον ξέναι ἢ καὶ διάφοροι ἐκείνων τοῦ ἀρχαίου ρωμαϊκοῦ δικαίου. (L. Wenger, Sur le droit romain, le droit comparé et l'histoire des droits antiques, Recueil d'études en l'honneur d'Edouard Lambert, I (1938), § II, σ. 143.

4. Δημοσθ. κ. Ἀριστοκρ., 55, κ. Νεαίρας, 64 ἐπ.. J. Thonissen, Le droit pénal de la république Athénienne, Bruxelles - Paris 1875, σ. 336 ἐπ.. L. Beauchet, Histoire du droit privé de la république Athénienne, I, Paris 1897, σ. 233, σημ. 2. Π. Σ. Φωτιάδου, Συμβολαὶ εἰς τὸ ἀττικὸν δίκαιον, «Αθηνᾶ», τ. 17 (1905), σ. 37, σημ. 3.

5. Ἡ μοιχεία μετὰ παλλακῆς προϋπέθετεν ὅτι αὕτη ἦτο ἐλευθέρη. Πρβλ. U. E. Paoli, ἐνθ' ἄν., σ. 138.

6. «Τὰς μὲν γὰρ ἐταίρας ἡδονῆς ἕνεκ' ἔχομεν, τὰς δὲ παλλακὰς τῆς καθ' ἡμέραν θεραπείας τοῦ σώματος, τὰς δὲ γυναῖκας τοῦ παιδοποιεῖσθαι γνησίως καὶ τῶν ἐνδον φύλακα πιστὴν ἔχειν». (Δημοσθ. κ. Νεαίρας, 122).

7. «ἐπὶ παλλακῇ ἦν ἂν ἐπ' ἐλευθέροις παισὶν ἔχῃ» (Δημοσθ. κ. Ἀριστοκρ., 55). Λυσίας Ι, 31. Π. Σ. Φωτιάδου, Λυσιακοῦ χωρίου ἐρμηνεία καὶ διόρθωσις, «Αθηνᾶ», τ. 16 (1904), σ. 631 ἐπ.. J. Thonissen, ἐνθ' ἄν., σ. 312).

ὁποίου ἐδηλοῦτο κυρίως ἡ φθορὰ παρθένου, χήρας ἢ παιδός⁸, καὶ μοιχείαν (adulterium) «ἀδιαφόρως», χωρὶς νὰ κάμνη διάκρισιν⁹. Τοῦτο συνάγεται ἀδιστακτικῶς ἐκ τῆς σαφεστάτης διατάξεως τῶν Πανδεκτῶν κατὰ τὴν ὁποίαν: Inter «stuprum» et «adulterium» hoc interesse quidam putant, quod adulterium in nuptam, stuprum in viduam¹⁰ committitur. sed lex Julia de adulteriis hoc verbo indifferenter utitur¹¹.

Βραδύτερον μόνον οἱ Ρωμαῖοι νομοδιδάσκαλοι, ἐρμηνεύοντες τὸν Ἰούλιον νόμον, ἐδέχθησαν ὅτι ἡ ὑπ' αὐτοῦ χρησιμοποίησις τοῦ ὅρου μοιχεία, ὑπὸ τὴν προαναφερθεῖσαν εὐρύτητα, ἐγένετο «καταχρηστικῶς», διότι οὗτος ἀφώρρα κυρίως εἰς τὴν ὑπανδρον γυναῖκα¹². Ὁ δὲ σχολιαστὴς τῆς εἰς τὰ Βασιλικὰ¹³ ἐμπεριεχομένης παρομοίας πρὸς ἐκείνην τῶν Πανδεκτῶν διατάξεως σημειοῖ χαρακτηριστικῶς τὰ ἐξῆς: «Ὁ μὲν νόμος Ἰούλιος ἀναμειγμένως καὶ καταχρηστικῶς καὶ τὸ στρουπτον, καὶ τὴν μοιχείαν καλεῖ. κυρίως δὲ ἡ μοιχεία μὲν ἐπὶ τῆς γεγαμημένης γυναικὸς ἀμαρτάνεται, καὶ σύγκειται τὸ ὄνομα τὸ ἀδουλτέρι παρὰ τοῦ ἐξ ἄλλου τινὸς συλλαβεῖν τὴν γεγαμημένην γυναῖκα. στρουπτον δὲ

8. Dig. 48.5.35 § 1. Βασ. 60.37.35.

9. Πρβλ. καὶ U. E. P a o l i (ἐνθ' ἀν., σ. 126, σημ. 2), ὅστις ὑποθέτει ὅτι εἰς ἐν ἀρχαῖον στάδιον τὸ adulterium τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου ἀπεμαρτύρη, κατὰ τρόπον παρόμοιον πρὸς τὴν ἀττικὴν μοιχείαν.

10. «χήρα» δέ, κατ' ἄλλην διάταξιν τῶν Πανδεκτῶν, ἐθεωρεῖτο, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἀττικὸν δίκαιον κατὰ τὸ ὅποιον ἡ κατάστασις τῆς χηρείας ἤρχετο μετὰ τὴν παῦσιν τῆς συνοικίσεως αὐτῆς μετὰ τοῦ συζύγου (U. E. P a o l i, ἐνθ' ἀν., σ. 127, σημ. 7), ἔχι μόνον ἡ διατελέσασα ὑπανδρος γυνὴ ἀλλὰ καὶ ἐκείνη ἡ ὁποία δὲν ἔσχεν ἄνδρα: «Viduam non solum eam, quae aliquando nupta fuisset, sed eam quoque mulierem, quae virum non habuisset, appellari ait Labeo...» (Dig. 50.16.242 § 3). Πρβλ. ὁμοίως καὶ Σύνοψιν τῶν Βασιλικῶν: «χήρα λέγεται οὐ μόνον ἡ διαζευχθεῖσα, ἀλλὰ καὶ ἡ μηδὲ ὅλως ἄνδρα ἐσχηκυῖα». (Synopsis Basilicorum, P.I.174, J.G-R, τ. 5, σ. 507. Αἱ ἐνταῦθα παραπομπαί μου εἰς τὸ J.G-R νοοῦνται πάντοτε κατὰ τὴν ἐκδοσιν τῶν Ἰω. Ζέπου καὶ Παν. Ζέπου, Jus Graecoromanum τ. 1 - 8, Ἀθῆναι 1931).

11. Dig. 50.16.101. Ἡ διάταξις αὕτη τῶν Πανδεκτῶν περιελήφθη καὶ εἰς τὰ Βασιλικὰ: «Μεταξὺ φθορᾶς καὶ μοιχείας τοῦτο διαφέρειν τινὲς δοξάζουσιν, ὅτι ἡ μοιχεία εἰς τὴν γεγαμημένην, ἡ δὲ φθορὰ εἰς τὴν χήραν πλημμελεῖται, ὁ δὲ περὶ μοιχείας νόμος «ἀδιαφόρως» τούτῳ τῷ λόγῳ χρῆται» (Βασ. 2.2.98). Synopsis Basilicorum P. I. 169, J.G-R, τ. 5, σ. 506. Πρβλ. καὶ «Νομικὸν» τοῦ Θεοφίλου Καμπανίας (ἐκδ. Δ. Γκίνη, σ. 318, 67), ἐνθα ἡ ἀνωτέρω διάταξις τῶν Βασιλικῶν αὐτουσίως ἐπαναλαμβάνεται.

12. Dig. 48.5.6. § 1. Πρβλ. καὶ σχόλιον τῶν Βασιλικῶν (60.37.14): «...οἱ κυρίως μοιχοί, ἡγουν οἱ εἰς ὑπανδρον γυναῖκα ἀμαρτάνοντες...».

13. 60.37.8.

ἐπὶ παρθένου καὶ χήρας ἀμαρτάνεται¹⁴. τὸ δὲ στροῦπτον οἱ Ἑλλη-
νες καλοῦσι μοιχείαν».

Μοιχεία διεπράττετο ὁμοίως κατὰ τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον, ὡς καὶ εἰς τὸ ἀττικόν,
εἰς τὴν περίπτωσιν ὑπάρξεως σχέσεως παλλακείας¹⁵, ἡ ὁποία ἀνεφάνη ὡς νομικὸς
θεσμὸς μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Αὐγούστου θέσπισιν τῆς ἀφορώσης εἰς τὸν γάμον νομο-
θεσίας του¹⁶.

2. Μὴ ἐφαρμογὴ τῶν περὶ μοιχείας διατάξεων.

Εἰς τὰς περὶ μοιχείας διατάξεις τοῦ ρωμαϊκοῦ Ἰουλίου νόμου ὑπέκειντο αἱ
«ἐλεύθεραι» μόνον γυναῖκες, αἱ ὁποῖαι ὑπῆγοντο εἰς τὸ καθῆκον τῆς ἀγνότητος καὶ
τῆς τιμιότητος (*matrona, mater familias*)¹⁷, αἱ «οἰκοδέσποιναί» κατὰ τὴν ἔκφρασιν
τῶν Βασιλικῶν¹⁸, διὰ τὰς ὁποίας ἐζητεῖτο «ὁ τῆς σωφροσύνης λογισμὸς»¹⁹. Ἀντι-
θέτως αἱ διατάξεις αὗται δὲν ἐφηρμόζοντο διὰ τὰς εἰς τὴν τάξιν τῶν δούλων ἀνη-
κούσας²⁰ καὶ δι' ὅσας ἄλλας γυναῖκας, ἐξ αἰτίας τοῦ βίου τὸν ὁποῖον διῆγον ἢ καὶ
τοῦ ἐπαγγέλματος αὐτῶν, δὲν ἦτο δυνατόν ν' ἀπαιτῆται τιμιότης²¹.

14. «Μοιχεία λέγεται μὲν καταχρῆσθαι καὶ ἡ τῆς παρθένου ἢ χήρας φθορά, κυρίως δὲ ἡ
τῆς ὑπᾶνδρου». (Ἀρμενόπουλος 6.2.14. Βασ. 60.37.14 (σχόλιον). *Synopsis minor*, Lit. K c.
47, J.G-R, τ. 6, σ. 456. *Epitome XLIX* c. 35, J.G-R, τ. 4, σ. 584. Πόνημα Ἀτταλειώτου
τ. ΔΕ', ρθ', J.G-R, τ. 7, σ. 473. *Prochiron auctum XXXIX*, 125, J.G-R, τ. 7, σ. 292.

15. Si uxor non fuerit in adulterio, concubina tamen fuit, iure quidem mariti accusare
eam non poterit, quae uxor non fuit, iure tamen extranei accusationem instituere non
prohibebitur, si mode ea sit, quae in concubinatum se dando matronae nomen non amisit,
ut puta quae patroni concubina fuit. (Dig. 48.5.14). Βλ. καὶ Dig. 25.7.3 § 1. *Prochiron auctum*
XXXIX, 123, J.G-R, τ. 7, σ. 292. Πόνημα Ἀτταλειώτου, τ. ΔΕ', ρε', J.G-R, τ. 7, σ. 473.

16. Th e o d. M o m m s e n, ἐνθ' ἀν., τ. 2, σ. 420.

17. Dig. 47.10.15,15 — 48.5.14. Cod. 9.9.28.

18. 60.37.12.

19. 60.37.67 (σχόλιον).

20. «Ἐλευθέρων μόνων γυναικῶν μοιχευομένων ἢ στροῦπτον ὑπομεινασῶν, χώραν ἔχει ὁ
νόμος ὁ Ἰούλιος. Ὅσον δὲ εἰς δούλας ἀνήκει, καὶ ὁ Ἀκουῖλιος νόμος κινεῖσθαι δύναται». (Βασ.
60.37.8 (σχόλιον). Dig. 48.5.6. *Epitome XLIX* c. 14, J.G-R, τ. 4, σ. 584. Πρβλ. καὶ Βασ.
60.21.24 (= Dig. 47.10.25). *Ecloga ad Prochiron mutata*, t. XXXVII, 38, J.G-R, τ. 6, σ. 301.

21. «..αὗται δὲ ἀλειτούργητοι ἀπὸ τῆς δικαστικῆς αὐστηρίας παρέχονται, ἃς ἡ οἰκτρότης τῆς
ζωῆς ἀξίας τῆς τῶν νόμων φυλακῆς οὐχ ἡγήσατο...» (Βασ. 60.37.67, σχόλιον). «... τῶν γὰρ εὐπο-
λήπτων γυναικῶν σωφροσύνης οἱ νόμοι προενοήσαντο, τῶν δὲ εὐτελῶν καὶ χαμηλῶν καταπερφο-
νήκασιν». (Ἀρμενόπουλος 6.2.21). «Εἰδέναι δὲ δεῖ, ὅτι εἰσὶ πρόσωπα ἀμαρτάνοντα καὶ οὐκ εὐθύ-
νονται, οἷον ὁ μοιχεύων τὴν γυναῖκα τοῦ ἀποδούλου αὐτοῦ, καὶ ὁ μοιχεύων προῖσταμένην καὶ
δουλεύουσαν εἰς καπηλείον. οἱ γὰρ νόμοι περὶ τῶν εὐπολήπτων γυναικῶν σωφροσύνην προενοή-

Τοιαῦται κατὰ τὰς ρωμαϊκὰς καὶ τὰς βυζαντινὰς νομοθετικὰς πηγὰς ἦσαν π.χ. αἱ πόρναι²², αἱ προαγωγαί, αἱ «σκηνικαί»²³, καὶ αἱ ἐν «ἐργαστηρίῳ» ὑπηρετοῦσαι²⁴.

Ἐλευθέρας γυναῖκας προϋπέθετεν ἤδη τὸ ἀττικὸν δίκαιον ὡς συστατικὸν στοιχείον διὰ τὴν στοιχειοθέτησιν τῆς μοιχείας²⁵. Αἱ κατηγορίαι τῶν γυναικῶν, ἡ μετὰ τῶν ὁποίων σαρκικὴ συνάφεια δὲν ἐχαρακτηρίζετο ὡς μοιχεία κατὰ τὰς ρωμαϊκὰς καὶ τὰς βυζαντινὰς διατάξεις, μνημονεύονται ρητῶς εἰς τὰς πηγὰς τοῦ δικαίου τούτου. Οὕτω κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ ἀττικοῦ δικαίου μοιχεία δὲν διεπράττετο μετὰ δούλης²⁶, οὐδ' ἐπεβάλλοντο κυρώσεις ἐπὶ σαρκικῆς συναφείας μετὰ γυναικὸς «καθημένης ἐπ' ἐργαστηρίῳ» ἢ ἀγρευούσης ἐραστάς. «τόν τε νόμον... ὃς οὐκ ἔῃ ἐπὶ ταύτῃσι μοιχὸν λαβεῖν ὁπόσας ἂν ἐπ' ἐργαστηρίου καθῶνται ἢ πωλῶνται ἀποπεφασμένως²⁷».

σαντο, οὐδένα λόγον θέμενοι τῶν οἰκτρῶν καὶ εὐτελῶν γυναικῶν. καὶ ὁ μοιχεύων πολύφθορον καὶ πολύκοινον ὑπανδρον τῷ τῆς μοιχείας ἐγκλήματι οὐκ ἐπὶ τῆς πορνείας. εἰδέναι δεῖ, ὅτι ὁ ἀνὴρ τιμωρεῖται ὡς μοιχός, ἡ δὲ γυνή οὐκ ἐπὶ τῆς πορνείας, ἀλλ' ἐπὶ τῆς μοιχείας, ὅτι αὐτὴν καὶ βεβιασμένη χειρὶ κρατήσῃ, καὶ αὐτὴ ἐρυθριῶσα τὸ γεγονός εὐθὺς οὐκ ἀνέχεται τῷ ἀνδρὶ παραχρῆμα» (Prochiron Auctum, XI, 104, J.G-R, τ. 7, σ. 329). Synopsis (Mans. Lit. M c 112 J.G-R, τ. 6, σ. 465, Πρβλ. καὶ III. Ζέτσοφ, Μ. Φωτεινοπούλου Νουμάου Προχίρον, Ἀρχαῖον Ἰδιωτικὸν Δίκαιον, τ. IZ', Ἀθῆναι 1959, σ. 201, 78α. Ὁμοίως Κ. Γαργαλιάνου, Τὸ ἐγκλημα τῆς μοιχείας ἐν τῷ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας δικαίῳ, Ἀθῆναι 1926, σ. 9.

22. «Si ea quae tibi stupro cornita est passim venalem formam exhibuit ac prostituta meretricio more vulgo se praebuit, adulterii crimen in ea cessat» (Cod. 9.9.22). «Ἐάν τις μοιχείαν ἀμαρτήσῃ πρὸς ἐκείνην, πρὸς ἣν ἤδη πολλοὶ ἐπόρνευσαν, οὐκ ἐγκαλεῖται περὶ μοιχείας» (Βασ. 60.37.62). Ὁ δὲ σχολιαστὴς τῆς διατάξεως ταύτης σημειοῖ: «Ὁ μοιχεύων τὴν ὑπὸ πολλῶν διὰ κέρδος ἀφανιζομένην, οὐ κατέχευται τῷ περὶ μοιχείας ἐγκλήματι... Σημειῶσαι, ὅτι καὶ ἐάν ἡ ὑπανδρος χύδην μίγνυται πολλοῖς, οὐ πλημμελεῖται πρὸς αὐτὴν μοιχεία, ἀλλ' οὐδὲ πρὸς δούλην ὑπανδρον οὖσαν». Πρβλ. Ἀρμενόπουλον 6.2.20. Πόνημα Ἀτταλειώτου τ. ΑΕ', ρκα'. J.G-R, τ. 7, σ. 474. Ecloga ad Prochiron mutata, t. XIX, 10. J.G-R, τ. 6, σ. 267. «Ἐάν τις μοιχείαν ἀμάρτη πρὸς ἐκείνην, πρὸς ἣν ἤδη πολλοὶ ἐπόρνευσαν, οὐκ ἐγκαλεῖται μοιχείας» (Synopsis minor, Lit. E c. 56. J.G-R, τ. 6, σ. 396).

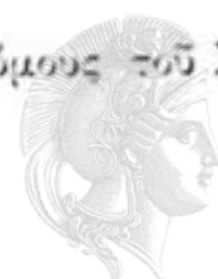
23. Dig. 48.5.11,2 — Βασ. 60.37.12.

24. C. Th. 9.7.1. Cod. 9.9.28. Βασ. 60.37.67. «...οὐδὲ μοιχεύων τὴν ἐν ἐργαστηρίῳ ὑπηρετοῦσαν ἐνέχεται» (τῷ περὶ μοιχείας ἐγκλήματι). Βασ. 60.37.62 (σχόλιον). Ἀρμενόπουλος 6.2.21.

25. «Γυναῖκας τοίνυν τῶν πολιτῶν τοιοῦτος ὢν μοιχεύειν καὶ διαφθεῖρειν ἐλευθέρας ἐπεχειρήσε, καὶ ἐλήφθη μοιχός· καὶ τούτου θάνατος ἢ ζημία ἐστίν». (Λυσίας κ. Ἀγορ., 68). Πρβλ. καὶ U. E. Paoli, ἐνθ' ἀν., σ. 137.

26. U. E. Paoli, ἐνθ' ἀν., σ. 137 καὶ 144.

27. Δημοσθ. κ. Νεαίρας, 67. Παρομοία διατύπωσις ἀπκντᾶ καὶ εἰς τοὺς νόμους τοῦ Σό-

Ὁ σύζυγος ὁ καταλαμβάνων ἐπ' αὐτοφώρῳ τὸν συνευρεθέντα μετὰ τῆς ἀποζώσης ἐκ τῶν θελγέτρων τῆς συζύγου του καὶ φονεύων αὐτὸν ἐθεωρεῖτο φονεὺς καὶ ἐπομένως δὲν ἀπηλλάσσετο τῆς ποινῆς τοῦ φόνου.

Τὸ ἀττικὸν δίκαιον, ὡς καταφαίνεται ἐκ τῶν πηγῶν, ἀπεστέρει ὁμοίως τὸν σύζυγον τοῦ δικαιώματος νὰ φονεύῃ ἐνδεχομένως τὸν μοιχὸν καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν κατὰ τὴν ὁποίαν πρὸς τὸν σκοπὸν ὅπως τὸν ἐκδικηθῇ, τὸν ἐπαγίδευε. Ἡ διάταξις αὕτη τῆς ἀττικῆς ποινικῆς νομοθεσίας συνάγεται εὐχερῶς ἐκ τῶν ὅσων γράφει ὁ Λυσίας εἰς τὸν λόγον του «Ὑπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου ἀπολογία». Εἰς τὸν λόγον τοῦτον μὲ μεγάλην δεξιοτεχνίαν καὶ μὲ ὄχι τυχαίαν ἐπιχειρηματολογίαν προσπαθεῖ ὁ ρήτωρ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὁ Εὐφίλητος, ὁ ὁποῖος ἐφόνευσε τὸν μοιχευθέντα μετὰ τῆς συζύγου του Ἐρατοσθένη, οὐδὲν μέτρον εἶχε προηγουμένως λάβει διὰ νὰ τὸν καταλάβῃ ἐπ' αὐτοφώρῳ. Κατ' ἀκολουθίαν δὲν ἐχρησιμοποίησε πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ του πανουργίαν, ρίπτων τὸν Ἐρατοσθένη ἐντέχνως εἰς παγίδα²⁸.

Ἡ διάταξις αὕτη τοῦ ἀττικοῦ ποινικοῦ δικαίου δὲν ἀφῆκεν, ὡς φαίνεται, ἀνεπηρέαστον τὴν βυζαντινὴν νομοθεσίαν. (Θέωρ. εἰς τὴν μεγάλην νομοθετικὴν συλλογὴν τῶν Μακεδόνων, τὰ Βασιλικά, ἀπαντᾷ ἡ χαρακτηριστικὴ διάταξις: «Ἐὰν ὁ ἀνὴρ ὑποβάλῃ τὸν μοιχόν, καὶ αὐτὸς ἀπὸ τῆς γυναικὸς ὑπόκεινται» (τῷ Ἰουλίῳ νόμῳ)²⁹.

Ὁ δὲ σχολιαστὴς τῆς διατάξεως ταύτης τῶν Βασιλικῶν ἐρμηνεύει τὴν λέξιν «ὑποβάλῃ» ὡς ἐξῆς: «ἀντεῖρη, ὑπεδέξῃ, παρασκευάσῃ πρὸς αὐτὴν τὴν πράξιν τοῦ ἀποπήματος».

3. Ἄνισος ἀντιμετώπισις τῆς ἀπιστίας τῶν συζύγων.

Ἐκ τῶν διατάξεων τοῦ ἀττικοῦ δικαίου καθίσταται σαφές ὅτι βαρύνουσιν σημασίαν εἶχεν ἡ ἀπιστία τῆς γυναικός. Αὕτη εἶχεν ὡς ἐπακόλουθον νομικὰς δι' αὐτὴν συνεπείας ἐξ ἐπόψεως τόσον ποινικοῦ ὅσον καὶ ἀστικοῦ δικαίου. Ἡ ἀπιστία τοῦ ἀνδρὸς ἐδημιουργεῖ ἐνδεχομένως ποινικὰ δι' αὐτὸν ἐπακολουθήματα θεωρουμένου τούτου ὡς συνεργοῦ, ἐφ' ὅσον ἡ μοιχεύα διεπράττετο μετ' ἐγγάμου ἢ παλλακῆς ἢ καὶ μετὰ μὴ ἐγγάμου ὑπὸ ὠρισμένας προϋποθέσεις. Ἡ ἀνισότης αὕτη περὶ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν συζύγων ὑπὸ τοῦ νόμου ἐθεμελιόυτο εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀπι-

λωνος (Λυσίας X, 19). Πρβλ. καὶ Π. Σ. Φωτιάδου, Συμβολαὶ εἰς τὸ ἀττικὸν δίκαιον, ἐνθ' ἀν., σ. 41. L. Beauchet, ἐνθ' ἀν., σ. 236.

28. Λυσίας I, 37 ἐπ. Βλ. ὁμοίως Δημόσθ. κ. Νεαίρας, 41 καὶ 65 ἐπ. Σημειωτέον ὅτι καὶ εἰς τὸν νόμον τῆς Γόρτυνος ἀπαντᾷ παρομοία διάταξις. Κατ' αὐτὴν ὁ συλλαβὼν τὸν μοιχὸν ὑπεχρεοῦτο ἐνδεχομένως νὰ ὀρκισθῇ ὅτι κατέλαβε τοῦτον ἐπ' αὐτοφώρῳ καὶ ὅτι δὲν μετῆλθε πρὸς τοῦτο δόλον (II, 44 - 45).

29. Βασ. 60,37,16.

στία τοῦ συζύγου δὲν ἠδύνατο νὰ συνεπιφέρῃ τὰ σοβαρὰ ἐπακόλουθα τῆς μοιχείας τῆς συζύγου. Ἀφοῦ διὰ τῆς ἀπιστίας τῆς τελευταίας ἠδύνατο νὰ ὑπεισέλθουν εἰς τὴν οἰκογένειαν τέκνα μὴ νόμιμα ἀνήκοντα εἰς ξένον αἷμα³⁰. Περὶ τῶν ἀντιλήψεων τούτων διαφωτιστικὰ εἶναι τὰ ὅσα ἐκτίθενται ὑπὸ τοῦ Λυσίου εἰς τὸν λόγον του «Ὑπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου ἀπολογία»: «ἡγούμενος τοὺς μὲν διαπραττομένους βίᾳ ὑπὸ τῶν βιασθέντων μισεῖσθαι, τοὺς δὲ πείσαντας οὕτως αὐτῶν τὰς ψυχὰς διαφθεῖρειν, ὥστ' οἰκειότερας αὐτοῖς ποιεῖν τὰς ἀλλοτρίας γυναῖκας ἢ τοῖς ἀνδράσι, καὶ πᾶσαν ἐπ' ἐκείνοις τὴν οἰκίαν γεγονέναι, καὶ τοὺς παῖδας ἀδελφούς εἶναι ὁποτέρων τυγχάνουσιν ὄντες, τῶν ἀνδρῶν ἢ τῶν μοιχῶν...»³¹.

Αἱ αὐταί, ὡς εἰς τὸ ἀττικὸν δίκαιον, ἀντιλήψεις, διατρέχουν καὶ τὰς διατάξεις τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου. Κατ' αὐτάς ἡ γυνὴ μόνον ὑπέκειτο εἰς τὴν ὑποχρέωσιν τῆς ἀποχῆς ἀπὸ οἰανδήποτε σαρκικὴν συνάφειαν πρὸ τοῦ γάμου, μετὰ δὲ τὸν γάμον δὲν τῆς ἦτο ἐπιτρεπτὴ συνάφεια μετ' ἄλλου πλὴν τοῦ συζύγου τῆς. Τὸ ἀντίθετον συνέβαινε ὡς πρὸς τὸν ἄνδρα, ὁ ὅποῖος μόνον ἐν περιπτώσει σχέσεώς του μετ' ἐγγάμου ἐχαρακτηρίζετο ὡς συνεργὸς μοιχείας. Βραδύτερον ὁ Ἰουλιὸς νόμος ἐθεώρησεν ὡς μοιχείαν καὶ τὴν προσβολὴν τοῦ μὴ νόμιμου γάμου (matrimonium injustum) ὡς καὶ τὴν παλλακείαν³².

Ἡ ἀνισὸς ἀντιμετώπισις τῶν συζύγων ἐπὶ μοιχείας κυριαρχεῖ καὶ εἰς τὰς διατάξεις τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου³³. Τοῦτο ἦτο ἐπόμενον ἀφοῦ αἱ διατάξεις τοῦ Ἰουλίου νόμου ἐξακολουθοῦν νὰ ἰσχύουν κατὰ βάσιν καὶ εἰς τὴν βυζαντινὴν νομοθεσίαν. Εἰς τὴν μεγάλην νομοθετικὴν συλλογὴν τὰ Βασιλικά, καὶ εἰς τὸν τίτλον 37 τοῦ ἐξηκοστοῦ αὐτῆς βιβλίου, περιελήφθη ὁ «Νόμος Ἰουλίου περὶ τῶν ἐν μοιχείᾳ ἐνεχομένων, καὶ περὶ φθορᾶς παρθένων καὶ χηρῶν». Οὕτω καὶ εἰς τὸ βυζαντινὸν δίκαιον ἡ ἀπιστία μόνον τῆς συζύγου ἔχει, ὡς εἰς τὸ ἀττικὸν δίκαιον, σημασίαν, διότι μόνη αὐτὴ δύναται νὰ ἔχῃ ὡς ἐπακόλουθον τὴν «ἀμφιβαλλομένην σποράν» κατὰ τὴν

30. Πρβλ. L. Beauchet, ἐνθ' ἀν., σ. 233. Κ. Γαρδίκας, Τὸ ἐγκλημα τῆς μοιχείας, ἐν Ἀθήναις 1923, σ. 9. Γ. Ἀποστολίδου, Λυσίου ἀπολογία ὑπὲρ τοῦ φόνου μοιχοῦ, ἐν Ἀθήναις 1924, σ. 58—59. U. E. Paoli, ἐνθ' ἀν., σ. 140. A. R. W. Harrison, The law of Athens, Oxford 1968, σ. 32.

31. Λυσίας I, 33.

32. Théod. Mommsen, ἐνθ' ἀν., σ. 421.

33. Ἀξία μνείας εἶναι ἡ διάταξις κατὰ τὴν ὁποίαν «τὴν ἐκ τοῦ ἀνδρὸς μοιχείαν οὔτε οἰκία γυνὴ οὔτε ἀλλοτρία δύναται, ὡς ἐγκλημα ἐπὶ δικαστηρίων κινεῖν· οὐδὲ ἐὰν εἰς αὐτὴν ἀμαρτάνειν λέγεται ὁ ἀνὴρ» (Ἀρμενόπουλος 6.2.2. Βασ. 60.37.46).

ἐκφρασιν τοῦ σχολιαστοῦ τῶν Βασιλικῶν³⁴. Ὁ δὲ Μιχ. Ψελλὸς εἰς τοὺς εὐσυνόπτους στίχους τῆς Συνόψεως τοῦ τῶν Νόμων γράφει : « Ἡ γὰρ μοιχεία νόθευσις καὶ παραχάραξις τῆς »³⁵. Ἀξίον μνείας ὁμοίως εἶναι ὅτι καὶ εἰς τὴν «Πεῖραν» τοῦ Εὐσταθίου τὰ περισσότερα χωρία τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν μοιχείαν ἔχουν περιληφθῇ εἰς κεφάλαιον φέρον τὸν τίτλον «Περὶ γυναικῶν ἰδικῶς»³⁶. Ἀντιθέτως ἡ ἀπιστία τοῦ συζύγου μετ' ἀγάμου γυναικὸς ἐχαρακτηρίζετο ὡς πορνεία καὶ οὐχὶ ὡς μοιχεία³⁷.

Ἀξιοσημεῖωτον εἶναι ὅτι καὶ ἡ Ἐκκλησία, παρὰ τὴν ἐκδηλωθεῖσαν ὑπὸ τῶν Πατέρων αὐτῆς ἀποδοκιμασίαν διὰ τὴν ὑφισταμένην ἀνισότητα τῶν δικαιωμάτων τῶν συζύγων καὶ τὸν χαρακτηρισμὸν ὑπ' αὐτῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ νόμου ὡς ἀνίσου καὶ μεροληπτοῦντος ὑπὲρ τῶν ἀνδρῶν³⁸, εὐθυγραμμίσθη πλήρως ἐν προκειμένῳ πρὸς τὸν πολιτικὸν νόμον, θεωρήσασα ὡς ἔνοχον μοιχείας μόνην τὴν σύζυγον τὴν ἀθετοῦσαν τὴν περὶ τὸν γάμον πίστιν, ἐνῶ τὴν συνάφειαν τοῦ συζύγου μετὰ γυναικὸς μὴ ἐγγάμου δὲν ἐχαρακτήρισεν ὡς μοιχείαν, ἀλλ' ὡς πορνείαν³⁹.

4. Φόνος ὑπὸ τοῦ συζύγου τῶν ἐπ' αὐτοφώρῳ συλλαμβανομένων μοιχῶν.

Κατὰ τὸ ἀττικὸν δίκαιον ὁ συλλαμβανόμενος ἐπ' αὐτοφώρῳ μετ' ἐγγάμου γυναικὸς μοιχὸς ἠδύνετο νὰ θανατωθῇ ὑπὸ τοῦ ὑβρισθέντος συζύγου αὐτῆς, χωρὶς ὁ τελευταῖος νὰ ὑποστῇ ποινικὴν κυρώσιν διὰ τὸν φόνον⁴⁰.

Περὶ τούτου μαρτυρεῖ καὶ ὁ νόμος τοῦ Δράκοντος, μνημονευόμενος ὑπὸ τοῦ

34. 60.37.13 (σχόλιον).

35. J.G-R, τ. 7, σ. 388, 466.

36. τίτλος ΚΕ', J.G-R, τ. 4, σ. 93. Βλ. Joëlle Beaucamp, La situation juridique de la femme à Byzance, ἐν τῷ τόμῳ La femme dans les civilisations des Xe - XIIIe siècles, Centre d'Etudes Supérieures de Civilisation Médiévale, VIII, Poitiers 1977, σ. 66 [156].

37. Βασ. 60.37.83.

38. Βλ. Jos. Zhisman, Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου (μετάφρ. Μελ. Ἀποστολοπούλου), τ. 2, ἐν Ἀθήναις 1914, σ. 413.

39. « Ἄνὴρ γυναικὶ συνοικῶν, ἐπειδὴν μὴ ἀρκεσθεῖς τῷ γάμῳ, εἰς πορνείαν ἐκπέσῃ, πόρνον κρίνομεν τὸν τοιοῦτον, καὶ πλεῖον αὐτὸν παρτείνομεν ἐν τοῖς ἐπιτιμίοις. Οὐ μέντοι ἔχομεν κανόνα, τῷ τῆς μοιχείας αὐτὸν ὑπαγαγεῖν ἐγκλήματι, ἐὰν εἰς ἐλευθέραν γάμου ἡ ἀμαρτία γένηται... » (Κανὼν ΚΑ' Μεγ. Βασιλείου. Γ. Α. Ράλλη καὶ Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τ. 4, Ἀθήνησιν 1854, σ. 149).

40. Κατὰ τὴν E. Cantarella (« Moicheia » e omicidio legittimo in diritto attico, LABEO, XVIII, 1972, σ. 80) εἰδικῶς διὰ τὸ ἀτιμώρητον τοῦ φονέως δὲν ἦτο ἀρκετὴ ἡ ἐπ' αὐτοφώρῳ σύλληψις τοῦ μοιχοῦ ἀλλὰ ἔδει νὰ συντρέχῃ ὡς ἑτέρα προϋπόθεσις καὶ ἡ παραβίασις τῆς συζυγικῆς οἰκίας. Βλ. ἀντιθέτως J. Thonissen, ἐνθ' ἄν., σ. 319.

Δημοσθένους, ὅστις ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ πρὸ αὐτοῦ ἰσχυῖσαν δίκαιον, κατὰ τὸ ὅποιον ὁ φονεὺς τοῦ μοιχοῦ ὑπεβάλλετο εἰς ἐξορίαν, καθιερώνει τὸ ἀτιμώρητον τοῦ φονέως. «Ἐάν τις ἀποκτείνῃ ἐν ἄθλοις ἄκων ἢ ἐν ὁδῷ καθελὼν ἢ πολέμῳ ἀγνοήσας, ἢ ἐπὶ δάμαρτι ἢ ἐπὶ μητρὶ ἢ ἐπ' ἀδελφῇ ἢ ἐπὶ θυγατρὶ, ἢ ἐπὶ παλλακῇ ἣν ἂν ἐπ' ἐλευθέροις παισὶν ἔχῃ, τοῦτων ἕνεκα μὴ φεύγειν κτείναντα»⁴¹.

Ὁ φόνος τοῦ μοιχοῦ ἦτο νόμιμος, μόνον ἐὰν οὗτος κατελαμβάνετο «ἐν ἔργῳ»⁴². Ὁ φονεὺς δὲ τοῦ μοιχοῦ ἐνεφανίζετο πλέον ὥς τὸ ὄργανον, διὰ τοῦ ὁποίου ἡ πολιτεία ἐπέβαλλεν ἐπὶ τοῦ ἐνόχου τὴν προβλεπομένην ὑπὸ τοῦ νόμου ποινὴν. Οὕτως εἰς τὸν λόγον τοῦ Λυσίου «Ὑπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου ἀπολογία» ὁ Εὐφίλητος συλλαβὼν ἐπ' αὐτοφώρῳ τὸν μοιχὸν τῆς συζύγου τοῦ Ἐρατοσθένη καὶ ἀπορρίψας τὰς ἱκεσίας τούτου παρουσιάζεται νὰ λέγῃ: «οὐκ ἐγὼ σε ἀποκτενῶ, ἀλλ' ὁ τῆς πόλεως νόμος, ὃν σὺ παραβαίνων περὶ ἐλάττονος τῶν ἡδονῶν ἐποιήσω, καὶ μᾶλλον εἴλου τοιοῦτον ἀμάρτημα ἐξαμαρτάνειν εἰς τὴν γυναῖκα τὴν ἐμήν καὶ εἰς τοὺς παῖδας τοὺς ἐμοὺς ἢ τοῖς νόμοις πείθεσθαι καὶ κόσμιος εἶναι»⁴³.

Τὸ δικαίωμα ὅμως τοῦ συζύγου νὰ φονεύῃ τὸν μοιχὸν δὲν ἐπεξετείνετο καὶ εἰς τὴν μοιχαλίδα σύζυγον αὐτοῦ, ἢ ὅποιον ὑπεβάλλετο μόνον εἰς ἀτιμωτικὰς ποινάς⁴⁴.

Κατὰ τὸ ἀρχαῖον ρωμαϊκὸν δίκαιον ὁ συζυγὸς εἶχε τὸ δικαίωμα φόνου πλὴν τοῦ μοιχοῦ καὶ τῆς ἐπ' αὐτοφώρῳ συλλαμβανούσης μοιχαλίδος συζύγου αὐτοῦ⁴⁵. Τὸ δικαίωμα ὅμως τοῦτο ἀνῆρέθη ὑπὸ τῆς νομοθεσίας τοῦ Αὐγούστου, ἐπηρεασθείσης ἐκ τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ δικαίου⁴⁶.

Οὕτως αἱ διατάξεις τοῦ Ἰουλίου νόμου παρεῖχον, ὑπὸ ὠρισμένας προϋποθέ-

41. Δημοσθ. κ. Ἀριστοκρ., 53. «Ἀκούετε, ὦ ἄνδρες, ὅτι αὐτῷ τῷ δικαστηρίῳ τῷ ἐξ Ἀρείου πάγου, καὶ πάτριόν ἐστι καὶ ἐφ' ἡμῶν ἀποδέδοται τοῦ φόνου τὰς δίκας δικάζειν, διαρρήδην εἴρηται τούτου μὴ καταγινώσκειν φόνον, ὃς ἂν ἐπὶ δάμαρτι τῇ ἐαυτοῦ μοιχὸν λαβὼν τούτην τὴν τιμωρίαν ποιήσῃται» (Λυσίας, Ὑπὲρ τοῦ Ἐρατοσθ. φόνου ἀπολογία, 30. Πρβλ. καὶ § 49).

42. «καὶ μοιχὸς ἐάλω ποτέ, ὥς ὁ ἄζων φησὶν, ἄρθρα ἐν ἄρθροις ἔχων» (Λουκιαν., Εὐνοῦχ. κ. 10).

43. Λυσίας I, 26. Βλ. ὁμοίως καὶ § 47: «Ἐγὼ μὲν οὖν, ὦ ἄνδρες, οὐκ ἰδίαν ὑπὲρ ἐμαυτοῦ νομίζω τούτην γενέσθαι τὴν τιμωρίαν, ἀλλ' ὑπὲρ τῆς πόλεως ἀπάσης» Πρβλ. L. Beauchet, ἐνθ' ἀν., σ. 236 καὶ J. Thonissen, ἐνθ' ἀν., σ. 313.

44. Γ. Σ. Μαριδάκη, Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς Νεαραῖς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατορῶν, Ἀθῆναι 1922, σ. 115, σημ. 3.

45. Th. Mommsen, ἐνθ' ἀν., σ. 340. Γ. Σ. Μαριδάκη, ἐνθ' ἀν., σ. 115. K. Γαρδίκη, ἐνθ' ἀν., σ. 19.

46. Γ. Σ. Μαριδάκη, ἐνθ' ἀν., σ. 115.

σεις, μόνον εἰς τὸν πατέρα, οὐχὶ δὲ καὶ εἰς τὸν σύζυγον⁴⁷, δικαίωμα φόνου τῆς μοιχαλίδος θυγατρὸς αὐτοῦ. Ἐπρεπε ὅμως κατ' αὐτὴν τὴν αἰσχροουργίαν νὰ συνελάμβανε τὴν θυγατέρα τοῦ μοιχευομένην. Τὴν προϋπόθεσιν δὲ ταύτην οἱ Ρωμαῖοι νομικοί, ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὰς ἀντιστοίχους διατάξεις τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ δικαίου, ἐταύτιζον πρὸς ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ὁ Σόλων καὶ ὁ Δράκων ἔλεγον «ἐν ἔργῳ». «Quod ait lex» in filia adulterum deprehenderit «non otiosum videtur: voluit enim ita demum hanc potestatem patri competere, si in ipsa turpitudine filiam de adulterio deprehendat. Labeo quoque ita probat, et Pomponius scripsit in ipsis rebus Veneris deprehensum occidi: et hoc est quod Solo et Draco dicunt ἐν ἔργῳ»⁴⁸.

Ὁ Ἰουστινιανὸς ὅχι μόνον διετήρησεν, ὡς φαίνεται, διὰ τὸν σύζυγον τὸ δικαίωμα φόνου τοῦ ἐπ' αὐτοφώρῳ ὑπὸ τούτου συλλαμβανομένου μοιχοῦ ἀλλὰ καὶ ἐνομοθέτησεν ἐπὶ τὸ ἀυστηρότερον διὰ τῆς 117 Νεαράς του. Οὕτως εἰς τὸ κεφάλαιον 15 αὐτῆς ὥρισεν ὅτι ὁ σύζυγος δικαιούται νὰ φονεύσῃ τὸν μοιχὸν⁴⁹ καὶ ἐὰν ἀκόμη «εὖροι

47. Βλ. Κ. Γαργάλια, ἐνθ' ἀλλ. σ. 21. Ἡ προϋπόθεσις εἰς τοὺς Πανδέκτας αἰτιολογία διὰ τὸν ἀποκλεισμόν τοῦ συζύγου ἀπὸ τοῦ δικαίου νὰ φονεύσῃ τὴν ἐπ' αὐτοφώρῳ συλληφθεῖσαν μοιχαλίδά σύζυγον αὐτοῦ συνίστατο εἰς αὐτὴν τὸ πάθος καὶ ἡ ὁρμή τοῦ εὐχερῶς ἐξαπτομένου συζύγου ἔδει νὰ χαλκωθῇ («maritus caloris et impetus facile deementis fuit refrenandus») Dig. 48.5.23 § 4. Ἐὰν ὅμως, παρὰ τὴν ἀπαγόρευσιν, ὁ σύζυγος ἐφόνευε τὴν μοιχαλίδά σύζυγον, ἔθεωρεῖτο μὲν φονεὺς ἀλλὰ δὲν ἐπεβάλλετο εἰς αὐτὸν ἡ ἐσχάτη τῶν ποινῶν, τὴν ὁποίαν προέβλεπεν ὁ Κορνήλιος νόμος ἀλλὰ ἐλαφροτέρα, ἐξαπτομένη ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν τάξιν εἰς τὴν ὁποίαν οὗτος ἀνῆκε (Dig. 48.5.39 § 8, 48.8.1 § 6). Πρβλ. καὶ Μεν. Τουρτόγλου, Κοινωνικαὶ τινες ἐπιδράσεις ἐπὶ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, Ἐπετ. Κέντρου Ἑρευν. Ἰστ. Ἑλλήν. Δικαίου, τ. 12, ἐν Ἀθήναις 1968, σ. 175 - 176. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ δικαίωμα νὰ φονεύσῃ τὸν μοιχὸν τῆς συζύγου του, τοῦτο ὑπέκειτο, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἐκεῖνο τοῦ πατρὸς αὐτῆς, εἰς περιορισμούς. Οὕτως ὁ σύζυγος εἶχε τὸ ἀτιμώρητον τοῦ νόμου, ἐὰν ὁ φόνος ἐγένετο μόνον εἰς τὴν συζυγικὴν κατοικίαν, ὁ δὲ μοιχὸς ἦτο προαγωγὸς ἢ σκηνικὸς ἢ καταδικασθεὶς εἰς δημοσίαν δίκην καὶ μὴ εἰς ἀκέραιον ἀποκατασταθεὶς ἢ ἐὰν ἦτο ἀπελεύθερος τοῦ ἀνδρὸς ἢ τῆς γυναικὸς ἢ τῶν γονέων κ.λπ. ἢ ἐὰν ἦτο δοῦλος. (Dig. 48.5.25).

48. Dig. 48.5.24.

49. «εἶναι ἄδειαν τῷ ἀνδρὶ ταῖς οἰκείαις χερσὶ τὸν τοιοῦτον (τὸν μοιχὸν) ἀνελεῖν οὐδένα κίνδυνον ἐντεῦθεν εὐλαβουμένῳ». Πρβλ. καὶ F. G o r i a, Studi sul matrimonio dell' adultera nel diritto Giustiniano e Bizantino, Torino, 1975, σ. 162. Τὸ ἀτιμώρητον τοῦ νόμου παρείχετο καὶ διὰ τοὺς παῖδας ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι ὁ φόνος τοῦ μοιχοῦ ἐγένετο «ἐν νυκτί». Σημειωτέον ὅτι ἡ κατὰ τὴν νύκτα ἐπ' αὐτοφώρῳ σύλληψις καὶ θανάτωσις μοιχοῦ, τοῦ ὁποῖου ὁ φόνος δὲν ἦτο νόμιμος, ἐπειδὴ ἀνῆκεν εἰς «ἐντιμον» κοινωνικὴν τάξιν, παρείχεν εἰς τοὺς φονεῖς αὐτοῦ (σύζυγον ἢ παῖδας) συγγνώμην ἀπὸ τοῦ ἐγκλήματος τῆς ἀνδροφονίας. Οὗτοι διέφευγον τὴν ἐσχάτην τῶν ποινῶν ἐξοριζόμενοι. («...ἐὰν τὰ μάλιστα ἀνδροφονία ἡμαρτήθη, ὅμως, ἐπειδὴ καὶ ἡ νύξ, καὶ ἡ

αὐτὸν συντυγχάνοντα τῇ ἑαυτοῦ γαμετῇ» εἴτε εἰς τὸν ἴδιον οἶκον ἢ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ ἢ τοῦ μοιχοῦ εἴτε «ἐν προπίναις ἢ προαστείοις», καὶ ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι οὗτος ὑποπτευθεὶς ὅτι ὁ μοιχὸς ἐπεβουλεύετο τὴν σωφροσύνην τῆς γυναικὸς του εἶχε προηγουμένως πέμψει πρὸς αὐτὸν «παραγγελίας ἐγγράφους τρεῖς ἐχούσας μαρτυρίας ἀνδρῶν ἀξιοπίστων».

Τὸ αὐτὸ ὅμως δικαίωμα φόνου δὲν παρέχεται ὑπὸ τῆς αὐτῆς Νεαρᾶς εἰς τὸν σύζυγον, προκειμένου περὶ τῆς μοιχαλίδος γυναικὸς αὐτοῦ. Ὁ σύζυγος δύναται μόνον νὰ διώξῃ τὴν μοιχαλίδα καθ' ὃν θὰ προετίμα τρόπον⁵⁰.

Τὸ ὑπὸ τοῦ Ἰουλίου νόμου, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ δικαίου, ἀφαιρεθὲν δικαίωμα ἀπὸ τὸν ὑβρισθέντα σύζυγον νὰ φονεύῃ τὴν ἐπ' αὐτοφώρῳ συλληφθεῖσαν μοιχαλίδα γυναῖκα του δὲν φαίνεται νὰ ἐπανέκαμψεν εἰς αὐτὸν μετὰ τὸν Ἰουστινιανόν. Τὴν εἰκόνα τοῦλάχιστον ταύτην παρέχουν τὰ μέχρι σήμερον γνωστὰ μεταγενέστερα βυζαντινὰ νομοθετικὰ κείμενα, εἰς τὰ ὁποῖα παρατηρεῖται ἡ ἀπουσία θετικῆς διατάξεως, παρεχούσης εἰς τὸν φονέα τῆς μοιχαλίδος συζύγου του τὸ ἀτιμώρητον⁵¹.

ὁδὴν αὐτοῦ ἡ δικαία τὸ φάκτον αὐτοῖς ἐπιζουρῆσαι. ἄναται εἰς ἐξορίαν δοθῆναι» (Βασ. 60.37.48 σφάλιν. Cod. 9.9.4).

50. «ἄδειαν δὲ εἶναι τῷ ἀνδρὶ ὡς ἂν βούληται τῆς ἰδίας γαμετῆς κατηγορεῖν καὶ κατὰ τοὺς νόμους τῷ ἐγκλήματι ἐπεξιέναι». Ἀποκλειστικὸς τοῦ δικαίου φόνου τῆς μοιχαλίδος ὑπὸ τοῦ συζύγου αὐτῆς προκύπτει καὶ ἐκ τῆς Νεαρᾶς 114. Bz. I. Gloria, ἐνθ' ἀν., σ. 162. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω νομίζομεν ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὸν τὸ ὑποστηρίζεσθαι ὑπὸ τοῦ Mommsen (ἐνθ' ἀν., σ. 340), ὅτι ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἀπεδόθη πάλιν εἰς τὸν σύζυγον τὸ ἀφαιρεθὲν ὑπὸ τῆς νομοθεσίας τοῦ Αὐγούστου δικαίωμα αὐτοῦ νὰ φονεύῃ τὴν μοιχαλίδα σύζυγον. Τοιοῦτόν τι οὐδαμῶς προκύπτει ἐκ τῆς Νεαρᾶς 117.

51. Ἡ ἐκλογή τῶν Ἰσαύρων οὐδεμίαν περιέχει διάταξιν, δίδουσιν εἰς τὸν σύζυγον δικαίωμα φόνου τῆς μοιχαλίδος γυναικὸς του. Ὁμοίως καὶ τὰ νομοθετήματα τῶν Μακεδόνων χορηγοῦν εἰς τὸν πατέρα, οὐχὶ δὲ καὶ εἰς τὸν σύζυγον, τοιοῦτον δικαίωμα, ἐπαναλαμβάνοντα εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο διατάξεις τῆς Ἰουστινιανείου νομοθεσίας. (Βασ. 60.37.22 - 24). Πρβλ. καὶ Ἀρμενόπουλον 6.2.10. Prochiron auctum λθ', 126. J.G-R, τ. 7, σ. 292. Πόνημα Ἀτταλειώτου ΛΕ', 114. J.G-R, τ. 7, σ. 474). Ὁ σύζυγος ἠδύνατο νὰ φονεύσῃ μόνον τὸν ἐπ' αὐτοφώρῳ συλλαμβανόμενον μοιχόν, ὑπὸ ὠρισμένας ὅμως προϋποθέσεις (Βασ. 60.37.23 καὶ 25, 60.37.48, 28.7.7. Πρόχειρος Νόμος 39, μβ', J.G-R, τ. 2, σ. 221. Ἐπαναγωγή 40, μς', καὶ μζ'. J.G-R, τ. 2, σ. 363. Prochiron auctum λθ', 119 καὶ 126. J.G-R, τ. 7, σ. 292. Πόνημα Ἀτταλειώτου ΛΕ', 114. J.G-R, τ. 7, σ. 474. Ἀρμενόπουλος 6.2.10, 11 καὶ 13. Ἐκλογή Νόμων ΜΕ', πς'. J.G-R, τ. 4 σ. 580). Πάντως, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ Ἀρμενοπούλου, ἐπεκράτει γενικώτερον ἀμφισβήτησις ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς περιορισμοὺς τοῦ δικαίου τοῦ συζύγου νὰ φονεύῃ ὠρισμένης μόνον κοινωνικῆς τάξεως μοιχόν καὶ εἰς ὠρισμένον τόπον. Διὰ τοῦτο ὁ Ἀρμενόπουλος (6.2.12) παραθέτων τὴν σχετικὴν νομοθεσίαν ἐπιλέγει: «Ταῦτα μὲν περὶ μοιχῶν οἱ ἀκριβέστεροι νομοθέται ἕτεροι δὲ ἐνδιδόασιν τῷ

Παρά ταῦτα, ὡς φαίνεται, ὁ σύζυγος εἶχε δικαίωμα, παρόμοιον πρὸς ἐκεῖνο τοῦ πατρός, νὰ φονεύῃ καὶ τὴν μοιχαλίδα σύζυγον αὐτοῦ. Ἀρκεῖ μόνον νὰ ἐφόνευε ταυτοχρόνως καὶ τοὺς δύο μοιχοὺς⁵².

5. Ἀτιμωτικαὶ ποιναὶ ἐπιβαλλόμεναι εἰς τὴν μοιχαλίδα.

Αἱ διατάξεις τοῦ ἀττικοῦ δικαίου αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν μοιχαλίδα δὲν ὕστερον εἰς αὐστηρότητα. Πλὴν τοῦ ὅτι ἀπεγυμνοῦτο αὕτη ἐκ σημαντικῶν ἀστικῶν δικαιομάτων, ὁ ὕβρισθεις σύζυγος ὑπεχρεοῦτο νὰ τὴν ἐκδιώξῃ τοῦ συζυγικοῦ οἴκου, ἄλλως ἐχαρακτηρίζετο ἄτιμος⁵³.

Ἀπηγορεύετο ἡ εἰσοδὸς τῆς εἰς τὰ δημοτελῆ ἱερὰ ὡς καὶ ὁ στολισμὸς τῆς. Ἐὰν δὲ παρὰ τὴν ἀπαγόρευσιν εἰσῆρχετο εἰς αὐτὰ ἢ ἐτόλμα νὰ κοσμηθῇ, ὁ οἰοσδήποτε Ἀθηναῖος εἶχε πλήρες δικαίωμα νὰ τῆς ἀποσπάσῃ τὰ κοσμήματα, νὰ τῆς σχίσῃ τὰ ἐνδύματα, ἀκόμη καὶ νὰ τὴν κτυπήσῃ, ἀρκεῖ μόνον ὅτι δὲν θὰ τῆς ἐπέφερεν ἀναπηρίαν ἢ θάνατον⁵⁴. Γενικῶς ἡ θέσις τῆς μοιχαλίδος ἦτο κατωτέρα οὐχὶ μόνον τῆς ξένης γυναικὸς ἀλλὰ καὶ αὐτῆς ἐπὶ τῆς δούλης⁵⁵. Ὁ δὲ Λίσχινης πιστεύει ὅτι ὁ νομοθέτης Θεσπίσας τοιαύτην ἀτιμωτικὴν μεταχείρισιν κατέστησε «τὸν βίον αὐτῆς ἀβίωτον»⁵⁶.

Παρομοίαι, ἐνίοτε δὲ καὶ χειρότεροι, ἀτιμωτικὴ μεταχείρισις τῆς μοιχαλίδος ἀπαντᾷ πανταχοῦ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος. Οὕτω π.χ. εἰς τὴν Κύμην «τὴν ἐπὶ μοιχείᾳ

ἀνδρὶ πανταχοῦ καὶ πάντα, ὃν ἂν καταλάβοι μοιχὴν ἀκολούτως φονεύειν». Βλ. καὶ Synopsis minor, Lit. M c. 52. J.G-R, τ. 6, σ. 458.

52. Τοῦτο συνάγεται ἐκ σχολίων τῶν Βασιλικῶν (Βασ. 60.37.30,1 καὶ 60.39.1,6). Βλ. καὶ Bernhard Sinogowitz, Studien zum Strafrecht der Eclogen, Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 21, ἐν Ἀθήναις 1956, σ. 84. Ὁμοίως καὶ ἐκ τῆς Μικρᾶς Συνόψεως (Lit. M c. 54. J.G-R, τ. 6, σ. 458): «ὁδ'. Εἰ δὲ τῆς γυναικὸς ὁ ἀνὴρ ἴδῃ ταύτην συνομιλοῦσαν ἢ καὶ προσπαίζουσαν ἑτέρῳ τινί, καὶ ἐπιφωνήσεται τῷ τοιοῦτῳ ἀνδρὶ καὶ τῇ γυναικὶ ἀλλήλων ἀπέχειν, ὕστερον δὲ πάλιν εὖρη τούτους τὰ αὐτὰ πράττοντας, ἔξεστι τῷ ἀνδρὶ ἐνθα ἂν ἄρα καὶ διάγωσιν, ἀμφοτέρους φονεύειν».

53. «Ἐπειδὴν δὲ ἔλῃ τὸν μοιχόν, μὴ ἐξέστω τῷ ἐλόντι συνοικεῖν τῇ γυναικὶ· ἐὰν δὲ συνοικεῖ, ἄτιμος ἔστω». (Δημοσθ. κ. Νεαίρας, 87).

54. «Τὴν γὰρ γυναῖκα ἐφ' ἣ ἂν ἄλῳ μοιχὸς οὐκ ἐᾷ κοσμεῖσθαι, οὐδὲ εἰς τὰ δημοτελῆ ἱερὰ εἰσιέναι, ἵνα μὴ τὰς ἀναμαρτήτους τῶν γυναικῶν ἀναμειγνυμένη διαφθείρῃ· ἐὰν εἰσὶν ἢ κοσμηταί, τὸν ἐντυχόντα κελεύει καταρρηγνύναι τὰ ἱμάτια καὶ τὸν κόσμον ἀφαιρεῖσθαι καὶ τύπτειν, εἰργόμενον θανάτου καὶ τοῦ ἀνάπηρον ποιῆσαι» (Λίσχινης κ. Τιμάρχου, 183. Δημοσθ. κ. Νεαίρας, 85 - 87).

55. Δημοσθ. κ. Νεαίρας, 85.

56. Λίσχινης κ. Τιμάρχου, 183. Πρβλ. J. Thonissen, ἐνθ' ἄν., σ. 317.

ληφθεῖσαν ἀγαγόντες εἰς ἀγορὰν ἐπὶ λίθου τινὸς ἐμφανῇ πᾶσι καθίστασαν· εἴθ' οὕτως ἀνεβίβαζον ἐπ' ὄνον, καὶ τὴν πόλιν κύκλῳ περιαχθεῖσαν ἔδει πάλιν ἐπὶ τὸν αὐτὸν λίθον καταστῆναι καὶ τὸ λοιπὸν ἄτιμον διατελεῖν, «ὀνοβάτιν» προσαγορευομένην»⁵⁷.

Ὁ κατὰ τὸ ἀρχαῖον ἐλληνικὸν δίκαιον στιγματισμὸς τῆς μοιχαλίδος καὶ αἱ ἐπιβαλλόμεναι εἰς αὐτὴν ἀτιμωτικαὶ ποιναὶ ἀπαντοῦν καὶ εἰς τὸ ρωμαϊκόν, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὸ βυζαντινὸν δίκαιον. Κατὰ τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον ἐστιγματισμένη ἔθεωρεῖτο ἡ μοιχαλὶς, ἀνεξαρτήτως ἐὰν αὕτη κατεδικάσθῃ διὰ τὴν πράξιν τῆς. Καὶ τοῦτο, διότι ὁ νόμος ἀπέβλεπεν εἰς τὸν στιγματισμὸν αὐτοῦ τούτου τοῦ γεγονότος⁵⁸.

Τὸ βυζαντινὸν δίκαιον ἐμφανίζεται κατ' ἐξοχὴν ἐπηρεασμένον ἐκ τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ δικαίου. Ὡς κατὰ τὸ ἀττικὸν δίκαιον ὁ σύζυγος ἐπὶ ποινῇ ἀτιμίας ὑπεχρεοῦτο νὰ ἐκδιώξῃ τὴν μοιχαλίδα⁵⁹, οὕτω καὶ κατὰ τὴν βυζαντινὴν νομοθεσίαν «ὁ τὴν ἐπὶ μοιχείᾳ φωραθεῖσαν μὴ ἀποπεμψάμενος» ἔθεωρεῖτο ἔνοχος καὶ ἐνέπιπτεν εἰς τὸν περὶ μοιχείας νόμον⁶⁰. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸν ὅτι, παρὰ τὴν ὑπὸ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ἡπιωτέραν ποινικὴν μεταχείρισιν τῶν κατὰ τῶν εἴκοσι πέντε ἐτῶν νέων, εἰδικῶς ἐπὶ τῆς μοιχείας «οὐ συντηροῦσθαι» ὁ νέος ὅστις «μοιχευομένην τὴν γυναῖκα εὐρὼν οὐκ ἀπέλυσεν»⁶¹.

Ἐξ ἄλλου ἡ βυζαντινὴ ποινικὴ νομοθεσία ἐπιβάλλει τὴν ἀτιμωτικὴν ποινὴν τῆς κουράς καὶ τῆς πομπεύσεως ἐπὶ τῶν κρινόμενων ὡς ἐνόχων ἐγκλημάτων κατὰ τῶν ἡθῶν⁶², ἰδίᾳ δέ, ὡς εἰς τὸ ἀρχαῖον ἐλληνικὸν δίκαιον, ἐπὶ τῶν μοιχῶν. Οἱ μοιχοί, πλὴν τῆς ἐπιβαλλομένης εἰς αὐτοὺς βαρεῖας ποινῆς τῆς ρινοκοπίας, πρὸς γενικὸν παραδειγματισμὸν, προηγουμένως ἐτύπτοντο καὶ ἐκουρεύοντο⁶³. Τὴν εὐρύτητα δὲ

57. Πλουτάρχου Ἀθ. 291. Βλ. πλείονα Κ. Γ α ρ δ ί κ α ν, ἐνθ' ἀν., σ. 15 - 16 καὶ Λεξικὸν Daremberg - Saglio ἐν λ. adulterium.

58. Dig. 23.2.43 § 12 καὶ 13.

59. Πρβλ. A.R.W. Harrison, ἐνθ' ἀν., σ. 35.

60. Βασ. 60.37.4 § 2.

61. Βασ. 10.4.37.

62. Βλ. σχετικῶς τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1306 ἐκδοθεῖσαν Νεαράν 26 τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Β' κατὰ ζήτησιν τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου καὶ τῆς Συνόδου του (J.G-R, τ. 1, σ. 535, γ'. Ἀρμενόπουλος (ἐκδ. Heimbach), Praefatio, XXIV, γ' καὶ 6.3.8. Γ.Α. Ράλλης καὶ Μ. Ποτλῆ, Σύντ., ἐνθ' ἀν., τ. 5, σ. 124). Ἡ Νεαρά αὕτη ἐπιβάλλει εἰς τὴν «ἀβιάστως» φθαρεῖσαν παρθένον τὴν ποινὴν τῆς κουράς καὶ τῆς πομπεύσεως. («...εἰ δὲ ἐκδῶ ἑαυτὴν ἀβιάστως κουρᾷ καὶ πομπῇ σωφρονίζεσθαι»). Πρβλ. Μεν. Τουρτόγλου, Παρθενοφθορία καὶ εὗρεσις θησαυροῦ, Ἀθῆναι 1963, σ. 33.

63. «Οἱ μοιχοὶ τυπτόμενοι καὶ κουρευόμενοι ρινοκοπείσθωσαν» (Βασ. 60.37.72. Ἀρμενόπουλος 6.2.19. Πρόχειρος Νόμος, τ. 39, με'. J.G-R, τ. 2, σ. 222. Synopsis minor, Lit. M c, 60.

τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ποινῶν τούτων, ἰδίως ἐπὶ τῶν μοιχαλίδων, κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καὶ τὴν ἀπήχνησιν, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἡ ἐπιβολὴ αὐτῶν εἰς τὸν Ἑλληνικὸν λαόν, μαρτυρεῖ ἡ διατήρησις τῶν ἀτιμωτικῶν ποινῶν, κουρᾶς καὶ διαπομπεύσεως, καὶ εἰς τὸ μεταβυζαντινὸν δίκαιον⁶⁴.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

J.G-R, τ. 6, σ. 459). «...τοῖς μὲν γὰρ ἄλλοις μοιχοῖς αἰκία καὶ τριχῶν ἀποκοπαί, καὶ ρινοκοπαὶ ἐπίκεινται» (Βασ. 60.37.73 σχόλιον).

64. Χαρακτηριστικὴ ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ παροιμία: «Τὸν ἐβάνανε στὸ γαῖδοῦρι», ἀποτελοῦσα λείψανον τῆς διαπομπεύσεως τῶν μοιχῶν διὰ τῆς περιαγωγῆς αὐτῶν ἐπὶ ὄνου ἀνὰ τὰς ὁδοὺς. (Βλ. Μεν. Τουρτόγλου, Στοιχεῖα Ποινικοῦ Δικαίου καὶ Ἑγκληματολογίας εἰς τὰς παροιμίας καὶ τὰ ἄσματα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογρ. Ἀρχείου, τ. 5, ἐν Ἀθήναις 1950, σ. 143). Περὶ τῆς διαπομπεύσεως κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς καὶ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους, βλ. Φ. Κουκούλε, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1949, σ. 184 - 208, ἐνθα καὶ ἐκτενὴς βιβλιογραφία.

ΚΕΙΤΟΥΚΕΙΤΟΣ — ΤΙΠΟΥΚΕΙΤΟΣ *

Ἀφιέρωμα εἰς Γεώργιον Σ. Μαριδάκη

ΥΠΟ

ΠΑΝ. Ι. ΖΕΠΟΥ

Ὁ καθηγητὴς κ. Γεώργιος Σ. Μαριδάκης εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοῦ ἐπιστήσῃ τὴν προσοχὴν εἰς τοὺς «Δειπνοσοφιστάς» τοῦ Ἀθηναίου — εἰς τὸ φιλολογικὸν καὶ γαστρονομικὸν αὐτὸ ἔργον τοῦ τέλους τοῦ 2ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰῶνος — ὅπου μεταξὺ τῶν ἄλλων συνδαιτημόνων ἐμφανίζεται καὶ ὁ σχολαστικὸς νομικὸς Οὐλπιανός, φέρων τὸ παρωνύμιον «Κεϊτούκειτος». Ὁ Κεϊτούκειτος αὐτὸς θὰ πρέπει, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Γ.Σ. Μαριδάκη, νὰ σχετισθῇ μὲ τὸν ὄρον «Τιπούκειτος», τὸν τίτλον δηλαδὴ τῆς βυζαντινῆς συλλογῆς τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰῶνος, διὰ τὴν ὁποίαν θὰ ἔχω τὴν εὐκαιρίαν νὰ ὁμολήσω εἰδικώτερον κατωτέρω.

Ὅλοι γνωρίζομεν τὴν σοφίαν τοῦ Γεωργίου Σ. Μαριδάκη καὶ ὅλοι ἔχομεν ἀποδείξει τῆς κυριαρχίας του ἐπὶ τῶν κλασσικῶν κειμένων. Δὲν ἐκπλήσσει λοιπὸν τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἔρευνά του τὸν ἔφερε μελετητὴν καὶ τῶν Δειπνοσοφιστῶν τοῦ Ἀθηναίου. Τὸ κείμενον ὅμως αὐτὸ εἴλκυσε καὶ ἄλλως τὸ ἐνδιαφέρον του. Διότι ὁ Γεώργιος Σ. Μαριδάκης, υἱὸς ἱατροῦ σιφνίου, προδήλως ἐγοητεύθη καὶ ἀπὸ τὴν εἰς τοὺς Δειπνοσοφιστάς μνειάν τοῦ «ἐλλογίμου», ὡς ἀποκαλεῖται, ἱατροῦ Διφίλου τοῦ ἐκ Σίφνου, ὁ ὁποῖος ἔζησε κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ βασιλέως Λυσιμάχου, τοῦ ἐκ τῶν διαδόχων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, καὶ συνέγραψε τὸ ἀξιοσημεῖωτον ἔργον «περὶ τῶν προσφερομένων τοῖς ὑγιαίνουσι καὶ τοῖς νοσοῦσι» ποτῶν ἢ ἐδεσμάτων, εἰς τὸ ὁποῖον οἱ συνδαιτημόνες τοῦ Ἀθηναίου ἀναφέρονται συχνότατα.

Ὁ Γ.Σ. Μαριδάκης ἐγοητεύθη ἀπὸ τὸ κείμενον τῶν Δειπνοσοφιστῶν διὰ τὸ νόημα καὶ διὰ τὰς εἰς τὸ κείμενον αὐτὸ διεξαγομένας συζητήσεις. Ἐγοητεύθη ὅμως καὶ ἀπὸ τὴν μνειάν τοῦ μακρυνοῦ προγόνου του, τοῦ σιφνίου ἱατροῦ Διφίλου.

Ὑποκλίνομαι λοιπὸν μὲ σεβασμὸν καὶ πρὸ τῆς μνείας τοῦ σιφνίου ἱατροῦ εἰς τοὺς Δειπνοσοφιστάς καὶ πρὸ τοῦ ὅλου χαριτωμένου ἔργου τοῦ Ἀθηναίου. Συγκινοῦμαι ὅμως καὶ διὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Μαριδάκη ἀφοσίωσιν πρὸς τὴν μνήμην τοῦ προ-

* Ἀνακοίνωσις εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν, γενομένη τὴν 9 Νοεμβρίου 1978.

γόνου του ἱατροῦ καὶ διὰ τὸν πρὸς τὴν ὠραίαν Σίφνον ἔρωτά του. Μὲ ἀγάπην δὲ καὶ μὲ σεβασμὸν τοῦ ἀφιερώνω τὴν ἀκολουθοῦσαν ἀνακοίνωσιν.

Ὅμως εἰς τὸ προοίμιον αὐτὸ ὀφείλω ἀκόμη ὀλίγας λέξεις. Ὅφειλω δηλαδὴ εἰδικώτερον, νὰ ἐκφράσω διπλὴν τὴν χαρὰν μου διὰ τὴν ὑπόδειξιν τοῦ Γεωργίου Σ. Μαριδάκη. Πρῶτον μὲν δι' αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπόδειξιν τοῦ ἐλκυστικοῦ θέματος. Δεύτερον δέ, διότι μὲ τὴν ὑπόδειξιν αὐτὴν, ὁ σοφὸς πρεσβύτες καὶ γεραρὸς εἰς τὴν Ἀκαδημίαν συνάδελφος, ὑπῆρξε πρὸ ἡμίσεος καὶ πλέον αἰῶνος καθηγητῆς μου εἰς τὴν Νομικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. Μὲ τὴν ὑπόδειξιν του δ' αὐτομάτως μ' ἐπανέφερεν εἰς τάξιν ἀπλοῦ φοιτητοῦ. Καὶ ἡ ἐπαναφορὰ αὐτὴ εἶναι διὰ τὴν νοσταλγίαν της, ἰδιαίτέρως εὐπρόσδεκτος διὰ τὸν σημερινὸν ὁμιλητὴν.

1

Ὡς πρὸς τοὺς «Δειπνοσοφιστάς» τοῦ Ἀθηναίου, δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ προβῶ εἰς ἐκτενῆ περιγραφὴν καὶ εἰς λεπτομερῆ ἀνάλυσιν. Ἀπὸ τῆς πρώτης των ἐκδόσεως ὑπὸ τοῦ Μάρκου Μουσούρου εἰς Βενετίαν κατὰ τὸ 1514, οἱ «Δειπνοσοφισταί» ἐγνώρισαν πολλὰς ἐκδόσεις ἢ μεταφράσεις τοῦ κειμένου των, πολλὰ δ' εἶναι καὶ αἱ συναφεῖς μονογραφίαι, ὅσαι ἐδημοσιεύθησαν μέχρι σήμερον¹. Περιορίζομαι, λοιπόν, νὰ ὑπενθυμίσω, ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῶν «Δειπνοσοφιστῶν» Ἀθήναιος κατήγετο ἀπὸ τὴν Ναυκρατίαν τῆς Αἰγύπτου καὶ ἐξῆλθεν εἰς Ἀλεξάνδρειαν, βραδύτερον δ' εἰς Ρώμην κατὰ τὰ τέλη τοῦ 2ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου αἰῶνος, ὅταν αὐτοκράτορες ἦσαν ὁ Κόμμοδος καὶ οἱ διάδοχοι αὐτοῦ.

Πενιχραὶ εἶναι αἱ εἰδήσεις, αἱ σχετικαὶ πρὸς τὸν βίον καὶ τὴν χρονολογίαν συντάξεως τοῦ ἔργου τοῦ Ἀθηναίου.

Ὁ Σουΐδας (Σουΐδα), οὕτω, γράφει εἰς τὸ Λεξικὸν του τὰ ἐξῆς : «Ἀθήναιος Ναυκρατίτης γραμματικὸς, γεγονὼς ἐπὶ τῶν χρόνων Μάρκου» (ἤτοι τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου). Ὁ δ' αὐτοκράτωρ Κόμμοδος ἀναφέρεται εἰς τοὺς Δειπνοσοφιστάς ὡς σύγχρονος τοῦ Ἀθηναίου (XII. 537 f). Δεδομένου δ' ὅτι ὁ Κόμμοδος ἐφονεύθη κατὰ τὸ ἔτος 192 θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι οἱ Δειπνοσοφισταὶ ἐγράφησαν κατὰ τὸ τέλος τοῦ 2ου ἢ τὸ πολὺ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου αἰῶνος.

1. Βλ. τὰς ἐκδόσεις G. K a i b e l (Teubner, I-III, Λειψία, 1887 - 1890), C h. B. G u l i c k, (The Loeb Classical Library, I-VII, 1927 - 1941, ἀνατ. 1961, μετ' ἀγγλικῆς μεταφράσεως), ἐνθα (τόμ. I) καὶ ἄλλη συναφὴς βιβλιογραφία, ἐξ ἧς βλ. ἰδίως J. S c h w e i g h ä u s e r. (I-XIV, Στρασβοῦργον, 1801 - 1807). Βλ. καὶ K. M e n g i s, Die schriftstellerische Technik im Sophistenmahl des Athenaios (1920), ὡς καὶ ἄλλους συγγραφεῖς σημειουμένους εἰς The Oxford Classical Dictionary (β' ἐκδ. 1970) λέξ. Athenaeus (1), σελ. 139, καὶ εἰς P a u l y -W i s s o w a, Realencyclopädie κλπ., λέξ. Athenaios (22).

Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅμως, ὅτι ὁ Ἀθήναιος μνημονεύει εἰς τὸ κείμενόν του (XV. 686 c) καὶ τὸν θάνατον τοῦ ἐκ τῶν συνδαιτημόνων τοῦ συμποσίου νομικοῦ Οὐλπιανοῦ, τοῦ ἐκ Τύρου. Τὸν Οὐλπιανὸν δ' αὐτὸν ἐρμηνευταί τινες τῶν Δειπνοσοφιστῶν ἐταύτισαν πρὸς τὸν διάσημον νομομαθῆ Δομίτιον Οὐλπιανόν, τὸν ἐκ Τύρου ἐπίσης καταγόμενον *praelectus praetorio* ἐπὶ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου, συγγραφέα πολλῶν καὶ διασήμεων νομικῶν ἔργων, ὁ ὁποῖος ὄντως ἐδολοφονήθη κατὰ τὸ ἔτος 228 ὑπὸ τῶν πραιτωριανῶν, ὅταν ἐπεχείρησε νὰ ἐπιβάλη εἰς αὐτοὺς τὴν πειθαρχίαν. Ἐκ τῆς ταυτίσεως ταύτης, οἱ συγγραφεῖς αὐτοὶ συνήγαγον, ὅτι οἱ Δειπνοσοφισταὶ συνεγράφησαν ὑπὸ τοῦ Ἀθηναίου ἔτη τινα μετὰ τὸ ἔτος 228. Ἡ γνώμη ὅμως αὕτη, παραγνωρίζουσα, ὅτι τὰ ὀνόματα τῶν συνδαιτημόνων τῶν Δειπνοσοφιστῶν εἶναι συνήθως παρωνύμια καὶ συχνότατα φανταστικά, θὰ πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὴ μὲ πᾶσαν ἐπιφύλαξιν².

Ἐγράφησαν οὕτως οἱ «Δειπνοσοφισταὶ» κατὰ τὰ τέλη τοῦ 2ου ἢ τὸ πολὺ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου αἰῶνος, ὡς ἐλέχθη. Ἀποτελεῖ δὲ τὸ ἔργον αὐτὸ μακράν (εἰς δεκαπέντε βιβλία) περιγραφὴν συμποσίου, τὸ ὁποῖον ἔγινε τότε εἰς τὴν Ρώμην, ὅταν ὁ Ἀθήναιος ἦτο πιθανώτατα συχνὰ ὁμοταπεῖτος ἰατροῦ καὶ διασήμεων ρωμαίων.

Τὸ συμπόσιον, κατὰ τὸ κείμενον τοῦ ἔργου, προάφει ὁ Λαρήνσιος, πράγματι δ' ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτὸ καλύπτεται ὁ *P. Liviū Laticensis*, ὁ ὁποῖος ἔφερε τὸν τίτλον τοῦ *praefex minor* ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου καὶ ἦτο εὐρυμαθέστατος καὶ βαθὺς γνώστης τῶν θρησκευτικῶν προβλημάτων. Τὸ δ' ἔργον τοῦ ὁ Ἀθήναιος ἀπευθύνει εἰς τὸν φίλον του Τιμαρχάτην, πρὸς τὸν ὁποῖον διηγεῖται ὅσα ἐλέχθησαν καὶ ὅσα συνέβησαν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ δείπνου.

Ἡ συζήτησις στρέφεται γύρω ἀπὸ ποικίλα θέματα, γραμματικά, φιλολογικά, ἱατρικά, ἀρχαιολογικά κ.ἄ., κάποτε καὶ πολιτικά, οἰκονομικά καὶ κοινωνικά. Τὸ κύριον βάρος ὅμως τῆς διηγήσεως πίπτει εἰς τὰς γαστρονομικὰς πληροφορίας καὶ εἰδήσεις, λ.χ. περὶ μαγείρων καὶ τῆς προελεύσεώς των, περὶ τῶν σπανίων ἐδεσμά-

2. Βλ. Σ ο υ ῖ δ α Λεξικόν (Σοῦδα, ἐκδ. Imm. Bekker, Βερολῖνον, 1854) λέξ. «Ἀθήναιος» (σελ. 33) καὶ λέξ. «Κεϊτούκειτος» (σελ. 588). Πρβλ. καὶ K. M e n g i s, ἔ. ἄ., σελ. 31 ἐπ., ὡς καὶ Ch. B. G u l i c k, ἔ. ἄ., VII σ. 175 σημ. c, ἐνθα καὶ βιβλιογραφία ὡς πρὸς τὸν θάνατον τοῦ Οὐλπιανοῦ. Ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ταυτίσεως τῶν δύο Οὐλπιανῶν βλ. τὰς ἀντιτιθεμένους γνώμας τοῦ Κοῦαχίου, τοῦ Suaresius, τοῦ J. Schweighäuser, τοῦ J. Nicole κ.ἄ., ὡς αὐταὶ σημειοῦνται εἰς P. N o a i l l e s, *Tipucitus*, »Mélanges de droit romain dédiés à G. Cornil» (1926) σσ. 177 ἐπ., ἰδίως σ. 182, ὡς καὶ εἰς A d. B e r g e r, *Tipoukeitos*, *The Origin of a Name*, «Traditio, Studies in Ancient and Medieval History», III (New York, 1945) σσ. 392 - 402 = «Bullettino dell' Istituto di Diritto Romano», 14 - 15 N.S. (1951) σσ. 277 - 289.

των ἢ ποτῶν, περὶ τῶν καρπῶν, ἐδωδίμων ἢ ἐξωτικῶν, ὡς καὶ περὶ ἄλλων προϊόντων τῆς γῆς ἢ τῆς θαλάσσης, ἀλλὰ καὶ περὶ διαίτης, ἀκόμη καὶ περὶ μουσικῆς καὶ μουσικῶν ὀργάνων καὶ ἄλλων στοιχείων ποὺ συμβάλλουν εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ συμποσίου.

Ὁ ἴδιος ὁ Αῠήναιος, εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἔργου του συνοψίζει τὸ περιεχόμενον του ὡς ἐξῆς, κατ' ἐλευθέραν μετάφρασιν: «Τίποτε δὲν παρέλειψεν (ὁ Αῠήναιος) νὰ μνημονεύσῃ... Ἐγραψεν οὕτως εἰς τὸ βιβλίον του περὶ τῶν ἰχθύων, τῆς χρείας των καὶ τῆς ἐτυμολογίας τοῦ ὀνόματός των. Ἐπίσης περὶ τῶν χορταρικῶν καὶ τῶν ζώων παντὸς εἶδους. Ἐπίσης ἐμνημόνευσεν ἱστορικούς, ποιητάς, φιλοσόφους καὶ μουσικὰ ὄργανα καὶ ἀστεῖα ἀναρίθμητα, καθὼς καὶ τὰ ποικίλα ποτά, τὸν πλοῦτον τῶν βασιλέων, τὰ μεγέθη τῶν πλοίων καὶ ὅσα ἄλλα ποὺ δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ σημειωθοῦν ὅλα, διότι δὲν θὰ ἤρκει ὀλόκληρος ἡ ἡμέρα διὰ νὰ ἀπαριθμηθοῦν ἐν πρὸς ἐν κατὰ τὸ εἶδος των. Μὲ μίαν λέξιν, ἡ διήγησις μιμεῖται τὴν πολυτέλειαν τοῦ δεῖπνου καὶ τὴν ἐτοιμασίαν του». Αὐτὸ δ' εἶναι τὸ ἔργον, τὸ ὁποῖον προσφέρει ὁ Ἀῠήναιος, τὸ «ἡδιστον λογόδειπνον», ὅπως ὁ ἴδιος τὸ ἀποκαλεῖ, προσθέτων, ὅτι «ξεπερνᾷ» εἰς αὐτὸ τὸν ἑαυτὸν του, ὅπως οἱ Ἀῠηναῖοι ῥήτορες, καὶ προχωρεῖ μὲ ἄλματα, μὲ «τὴν ἐν τῷ λέγειν θερμότητα», εἰς τὰ ἐπόμενα τμήματα τοῦ βιβλίου του.

Οἱ «Δειπνοσοφισταὶ» τοῦ Ἀῠηναίου εἶναι οὕτω βιβλίον ἀποδίδον τὰς συζητήσεις τῶν συνδαιτημόνων ἐπὶ ποικίλων θεμάτων, μὲ παραπομπὰς δὲ καὶ εἰς ἀρχαίους συγγραφεῖς, πολλῶν ἐκ τῶν ὁποίων ἔχουν ἀπολεσθεῖ τὰ ἔργα. Εἰς τοὺς «Δειπνοσοφιστάς» ὅμως, τὸ κύριον βάρος ἔχει αἰφθῇ εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν ἐδεσμάτων καὶ ποτῶν ποὺ ἐχρησιμοποιήθησαν κατὰ τὸ δεῖπνον. Κατὰ τὸν τρόπον αὐτόν, οἱ «Δειπνοσοφισταὶ» ἀποτελοῦν μὲν δεῖγμα καὶ συνέχειαν τῆς μακρᾶς σειρᾶς τῶν ἀρχαιοτέρων γνωστῶν «Συμποσίων», λ.χ. τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ξενοφώντος, τοῦ Πλουτάρχου, τοῦ Λουκιανοῦ κ.ἄ., συγχρόνως ὅμως ἀποτελοῦν καὶ δεῖγμα καὶ συνέχειαν τῆς σειρᾶς τῶν ἀρχαιοτέρων γαστρονομικῶν ἔργων, λ.χ. τοῦ Ἀρχεστράτου, τοῦ Τιμαχίδα, τοῦ Μάτρωνος κ.ἄ. Ὡς ἔργον δὲ γαστρονομικόν, οἱ «Δειπνοσοφισταὶ» τοῦ Ἀῠηναίου, ἴσως ὑπερβαίνουν κάθε προηγούμενον καὶ συνιστοῦν ἀσφαλῆ ὁδηγὸν διὰ τὴν ἀποκάλυψιν τῆς ἐπιστήμης τῆς γαστρονομίας, ἀκόμη καὶ γαστριμαργίας τῆς ἐποχῆς του.

Πολλοὶ εἶναι οἱ μετέχοντες τοῦ συμποσίου συνδαιτημόνες. Ὅπως δὲ συμβαίνει εἰς τὰ βιβλία τοῦ εἶδους αὐτοῦ, οἱ συνδαιτημόνες εἶναι ἢ πρόσωπα πραγματικά, καλυπτόμενα συχνὰ μὲ ψευδώνυμα ἢ παρωνύμια, ἢ πρόσωπα φανταστικά, ἀντιπροσωπεύοντα ποικίλα ἐπαγγέλματα ἢ λειτουργήματα.

Πλὴν οὕτω τοῦ προσφέροντος τὸ δεῖπνον Λαρηνσίου, περὶ τοῦ ὁποίου ἔγινε προηγουμένως λόγος, μετέχουν τοῦ συμποσίου καὶ ὁ ἱατρὸς Γαληνός, ὁ κυνικός

Θεόδωρος (ἀποκαλούμενος Κύνουλκος), ὁ γραμματικὸς Μυρτίλος ὁ Θεσσαλός, ὁ ἐξηγητὴς τῶν νόμων Μανσούριος, ὁ φιλόσοφος Ποντιανὸς ὁ Νικομηδεύς, ὁ μουσικὸς Ἀλκείδης, ὁ γραμματικὸς Πλούταρχος ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ὁ φιλόσοφος Φιλάδελφος ὁ Πτολεμαεὺς καὶ ἄλλοι, εἴτε ἐπώνυμοι γραμματικοί, ἰατροὶ καὶ φιλόσοφοι εἴτε ἀνώνυμοι μάγειροι, κιθαρῳδοὶ κ.ἄ.

Μεταξὺ ὅμως ὅλων αὐτῶν δεσπόζουσιν κατέχει θέσιν ὁ νομικὸς Οὐλπιανὸς ὁ ἐκ Τύρου, «ὁ τῶν δείπνων ταμίας», (II.58 b), ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν συνήθειαν νὰ ἐρωτᾷ δι' ἐκάστην λέξιν ἢ ὅρον ἐὰν «κεῖται ἢ οὐ κεῖται», δηλαδή ἂν ἡ λέξις ἢ ὁ ὅρος ἀπαντᾷ ἢ δὲν ἀπαντᾷ εἰς τοὺς συγγραφεῖς. Ὅπως γράφει ὁ Ἀθήναιος (I.1 d) : «...Οὐλπιανὸς ὁ Τύριος, ὃς διὰ τὰς συνεχεῖς ζητήσεις, ἃς ἀνὰ πᾶσαν ὥραν ποιεῖται ἐν ταῖς ἀγνυαῖς, περιπάτοις, βιβλιοπωλείοις, βαλανείοις, ἔσχεν ὄνομα τοῦ κυρίου διασημότερον Κειτούκειτος. Οὗτος ὁ ἀνὴρ νόμον εἶχεν ἴδιον, μηδενὸς ἀποτρῶγειν, πρὶν εἰπεῖν «κεῖται ἢ οὐ κεῖται;», οἷον εἰ κεῖται ὥρα ἐπὶ τοῦ τῆς ἡμέρας μορίου, εἰ ὁ μέθυσος ἐπὶ ἀνδρός, εἰ ἡ μήτρα κεῖται ἐπὶ τοῦ ἐδωδίου βρώματος, εἰ σύαγρος κεῖται τὸ σύνθετον ἐπὶ τοῦ σὺός...».

Μὲ ἄλλους λόγους, ὁ Οὐλπιανὸς τῶν Δειπνοσοφιστῶν εἶχε τὴν μανίαν ποὺ καὶ σήμερον ἔχουν πολλοὶ σχολαστικοὶ εἴτε ἄνθρωποι εἴτε ἄλλοι, τὴν μανίαν δηλαδή τῆς ἐτυμολογήσεως καὶ τῆς παραπομπῆς. Καὶ τὸ παρῶν «Κειτούκειτος» ἐξέφραζεν ἀκριβῶς τὴν συνήθειαν καὶ μανίαν αὐτοῦ, ἢ ἀνάγκη δηλαδή φιλολογικὴν παραπομπήν, ἀκόμη καὶ διὰ τὴν λέξιν ποὺ ἐχρημάτιζε κάποιον ἔδεσμα ἢ ποτόν, τὸ ὁποῖον ἐπρόκειτο νὰ φάγῃ ἢ νὰ πῖν.

Πολλὰ εἶναι τὰ χωρία εἰς τὸ κείμενον τῶν Δειπνοσοφιστῶν, εἰς τὰ ὁποῖα ὁ Οὐλπιανὸς ἐρωτᾷ ἢ ἀπαντᾷ, πειράζει ἢ ἐπιτιμᾷ ἢ καὶ ὀργίζεται. Κάποτε χαρακτηρίζεται ὑπὸ τινος συνδαιτημόνου ὡς «ἀρρυθμοπότης» (X. 445 d) καὶ ἄλλοτε ὡς «φιλεπιτιμητής» (XIV. 613 e). Ὅπωςδὲποτε ὅμως εἶναι συζητητής, ὡς ἀποκαλεῖται, «σοφός» (XIV. 648 e), καταγόμενος δ' ἐκ Τύρου τῆς Συρίας, ἀλλὰ καὶ ἀττικίζων κατὰ τὸ πνεῦμα, ἀποκαλεῖται ἐνίοτε καὶ «συρατικὸς» (III. 26 f, IX. 368 e). Καὶ ὁ θάνατός του ἀναγγελλόμενος μὲ πικρίαν, ἀλλὰ καὶ μὲ λεπτότητα εἰς τὸ κείμενον, ἐλύπησεν ὅλους τοὺς συνδαιτημόνας : «...Καὶ μετ' οὐ πολλὰς ἡμέρας, αὐτὸς αὐτοῦ σιωπὴν καταμαντευσάμενος, ἀπέθανεν εὐτυχῶς, οὐδὲνα καιρὸν νύσφω παραδούς, πολλὰ δὲ λυπήσας ἡμᾶς τοὺς ἐταίρους» (XV. 686 e)³.

3. Περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ «ἀπέθανεν εὐτυχῶς» τοῦ χωρίου XIV. 648e τῶν Δειπνοσοφιστῶν τοῦ Ἀθηναίου βλ. τοὺς εἰς τὴν προηγουμένην σημείωσιν παραπεμπομένους. Αἱ λέξεις «ἀπέθανεν εὐτυχῶς» φαίνονται ἀποκλείουσαι τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ὁ Οὐλπιανὸς τῶν Δειπνοσοφιστῶν ἦτο ὄντως ὁ δολοφονηθεὶς κατὰ τὸ 228 νομομαθὴς Οὐλπιανός. Ἐν τούτοις, ὁ εὐτυχὴς θάνατος, περὶ

Ὁ νομικὸς Οὐλπιανός, ὁ Κεϊτούκειτος τῶν Δειπνοσοφιστῶν, εἶναι δεσπόζουσα μορφή εἰς τὸ συμπόσιον. Καὶ ἡ σοφία του εἶναι ἀναμφισβήτητος, ὅχι μόνον διὰ τὰς νομικάς του γνώσεις, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ὅλην εὐρυτάτην παιδείαν του.

Τὸ παρωνύμιον ὅμως «Κεϊτούκειτος», τουλάχιστον ἡχητικῶς ἂν ὅχι κάπως καὶ κατ' ἐννοιαν, προσεγγίζει τὸν ὅρον «Τιπούκειτος», ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸν τίτλον τῆς βυζαντινῆς νομικῆς συλλογῆς τοῦ 11ου αἰῶνος. Καὶ τὸ πρόβλημα ἀνακύπτει αὐτομάτως, ἐὰν ὑπάρχει κάποια σχέσις μεταξὺ τῶν δύο ὁρων «Κεϊτούκειτος» καὶ «Τιπούκειτος». Ἀλλ' ἐν' ἀπαντήσωμεν εἰς τὸ πρόβλημα αὐτὸ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐνθυμηθῶμεν προηγουμένως τὶ ἀκριβῶς ἦτο ὁ βυζαντινὸς «Τιπούκειτος».

II

Τὶ ἦτο ὁ «Τιπούκειτος» καὶ ποία ἡ ἀξία του διὰ τὴν βυζαντινὴν νομικὴν γραμματείαν, ἔχει ἐπανειλημμένως ἐπισημανθῇ καὶ παλαιότερον, ἰδίως ὅμως καὶ κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας.

Ἐπενθυμίζω, οὕτως, ὅτι ἡ λέξις *Τιπούκειτος* προέρχεται ἐκ συνενώσεως τῶν τριῶν λέξεων «τί, ποῦ, κεῖται» καὶ σημαίνει ἐννοητικῶς ἢ καὶ περίληψιν τῶν διατάξεων τῶν Βασιλικῶν Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, τῆς συγκώδους αὐτοῦ ἐξηκονταβιβίου βυζαντινῆς νομοθετικῆς συλλογῆς τοῦ 9ου αἰῶνος. Συνετάχθη δ' ὁ Τιπούκειτος ὑπὸ τοῦ δικαστοῦ Πατζῆ κατὰ τὸ τέλος τοῦ 11ου αἰῶνος καὶ τόσον αἱ παραπομπαὶ του εἰς τὸ κείμενον τῶν Βασιλικῶν ὅσον καὶ αἱ περιλήψεις διατάξεων αὐτῶν χρησιμεύουν διὰ τὴν παραβολὴν ἢ καὶ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ κειμένου τῶν Βασιλικῶν, τὸ ὁποῖον, ὡς γνωστόν, διεσώθη μέχρις ἡμῶν μὲ πολλὰ κενὰ καὶ μὲ πολλὰς ἐλλείψεις. Μεγάλη, οὕτως, εἶναι ἡ σημασία τοῦ Τιπουκείου διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου, ἀλλὰ καὶ τῶν βυζαντινῶν σχολίων τῶν Βασιλικῶν. Καὶ ἡ σημασία του αὕτη κατεφάνη, ὅταν κατὰ τὸ ἔτος 1957 συνεπληρώθη ἡ κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ Τιπουκείου εἰς πέντε τόμους, παρεδόθη δ' οὕτω εἰς τὴν ἐπιστήμην τῆς βυζαντινῆς νομικῆς φιλολογίας πλήρες τὸ ὅλον ἔργον, πολύτιμον καὶ κατ' ἐξοχὴν χρήσιμον διὰ τὴν ἔρευναν τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ εἰδικώτερον διὰ τὴν παραβολὴν πρὸς

τοῦ ὁποίου ὁμιλεῖ τὸ χωρίον δυνατόν νὰ συνδέεται πρὸς τὸ αὐτόθι λεγόμενον, ὅτι ὁ Οὐλπιανὸς δὲν ἀπέθανεν «πόσει». Ὑπὸ τὴν ἐποψὴν ταύτην, ὁ ἐκ Τύρου νομικὸς Οὐλπιανὸς τῶν Δειπνοσοφιστῶν δύναται ἐνδεχομένως νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν ἐπίσης ἐκ Τύρου νομομαθῆ Οὐλπιανόν, τὸν δολοφονηθέντα κατὰ τὸ ἔτος 228. Ἀλλ' ἡ γνώμη αὕτη, ὡς ἐσημειώθη ἀνωτέρω εἰς τὸ κείμενον, πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὴ μὲ πᾶσαν ἐπιφύλαξιν, σήμερον δέ, κατὰ κρατοῦσαν ἄποψιν, σχεδὸν ὁμοφώνως ἀποκρούεται.

τὴν νέαν κριτικὴν ἐκδοσιν τῶν Βασιλικῶν, τοῦ H. J. Scheltema καὶ τῶν συνεργα-
τῶν του N. van der Wal καὶ D. Holwerda⁴.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἱστορία τῆς ἐκδόσεως τοῦ Τιπουκείου, ἐπίσης ἡ συζή-
τησις περὶ αὐτὸν τοῦτον τὸν ὄρον «Τιπούκειτος», τέλος καὶ ἡ ἀποκάλυψις τοῦ ὀνό-
ματος τοῦ Πατζῆ ὡς τοῦ συντάκτου τῆς βυζαντινῆς ταύτης συλλογῆς.

Τὸ κείμενον τοῦ Τιπουκείου ἀπόκειται εἰς ἓνα μόνον χειρόγραφον κώδικα τοῦ
Βατικανοῦ, (Cod. Vatic. Graecus 853), χρονολογούμενον πιθανῶς ἀπὸ τοῦ 13ου
αἰῶνος. Τούτου δ' ἀπλῶς ἀντίγραφα, καὶ μάλιστα ὅχι πάντοτε ἀκριβῆ, εἶναι δύο
ἀκόμη χειρόγραφα τοῦ Βατικανοῦ (Vat. Graec. 1928 καὶ 1929), τὰ ὅποια ἐγράφη-
σαν ὑπὸ τοῦ Λέοντος Ἀλλατίου καὶ τοῦ Λαυρεντίου Portius κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα.
Τέλος, κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα, Heimbach ὁ νεώτερος ἀντέγραψε καὶ πάλιν τὸν χειρό-
γραφον κώδικα τοῦ Τιπουκείου, διὰ νὰ χρησιμεύσῃ εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ του
ἐπιχειρηθεῖσαν καὶ συντελεσθεῖσαν ἐκδοσιν τῶν Βασιλικῶν. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἀντίγρα-
φον αὐτὸ ὑπῆρξεν ἐλλιπὲς καὶ ὅχι πάντοτε ἀκριβές, ὅπως ἄλλως τε ἐλλιπεῖς καὶ ὅχι
πάντοτε ἀκριβεῖς ὑπῆρξαν καὶ αἱ παλαιότεραι ἐπιχειρηθεῖσαι ἐκδόσεις. Ἐκ τῶν
ἐκδόσεων δ' αὐτῶν δύνανται νὰ σημειωθῶν ἡ ἐλλειπστάτη ἐκδοσις τοῦ Assema-
nius κατὰ τὸ 1762, ἡ ἀποσπασματικὴ ἐκδοσις τοῦ Rüdiger Νόμου ὑπὸ τοῦ Pardessus
κατὰ τὸ 1828, ἡ ἐπίσης ἐλλιπὴς ἐκδοσις τοῦ Angelo Mai κατὰ τὸ 1833, τέλος καὶ
ἡ ἐλλιπὴς καὶ ὅχι πάντοτε ἀκριβὴς ἐκδοσις τοῦ Heimbach, ἡ χρησιμοποιηθεῖσα
κατὰ τὴν δημοσίευσιν τῶν Βασιλικῶν⁵.

4. Ἡ νέα κριτικὴ ἐκδοσις τῶν Βασιλικῶν ὑπὸ τοῦ H. J. Scheltema καὶ τῶν συν-
εργατῶν του N. van der Wal καὶ D. Holwerda ἐγγίζει τὸ τέλος τῆς. Μέχρι τοῦδε
ἔχουν ἐκδοθῇ 14 τόμοι, ἐξ ὧν 7 περιέχουν τὸ κείμενον (βιβλία 1 - 59) καὶ 7 περιλαμβάνουν
τὰ σχόλια τῶν βιβλίων 1 - 48.

5. Περὶ τοῦ χειρογράφου Βατικανοῦ Κώδικος ἀριθ. 853, περὶ τῶν ἀντιγραφῶν αὐτοῦ,
ὡς καὶ περὶ τῶν παλαιότερων ἐλλιπῶν ἐκδόσεων τοῦ Τιπουκείου βλ. ἤδη J. A. B. Mor-
treuil, Histoire du Droit Byzantin ou du Droit Romain dans l'Empire d'Orient κλπ.,
III (Paris, 1846), σσ. 252 ἐπ., καὶ C. W. E. Heimbach, Griechisch - römisches Recht
im Mittelalter und in der Neuzeit, ἐν «J. C. Ersch und J. G. Gruber, Allgemeine Ency-
clopädie der Wissenschaften und Künste κλπ.», 86 (Leipzig, 1868) σσ. 437 ἐπ.,
K. E. Zachariae von Lingenthal, Geschichte des Griechisch - Römi-
schen Rechts (3η ἐκδ., Βερολῖνον, 1892) σ. 35. Πληρέστερον ὁμως βλ. R. Devreesse,
Codices Vaticani Graeci, III (1950) σσ. 414 ἐπ., ἰδίως δὲ τὸν πρόλογον τοῦ I. Mercati,
Μ. Κριτοῦ τοῦ Πατζῆ Τιπούκειτος sive Librorum LX Basilicorum summarium, I (ἐκδ. C.
Ferrini - I. Mercati, Roma, 1914) σσ. VII ἐπ., ὡς καὶ τὰς μελέτας P. Noailles, ἑ.ἀ., ἰδίως
σσ. 193 ἐπ., A. d. Berger, ἑ.ἀ. Πρβλ. καὶ L. Wenger, Die Quellen des Römischen
Rechts (Wien, 1953) σ. 713, ἐνθα καὶ ἄλλαι πολλὰ παραπομπαί.

Ἀτυχεῖς οὕτως ὑπῆρξαν αἱ παλαιότερον ἐπιχειρηθεῖσαι ἀντιγραφαὶ καὶ αἱ προσπάθειαι ἐκδόσεως τοῦ κειμένου τοῦ Τιπουκείου. Ἐν τούτοις, κατὰ τὸ ἔτος 1888, τὸ Ἰνστιτοῦτον τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου τῆς Ρώμης ἀπεφάσισε, προτάσει τοῦ F. Brandileone, τὴν κριτικὴν ἐκδοσιν τοῦ Τιπουκείου⁶. Τὸ δ' ἔργον αὐτὸ τελικῶς ἀνετέθη εἰς τὸν C. Ferrini, ὁ ὁποῖος προσέλαβεν ὡς συνεργάτην του τὸν G. Mercati. Ἐκ τῆς συνεργασίας αὐτῆς προέκυψεν ἡ δημοσίευσις τοῦ Α' τόμου κατὰ τὸ ἔτος 1914, ἀφοῦ προηγουμένως, κατὰ τὸ 1902, εἶχεν ἀποβιώσει ὁ C. Ferrini. Ἐκτοτε, ἡ λόγῳ τοῦ πολέμου ἐπιβραδυνθεῖσα ἐκδοσις συνεχίσθη μὲ γοργότερον ρυθμόν: ὁ Β' τόμος ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Fr. Dölger κατὰ τὸ ἔτος 1929, οἱ δὲ τόμοι Γ', Δ' καὶ Ε' ἐξεδόθησαν ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ τῆς Στεφανίας Hoermann καὶ τοῦ Erwin Seidl, ἀντιστοίχως κατὰ τὰ ἔτη 1943, 1955 καὶ 1957. Ἡ κριτικὴ ἐκδοσις τοῦ Τιπουκείου εἶχεν οὕτω συντελεσθῇ. Καὶ τὸ ἔργον αὐτὸ εἶχε παραδοθῇ εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν μὲ τὰ ποικίλα ἐνδιαφέροντα προβλήματα τοῦ⁷.

Ἐκ τῶν προβλημάτων αὐτῶν, τὸ ἀφορῶν εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν ὅρον «Τιπούκειτος» ἐμφανίζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον.

Ἐπὶ μακρὸν οὕτω χρόνον εἶχε κρατεῖται ἡ γνώμη, ὅτι ὁ ὅρος Τιπούκειτος ἦτο πράγματι τὸ κύριον ὄνομα τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, ὁ ὁποῖος εἶχε συγγράψῃ τὸ πολύτιμον αὐτὸ ἔργον τοῦ 11ου αἰῶνα. Μετὰ τὴν γνώμη αὐτὴν ἦτο ὁ ἐκ Κρήτων τῆς Κρήτης καταγόμενος Νικόλαος Κομνηνὸς Παπαδόπουλος, καθηγητὴς τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Πατρῴας κατὰ τὸν 17ον - 18ον αἰῶνα καὶ συγ-

6. Βλ. τὴν ἐνθουσιώδη ἐπιστολὴν τοῦ F. Brandileone εἰς «Bullettino dell' Istituto di Diritto Romano», 1 (1888) σσ. 107 ἐπ.

7. Ὁ Τιπούκειτος ἐξεδόθη εἰς πέντε τόμους, ὡς σημειοῦται εἰς τὸ κείμενον, ὡς ἐξῆς: I (ἐκδ. C. Ferrini - I. Mercati, 1914), II (ἐκδ. Fr. Dölger, 1929), III, IV καὶ V (ἐκδ. Stephania Hoermann, nata de Stepski-Doliva, καὶ Erwin Seidl, ἀντιστοίχως κατὰ ἔτη 1943, 1945 καὶ 1957). Ἐκ τῶν πολλῶν δημοσιευθεισῶν βιβλιοκρισιῶν βλ., μετὰ τῶν νεωτέρων, E. d. Volterra («Jura», 7, 1956, σσ. 295 ἐπ.), M. Amelotti («Studia et Documenta Historiae et Juris», 24, 1958, σσ. 368 ἐπ.), B. Sogowitz («Byzantinische Zeitschrift», 52, 1959, σσ. 135 ἐπ.). Διὰ τὰ συναφῆ πρὸς τὸν Τιπούκειτον πολλὰ προβλήματα βλ. E. Seidl, Die Basiliken des Patzes, ἐν «Festschrift für Paul Koschaker», III (1939) σσ. 294 - 308, ἐπίσης Die Basilikenscholien im Tipoukeitos, ἐν «Byzantinische Zeitschrift», 44 (1951) σσ. 534 - 540, ὡς καὶ II Tipoukeitos e gli scolii dei Basilici, ἐν «Bullettino dell' Istituto di Diritto Romano», 18 - 19 N. S (1956) σσ. 229 - 232. Βλ. ἐπίσης H. Müller, Der 1. Titel des 20. Buches der Basiliken des Patzes in seinem Repertorium Tipucitus, (1940), ὅπου καὶ παλαιότερα βιβλιογραφία. Πρβλ. δὲ καὶ L. Müller, Die Scholien zu Buch 21 Titel 1 der Basiliken (1966).

γραφεὺς πολλῶν καὶ σημαντικῶν ἔργων εἴτε θεολογικῶν εἴτε τοῦ κανονικοῦ δικαίου. Ἐκ τῶν ἔργων τοῦ αὐτῶν, σημαντικὸν μεταξὺ ἄλλων, ἦτο καὶ τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Praenotiones mystagogicae ex iure canonico κλπ.» ἐκδοθὲν κατὰ τὸ ἔτος 1697, εἰς τὸ ὁποῖον, ἐν μέσῳ ποικίλων θεολογικῶν καὶ κανονικῶν θεμάτων, σημειοῦται καὶ πλῆθος ὀνομάτων διασήμεων συγγραφέων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐπανειλημμένως καὶ ὁ «νομομαθὴς Τιπούκειτος» (Tipucitus iurisconsultus, iurisconsultissimus κλπ.). Οὐδὲν ἀναφέρει ὁ Νικόλαος Κορνηνὸς Παπαδόπουλος περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν ἔργων τοῦ ὑποτιθεμένου αὐτοῦ Τιπουκείου. Τὸν Τιπούκειτον ὁμῶς αὐτὸν δὲν διστάζει νὰ προβάλη ὡς διάσημον βυζαντινὸν νομικόν. Καὶ ἡ γνώμη τοῦ αὐτῆ ἐπανελήφθη ἀκρίτως ὑπὸ πολλῶν μεταγενεστέρων, λ.χ. τοῦ Fabricius, τοῦ Assemanius, τοῦ Pohl, τοῦ Hoffmann, τοῦ Haubold, τοῦ Schoell κ.ἄ., ἀκόμη καὶ τοῦ Heimbach τοῦ πρεσβυτέρου, ὁ ὁποῖος καὶ αὐτὸς παρεσύρθη ἀπὸ τὸ ἀρχικὸν λάθος τοῦ Νικολάου Κορνηνοῦ Παπαδοπούλου καὶ τῶν μεταγενεστέρων. Διότι ὄντως λάθος ἢ ἀπλοῦν ἐφεύρημα ἦτο, ὅτι ὁ Τιπούκειτος ὑπῆρξε βυζαντινὸς νομικός, δεδομένου ὅτι πράγματι οὐδέποτε ὑπῆρξε βυζαντινὸς τῶν ὁσίων ὑπὸ τὸ ὄνομα Τιπούκειτος, ἀλλ' ὁ ὅρος αὐτὸς συνετέθη ἐκ τῶν λέξεων «τί, ποῦ, κεῖται» καὶ ἐχρησιμοποιήθη ὡς τίτλος τῆς βυζαντινῆς συλλογῆς τοῦ 11ου αἰῶνα. Τοῦτο δ' ἀπέδειξε περιτρώως ὁ Heimbach ὁ νεώτερος, ὅταν κατὰ τὰ ἔτη 1831 καὶ 1832 ἀνέκρουσε τὸ χειρόγραφον τοῦ Τιπουκείου εἰς τὴν Ρώμην καὶ ὅταν κατὰ τὸ ἔτος 1835 ἀποκατέστησε τὴν ἀλήθειαν εἰς τὰ ὑπ' αὐτοῦ δημοσιευθέντα «*Archivum*»⁸.

Ὁ μῦθος τοῦ Νικολάου Κορνηνοῦ Παπαδοπούλου περὶ τοῦ βυζαντινοῦ νομομαθοῦς Τιπουκείου εἶχεν οὕτω καταρρεύσει. Καὶ εἶχεν ὀριστικῶς ἀποκατασταθῇ ἡ ἀλήθεια, ὅτι ὁ ὅρος Τιπούκειτος προήρχετο ἀπὸ τὰς λέξεις «τί, ποῦ, κεῖται», ἀκριβῶς ὅπως τοῦτο εἶχε σημειώσει ὁ βιβλιοθηκᾶριος τοῦ Βατικανοῦ καὶ ἑλλην τὴν καταγωγὴν Λέων Ἀλλάτιος, ἡδὴ κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα. Ἀκριβῶς ἐπίσης, ὅπως αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὸ ὑπὸ τοῦ M. Treu κατὰ τὸ ἔτος 1893 δημοσιευθὲν βυζαντινὸν κείμενον, τοῦ ὁποίου τὸ περιεχόμενον ἀνάγεται εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ 11ου αἰῶνος καὶ ὅπου περιγράφεται ὁ ἔλεγχος τῆς μαθήσεως τοῦ σπουδάζοντος νομικοῦ ὡς ἐξῆς : «... ἀνέγνως ἐξήκοντα βιβλία τῶν Βασιλικῶν; διηλθες τοὺς κώδικας... τὰ διγιστα; μετῆλθες τὸν Γαρίδην; ἠκριβώσω τὸν Τιπούκειτον; τὸ κατὰ στοιχεῖον ἐπιπόνως μετεχειρίσω; ἐχρήσω τῷ ὁδηγῷ; ὠμίλησας τῇ Πείρᾳ τοῦ σοφωτάτου Ρωμανοῦ; ἀπλῶς ἅπαντας ἠρεύνησας τοὺς εἰς τὰ νόμιμα καταγινομένους;». Καὶ

8. Διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ μύθου περὶ τοῦ νομομαθοῦς Τιπουκείου καὶ τὴν κατάρρευσιν αὐτοῦ βλ. N o a i l l e s, ἔ. ἄ., ἰδίως σσ. 183 ἐπ. μετὰ πολλὰς πληροφορίας καὶ βιβλιογραφικὰς σημειώσεις. Βλ. καὶ B e r g e r, ἔ. ἄ. (εἰς «Bullettino κλπ.», σσ. 280 ἐπ.).

ὅπου, εἰς τὸ βυζαντινὸν αὐτὸ κείμενον, εἰς ἄλλην χειρόγραφον παραλλαγὴν του, ὁ Τιπούκειτος δὲν ἀναγράφεται ὡς Τιπούκειτος, ἀλλ' ἀναλυτικῶς μὲ τὰς τρεῖς λέξεις «τί, ποῦ, κεῖται», ἀποδεικνυομένου οὕτως, ὅτι ἡ λέξις Τιπούκειτος δὲν ἦτο κύριον ὄνομα ἀγνώστου βυζαντινοῦ νομικοῦ, ἀλλ' ἦτο ὄντως σύνθεσις τῶν τριῶν αὐτῶν λέξεων⁹.

Δὲν ἦτο, λοιπόν, βυζαντινὸς νομικὸς ὁ Τιπούκειτος.

Ὁ ὅρος αὐτὸς ἐπλάσθη ἀπὸ τὴν σύνθεσιν τῶν τριῶν λέξεων «τί, ποῦ, κεῖται». Ἐτέθη δ' ὡς τίτλος τῆς συλλογῆς τοῦ 11ου αἰῶνος, πιθανώτατα, ὅπως ὑπεστήριξεν ὁ A. Berger, οὐχὶ καὶ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως της, ἀλλ' ὑπὸ τινος μεταγενεστέρου ἀντιγραφέως τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖον περιεσώθη εἰς τὸν μοναδικὸν ἐλληνικὸν χειρόγραφον κώδικα ὑπ' ἀριθμ. 853 τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης¹⁰.

Ποῖος ὅμως ἦτο ὁ συγγραφεὺς τοῦ Τιπουκείου;

Τὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα αὐτὸ μᾶς ἔδωκε κατὰ τρόπον ἀσφαλῆ καὶ ἀποφασιστικόν, ἡ ὑπὸ τοῦ G. Mercati προσεκτικὴ ἀνάγνωσις τοῦ τίτλου τῆς συλλογῆς εἰς τὸν βατικανὸν ἐλληνικὸν κώδικα ὑπ' ἀριθμ. 853. Κατὰ G. Mercati, εἰς τὸν τίτλον ἀναγράφονται μεταξὺ ἄλλων τὰ ἐξῆς: «Τιπουκίτος γενόμενος . . . . . παρὰ μ . . . κριτοῦ τοῦ Πατζῆ . . .». Τὸ ὄνομα δὲ Πατζῆς ἢ Πατζὸς ἢ Πάτζος εἶναι ὄνομα γνωστοῦ βυζαντινοῦ νομικοῦ, ἀπαντώμενον ἰδίως εἰς σχόλια τῶν Βασιλικῶν, τινὰ τῶν ὁποίων, ὡς πρὸς τὸ κείμενον τῶν, ἀναπαράχονται σαφῶς πρὸς τὸ κείμενον τοῦ Τιπουκείου¹¹. Αὐτὸς οὗτος ὁ Πατζῆς (ἢ Πατζὸς) ἀναφέρει εἰς τὸ κείμενον τῆς συλλογῆς του, ὅτι ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Γαριδά (α . . . ὁ μαῖστωρ μου ὁ Γαριδάς . . .), τοῦ γνωστοῦ τούτου νομοδιδασκάλου καὶ σχολιαστοῦ τῶν μέσων τοῦ 11ου αἰῶνος¹².

9. M. T r e u, Ein byzantinisches Schulgespräch, «Byzantinische Zeitschrift», 2 (1893) σσ. 96 ἐπ. Βλ. καὶ M e r c a t i, πρόλογον εἰς Τιπούκειτον, I (1914) σ. XXX, ἰδίως δὲ A. B e r g e r, ἔ. ἀ. (εἰς «Bullettino κλπ.» σσ. 277 ἐπ.).

10. Οὕτως ὀρθῶς B e r g e r, ἔ. ἀ., (εἰς «Bullettino κλπ.», σσ. 281 ἐπ.).

11. Βλ. τὰ σχόλια Βασ. 2.1.1. («τέχνη τοῦ καλοῦ»), Βασ. 60.37.4.7 («καὶ ἀντιτιθεῖσα»), Βασ. 60.37.67 («καὶ τὸν οἶνον παρεῖχε τοῖς πίνουσι»), Βασ. 60.39.11 («καὶ τὸ παρασχεῖν αἰτίαν φόνου»), Βασ. 60.41.47 («σχεδόν»). Εἰς τὰ τέσσαρα τελευταῖα σχόλια ὁ Πατζῆς ἀναφέρεται ὡς ὁ συγγραφεὺς των. Εἰς τὸ τελευταῖον γίνεται μνεία τοῦ ὀνόματός του. Ἐν γένει περὶ τῶν σχολίων αὐτῶν καὶ τῆς σχέσεώς των πρὸς τὸν Τιπούκειτον τοῦ Πατζῆ, βλ. M e r c a t i, πρόλογος εἰς Τιπούκειτον, I (1914) σσ. XXV ἐπ., ὡς καὶ N o a i l l e s, ἔ. ἀ. σ. 180.

12. Τιπούκειτον 19.4.12.79 verso (=Βασ. 19.4.12). Περὶ τοῦ Γαριδά βλ. H e i m b a c h, ἐν Ersch - Gruber, Encyclopädie κλπ., 86 (1868) σσ. 307 ἐπ. καὶ Prolegomena (Βασιλικά, VI, 1870) σσ. 197 ἐπ., Z a c h a r i a e v o n L i n g e n t h a l, Geschichte κλπ. (3η ἐκδ., 1892) σ. 30 σημ. 28, σ. 31, H. P e t e r s, Die oströmischen Digestenkommentare und die Entstehung der Digesten (Berichte... der K. Sächsischen Gesellschaft der Wis-

Πιθανῶς δ' ἀπόφοιτος τῆς περιφήμου Νομικῆς Σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἥτις, ἐπανιδρύθη κατὰ τὸ 1045 ὑπὸ Κωνσταντίνου Θ' τοῦ Μονομάχου, ὁ Πατζῆς ρητῶς ἀποκαλεῖται «κριτής» εἰς τὸν τίτλον τῆς συλλογῆς του. Τὴν συλλογὴν δὲ ταύτην, ἥτοι τὸν Τιπούκειτον, συνέταξεν ὁ Πατζῆς κατὰ τὰ ἔτη 1086 - 1091, ὅπως τοῦτο προκύπτει ἐκ τοῦ ὅτι μνημονεύει μόνον τὰς μέχρι τοῦ 1086 Νεαράς τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ, ἀλλὰ καὶ τινὰ δικαστικὴν ἀπόφασιν τοῦ ἰδίου αὐτοκράτορος, ἐκδοθεῖσαν κατὰ τὰ ἔτη 1090 - 1091, τὴν ὁποίαν ὁμῶς σημειώνει ὡς προσθήκην μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς συλλογῆς του¹³.

«Κριτής», λοιπόν, ἦτοι δικαστής, ἦτο ὁ Πατζῆς, ὁ συγγραφεὺς τοῦ Τιπουκείου, ὅπως τοῦτο σαφῶς καὶ ρητῶς προκύπτει ἀπὸ τὸν τίτλον τῆς συλλογῆς του εἰς τὸ σωζόμενον χειρόγραφον. Θὰ πρέπει δ' ἴσως νὰ δεχθῶμεν, ὅτι, ὡς κριτής, ὁ Πατζῆς ἀνῆκεν εἰς τὴν ἀνωτέραν τάξιν τῶν «κριτῶν τοῦ βήλου» ἢ τῶν «κριτῶν ἐπὶ τοῦ ἵπποδρόμου», ὅπως ἀπεκαλοῦντο οἱ ἀνώτεροι οὗτοι δικασταὶ ἤδη ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν¹⁴.

Ἦτο ὁμῶς ὁ Πατζῆς μόνον «κριτής», ἢ μήπως ἔφερε καὶ ἄλλον τινὰ τίτλον διακρίσεως εἰς τὴν βυζαντινὴν ἱεραρχίαν τῆς ἐποχῆς του;

Τὸ ἐρώτημα τοῦτο ἀνέκυψε δι' ἐπὶ ἐκ τῆς ἐπιπτύξεως τοῦ τίτλου τοῦ Τιπουκείου, ὅπου, κατὰ τὴν ἐκδοσιν τοῦ α' τόμου ὑπὸ τοῦ G. Mercati, ὁ Τιπούκειτος φέρεται συνταχθεῖς «... παρὰ μ... κριτοῦ τοῦ Πατζῆ...». Ὁ G. Mercati συνεπλήρωσε τὸ γράμμα «μ», προσθέσας τὴν ἀρθογραφίαν «μου» καὶ ἀναγνώσας οὕτω «μου». Ἡ συμπλήρωσις ὁμῶς αὕτη οὔτε τὸν ἴδιον πείθει νὰ ἱκανοποιήσῃ, διὰ τοῦτο δ' εἰς τὸν πρόλογόν του (σελ. XXIV, σημ. 1) διατυπώσε τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι τὸ γράμμα «μ» δύναται ν' ἀποτελῇ ἀρχὴν βραχυγραφίας τοῦ ὀνόματος «μιχαήλ» ἢ «μανουήλ».

Ὅμως, ἡ ὑπόθεσις αὕτη τοῦ G. Mercati εἶναι ἀπλῆ ὑπόθεσις καὶ ὡς τοιαύτη ἀναπόδεικτος!

Τολμῶ, λοιπόν, νὰ διατυπώσω καὶ ἐγὼ ἄλλην, ἴσως πειστικωτέραν, ὑπόθεσιν

senschaften, Phil. hist. Klasse, τόμ. 65, Leipzig, 1913, τευχ. 1) σ. 23 καὶ σημ. 67. Ἀμφίβολον εἶναι, ἂν ὁ νομομαθὴς Γαριδᾶς ὑπῆρξεν ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν κατὰ τὸν ια' αἰῶνα πατριάρχην Εὐστράτιον Γαριδᾶν (τὴν ταύτισιν ταύτην ἀποκρούει ὁ Mortreuil, ἔ. ἀ. III, σσ. 468 ἐπ., ὅπου ὁ λόγος περὶ τοῦ νομομαθοῦς Γαριδᾶ).

13. Βλ. περὶ τούτων πάντων Heimbach, Prolegomena (Βασιλ. VI, 1870) σσ. 199 ἐπ., ἰδίως δὲ Mercati, Πρόλογον εἰς Τιπούκειτον, I (1914) σσ. XXII — XXXIII, Noailles, ἔ. ἀ., σ. 180, N. Svoronos, La Synopsis Major des Basiliques et ses Appendices (1964) σσ. 151, 171 ἐπ., παρ' οἷς καὶ ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία.

14. Βλ. περὶ τούτων N. Oikonomides, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles (1972) σσ. 322 ἐπ., μετὰ πηγὰς καὶ βιβλιογραφίαν.

διὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ ἐπιμάχου γράμματος «μ» τοῦ χειρογράφου. Καὶ τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴν τολμῶ νὰ διατυπώσω, διότι τόσον ἡ ἀνάγνωσις τοῦ «μ» ὡς «μου», ὅσον καὶ ἡ συμπλήρωσις καὶ ἀνάγνωσις του ὡς «μιχαήλ» ἢ ὡς «μανουήλ» μοῦ φαίνεται ἀυθαίρετος.

Κατὰ τὴν ἰδικήν μου ὑπόθεσιν, τὸ γράμμα «μ», συμπληρούμενον μὲ κάποιαν εἰς τὸ σωζόμενον χειρόγραφον ἀποσβεσθεῖσαν βραχυγραφίαν δύναται νὰ σημαίνει «μυστικοῦ», ἥτοι ὁ τίτλος τῆς συλλογῆς δύναται νὰ ἀναγράφῃ «μυστικοῦ κριτοῦ τοῦ Πατρίῃ». Τὴν ὑπόθεσιν δὲ ταύτην στηρίζω ἐν πρώτοις εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ὅρος «μυστικὸς κριτής», ἐὰν εἶναι ἀκριβής ἡ ἀνάγνωσις του, ἀπαντᾶται εἰς «βασιλικὸν πιττάκιον» τοῦ ἔτους 967, ἐκδοθὲν εἰς τὴν συλλογὴν ἐγγράφων τῶν Fr. Miklosich καὶ J. Müller¹⁵. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἡ ἀνάγνωσις αὕτη δὲν εἶναι ἀκριβής, πάντως ὁ ὅρος «μυστικὸς», ὡς ἄλλως τε καὶ οἱ ὅροι «μυστογράφος» καὶ «μυστικὴ ὑπηρεσία», ἀπαντῶνται συχνὰ εἰς τὰ βυζαντινὰ κείμενα τῆς κρίσεως διὰ τὸ θέμα μας ἐποχῆς, ἥτοι ἀπὸ τοῦ 9ου, 10ου καὶ 11ου αἰῶνος. Ὁ «μυστικὸς» ἦτο οὕτως ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος ἐμπιστος γραμματεὺς τοῦ αὐτοκράτορος. Ἐκτοτε δέ, καὶ δὴ καὶ κατὰ τοὺς ἀκολουθήσαντας αἰῶνας, ὁ «μυστικὸς» ἦτο ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ αὐτοκράτορος. Καὶ ἦτο συχνότατα νομικὸς, ἐμπειστευμένος καὶ μὲ τινὰ δικαστικὰ καθήκοντα, ἥτοι, ἄλλως τε, νομικὸς ἦτο, φαίνεται, καὶ ὁ «μυστογράφος»¹⁶.

Κατ' ἀκολουθίαν, ὁ τίτλος τοῦ «μυστικοῦ», τίτλος σημαίνων τῆς βυζαντινῆς

15. Fr. Miklosich - J. Müller, *Acta et Diplomata graeca medii aevi*, IV (1871) σσ. 307 ἐπ., περὶ οὗ ἔδῃ Zachariae von Lingenthal, *Geschichte κλπ.* (3η ἐκδ., 1892) σ. 360 σημ. 1270.

16. Βλ. περὶ τούτων, πλὴν τῶν εἰς τὴν προηγουμένην σημείωσιν παραπεμπομένων, καὶ Fr. Dölger, *Byzantinische Diplomatie* (1956) σ. 64, σημ. 299, Fr. Dölger - J. Karayannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre*, I (1968) σ. 62 (καὶ β' ἐλληνικὴν ἐκδοσιν ὑπὸ Ἰ. Καρυγιάννου οὐλοῦ, *Βυζαντινὴ Διπλωματική, Α' Αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα*, Θεσσαλονίκη, 1972, σσ. 126, 132, ἰδίως σ. 153). Βλ. ἐπίσης N. Oikonomides, *ἑ.ἀ.*, σσ. 324 ἐπ. Ἐπίσης Πεῖραν Ρωμανοῦ 38.5 καὶ 65.1 (*Jus Graecoromanum*, ἐκδ. Zachariae, I, 1856, σσ. 165, 274 = ἐκδ. Ζέπων, 4, 1931, σσ. 150, 239), Γ. Ἀ. Ράλλης - Μ. Ποτλῆ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων κλπ.*, 2 (1852) σ. 386,5 (1855) σ. 366, ὡς καὶ Μ. Ψελλὸν εἰς Κ. Σάθα *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, 5 (1876) σ. 206 («μυστογράφος»), σ. 214 («μυστικὴ ὑπηρεσία»), σ. 358 («τῷ μυστικῷ»). Πρβλ. καὶ τὸν Πατριάρχην Νικόλαον τὸν «μυστικόν» (ἔδῃ κατὰ τὸν θ' - ι' αἰῶνα). Περὶ τοῦ λειτουργήματος τοῦ «μυστικοῦ» εἰς τὴν βυζαντινὴν ἱεραρχίαν βλ. καὶ Ψευδο-Κωδινόν (ἐκδ. J. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos, Traité des Offices*, 1966) σσ. 138 (στίχ. 11), 300 (στίχ. 23), 305 (στίχ. 17), 307 (στίχ. 20-21), 309 (στίχ. 15), 321 (στίχ. 50), 335 (στίχ. 62), 344 (στίχ. 30), 347 (στίχ. 30), ὡς καὶ σσ. 160 (στίχ. 11) καὶ 179 (στίχ. 5-6).

ιεραρχίας, δὲν ἦτο ἀδύνατον νὰ συνεδέετο πρὸς τὸ λειτούργημα τοῦ «κριτοῦ». Καὶ κατ' ἀκολουθίαν, δὲν εἶναι ἀπίθανον τὸ γράμμα «μ» τοῦ τίτλου τοῦ Τιπουκείου νὰ ὑπεδήλωνε ἀποσβεσθεῖσαν τινὰ βραχυγραφίαν τῆς λέξεως «μυστικοῦ» εἰς τρόπον, ὥστε τὰ εἰς τὸν τίτλον τοῦ Τιπουκείου ἀναγραφόμενα νὰ πρέπει νὰ ἀναγνωσθοῦν ὡς ἐξῆς: «...παρὰ μυστικοῦ κριτοῦ τοῦ Πατζῆ».

Ἄν ἡ ὑπόθεσις αὕτη εἶναι, ὅπως πιστεύω, βάσιμος, τότε ὁ Πάτζος ἢ Πατζῆς, ὁ συντάκτης τοῦ Τιπουκείου, δὲν ἦτο μόνον σχολιαστὴς τῶν Βασιλικῶν, ἀλλ' ἦτο καὶ «κριτῆς» καὶ «μυστικός», ἦτοι σημαίνων τιτλοῦχος τῆς βυζαντινῆς ιεραρχίας. Καὶ ἡ βάσιμος, ὅπως πιστεύω, ὑπόθεσις αὕτη τὸν τοποθετεῖ εἰς τὴν ἀρμόζουσαν διακεκριμένην θέσιν εἰς τὴν βυζαντινὴν νομικὴν φιλολογίαν.

III

Παρεσύρθην κατὰ τὴν ἀνακοίνωσιν αὐτὴν εἰς ἀναζητήσεις, ἐρεῦνας, ἀκόμη καὶ εἰς ὑποθέσεις, αἱ ὁποῖαι μὲ ἀπεμάκρυναν τοῦ κυρίου στόχου, ἦτοι τῆς διερευνήσεως τῆς σχέσεως, ἡ ὁποία τυχὸν ὑφίσταται μεταξὺ τοῦ «Κειτουκείου» τῶν Δειπνοσοφιστῶν τοῦ Ἀθηναίου καὶ τοῦ «Τιπουκείου» τοῦ κριτοῦ, ἢ μυστικοῦ καὶ κριτοῦ, Πατζῆ. Ἦτο ὅμως ἀναγκαία ἡ προηγουμένη ἐκτίθις, διὰ νὰ δυνηθῶμεν νὰ διερευνήσωμεν ἀνεξώτερον τὴν σχέσιν ταύτην.

Ἡ γνώμη, ὅτι ὁ βυζαντινὸς Τιπούκειτος προέρχεται εἴτε ἡχητικῶς εἴτε καὶ κατ' ἐννοίαν ἀπὸ τὸν Κειτούκειτον τῶν Δειπνοσοφιστῶν, δὲν εἶναι γνώμη νέα. Ἡ δ' ἱστορία τῆς ἀνατρέχει εἰς περασμένους αἰῶνας καὶ εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τὸν τρόπον, κατὰ τὸν ὅποιον εἶναι δυνατόν νὰ προκύβουν εἴτε δόκιμοι εἴτε ἀδόκιμοι ἐρμηνεῖαι ἢ παρερμηνεῖαι.

Ἡ ἱστορία ἤρχισεν ἀπὸ μίαν φιλοπαίγμονα παρατήρησιν τοῦ Κουϊάκιου, τὴν ὁποίαν ἐξεμεταλλεύθη ὁ Suaresius, διὰ νὰ παραλληλίσῃ τὸν Τιπούκειτον πρὸς τὸν Κειτούκειτον.

Ὁ Ἰάκωβος Κουϊάκιος (ὁ Jacques Cujas), ὁ διάσημος γάλλος νομομαθὴς καὶ ἐρμηνευτὴς τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, βαθὺς δὲ γνώστης καὶ τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων καὶ τῶν βυζαντινῶν πηγῶν κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα, συνέγραψεν ὡς γνωστόν, πολλὰ βιβλία ἐρμηνευτικὰ τοῦ Ἰουστινιανείου δικαίου, ἐξέδωκε ρωμαϊκὰ καὶ βυζαντινὰ κείμενα μὲ πολλὰ σχόλια, γενικῶς δὲ προήγαγε τὰς οὐμανιστικὰς μελέτας τῆς ἐποχῆς του. Εἰς τὸ βιβλίον του, λοιπόν, *Observationes et Emendationes*, δημοσιευθὲν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1566 καὶ ἐφεξῆς, ὁ Κουϊάκιος ἐρμηνεύει τὸ χωρίον Dig. 33.6.9, ὅπου ὁ Οὐλπιανὸς διερωτᾶται τί δύναται νὰ θεωρῇται οἶνος καὶ διὰ μακρῶν μνημονεύει τὰ συναφῆ πρὸς αὐτὸν ποτὰ (ζῦθον, ὑδρόμελι, οἰνόμελι, σταφιδίτην κυδώνειον, ὄξος κλπ.). Ὁ Κουϊάκιος ἀποδίδει εὐσυνειδήτως τὰς διακρίσεις τοῦ

Ούλπιανου. Ἐξωργισμένος ὅμως ἀπὸ τὰς πολλὰς αὐτὰς διακρίσεις, προσθέτει: «haec sufficiunt ut appareat quam jure ab Athenaeo Ulpianus κειτούκειτος ὀνοματοθήρας appelletur», ἥτοι «(ταῦτα ἀρκοῦν διὰ τὰ φανῇ πόσον δικαίως ὁ Οὐλπιανὸς ὀνομάσθῃ «κειτούκειτος ὀνοματοθήρας» ὑπὸ τοῦ Ἀθηναίου)¹⁷. Ὁ Κουϊάκιος οὕτως ἐταύτισεν, ὥς μὴ ὥφειλε, τὸν Οὐλπιανὸν τῶν Δειπνοσοφιστῶν πρὸς τὸν διάσημον ρωμαῖον νομομαθῇ Δομίτιον Οὐλπιανόν. Πέραν ὅμως αὐτοῦ, ἡ ἀνακριβὴς αὐτῇ φιλοπαίγμων κατὰ τοῦ νομομαθοῦς Οὐλπιανου ὀργή του ἔδωκεν ἀφορμὴν νὰ προκύψῃ, περαιτέρω καὶ ἐν ἀγνοίᾳ του, ὁ θρύλος τῆς συνδέσεως τοῦ βυζαντινοῦ Τιπουκείου πρὸς τὸν Κειτούκειτον τῶν Δειπνοσοφιστῶν τοῦ Ἀθηναίου.

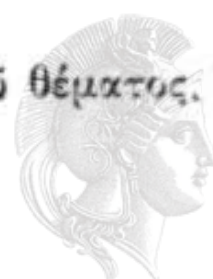
Τὴν σύνδεσιν αὐτὴν ἐπεχείρησεν, ἔστω καὶ ὄχι ἀπολύτως σαφῶς, πρῶτος ὁ J. M. Suaresius, ἐπίσκοπος τῆς Vaison (τοῦ παλαιογαλλικοῦ Comtat Venaissin), ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ ἔτος 1637 ἐδημοσίευσεν εἰς Ρώμην τὸ ἔργον του Notitia Basilicorum, ὅπου συνέλεξεν ὅλα τὰ κατὰ τὴν ἐποχὴν του γνωστὰ κείμενα, τὰ σχετιζόμενα πρὸς τὴν ἱστορίαν τῶν Βασιλικῶν καὶ τῶν χειρογράφων των. Τὸ ἔργον αὐτὸ περιέχει πολλὰ λάθη. Μεταξὺ δὲ τῶν λαθῶν αὐτῶν θὰ πρέπει νὰ καταλεχθῇ καὶ ὁ ἀνακριβὴς κατάλογος περὶ τῶν Βασιλικῶν, ὁ ὁποῖος τάχα περιείχετο καὶ εἰς ἄλλα χειρόγραφα τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης ἰδίως δὲ καὶ εἰς τὸ χειρόγραφον ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφὴν κειτούκειτος γενόμενος¹⁸. Καὶ εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὁ Suaresius, ἀφοῦ ἐσημείωσε τὸν Τιπουκείτον, προσέθεσεν, ὡς τε χωρὶς ἰδιαίτερόν τινα λόγον, ὅτι καὶ ὁ Κουϊάκιος ἐθεώρησε τὸν Οὐλπιανὸν ὡς κειτούκειτον ὀνοματοθήραν», παρέπεμψε δ' εἰς τὸ σχετικὸν χωρίον τῶν Observationes τοῦ Κουϊακίου, περὶ τοῦ ὁποῖου ἔγινε λόγος προηγουμένως.

Μὲ τὴν παρατήρησιν αὐτὴν τοῦ Suaresius, ὁ Κειτούκειτος καὶ ὁ Τιπούκειτος διὰ πρώτην φορὰν συνεδυάσθησαν, ἔστω καὶ χωρὶς νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ὁ ὅρος Τιπούκειτος προῆλθεν ἀπὸ τὸν ὅρον Κειτούκειτος. Ὅπως γράφει ὁ P. Noailles εἰς τὴν σχετικὴν ὥραϊαν μελέτην του, ὁ Suaresius παρέθεσεν ἀδεξίως τὴν παραπομπὴν τοῦ Κουϊακίου παραλλήλως πρὸς τὴν μακρυνὴν ἀναλογίαν τοῦ ὀνόματος τοῦ Τιπουκείου¹⁹.

17. J. Cuiacius, Observationum et Emendationum libri XXVIII (ἔκδ. ἀπὸ τοῦ 1566, ἐξ ὧν τὰ τέσσαρα τελευταῖα βιβλία ὑπὸ Pithou), βιβλ. 24, κεφ. 39 ἐν τέλει (βλ. Noailles, ἔ.ἀ., σ. 181).

18. J. M. Suaresius, Notitia Basilicorum (Roma, 1637), ἀναδημοσιευόμενον καὶ ὑπὸ C. A. Fabrotus, Βασιλικὰ I (Παρίσιος, 1647), πρόλογος σ. *** III ἐπ. ὑπὸ τὸν τίτλον: Notitia Basilicorum ad Urbanum VIII. Pontif. Max., a Josepho Maria Suaresio praeposito Avenionensis nunc autem Episcopo Vasionensi. Περὶ τοῦ J.M. Suaresius (Suarez) βλ. καὶ Mortreuil, ἔ.ἀ., II (1844) σ. 236, Noailles, ἔ.ἀ. σ. 183 κ.ἀ.

19. Βλ. Noailles, ἔ.ἀ., σ. 183, ὅπου καὶ λεπτομερὴς ἀνάλυσις τοῦ θέματος.

Κατὰ τὸν τρόπον ὅμως αὐτὸν ὁ θρυλὸς τῆς παραλληλίσεως τῶν δύο ὅρων ἀπέκτησε τὴν ἀπαρχὴν καὶ θεμελίωσίν του, διὰ τὴν διακρινισθῆ περαιτέρω μέσω τῶν μεταγενεστέρων ἐρμηνευτῶν, ὅσων ἐπανελάβον τὰς παρατηρήσεις εἴτε τοῦ Κουϊακίου εἴτε τοῦ Suaresius²⁰.

Εἰς τὴν ἄλυσιν αὐτὴν τῶν μεταγενεστέρων τούτων ἐρμηνευτῶν, τελευταῖος, ἀλλὰ καὶ σαφὴς καὶ διάσημος κρῖκος ὑπῆρξεν ὁ πολὺς βυζαντινολόγος Κάρολος Krumbacher, ὁ ὁποῖος παρεμπιπτόντως μὲν, ἀλλὰ καὶ ἀδιστακτικῶς ἐσημείωσεν εἰς τὸ κλασσικὸν βιβλίον του περὶ τῆς Ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, ὅτι ὁ Τιπούκειτος συνδέεται πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Ἀθηναίου μαρτυρουμένην χλευαστικὴν ἐπωνυμίαν τοῦ ρήτορος Οὐλπιανοῦ «Κειτούκειτος»²¹.

Ὁ θρυλὸς τῆς προελεύσεως τοῦ Τιπουκείου ἀπὸ τὸν Κειτούκειτον εἶχεν οὕτω περιβληθῇ τὸ κύρος τοῦ μεγάλου βυζαντινολόγου τοῦ Μονάχου. Καὶ τὸ κύρος αὐτὸ τοῦ Κ. Krumbacher ἤρχετο νὰ ἐπιβεβαιώσῃ μετὰ χρόνους μακρούς, ὅσα εἶχον ἀφίσει νὰ διαφανοῦν ὁ Suaresius καὶ οἱ μεταγενέστεροι ἐρμηνευταὶ τῶν δύο καὶ πλέον τελευταίων αἰώνων!

Ὅμως, οὔτε τὸ κύρος τοῦ Κ. Krumbacher οὔτε ἡ ἡχητικὴ καὶ ἄλλη συνάφεια τοῦ Τιπουκείου πρὸς τὸν Κειτούκειτον ἠδυνήθησαν νὰ ἀνακόψουν τὴν ἀναπόφευκτον κριτικὴν ἀνάλυσιν. Καὶ κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν, κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίαις, δριμύς προεβλήθη ὁ ἀντίλογος.

Ὁ Ἀδόλφος Berger, ὁ πολὺς ρωμαϊστὴς καὶ βυζαντινολόγος, εἰς μελέτην του δημοσιευθεῖσαν τὸ πρῶτον κατὰ τὸ 1945 καὶ ἀναδημοσιευθεῖσαν κατὰ τὸ 1951, ὑπεστήριξε μὲ πολλὰ ἐπιχειρήματα, ὅτι ἦτο ἀδύνατον ὁ ὅρος Τιπούκειτος νὰ προῆλθεν ἐκ μιμήσεως τοῦ ὅρου Κειτούκειτος. Καὶ τοῦτο διότι: α) εἶναι ἀπίθανον ὁ συγγραφεὺς τοῦ Τιπουκείου νὰ ἔδωκεν ὡς τίτλον τῆς συλλογῆς του, ἔργου σοβαροῦ καὶ σπουδαίου, ὅρον παρηχοῦντα τὸ ἀστεῖον παρωνύμιον τοῦ σχολαστικοῦ νομικοῦ τῶν Δειπνοσοφιστῶν· β) ὁ Κειτούκειτος ἦτο περιπαικτικὸν παρωνύμιον προσώπου, ἐνῶ ὁ Τιπούκειτος ἦτο σύνθεσις λέξεων πού δὲν εἶχον σχέσιν μὲ τὸ πρόσωπον ἀλλὰ μὲ τὸ ἔργον τοῦ συγγραφέως, ὁ ὁποῖος βεβαίως δὲν ἐσκόπησε νὰ περιπαίξῃ τὸ σοβαρόν του αὐτὸ ἔργον· γ) οἱ ἀγνοοῦντες τὸν Κειτούκειτον τῶν Δειπνοσοφιστῶν ἦτο ἀδύνατον νὰ κατανοήσουν τὴν σημασίαν τοῦ βυζαντινοῦ Τιπουκείου· καί, τέλος, δ) οὐδαμῶς ἀποδεικνύεται, ὅτι τὸ παρωνύμιον Κειτούκειτος ἐπέζησε τῶν Δει-

20. Οὕτως ὁ J. Assemanius, Bibliotheca Juris Orientalis canonici et civili, II (Roma, 1762) σσ. 502 ἐπ., ὡς καὶ οἱ λοιποὶ ὑπὸ τοῦ Noailles, ἔ.ἀ., σσ. 189 ἐπ. σημειούμενοι.

21. Κ. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur (2α ἐκδ., 1897) σ. 607 (καὶ ἐλληνικὴ μετάφρασις Γ. Σωτηριάδου, II, 1900, σ. 397 ἐπ.). Ὡς πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Κ. Krumbacher βλ. καὶ τὴν μαρτυρίαν τοῦ M. Treu, ἔ.ἀ. σ. 103.

πνοσοφιστῶν ἐπὶ ἐννέα αἰῶνας, μέχρις οὗ ἀναβιώσει ὡς Τιπούκειτος κατὰ τὸ τέλος τοῦ 11ου αἰῶνος²².

Σοφὸς ὁ Ἀδόλφος Berger, σοφὰ προέβαλεν ἐπιχειρήματα κατὰ τῆς γνώμης, ὅτι οἱ ὅροι Κεϊτούκειτος καὶ Τιπούκειτος συνδέονται πρὸς ἀλλήλους!

Ἀλλὰ καὶ πάλιν ὁ ἀνταντίλογος δὲν εἶναι ἀδύνατος!

Διότι, πράγματι, διὰ ν' ἀκολουθήσωμεν τὴν σειρὰν τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Α. Berger, τὸν ὅρον Τιπούκειτος δὲν ἔδωκεν ὁ συγγραφεὺς τοῦ Πατζῆς, ἀλλ' ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Berger ὀρθῶς ὑπεστήριξε, κάποιος ἀντιγραφεὺς, ὡς τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὴν παραβολὴν τῶν δύο χειρογράφων τοῦ τέλους τοῦ 11ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 12ου αἰῶνος, τὰ ὁποῖα ἐξέδωσε κατὰ τὸ 1893 ὁ Μ. Treu καὶ τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν εἰς τὸν ἔλεγχον τῆς μαθήσεως τοῦ σπουδάζοντος νομικοῦ, ὅπως ἐσημειώθη προηγουμένως²³. Τίποτε δὲν ἀποκλείει, ὁ ἄγνωστος αὐτὸς ἀντιγραφεὺς νὰ ἦτο εὐπαίδευτος καὶ νὰ ἐγνώριζε τοὺς Δειπνοσοφιστάς καὶ τὸ παρωνύμιον τοῦ Κεϊτουκείου, τὸ ὁποῖον καὶ νὰ ἐχρησιμοποίησε διὰ τὴν σύνθεσιν τῆς λέξεως Τιπούκειτος, ἐμπνευσθεὶς ἀπὸ τὴν συνάφειαν τῆς ἐννοίας τῶν λέξεων «κεῖται, κεῖται» (διὰ τὸν Κεϊτούκειτον) καὶ «τί, ποῦ, κεῖται» (διὰ τὸν Τιπούκειτον). Δὲν πρέπει δὲ νὰ λησμονῶμεν, ὅτι ὁ ἀντιγραφεὺς αὐτὸς ἔζησε κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα, ὅταν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐσημειοῦτο ἡ ἀνάστασις τῆς σπουδῆς τῶν κλασσικῶν γραμμάτων. Καὶ πρὸ πάντων δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι κατὰ τὸν αἰῶνα αὐτὸν εἶχεν ἐκानδρουθῇ τὸ πανεπιστήμιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως (ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου, κατὰ τὸ 1045) εἰς τὸ ὁποῖον εἶχον διδάξει ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, ὁ Ἰωάννης Ξιφιλῆνος, ὁ Ἰωάννης Μαυρόπους, ὁ Κωνσταντῖνος Λειχοῦδης καὶ πλῆθος ἄλλων ἐμπνευσμένων σοφῶν καὶ ἐραστῶν τῶν ἐλληνικῶν κλασσικῶν γραμμάτων²⁴. Ἡ δ' ἀπόστασις τῶν

22. A d. Berger, ἑ.ἀ. (ἐν «Bullettino κλπ.») ἰδίως σ. 285.

23. Βλ. ἀνωτ. σημ. 9 καὶ 10.

24. Ἡ βιβλιογραφία περὶ τῆς πνευματικῆς ἀνθήσεως εἰς Κωνσταντινούπολιν κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα εἶναι πλουσία. Βλ. λ.χ. F r. F u c h s, Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter (Byzantinisches Archiv, VIII, 1926), J. M. H u s s e y, Church and Learning in the Byzantine Empire, 867 - 1185 (Oxford, 1937) καὶ The Byzantine Empire in the Eleventh Century κλπ., εἰς «Transactions of the Royal Historical Society», 4th Series, 32(1950) σσ. 71 ἐπ. Πρβλ. καὶ Κ. Μ π ό ν η, Ἰωάννης Ξιφιλῆνος κλπ. (1937) σσ. 18 καὶ 43 ἐπ., ὡς καὶ L o t h a r M ü l l e r, ἑ.ἀ. σ. 6. Βλ. ἐπίσης L. B r é h i e r, Le Monde Byzantin, III, La Civilisation Byzantine (Paris, 1950) σσ. 470 ἐπ., ἰδίως δὲ καὶ Δ. Ζ α κ υ θ η ν ο ὤ, Βυζαντινὴ Ἱστορία, 324 - 1071 (Ἀθῆναι, 1972) σσ. 511 ἐπ., ὅπου καὶ ἄλλή βιβλιογραφία. Νῦν βλ. καὶ τὸν ὀγκώδη τόμον Travaux et Mémoires, 6, Recherches sur le XIe siècle (Centre de Recherche d' Histoire et Civilisation de Byzance, Paris, 1976), ὅπου πολλὰ εἰδικὰ μελέται, ἐξ ὧν βλ. ἰδίως Ν. Ο ἰ κ ο ν ο μ ἰ δ έ s, L'évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin

έννέα αιώνων ή οποία χωρίζει τόν Κειτούκειτον τοῦ Ἀθηναίου ἀπό τόν βυζαντινόν Τιπούκειτον ὅχι μόνον δέν ἦτο μακρά, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Α. Berger, ἀλλά κατὰ πᾶσαν περίπτωσιν ἦτο μικροτέρα τῶν δεκατεσσάρων αἰώνων οἱ ὅποιοι χωρίζουν τόν Κειτούκειτον τοῦ Ἀθηναίου ἀπό τήν μνείαν αὐτοῦ ὑπό τοῦ Κουϊακίου εἰς τήν Δύσιν. Διότι, πράγματι, εἶναι δύσκολον νά συμφωνήσωμεν μέ τόν Berger ὑποστηρίζοντα, ὅτι ἦτο ἀδύνατον ὁ Κειτούκειτος ν' ἀνεβίωσε μετὰ έννέα αἰῶνας ὡς Τιπούκειτος. Ἡ ἀνάμνησις τοῦ Κειτουκείου εἶχεν ἐπιβιώσει μετὰ δεκατέσσαρας αἰῶνας εἰς τόν Κουϊάκιον, εἰς τήν δυτικήν Εὐρώπην. Διατί νά μὴν εἶχε ἐπιβιώσει μετὰ έννέα αἰῶνας καί εἰς τήν Κωνσταντινούπολιν, εἰς περίοδον ἀκμῆς τῆς σπουδῆς τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων; Τοῦτο δέ τόσον μᾶλλον, ὅσον τοὺς Δειπνοσοφιστάς ἐγνώρισαν καί ὁ Στέφανος Βυζάντιος (6ος αἶων) καί ὁ Κωνσταντῖνος Ζ' Πορφυρογέννητος (10ος αἶων) καί ὁ Σουΐδας (Σουΐδα, πιθανῶς 10ος αἶων), ὅπως τοῦτο ἀναφέρεται εἰς τὰ νεωτέρας τῶν Δειπνοσοφιστῶν ἐκδόσεις²⁵.

Βεβαίως, πάντα ταῦτα εἶναι ὑποθέσεις καί στηρίζονται εἰς ἐπιχειρήματα στερούμενα πλήρους ἀποδείξεως. Ἀλλά μήπως καί ἡ ἀντίθετος γνώμη δέν εἶναι ἀπλή ὑπόθεσις στηριζομένη εἰς ἐπιχειρήματα ἀναπόδεικτα;

Εἰς κάθε ἱστορικὴν ἀναζήτησιν, ὅταν σκεπάζεθαι σαφῶν ἀποδείξεων, εἶναι ἀναπόφευκτον νά καταφεύγωμεν εἰς ὑποθέσεις στηριζομένας εἰς ἀπλᾶς ἐνδείξεις. Τοῦτο δέ κατ' ἀνάγκην πρέπει νά συμβῇ καί εἰς τὸ πρόβλημα τοῦ ὁποῖου μᾶς ἀπασχόλησε.

Εἰς τὸ πρόβλημα αὐτό, τὸ πρόβλημα δηλαδή τῆς ἐνδεχομένης προελεύσεως τοῦ βυζαντινοῦ ὅρου «Τιπούκειτος» ἀπὸ τόν «Κειτούκειτον» τῶν Δειπνοσοφιστῶν, αἱ ἐνδείξεις εἶναι, κατὰ τήν γνώμην μου, θετικαί διὰ μίαν τοιαύτην προέλευσιν.

au XIe siècle, 1025 - 1118 (σσ. 125 - 152), W. Conus - Wolska, Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque (σσ. 223 - 243), ὡς καί ἄλλας ἐνδιαφερούσας μελέτας τῆς H. Ahrweiler (σσ. 94 - 124), τοῦ R. Brownig (σσ. 219 - 222), τοῦ J. Lefort (σσ. 265 - 303), τοῦ J. Guillard (σσ. 305 - 324), τοῦ J. Grosdidier de Matons (σσ. 325 - 349) κλπ. Τὸ κείμενον τῆς Νεαρᾶς τοῦ Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου ἐδημοσιεύθη ἐκ τῆς ἐκδόσεως Ἰ. Α. Βαλαωρίτου εἰς Ἰ. καί II. Ζέπου, Jus Graecoromanum, τόμ. Α' (1931) σσ. 618 ἐπ. (ἐνθα καί μνεία τῶν παλαιότερων ἐκδόσεων), εἶτα δέ μετὰ πλουσίων ἐρμηνευτικῶν σχολίων ὑπὸ Α. Salac, Novella Constitutio saec. XI Medii κλπ. (Πράγα, 1954, ἐκδ. Τσεχοσλοβακικῆς Ἀκαδημίας). Ἐπὶ τῆς Νεαρᾶς ταύτης (ἔ. 1044 ἢ 1045) βλ. W. Conus - Wolska, ἔ.ἀ., πρβλ. δέ καί II. Ζέπου, Περὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Διδασκάλου τοῦ Δικαίου, «Ἐφημερίς Ἑλλήνων Νομικῶν», 41 (1974) σσ. 337 - 341 καί «Ἐπίσημοι Λόγοι κατὰ τὸ ἔτος 1973-1974» (ἐκδ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1977) σσ. 245-253.

25. Βλ. λ.χ. Ch. B. Gulick, ἐκδ. Δειπνοσοφιστῶν, ἔ.ἀ., I (1961) σ. LVII.

Κατ' ἰσχυράν ὑπόθεσιν ὁ βυζαντινὸς Τιπούκειτος ὄντως ἐπλάσθη καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Κειτουκείου τῶν Δειπνοσοφιστῶν. Τόσον δὲ τὸ ἡχητικὸν ὅσον καὶ τὸ ἐννοιολογικὸν συναίσθημα ἐπιβάλλει νὰ δεχθῶμεν τὴν συνάρτησιν τῶν λέξεων «κεῖται, οὐ κεῖται» καὶ «τί, πεῦ, κεῖται», ἐκ τῆς συνθέσεως τῶν ὁποίων προέκυψαν ἀντιστοίχως καὶ ὁ Κειτούκειτος καὶ ὁ Τιπούκειτος. Καὶ ὑπὸ τὴν ἔποψιν αὐτὴν τολμῶ ἐν τέλει νὰ συμφωνήσω πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Γεωργίου Σ. Μαριδάκη, ἐνισχύων τὴν σοφίαν του μὲ ὅσα ἐσημείωσα καὶ ἀφιερώνων εἰς αὐτὸν ὅσα ἐπραγματεύθην μὲ εἰλικρινῇ ἀγάπην καὶ βαθύτατον σεβασμόν, διὰ τὴν διὰ βίου πολύτιμον συμβολὴν του εἰς τὴν ἀνερεύνησιν τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ τοῦ νεωτέρου ἐλληνικοῦ δικαίου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ZAKON SUDNYJ LJUDEM

(ΝΟΜΟΣ ΔΙΑ ΝΑ ΔΙΚΑΖΩΝΤΑΙ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ)

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟΝ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Πολλά ὀφείλονται εὐχαριστίαι πρὸς τὸν κ. Γεώργιον Γκρινιάτσον, συνεργάτην τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου (τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), διὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐπιχειρηθεῖσαν καὶ κατωτέρω δημοσιευομένην ἐλληνικὴν μετάφρασιν τοῦ παλαιοσλαβικοῦ ἢ ἀρχαιοβουλγαρικοῦ κειμένου τῆς νομοθετικῆς συλλογῆς Zakon Sudnyj Ljudem, ἥτοι «Νόμος διὰ νὰ δικάζωνται οἱ ἄνθρωποι», ὡς καὶ πρὸς τὸν κ. Δ. Μαρίτσαν ὅστις μετὰ πολλῆς προθυμίας ἐπέφερεν οὐσιώδεις διορθώσεις καὶ προσθήκας εἰς τὸ μεταφρασθὲν κείμενον. Ἡ συλλογὴ αὕτη (ἐφεξῆς ZSL) εἶναι τὸ ἀρχαιότερον νομοθετικὸν κείμενον τῆς βουλγαρικῆς καὶ γενικώτερον τῆς σλαβικῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου, ἀναγόμενον εἰς τὸ τέλος τοῦ 9ου αἰῶνος, εἰς τοὺς χρόνους δηλαδή τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν βουλγάρων. Ἐκ τῶν πηγῶν δὲ τὰς ὁποίας ἐκρησμοποίησεν ὁ συντάκτης τῆς καὶ ἐκ τοῦ περιεχομένου τῶν διατάξεων τῆς καταφαίνεται, ὅτι καὶ ἡ συλλογὴ αὕτη, ὅπως καὶ κατὰ ἀρχαιοβουλγαρικὰ ἢ παλαιοσλαβικὰ ἔγγραφα μνημεῖα, ἀποτελεῖ μαρτύριον καὶ ἀπόδειξιν τῆς ἀνὰ τὸν σλαβικὸν κόσμον πρώιμου βυζαντινῆς ἐπιδράσεως καὶ ἀκτινοβολίας.

I

Τὰ εἰς τὸν τόπον, τὸν χρόνον καὶ τὸν συντάκτην τοῦ ZSL ἀναγόμενα προβλήματα δὲν ἔχουν εὖρει, ἀκόμη καὶ σήμερον, τὴν ὀριστικὴν τῶν λύσιν.

Κρατοῦσα μὲν οὕτω εἶναι ἡ λεγομένη «βουλγαρικὴ» θεωρία, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ZSL συνετάχθη ὑπὸ ἀνδρῶν τῆς αὐλῆς τοῦ τσάρου τῆς Βουλγαρίας Βόριδος, κατὰ τὰ ἔτη 866-868, ἥτοι ἀμέσως μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμόν τῶν Βουλγάρων (864). Τὴν θεωρίαν ταύτην ὑποστηρίζουν οἱ περισσότεροι τῶν νεωτέρων, Βουλγάρων ἰδίως, συγγραφέων, ἐνῶ ἄλλοι παλαιότεροι ὑπεστήριζαν, ὅτι ὁ ZSL συνετάχθη μὲν ἐπίσης εἰς Βουλγαρίαν, ἀλλ' ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ τσάρου Συμεὼν (893-927).

Κατ' ἄλλην θεωρίαν, τὴν λεγομένην «μακεδονικὴν», ὑποστηριζομένην κυρίως ὑπὸ τινων γιουγκοσλάβων συγγραφέων, ὁ ZSL συνετάχθη ἐνωρίτερον, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 830-840, εἰς τὴν «ἀρχοντίαν» τοῦ Στρυμόνος, εἰς τὴν Μακεδονίαν, συντάκτης τῆς δ' ὑπῆρξεν ὁ Μεθόδιος.

Τέλος, κατὰ τρίτην θεωρίαν, τὴν λεγομένην «μοραβικήν», ὑποστηριζομένην ἰδίως ὑπὸ τσέχων ἀλλὰ καὶ ἄλλων συγγραφέων, ὁ ZSL συνετάχθη εἰς τὴν Μεγάλην Μοραβίαν ὑπὸ τοῦ Κυρίλλου ἢ καὶ τοῦ Μεθοδίου. Ὡς παραλλαγαὶ δὲ τῆς θεωρίας ταύτης δύνανται νὰ χαρακτηρισθοῦν τόσον ἡ γνώμη, ὅτι ὁ ZSL συνετάχθη ὑπὸ τῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου εἰς τὴν Μεγάλην Μοραβίαν ἢ τὴν Παννονίαν, ὅσον καὶ ἡ γνώμη, ὅτι ὁ κῶδιξ αὐτὸς συνετάχθη ὑπὸ τοῦ Μεθοδίου εἰς τὴν Μεγάλην Μοραβίαν ἤδη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 863-866.

Ἐνώπιον τῆς ποικιλίας τῶν θεωριῶν καὶ γνωμῶν αὐτῶν δύσκολον εἶναι ν' ἀποφανθῇ τις μετὰ βεβαιότητος περὶ τοῦ τόπου, τοῦ χρόνου καὶ τοῦ συντάκτου τοῦ ZSL. Ἴσως ὅμως δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ μὲ ἰσχυρὰν πιθανολόγησιν, ὅτι καὶ ἂν ἀκόμη ὁ ZSL εἶχε συνταχθῇ εἰς Βουλγαρίαν, ὅπερ μᾶλλον ἀπίθανον, ὁ κῶδιξ αὐτὸς πάντως προήρχετο ἀπὸ τὸν κύκλον δράσεως τῆς ἀνὰ τὸν κόσμον τῶν σλάβων μεγάλης ἀποστολῆς τοῦ Κυρίλλου καὶ τοῦ Μεθοδίου, μάλιστα δὲ τοῦ Μεθοδίου, τοῦ ὁποίου εἶναι γνωστὰ καὶ ἄλλα πολιτιστικά, ἐκκλησιαστικά ἢ νομοκανονικά ἔργα τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 9ου αἰῶνος. Καὶ ὑπὸ τὴν ἐπὶ αὐτὴν, ἐκάστη τῶν σημειωθεισῶν θεωριῶν ἢ γνωμῶν ἐνέχει ποσοστὴν ἀληθείαν ὅσον ἀφορᾷ τὰ δυσεπίλυτα προβλήματα τοῦ τόπου, τοῦ χρόνου καὶ τοῦ συντάκτου τοῦ ZSL. Κῶδιξ ἀρχαιοβουλγαρικὸς ἢ παλαιοσλαβικὸς, συνταχθεὶς πιθανότατα εἰς Μοραβίαν κατὰ τὰ ἔτη 863-866 ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Μεθοδίου καὶ εἰσαχθεὶς εἰς τὴν Βουλγαρίαν ὑπὸ μαθητῶν του, ὁ ZSL εἶναι κατὰ πᾶσαν περίπτωσιν κείμενον σημαντικὸν καὶ διὰ τὸν τόπον καὶ τὸν χρόνον τῆς συντάξεώς του, ἐπίσης δὲ καὶ διὰ τὰς πηγὰς καὶ τὸ περιεχόμενον του.

II

Αἱ πηγαὶ ἐκ τῶν ὁποίων ἦντλησεν ὁ συντάκτης τοῦ ZSL εἶναι σαφῶς βυζαντιναί. Εἰδικώτερον δ' ἡ Ἐκλογὴ τῶν Ἰσαύρων ὑπῆρξε τὸ κείμενον, τοῦ ὁποίου αἱ διατάξεις εἴτε μετεφράσθησαν πιστῶς εἴτε διετυπώθησαν κατ' ἐλευθέραν παράφρασιν, εἴτε τέλος διεμορφώθησαν μέ τινας παραλλαγὰς, ἀφορώσας εἰς τὸ εἶδος τῆς ἀπειλουμένης διὰ τὰ συγκεκριμένα ἀδικήματα ποινῆς ἢ τὴν ἀποδεικτικὴν διαδικασίαν κ. ἄ. Ὁ ZSL εἶναι οὕτω κατ' οὐσίαν ἀπλὴ ἀπόδοσις εἰς τὴν παλαιοσλαβικὴν γλῶσσαν ὠρισμένων διατάξεων τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων, ὥς τοῦτο ἔχει πλέον ἐπισημανθῇ ὑπὸ τῆς νεωτέρας καὶ τῆς συγχρόνου κριτικῆς ἀναλύσεως τῶν καθ' ἕκαστον κεφαλαίων του. Ὁ συντάκτης τοῦ ZSL εἶχε χρησιμοποίησει τὸ εὐσύνοπτον κείμενον τῆς Ἰσαυρικῆς Ἐκλογῆς, εἰς χρόνον κατὰ τὸν ὁποῖον ἡ ἀκτινοβολία τῆς τελευταίας ταύτης ἦτο κατ' ἐξοχὴν ἀκμαία ἀνὰ τὸν σλαβικὸν κόσμον, εἰς τὸ Βυζάντιον δὲ δὲν εἶχεν εἰσέτι ἐπισκιασθῇ ἀπὸ τὴν ἀνατρέψασαν αὐτὴν νομοθεσίαν τῶν Μακεδόνων. Ἡ Ἐκλογὴ τῶν Ἰσαύρων ὑπῆρξεν οὕτω ἡ σχεδὸν ἀποκλειστικὴ πηγή, ἐκ τῆς ὁποίας ἦντλησεν ὁ συντά-

κτης τοῦ ZSL διὰ τὴν διατύπωσιν τῶν διατάξεων του. Εἶναι δὲ γνωστὴ ἡ ἔνδοξος τύχη ἡ ὁποία εἶχεν ἐπιφυλαχθῇ εἰς τὴν Ἑκλογὴν τῶν Ἰσαύρων ἀνὰ τὸν σλαβικὸν κόσμον, ἐπὶ αἰῶνας μακροὺς μετὰ τὴν ἔκδοσίν της.

Ἐν τούτοις, εἰς ταῦτα ἀντιτίθεται ἡ λεγομένη «βουλγαρικὴ» θεωρία, ἡ ὁποία ἄλλα ὑποστηρίζει καὶ εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὰς πηγὰς ἐξ ὧν ἦντλησεν ὁ συντάκτης τοῦ ZSL.

Κατὰ τὴν βουλγαρικὴν θεωρίαν, ὑποστηρίζουσιν τὴν σύνταξιν τοῦ κώδικος εἰς Βουλγαρίαν, πολλαὶ μὲν διατάξεις αὐτοῦ προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἑκλογὴν τῶν Ἰσαύρων, ὑπάρχουν ὅμως καὶ μερικαί, ἀποπνέουσιν τὸ γράμμα ἢ τουλάχιστον τὸ πνεῦμα τῶν Responsa τοῦ πάπα Νικολάου Α' πρὸς τοὺς Βουλγάρους. Ὡς γνωστὸν, κατὰ τὸ ἔτος 866, ὁ βούλγαρος τσάρος Βόρις, ἐπιδιώκων τὸ αὐτοκέφαλον τῆς βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας πρὶν ἢ αὕτη ὑπαχθῇ ὀριστικῶς ὑπὸ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἶχε στραφῇ πρὸς τὸν πάπαν τῆς Ρώμης, εἰς τὸν ὁποῖον εἶχεν ὑποβάλει καὶ τινὰ ἐρωτήματα, ἰδίως θρησκευτικῆς φύσεως. Ὁ πάπας δ' ἀπέστειλεν εἰς αὐτὸν τὰ Responsa Nicolai Papae I ad Consulta Bulgarorum, εἰς τὸ κείμενον τῶν ὁποίων ἡ νεωτέρα «βουλγαρικὴ» θεωρία ἀνεγνώρισε στενὴν τὴν συνάφειαν διατάξεων τινῶν τοῦ ZSL.

Ἡ σύγχρονος ὅμως κριτικὴ ἐπανεξέτασις τοῦ ὅλου θέματος ἀπέδειξεν, ὅτι ἡ ὑπὸ τῆς βουλγαρικῆς θεωρίας ὑποστηριζομένη συνάφεια τοῦ ZSL πρὸς τὰ Responsa τελικῶς διαφαίνεται εἰς ἐλαχίστας μόνον διατάξεις τοῦ ZSL, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτάς, τὰ εἰς τὰ Responsa ὀριζόμενα ἀπαντῶνται καὶ εἰς τὴν Ἑκλογὴν, εἰς τρόπον, ὥστε ὡς ἀποδεδειγμένη δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ ἀναγωγὴ ὅλων τῶν διατάξεων τοῦ ZSL εἰς τὸ κείμενον τῆς Ἑκλογῆς. Τῆς Ἑκλογῆς τῶν Ἰσαύρων, τῆς ὁποίας, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐσημειώθη, ἡ ἀκτινοβολία ἦτο ἀκμαία ἀνὰ τὸν κόσμον τῶν σλάβων κατὰ τὸν κρίσιμον χρόνον τῆς συντάξεως τοῦ ZSL. Καὶ τῆς ὁποίας βραδύτερον ἐγένετο μὲν καὶ παλαιοσλαβικὴ μετάφρασις, ἡ γνωστὴ ὡς «σλαβικὴ Ἑκλογή», συνταχθεῖσα ὅμως, ὡς ἔχει ἤδη ἀποδειχθῇ, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κειμένου τῆς Ecloga privata καὶ χωνευθεῖσα εἰς ἰδιαίτερον κεφάλαιον τῆς ρωσικῆς νομοκανονικῆς συλλογῆς Kormčaja Kniga, ἡ ὁποία εἶχε μὲν γραφῇ κατὰ τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰῶνος, ἀλλ' εἶχεν ἐκτυπωθῇ τὸ πρῶτον κατὰ τὸ 1653 εἰς Μόσχαν.

III

Τὸ περιεχόμενον τῶν διατάξεων τοῦ ZSL, συγκρινόμενον πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν διατάξεων τῆς Ἑκλογῆς τῶν Ἰσαύρων, παρίσταται ὡς πενιχρὸν καὶ ἀτελές. Τὸ γεγονὸς δ' αὐτὸ ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ ZSL ἔσχυσε μὲν πιθανώτατα ὡς κείμενον νομοθετικόν, ἀλλὰ συμπληρούμενον καὶ ὑπὸ ἄλλων νομοκανονικῶν διατάξεων

ὡς καὶ τῶν διατάξεων τῆς Ἐκλογῆς, αἱ ὁποῖαι διετηρήθησαν ὡς ἐθιμικὸν δίκαιον τόσον εἰς τὴν Βουλγαρίαν ὅσον καὶ εἰς τὴν Ρωσσίαν, ὅπου, ὡς ἐσημειώθη, ἐχωνεύθησαν εἰς τὴν Kormčaja Kniga, ἀλλ' ἀκόμη, πιθανῶς, καὶ εἰς τὴν Ruskaja Pravda τῶν μέσων τοῦ 17ου αἰῶνος.

Αἱ διατάξεις τοῦ ZSL δὲν περιεσώθησαν ὑπὸ τὴν ἀρχικὴν μορφήν τῆς συντάξεώς των, ἀλλ' ἔχουν διασωθῇ εἰς ποικίλα ἀντίγραφα, εὕρισκόμενα εἰς ρωσικὰς βιβλιοθήκας ἢ μουσεῖα. Τὰ ἀντίγραφα αὐτὰ κατατάσσονται εἰς δύο κατηγορίας, ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν λεγομένην «σύντομον», ἀφ' ἑτέρου δ' εἰς τὴν λεγομένην «ἐκτενῆ» διατύπωσιν τοῦ κειμένου τοῦ κώδικος. Ἐξ αὐτῶν, τὰ ἀντίγραφα τῆς «συντόμου» διατυπώσεως εἶναι τὰ ἀρχαιότερα καὶ ἐγγύτερα τοῦ ἀπολεσθέντος ἀρχικοῦ χειρογράφου, μεταγενέστερα δ' εἶναι τὰ ἀντίγραφα τῆς «ἐκτενοῦς» διατυπώσεως, περιχούσης σχόλια ἢ καὶ συμπληρώσεις τῆς «συντόμου» διατυπώσεως, γενόμενα ὑπὸ μεταγενεστέρων ἐρμηνευτῶν, συμπλητῶν ἢ ἀντιγραφῶν.

Εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν μετάφρασιν ἔχει ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ ὑπὸ τοῦ V. Ganev (Zakon Sudnyj Ljudem κλπ., Σόφια 1909) εἰς σύγχρονον βουλγαρικὴν γλῶσσαν δημοσιευθεῖσα «σύντομος» διατύπωσις τοῦ ZSL, περιλαμβάνουσα ἐν ὅλῳ 32 διατάξεις. Εἰς τὰς διατάξεις δ' αὐτὰς εἰκονίζεται τὸ ἐνδιαφέρον μὲν, ἀλλ' ἄλλως πενιχρὸν καὶ ἀτελὲς περιεχόμενον τοῦ ZSL.

Τὸ περιεχόμενον οὗτω τῶν διατάξεων τοῦ ZSL ἀφορᾷ κυρίως μὲν εἰς θέματα ποινικοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ δικονομίας καὶ ἀστικοῦ δικαίου, μίαν δὲ φοράν καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς διανομῆς πολεμικῶν λαφύρων. Ὁ δ' ἀναγνώστης τῶν διατάξεων αὐτῶν εὐχερῶς δύναται νὰ ταυτίσῃ τὸ περιεχόμενόν των πρὸς ἀντιστοίχους διατάξεις τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων. Ἐν τούτοις ὁ ZSL συχνὰ ἀντικαθιστᾷ τὰς αὐστηράς ποινὰς ἢ κυρώσεις τῆς Ἐκλογῆς δι' ἄλλων ἡπιωτέρων, πιθανῶς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ὀρησκευτικῶν ἢ ἐκκλησιαστικῶν ἀντιλήψεων. Καὶ τὸ πενιχρὸν καὶ ἀτελὲς τῶν βυζαντινῆς προελεύσεως διατάξεων του δύναται νὰ ἐξηγηθῇ μόνον ἐὰν γίνῃ δεκτόν, ὅτι ὁ ZSL ἴσχυσε μὲν πιθανῶς εἰς τὴν Βουλγαρίαν ὡς νομοθετικὸν κείμενον, ἀλλ', ὡς ἐσημειώθη, συμπληρούμενον ὑπὸ τῶν ἄλλων νομοκανονικῶν πηγῶν καὶ τῆς κατ' ἐθιμον ἰσχύος τῶν ἐκτενεστέρων διατάξεων τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων. Ὑπὸ τὴν ἐποψιν δ' αὐτὴν πρέπει νὰ ἐκτιμηθῇ ἡ μεγάλη του σημασία διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου τοῦ βουλγαρικοῦ καὶ τῶν ἄλλων σλαβικῶν λαῶν, τὴν βαθέως ἐπηρεασμένην ἱστορίαν αὐτὴν ἀπὸ τὴν ἀκτινοβολίαν τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου.

Βιβλιογραφία : Ἡ σχετικὴ πρὸς τὸν ZSL βιβλιογραφία εἶναι πλουσία, δημοσιευμένη ἰδίως εἰς τὴν βουλγαρικὴν, τὴν ρωσικὴν ἢ καὶ εἰς ἄλλην σλαβικὴν γλῶσσαν. Εἰς τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσαν ἀξία σημειώσεως εἶναι ἡ μετάφρασις τῆς

μελέτης τοῦ Σ. Τρόϊτσκυ, Διὰ ποῖον, πότε καὶ ποῦ συνέταξεν ὁ Ἅγιος Μεθόδιος τὸν «Νόμον διὰ τὴν Δίκασιν τῶν Ἀνθρώπων» (μετάφρ. Τ. Κώστις, εἰς τὴν «Ἐκκλησίαν», τόμ. 43, 1966, σσ. 412-417), ὡς καὶ αἱ πολλαὶ μελέται ἐν σχέσει πρὸς τὸν Κύριλλον καὶ τὸν Μεθόδιον, ἐξ ὧν λ.χ. βλ. Κ. Μπόνη, Οἱ Ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος, οἱ τῶν Σλάβων Ἀπόστολοι, καὶ ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης (Ἀθῆναι, 1969), Ἰω. Καραγιαννοπούλου, Τὸ ἱστορικὸν πλαίσιον τοῦ ἔργου τῶν ἀποστόλων τῶν Σλάβων, ἐν «Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἐόρτιος», α' (Θεσσαλονίκη, 1966, σσ. 139-152), Α. Ν. Ταχιάου, Ἡ ἐθνικότης Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου κατὰ τὰς σλαβικὰς ἱστορικὰς πηγὰς καὶ μαρτυρίας, αὐτόθι β' (1968, σσ. 83-132, αὐτόθι δὲ σσ. 161-175 καὶ μελέτη τοῦ J. Vasica, γαλλιστί, περὶ τοῦ νομοθετικοῦ ἔργου τῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου). Ἀξίαι σημειώσεως εἶναι ἐπίσης καὶ ἄλλαι μελέται ἐπὶ τοῦ δικαίου τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων καὶ τῆς ἀκτινοβολίας της εἰς τὸν σλαβικὸν κόσμον, μελέται ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ ἢ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου κλπ. Ὅλως ἰδιαίτερος ὅμως ἀξία σημειώσεως εἶναι ἡ πρόσφατος μελέτη τοῦ Χαραλ. Κ. Παπαστάθη, Τὸ Νομοθετικὸν Ἔργον τῆς Κυριλλομεθοδιανῆς Ἱεραποστολῆς ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ (Θεσσαλονίκη, 1978), εἰς τὴν ὁποίαν ὁ ZSL συγκρίνεται πρὸς τὴν λεγομένην Ἀνώνυμον Ὀμιλίαν καὶ τὸν Νομοκάνονα τοῦ Μεθοδίου, ἀναλύονται δὲ λεπτομερῶς τὰ προβλήματα τοῦ τόπου, τοῦ χρόνου, τοῦ συντάκτου, τῶν πηγῶν καὶ τοῦ περιεχομένου του. Εἰς τὴν μελέτην ταύτην σημειοῦται καὶ ὅλη ἡ μέχρι τοῦ 1978 συναφὴς πρὸς τὸν ZSL διεθνὴς, καὶ δὴ σλαβικὴ, βιβλιογραφία, ἐξ ἧς ἰδιαίτερος σημαντικὴ εἶναι ἡ σημειουμένη νεωτέρα ἔκδοσις τοῦ ZSL ὑπὸ τῶν N. Tichomirov καὶ L. Milov (Μόσχα, 1961), ὡς καὶ αἱ μελέται τῶν ὑποστηρίζοντων α) τὴν «βουλγαρικὴν» θεωρίαν R. Hubé, K. Jirecek, V. Zlatarski, M. Andreev, D. Angelov, V. Ganev κ. ἄ., β) τὴν «μακεδονικὴν» θεωρίαν S. Troickij κ. ἄ., γ) τὴν «μοραβικὴν» θεωρίαν J. Vasica, Fr. Dvornik κ. ἄ., δ) τὴν «παννονικὴν» θεωρίαν H. F. Schmid κλπ. Διὰ τὴν τύχην τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων ἀνὰ τὸν κόσμον τῶν σλάβων βλ. ἤδη C. A. Spulber, L'Éclogue des Isauriens κλπ. (Cernautzi, 1929). Ἐν γένει δὲ διὰ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου εἰς τοὺς σλάβους καὶ ρουμάνους βλ. A. I. V. Soloviev, L'influence du droit byzantin dans les pays orthodoxes, «Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche» (Roma, 1955) τόμ. 6, σελ. 599-650 (ιδίως 606 ἐπ.) καὶ γερμανιστὶ Der Einfluss des Byzantinischen Rechts auf die Völker Osteuropas, «Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte» (Rom. Abt.), τόμ. 76, 1959, σσ. 432-479 (ιδίως 437 ἐπ.).

ΠΑΝ. Ι. ΖΕΠΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΔΙΑ ΝΑ ΔΙΚΑΖΩΝΤΑΙ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ

(Μετάφρασις Γεωργίου Γκρινιάτσου)

Κεφάλαιον I

Πρὸ οἵασδήποτε ἐτέρας δικαιοσύνης ἀξίζει νὰ ὁμιλοῦμεν περὶ τῆς θείας δικαιοσύνης. Διὰ τοῦτο ὁ ἅγιος Κωνσταντῖνος, ἀφοῦ ἔγραψε τὸν πρῶτον νόμον, παρέδωσε τοῦτον, εἰπὼν οὕτω: "Ἐκαστον χωρίον, εἰς τὸ ὁποῖον τελοῦνται εἰδωλολατρικαὶ τελεταὶ καὶ ἐξορκισμοὶ νὰ ἀφιερωθῇ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ μεθ' ἀπασῶν τῶν περιουσιῶν αὐτοῦ. Ἐὰν εἰς τὸ χωρίον τοῦτο ὑπάρχουν ἄρχοντες (δυνατοὶ) καὶ οὗτοι τελοῦν τὰς αὐτὰς τελετὰς καὶ ἐξορκισμούς, οὗτοι νὰ πωληθοῦν ὁμοῦ μεθ' ἀπάσης τῆς περιουσίας αὐτῶν, τὸ δὲ τίμημα νὰ διανεμηται εἰς τοὺς πτωχοὺς.

Κεφάλαιον II

Εἰς ἀπάσας τὰς διενέξεις, κατηγορίας ἢ καταγγελίας ἀρμόζει εἰς τὸν ἡγεμόνα καὶ εἰς τοὺς δικαστὰς νὰ μὴ δικάζωνται ἄνευ πολλῶν μαρτύρων. Ἀλλὰ νὰ λέγουν εἰς τοὺς διαδίκους, τοὺς μηνυτὰς καὶ τοὺς καταγγέλλοντας, ἐὰν δὲν προσκομίζετε μαρτυρίας, ὡς προστάζει ὁ θεῖος νόμος, ἀναμείνατε νὰ ὑποσκήτε τὴν αὐτὴν τιμωρίαν, τὴν ὁποίαν προετοιμάσατε διὰ τοὺς ἄλλους. Ὁ θεῖος νόμος οὕτω διατάσσει καὶ ὅστις δὲν τηρεῖ τοῦτον, κατηραμένος πᾶν εἶναι.

Κεφάλαιον III

Περὶ τῶν λαφύρων

Ὁ ἀναχωρῶν πρὸς πόλεμον κατὰ τῶν ἐχθρῶν πρέπει νὰ φυλάσσηται ἐκ παντοίων ἐμπαθῶν λόγων καὶ ἔργων, νὰ κατευθύνῃ τὴν σκέψιν αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεόν, νὰ προσεύχεται καὶ μετὰ φωτεινῆς συνειδήσεως νὰ μάχηται. Διότι βοήθεια δίδεται ἐκ τοῦ Θεοῦ εἰς τὰς φωτεινὰς καρδίας. Οὐχὶ ἐκ τῆς μείζονος δυνάμεως προσέρχεται ἡ νίκη εἰς τὸν πόλεμον, ἀλλ' ἐκ τῆς θείας ἐνισχύσεως. Ὅθεν ἐκ τοῦ Θεοῦ δίδεται ἡ νίκη. Τὸ ἕκτον μερίδιον πρέπει νὰ λαμβάνηται παρὰ τοῦ ἡγεμόνος, πᾶν δὲ ὑπόλοιπον νὰ λαμβάνηται παρὰ πάντων τῶν ἀνθρώπων, διανεμόμενον εἰς ἴσα μερίδια μεταξὺ μεγάλων καὶ μικρῶν. Εἰς τὸν ζουπᾶνον ἀρκεῖ μερίδιον ἡγεμόνος, τὸ ἕτερον δὲ μερίδιον νὰ προστίθεται εἰς τὴν μερίδα τῶν ἀνθρώπων. Ἐὰν τινες ἐξ αὐτῶν, εἴτε «κμέτοι», εἴτε ἄπλοῖ ἄνθρωποι, ἐπιδεικνύοντες θάρρος, διαπράττουν κατορθώματα καὶ ἐκδηλοῦν ἀνδρείαν, λαμβάνουν ἐκ τοῦ ἡγεμόνος ἢ τοῦ βοεβόδα κατὰ τὴν χρονικὴν αὐτὴν περίοδον ἐκ τῆς καθωρισμένης μερίδος τοῦ ἡγεμόνος. Νὰ δίδηται, ἐπειδὴ

οὕτως εἶναι κανονικὸν καὶ νὰ διανέμηται μεταξὺ αὐτῶν κατ' ἴσα μερίδια. Οἱ μετέχοντες εἰς τὸν πόλεμον νὰ λάβουν ἀλλὰ καὶ τὸ μερίδιον τῶν ὑπολοίπων νὰ παραδί-
δεται¹. Διότι οὕτως ἐλέχθη καὶ ἐγράφη καὶ παρεδόθη ὑπὸ τοῦ προφήτου Δανιήλ.

Κεφάλαιον IV

Ὅστις ἔχει ἰδίαν γυναῖκα καὶ συνευρίσκεται μετὰ δούλης, ἀποδειχθείσης ἀπρε-
ποῦς, αὕτη πρέπει νὰ πωληθῇ ὑπὸ τοῦ ἄρχοντος αὐτοῦ τοῦ τόπου πέραν τῆς χώρας
εἰς ἑτέραν χώραν, τὸ δὲ ἀντίτιμον ταύτης νὰ δοθῇ εἰς τοὺς πτωχοὺς². Ὡσαύτως
καθ' ὅμοιον τρόπον καὶ ὁ πόρνος προσήκει κατὰ τὸν θεῖον νόμον νὰ ἀποχωρισθῇ ἀπὸ
τοὺς δούλους τοῦ θεοῦ διὰ νηστείας ἑπτὰ ἐτῶν, νὰ ἴσταται κατὰ τὸν χρόνον τῆς λει-
τουργίας ἐκτὸς τοῦ ναοῦ τοῦ Θεοῦ δύο ἔτη, δύο ἔτη νὰ εἰσέρχεται εἰς τὴν ἐκκλησίαν
μέχρι τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου, κατὰ τὸ ὑπόλοιπον δὲ νὰ ἴσταται ἐκτός, νὰ ἀκούῃ τὴν
λειτουργίαν κατὰ τὰ ἑτερα δύο ἔτη μέχρι τοῦ «Πιστεύω εἰς ἓνα Θεόν», τὸ δὲ ἑβδο-
μον ἔτος, νὰ παραμένῃ καθ' ὅλην τὴν λειτουργίαν, ἀλλὰ νὰ μὴ μεταλαμβάνῃ· ἀλλ'
ὁπότεν λήξῃ τὸ ἑβδομον ἔτος, τὸ ὄγδοον ἔτος, νὰ μεταλαμβάνῃ. Ἀρμόζει ἐπίσης νὰ
μένῃ μόνον μετ' ἄρτου καὶ ὕδατος κατὰ τὰ ἑπτὰ ἔτη.

Κεφάλαιον V

Ὅστις πορνεύει μετ' ἀλλοτρίας δούλης, νὰ δοθῇ τριάκοντα νομίσματα εἰς τὸν
κύριον τῆς δούλης, ὁ ἴδιος δὲ νὰ ὑποβάλλεται εἰς νηστείαν ἑπτὰ ἐτῶν, ὡς εἵπομεν,
ἀλλ' αὐτὴ ἢ ἰδία νὰ μὴ πωλῇται. Ἐὰν ὁμοῦς εἴναι πτωχὸς ἢ περιουσία αὐτοῦ νὰ δοθῇ
ἀναγκαστικῶς εἰς τὸν κύριον τῆς δούλης ταύτης, ὁ ἴδιος δὲ νὰ ὑποβάλληται εἰς τὴν
ρηθείσαν νηστείαν³.

Κεφάλαιον VI

Τοῦ πορνεύοντος μοναχοῦ ὀφείλεται νὰ ἀποκοπῇ ἢ εἰς κατὰ τὸν κοσμικὸν νόμον,
κατὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν δὲ νόμον νὰ ὑποβληθῇ εἰς νηστείαν διαρκείας δεκαπέντε
ἐτῶν.

Κεφάλαιον VII

Ὅστις τὴν ἰδίαν αὐτοῦ παράνυμφον λαμβάνει ὥς γυναῖκα, πρέπει κατὰ τὸν
κοσμικὸν νόμον νὰ ἀποκοπῇ ἢ εἰς ἀμφοτέρων καὶ νὰ χωρισθοῦν, κατὰ δὲ τὸν ἐκ-

1. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΗ', α'. (Αἱ παραπομπαὶ εἰς τὴν Ἐκλογὴν Νόμων γίνονται ἐκ τῆς ἐκδό-
σεως: Ἰω. καὶ Π. Ζέπον, *Jus Graecoromanum*, τ. II, Ἀθῆναι 1931).

2. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', κα'.

3. Πρβλ. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', κβ'.

κλησιαστικὸν νόμον νὰ χωρισθοῦν καὶ νὰ ὑποβληθοῦν εἰς νηστείαν διαρκείας δεκαπέντε ἐτῶν. Ἡ δὲ σειρὰ τῆς νηστείας εἶναι: πέντε ἔτη νὰ ἴστανται ἐκτός, κλαίοντες καὶ ἀκούοντες τὴν λειτουργίαν· τέσσαρα εἰς τὴν ἐκκλησίαν μέχρι τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου, τρία μέχρι τοῦ «Πιστεύω εἰς ἓνα Θεὸν» καὶ τρία μέχρι τοῦ τέλους. Καὶ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν ἡ νηστεία νὰ εἶναι μὲ ἄρτον καὶ ὕδωρ. Οὕτω μετὰ τὴν παρέλευσιν τῆς προθεσμίας ταύτης, κατὰ τὸ δέκατον ἕκτον ἔτος νὰ λαμβάνουν ὅ,τιδήποτε. Εἰς τὴν αὐτὴν ποινὴν ὑπόκειται καὶ ἐκεῖνος ὅστις ἀναδέχεται τὴν θυγατέρα αὐτοῦ ἐκ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος, ὥς καὶ ἐκεῖνοι οἵτινες συνευρίσκονται μετ' ἐγγάμου γυναικός⁴.

Κεφάλαιον VIIa

Ὑπεράνω ὅλων τούτων ὁ ἄρχων καὶ οἱ δικασταὶ ἀρμόζει εἰς ἐκάστην διαφορὰν νὰ διεξάγουν ἔρευναν μετὰ πάσης προσοχῆς καὶ ὑπομονῆς καὶ νὰ μὴ δικάζουν ἄνευ μαρτύρων, ἀλλὰ νὰ ἀπαιτοῦν μάρτυρας δικαίους, θεοσεβεῖς, σεβαστούς, μὴ ἔχοντας οὐδεμίαν ἐχθρότητα, μήτε πονηρίαν, μήτε μῖσος, μηδὲ καταγγελίαν, οὐδὲ φιλονικίαν, ἀλλὰ μαρτυροῦντας μετὰ φόβου ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ χάριν τῆς δικαιοσύνης αὐτοῦ⁵. Ὁ δὲ ἀριθμὸς τῶν μαρτύρων νὰ εἶναι ἑνδεκα καὶ οὐχὶ μεγαλύτερος αὐτοῦ τοῦ ἀριθμοῦ, ἀλλὰ εἰς τὰς ἀσημάντους φιλονικίας ἀπὸ ἐπτὰ ἕως τρεῖς καὶ οὐχὶ μικρότερος τοῦ ἀριθμοῦ τούτου. Ἐξουσίαν νὰ ἔχουν οἱ δικασταὶ νὰ ὁμιλοῦν, νὰ προειδοποιοῦν καὶ νὰ λέγουν εἰς τοὺς μάρτυρας, οἱ ἐὰν ποτὲ ἀποδειχθῇ κανεὶς (ἀπὸ αὐτοῦς) ψεύστης, ἀναμένει τοῦτον εἴτε κατὰρα, εἴτε πώλησις, εἴτε ἡ αὐτὴ τιμωρία. Δὲν πρέπει νὰ γίνεται δεκτὸς εἰς οὐδεμίαν δίκη μάρτυς ὅστις εἶχεν ποτὲ ἀποκαλυφθῇ ὡς ψεύστης καὶ εἶχεν παραβῇ τὸν θεῖον νόμον, ἢ ἐκεῖνος ὅστις διάγει κτηνώδη βίον, ἢ ὅστις ἐξηρέθη τοῦ ὅρκου ὥς μὴ ἔχων γνῶσιν (τῶν πραγμάτων).

Κεφάλαιον VIII

Ὅστις συνευρίσκεται μετὰ παρθένου κόρης, ἀλλὰ παρὰ τὴν θέλησιν τῶν γονέων αὐτῆς καὶ μετὰ ταῦτα συνδιαλλαγοῦν, νὰ συναφθῇ ὁ γάμος ἐὰν οὗτος ἐπιθυμῇ νὰ νυμφευθῇ ταύτην καὶ οἱ γονεῖς αὐτῆς συναινοῦν. Ἐὰν ἀρχίσῃ κατὰ τινα τρόπον νὰ μὴ ἐπιθυμῇ καὶ εἶναι σεβαστὸς διὰ τὸν πλοῦτον αὐτοῦ, νὰ πληρώσῃ εἰς τὴν νεάριδα διὰ τὴν αἰσχύνην ἐν λίτρον χρυσοῦ, τουτέστιν ἑβδομήκοντα δύο νομίσματα. Ἐὰν δὲν ἔχη τοσαῦτα, νὰ δώσῃ τὸ ἥμισυ τῆς περιουσίας αὐτοῦ. Ἐὰν δὲ πάλιν εἶναι πτωχὸς νὰ δαρθῇ οὗτος ὑπὸ τοῦ δικαστοῦ τῆς χώρας καὶ νὰ ἐξορισθῇ ἐκ τῆς περιοχῆς αὐτοῦ⁶. Ὁ ἔνοχος νὰ ὑποβληθῇ εἰς νηστείαν ἐπτὰ ἐτῶν ὥς ἤδη ἐγράψαμεν.

4. Πρβλ. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', κέ', κζ'.

5. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΔ', α'.

6. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', κθ'.

Κεφάλαιον IX

"Οστις συνευρίσκεται διὰ τῆς βίας μετὰ παρθένου κόρης εἰς ἔρημον τόπον, ἔνθα δὲν θὰ εἶναι δυνατόν νὰ δοθῇ εἰς αὐτὴν βοήθεια, νὰ πωληθῇ, ἢ δὲ περιουσία αὐτοῦ νὰ δοθῇ εἰς τὴν κόρην⁷.

Κεφάλαιον X

"Οστις συνευρίσκεται μετὰ ἐφήβου νεάνιδος πρὸ τοῦ εἰκοστοῦ ἔτους αὐτῆς νὰ πωληθῇ μεθ' ἀπάσης τῆς περιουσίας αὐτοῦ καὶ τὸ τίμημα νὰ δοθῇ εἰς τὴν νεάνίδα⁸. Κατὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν νόμον οὗτος, ὡς καὶ ὁ πρᾶξας τὸ αὐτὸ μετὰ μεμνηστευμένης, ἅπαντες νὰ ὑποβληθοῦν εἰς νηστείαν ἑπτὰ ἐτῶν, ὡς προηγουμένως εἶπομεν διὰ τὴν περίπτωσιν τῆς ὑπάνδρου γυναικός.

Κεφάλαιον XI

"Οστις συνευρίσκεται μετὰ κόρης μεμνηστευμένης, ἀκόμη καὶ νὰ ἔπραξε τοῦτο τῇ θελήσει αὐτῆς νὰ ρινοκοπηθῇ⁹.

Κεφάλαιον XII

Ὁ αἰμομίκτης, ὁ συνάψας γάμον μετὰ τοῦ αἵματος αὐτοῦ, νὰ διαζευχθῇ.

Κεφάλαιον XIII

Ὁ ἔχων δύο γυναῖκας, νὰ ἐκδιώξῃ τὴν μικροτέραν μετὰ τῶν τέκνων αὐτῆς καὶ νὰ δαρθῇ¹⁰. Καὶ νηστεία ἑπτὰ ἐτῶν.

Κεφάλαιον XIV

"Οστις θέτει πῦρ εἰς ἀλλότριον δάσος καὶ κόπτει ἐξ αὐτοῦ δένδρα, ὑπόχρεως εἶναι εἰς τὸ διπλάσιον¹¹.

Κεφάλαιον XV

"Οστις ἔνεκα ἐχθρότητός τινος εἴτε διὰ νὰ διαρπάσῃ περιουσίαν πυρπολῇ οἰκοδομήν, ἔαν εἶναι εἰς πόλιν, νὰ κάψουν τοῦτον ἐπὶ τῆς πυρᾶς, ἔαν εἶναι εἰς πολίχνην ἢ εἰς χωρίον, νὰ κατακόψουν τοῦτον διὰ ξίφους, κατὰ δὲ τὸν ἐκκλησιαστικὸν νόμον νὰ ὑποβάληται εἰς νηστείαν δώδεκα ἐτῶν, ἐπειδὴ εἶναι ἐχθρός. Ἐάν τις θέλων νὰ καύσῃ τὴν καλάμην ἢ τὰς ἀκάνθας τοῦ ἀγροῦ αὐτοῦ, ἀνάψῃ πῦρ, καὶ τὸ πῦρ τοῦτο

7. Πρβλ. Ἐκλογὴ Νόμων, IZ', λ'.

8. Πρβλ. Ἐκλογὴ Νόμων, IZ', λα'.

9. Ἐκλογὴ Νόμων, IZ', λβ'.

10. Ἐκλογὴ Νόμων, IZ', λε'.

11. Ἐκλογὴ Νόμων, IZ', μ'.

μεταπηδῶν καύση ἀλλοτρίους ἀγρούς ἢ ἀλλοτρίαν ἄμπελον, ὀφείλεται νὰ ἐξετασθῇ καὶ ἐρευνηθῇ, καὶ ἐὰν ἔθεσε πῦρ εἴτε ἔνεκεν ἀγνοίας εἴτε ἔνεκεν βραδύτητος τοῦ νοός, νὰ ἀποζημιώσῃ τὸν παθόντα. Ἐὰν κατὰ τινὰ ἀνεμώδη ἡμέραν ἀναψε πῦρ καὶ δὲν ἐπρόσεξε, ὑποθέτων ὅτι τὸ πῦρ δὲν θὰ μεταδοθῇ, ἢ ὀκνηρεύθῃ, ἢ δὲν ἡδυνήθῃ, νὰ δικάζεται· ἐὰν δὲ ἔπραξε τὸ πᾶν ἀλλὰ θύελλα ἐνέσκηψεν αἰφνιδίως καὶ λόγῳ τούτῳ τὸ πῦρ μετεδόθη μακρὰν νὰ μὴ δικάζεται. Ἐὰν ἐκ νέφους ἀναφλεγῇ οἰκοδομὴ τις καὶ καὶ τι ἐκ τῆς οἰκοδομῆς ταύτης, τὸ δὲ πῦρ μεταδοθῇ καὶ καύσῃ ἑτέρας οἰκοδομὰς τῶν πέριξ ταύτης γειτόνων, ἐπειδὴ αἰφνιδίως ἐπυρπολήθησαν αὗται, οὗτος νὰ μὴ δικάζεται¹².

Κεφάλαιον XVI

Οὐδεὶς νὰ ἐκβάλῃ βιαίως τὸν καταφεύγοντα εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Ἀλλ' ὁ καταφυγὼν νὰ ἐξομολογηθῇ εἰς τὸν ἱερέα τὴν ἔριδα καὶ τὸ διαπραχθὲν παρ' αὐτοῦ πταῖσμα καὶ νὰ γίνῃ δεκτὸς ὡς ζητήσας καταφύγιον, τὸ δὲ παράπτωμα αὐτοῦ νὰ διαπιστωθῇ καὶ νὰ ἐξετασθῇ κατὰ τὸν νόμον. Ἐάν τις ἐπιχειρήσῃ νὰ ἐκβάλῃ βιαίως τῆς ἐκκλησίας τὸν καταφυγόντα, νὰ λάβῃ, οἰοσδήποτε καὶ ἐὰν εἶναι οὗτος, ἑκατὸν τεσσαράκοντα κτυπήματα μέχρι τραυματισμοῦ καὶ τότε, ὡς ἀρμόζει, νὰ ἐρευνηθῇ τὸ παράπτωμα τοῦ καταφυγόντος¹³.

Κεφάλαιον XVII

Ἐάν τις ἔχῃ διένεξιν μεθ' ἑτέρου καὶ δὲν ἐνεπιστεύθῃ εἰς τὴν ἀρχήν, ἀλλ' ἐνεργῶν αὐθαιρέτως, εἴτε κατ' ἐξουσίαν, εἴτε βιαίως, καταναγκαστικῶς ἐνήργησεν ἐὰν ἔπραξε τοῦτο ἵνα λάβῃ τὸ ἀληθῶς ἰδικόν του, νὰ στερηθῇ τοῦ ἰδικοῦ του πράγματος καὶ νὰ ἐπιστρέψῃ τοῦτο. Ἐὰν δὲ ἰδιοποιηθῇ ἀλλότριόν τι νὰ δαρθῇ ὑπὸ τοῦ ἀρχοντος αὐτοῦ τοῦ τόπου, διότι δὲν ἦτο εἰς τὴν ἐξουσίαν αὐτοῦ νὰ εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ τιμωρὸς καὶ ἐπειδὴ ἐγένετο, νὰ ἀποκαταστήσῃ πρὸς ὄφελος ἐκείνου ἀπὸ τὸν ὅποιον ἀφῆρεσε¹⁴.

Κεφάλαιον XVIII

Γονεῖς καὶ τέκνα ἐὰν λέγουν κατ' ἀλλήλων, νὰ μὴ δίδηται εἰς αὐτοὺς πίστις. Μῆτε κατὰ τῆς ἀρχόντισσας μῆτε κατὰ τοῦ ἀφέντη, δοῦλος ἢ ἀπελεύθερος νὰ εἶναι μάρτυς¹⁵.

12. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', μα'.

13. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', α'.

14. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', ε'.

15. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', β', γ'.

Κεφάλαιον XIX

“Οστις ἀπὸ ἐχθρὸν ἀγοράζει αἰχμάλωτον μεθ’ ὀλοκλήρου τοῦ ἐξοπλισμοῦ αὐτοῦ, οὗτος δὲ ἔχει τὸ τίμημα τὸ ὅποῖον ἐδόθη διὰ τοῦτο, δίδων τοῦτο διὰ τὸν ἑαυτὸν του νὰ ἐπανέρχεται ἐλεύθερος. Ἐὰν δὲν ἔχη, νὰ ἔχη τὸ δικαίωμα ἐξαγορᾶς ἀπὸ τὸν ἀγοράσαντα τοῦτον, ὅταν διὰ τῆς ἐργασίας ἀποπληρώσῃ. Ὅσον διὰ τὴν ἀξίαν αὐτῆς, τὴν καλουμένην ἀντιμισθίαν, αὕτη ὀρίζεται ὑπὸ μαρτύρων δι’ ἕκαστον ἔτος τρία χρυσᾶ νομίσματα καὶ τοιουτοτρόπως ὅταν ἀποπερατώσῃ, νὰ ἀφίηται ἐλεύθερος¹⁶.

Κεφάλαιον XX

Μάρτυρες ἐξ ἀκοῆς νὰ μὴ μαρτυροῦν, λέγοντες ὅτι ἤκουσαν ἀπὸ τούτου ἢ ἀπὸ ἐκείνου τὸν ὀφειλέτην, εἴτε μαρτυροῦντες ἕτερόν τι ἐξ ἀκοῆς, ἀκόμη καὶ ἐὰν αὐτοὶ οἱ ὅποιοι μαρτυροῦν εἶναι ζουπάνοι¹⁷.

Κεφάλαιον XXI

“Οστις ἐκ τῶν πολεμιστῶν ἀποδειχθῇ ὅτι ἀπαρνήθη τὴν ἀγίαν ἡμῶν χριστιανικὴν πίστιν, ἐπιστρέφων εἰς τὴν χώραν καὶ πόλιν αὐτοῦ, εἰς τὴν ἐκκλησίαν νὰ παραδοθῇ¹⁸.

Κεφάλαιον XXII

Ἐάν τις ζητήσῃ παρακλητικῶς ἵππον ἕως ὀρισμένου τόπου, ἢ ἀποστείλῃ τοῦτον καὶ συμβῇ νὰ ὑποστῇ βλάβην ἢ νὰ ἀποθάνῃ, ὁ ζητήσας ὀφείλει νὰ ἀποζημιώσῃ τὸν κύριον τοῦ ἵππου¹⁹.

Κεφάλαιον XXIII

Ὁ περιορίσας ἀλλότρια ζῶα καὶ θανατώσας ταῦτα διὰ λιμοῦ ἢ φονεύσας ταῦτα ἄλλως πως, νὰ καταδικασθῇ εἰς τὸ διπλάσιον²⁰.

Κεφάλαιον XXIV

Ὁ κλέπτων ἐν πολέμῳ, ἐὰν μὲν εἶναι ὄπλον νὰ δαρθῇ, ἐὰν δὲ εἶναι ἵππος νὰ πωληθῇ²¹.

16. Ἐκλογὴ Νόμων, Η', στ'.

17. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΔ', θ'.

18. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', στ'.

19. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', ζ'.

20. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', η'.

21. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', ι'.

Κεφάλαιον XXV

Ὁ κύριος τοῦ κλέπτου-δούλου, ἐὰν μὲν θέλῃ νὰ ἔχῃ τοιοῦτον δοῦλον, νὰ καταβάλῃ ἀποζημίωσιν, ἐὰν δὲ δὲν θέλῃ νὰ ἔχῃ τὸν δοῦλον τοῦτον, νὰ παραδώσῃ τοῦτον εἰς δουλείαν εἰς ὃν ἐγένετο ἡ κλοπή²².

Κεφάλαιον XXVI

Ὅστις κυνηγᾷ ἀλλοτρίαν ἀγέλην, ἐὰν τὸ πρῶτον πράττῃ τοῦτο, νὰ δαρθῇ. Τὸ δεύτερον, νὰ ἐκτοπισθῇ ἀπὸ τὴν χώραν. Τὸ τρίτον νὰ πωληθῇ, ἀλλ' ἐν πρώτοις νὰ ἀποκαταστήσῃ πᾶν ὅπερ ἐκυνήγησεν²³.

Κεφάλαιον XXVII

Ὅστις νεκρὸν ἐκ τοῦ τάφου συλῇ, νὰ πωληθῇ²⁴.

Κεφάλαιον XXVIII

Ὁ εἰσβάλλων εἰς τὸ ἱερόν κατὰ τὴν ἡμέραν ἢ κατὰ τὴν νύκτα καὶ ἀφαιρῶν τι ἐκ τῶν ἱερῶν σκευῶν ἢ ἀμφίων ἢ οἰονδήποτε ἕτερον ἀντικείμενον, νὰ πωληθῇ. Ἐὰν δὲ ἔξωθεν τοῦ ἱεροῦ ἀφαιρῇ τι ἐκ τοῦ ναοῦ νὰ δαρθῇ καὶ νὰ κουρευθῇ, εἰς τὴν χώραν νὰ διαπομπευθῇ ὡς ἀσεβής²⁵.

Κεφάλαιον XXIX

Ὅστις κλέψῃ ἐλεύθερον καὶ πώλῃσιν τοῦτον, ἢ καταστήσῃ τοῦτον δοῦλον, νὰ ὑποδουλωθῇ²⁶. Ἐπειδὴ οὗτος ἐλεύθερον κατέστησεν δοῦλον νὰ περιέλθῃ εἰς τὴν ἰδίαν ταύτην δουλείαν.

Κεφάλαιον XXX

Ὁ ἰδιοποιούμενος ἀλλότριον δοῦλον, ἐὰν κρύπτῃ τοῦτον καὶ δὲν δύναται νὰ ἀντικαταστήσῃ αὐτόν, ὑπόχρεως εἶναι διὰ τοῦτο πρὸς τὸν κύριον αὐτοῦ νὰ προμηθεύσῃ ἕτερον τοιοῦτον δοῦλον, ἢ νὰ δώσῃ εἰς τοῦτον τὸ τίμημα²⁷.

Κεφάλαιον XXXa

Περὶ τῶν συζύγων

Ἀδιάσπαστος ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ὁ βίος τῶν συζύγων: οὕτω διδάσκει ἡμᾶς ἡ σοφία τοῦ Σωτῆρος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Θεοῦ. Διὰ τοῦτο ἐδημιούργησεν ἐκ

22. Ἐκλογὴ Νόμων, IZ', ιβ'.

23. Ἐκλογὴ Νόμων, IZ', ιγ'.

24. Ἐκλογὴ Νόμων, IZ', ιδ'.

25. Ἐκλογὴ Νόμων, IZ', ιε'.

26. Ἐκλογὴ Νόμων, IZ', ιστ'.

27. Ἐκλογὴ Νόμων, IZ', ιζ'.

τοῦ μὴ ὄντιος τὴν ὑπαρξιν τοῦ ἀνθρώπου, δὲν ἔλαβεν χοῦν ἐκ τῆς γῆς διὰ τὰ πλάση τὴν γυναῖκα, καίτοι ἠδύνατο, ἀλλ' ἔλαβεν ἐκ τοῦ ἀνδρὸς μίαν πλευρὰν διὰ τὰ πλάση ταύτην, διὰ τὰ ἐναρμονίζονται εἰς τὴν σοφίαν καὶ μετὰ μιᾶς σαρκὸς εἰς δύο πρόσωπα τὰ νομοθετήσῃ τὸ ἀδιάσπαστον τοῦ δεσμοῦ αὐτῶν. Καὶ ἐπειδὴ ὅταν ἡ γυνὴ ἐδοκίμασε τὴν πικρὰν γεῦσιν καὶ ἔδωσεν εἰς τὸν ἄνδρα τὴν πικρὰν ταύτην γεῦσιν, καὶ ἀπὸ κολακείαν ἐμπαθῇ παραπλανούμενοι, τὰς θείας ἐντολὰς παρέβησαν καὶ ἀπὸ κοινοῦ τοῦτο διέπραξαν, διὰ τοῦτο τὸ ἁμάρτημα αὐτῶν (ὡς πρὸς τὴν ποινὴν) μετὰ ὀδυνῶν τὰ ἔχῃ τὰ τέκνα ἡ γυνὴ διαχωρίζει, ἀλλὰ τὸν συζυγικὸν δεσμὸν ἄφηκεν ἀδιάσπαστον.

Τοῦτο ἤδη ἐκδηλωθέν, ἐπικυροῦται ὑπὸ τοῦ εὐαγγελιστοῦ. Τὸν καιρὸν ἐκεῖνον, ὅταν οἱ Φαρισαῖοι ἠρώτησαν τὸν Χριστόν, τὸν Θεὸν ἡμῶν, ἐὰν ἀρμόζη (εἰς τὸν ἄνδρα) δι' ἕκαστον ἁμάρτημα τὰ ἀπολύῃ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ, ἀπεκρίθη ὁ Ἰησοῦς: ὅ,τι ὁ Θεὸς συνέζευξεν, ὁ ἄνθρωπος τὰ μὴ χωρίζῃ, ἐκτὸς ἔνεκα μοιχείας. Καὶ ἡμεῖς ἀκολουθοῦντες τοῦτο, ὡς πιστοὶ μαθηταὶ τοῦ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ, δὲν τολμῶμεν ἕτερον τὰ νομοθετήσωμεν. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἀπὸ τῆς ἐμπαθείας μῖσος εἰσχωρεῖ μεταξὺ τῶν συζύγων καὶ δημιουργεῖ διαβολὴν ἢ προσκαλεῖ σαρκικὰς ἢ ἑτέρας ἐξαχρειώσεις.

Διὰ τοῦτο εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν λόγων, τῶν καθοριζομένων ἀπὸ τὸν νόμον διὰ τὴν διάζευξιν τῶν συζύγων, εἶναι: διαζεύγνεται ὁ ἀνὴρ ἀπὸ τῆς γυναίκος αὐτοῦ διὰ τοιοῦτον ἁμάρτημα: ἐὰν ἀποκαλυφθῇ ὅτι προετοιμάζει λέπραν τινὰ διὰ τὴν ζωὴν αὐτοῦ, εἴτε πληροφορηθεῖσα διὰ κακίας ἑτέρων κατὰ τοῦ συζύγου αὐτῆς δὲν ἀποκαλύψει ταύτας εἰς αὐτόν, ἢ ἐὰν περιπέσῃ εἰς τὸ ἐλάττωμα τῶν λεπρῶν.

Ὡσαύτως, οὕτω διαζεύγνεται ἡ γυνὴ ἀπὸ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς, ἐὰν λέπραν τινὰ εἰς ταύτην προετοιμάζῃ, ἢ πληροφορηθεῖς διὰ προετοιμαζομένην παρ' ἑτέρων δὲν ἀποκαλύψῃ εἰς αὐτήν καὶ ἐὰν περιπέσῃ εἰς τὸν ἐλάττωμα τῆς λέπρας ἢ ἐὰν ἕτερόν τι συνέβῃ εἰς αὐτὸν πρότερον καὶ οὗτος περιπέσῃ εἰς κακὴν πληγὴν²⁸. Πᾶν τοῦτο ὀφείλουσιν οἱ δικασταὶ τὰ ἐρευνῶν διὰ μαρτύρων, ὡς ἤδη ἐγράψαμεν. Πανταχοῦ λέγομεν ὅτι ἅπασαι αἱ ἀνθρώπιναι ἀπρέπειαι θὰ δικασθοῦν εἰς τὸ μέγα δικαστήριον τοῦ Θεοῦ. Τουτέστιν, δὲν ἀρμόζει τὰ κατηγορεῖται οὐδεὶς, ἀλλ' ἅπαντες καθ' ἑκάστην ἡμέραν τὰ ἀκολουθῶμεν τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ, βασιζόμενοι εἰς τὸν Χριστὸν τὸν Θεόν, εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν δικαστήριον τὰ ἀκούωμεν τὴν μακαρίαν φωνήν: "Ἐλθετε, εὐλογημένοι, δοῦλοι πιστοί, καλῶς θὰ τακτοποιήσω ὑμᾶς, εἰσέλθετε εἰς τὴν χαρὰν τοῦ Κυρίου τοῦ Θεοῦ ὑμῶν, διασκεδάσατε μετὰ τῶν ἀγγέλων εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

28. Ἐκλογή Νόμων, Β', ιβ', ιγ'.

